

PEDAGOGIK MAHORAT

5
2021

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

5-son (2021-yil, oktabr)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2021

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 2021, № 5

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrda qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 6 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy
Elektron manzil: ped_mahorat@umail.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Mas'ul kotib: Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudov Mels Hasanovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N.Rilski nomidagi Janubiy-G'arbiy Universitet, Bolgariya)

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor

Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)

Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)

Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharopovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Qahhorov Otabek Siddiqovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО

Научно-теоретический и методический журнал

№ 5, 2021

Журнал включен в список обязательных выпусков ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан на основании Решения ВАК от 29 декабря 2016 года для получения учёной степени по педагогике и психологии.

Журнал основан в 2001г.

Журнал выходит 6 раз в год

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.

e-mail: ped_mahorat@mail.ru

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор

Заместитель главного редактора: Навруз-заде Бахтиёр Нигматович – доктор экономических наук, профессор

Ответственный редактор: Хамраев Алижон Рузикулович – доктор педагогических наук (DSc), доцент

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук, профессор

Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор

Махмудов Мэлс Хасанович, доктор педагогических наук, профессор

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор

Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)

Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор

Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор

Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)

Чудакова Вера Петровна, PhD (Психология) (Киев, Украина)

Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор

Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор

Ураева Дармоной Саиджановна, доктор филологических наук, профессор

Дурдыев Дурдымурад Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор

Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор

Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор

Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор

Каххаров Отабек Сиддинович, доктор экономических наук (DSc), доцент

PEDAGOGICAL SKILLS

The scientific-theoretical and methodical journal

№ 5, 2021

The journal is submitted to the list of the scientific journals applied to the scientific dissertations for **Pedagogic** and **Psychology** in accordance with the Decree of the Presidium of the Ministry of Legal office of Uzbekistan Republic on Regulation and Supervision of HAC (The Higher Attestation Commission) on December 29, 2016.

The journal is published 6 times a year

The journal is registered by Bukhara management agency for press and mass media in Uzbekistan.

The certificate of registration of mass media № 05-072 of 22 February 2016

Founder: Bukhara State University

Publish house: Uzbekistan, Bukhara, Muhammad Ikbol Str., 11.

e-mail: ped_mahorat@umail.uz

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor: Pedagogical Sciences of Pedagogy, Prof. Bakhtiyor R. Adizov.

Deputy Editor: Pedagogical Sciences of Economics, Prof. Bakhtiyor N. Navruz-zade.

Editor: Doctor of Pedagogical Sciences(DSc), Asst. Prof. Alijon R. Khamraev

Doctor of Economics Sciences Obidjan X. Xamidov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Uzakbai Sh. Begimkulov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Mels Kh. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Holby I.Ibrahimov

Ph.D. of Pedagogical Sciences, Prof. Yelka K. Yanakieva (Bulgaria)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Siddik K. Kahhorov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.M.Mahmudova

Doctor of Psychology, Prof. Vladimir V. Kozlov (Yaroslavl, Russia)

Ph.D. of Psychology, Vera P. Chudakova (Kiev, Ukraine)

Doctor of Technical sciences, Prof. Mukhtor R.Amanov

Doctor of Technical sciences, Prof. Zakirkhodja A. Tadjikhodjaev

Doctor of Philology, Prof. Darmon S. Uraeva

Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. Durdimurod K. Durdiev

Doctor of Economics, Prof. Nasir N. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Shirinboy Sh. Olimov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Nishon S. Kiyamov

Doctor of Economics Sciences Otabek S.Kahhorov

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA	7
Marg'uba MIRQOSIMOVA. Masofaviy ta'lim sharoitida integratsiyalashgan o'qitish jarayonlarini tashkil etish	7
Bobirjon ERGASHEV. Professional ta'lim tizimi bitiruvchilarining kasbiy ko'nikmalarini egallashlarida pedagogik strategiyalar	14
Sevara ADIZOVA. Bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ta'lim muassasasining o'quv jarayonidagi shart-sharoitlar tahlili.....	19
Rita PAKHRATDINOVA. Designing students 'creative activity on national crafts as a factor of learning ..	24
Lola DJURAYEVA. Oliy ta'lim tizimi o'quv-tarbiya jarayonini kreativ yondashuv asosida boshqarishda "flipped classroom" texnologiyasidan foydalanish	30
Tohir NAZAROV. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi subyektlarining didaktik jarayonlardagi loyihaviy faoliyatini tashkil etish texnologiyasi	34
Shabon FARMONOVA. Ta'lim mazmunini loyihalashning didaktik imkoniyatlari.....	37
Rustam SARIYEV. Sirtqi ta'lim shakli talabalarini o'qitish jarayonida elektron ta'limning roli va ahamiyati	41
Наргиз ДЖУМАЕВА. "Синквейн" как эффективный метод развития устной и письменной речи студентов.....	46
Firuz NURULLOYEV. Zamonaviy o'qitish usullari: an'anaviy va zamonaviy ta'limning afzalliklari	51
Хикмат БОБОМИРЗАЕВ, Д.УМУРЗОКОВ, Нафосат АКМАЛОВА. Особенности развития компетентно-педагогической профессии.....	57
Bobir ZOKIROV. O'zbekiston Respublikasi va Xitoy Xalq Respublikasining madaniy-ilmiy hamkorlik tarixi: muammolar va yechimlar.....	60
Mavluda KALANDAROVA. XIX asr Xiva xonligi solnomalarida ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'rifiy muhitning yoritilishi	64
Sherzod ABDURAHMANOV. Talaba-yoshlarni vatanparvarlikka o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari ..	69
Xol XUDOYQULOV, Gulchexra ABDULLAYEVA, Sardorbek SHARIFZODA. O'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishda integrativ yondashuvdan foydalanishning pedagogik-psixologik asoslari.....	78
Manzura YULDASHEVA. Muqaddas ilohalar - salomatlik tayanchi	83
Dilrabo XUDOYQULOVA. Badiiy obrazlar vositasida o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash.....	85
Abror ASKAROV. Multimediali darslarni loyihalashning ayrim jihatlari	88
Madinaxon TO'RABOYEVA. Pedagogik fanlar misolida talabalarining shaxsiy-kreativ kompetensiyasini rivojlantirish bosqichlari.....	91
Ирода АСЛОНОВА, Озода ХОДИЕВА. Сравнительная оценка эффективности применения интерактивных методов обучения	94
Mahmud ASHUROV. Milliy g'urur va iftixor, milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik tushunchalarini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik mazmun mohiyati	97
Анвар ЭРГАШЕВ. К вопросу духовно-нравственного воспитания с внедрением метод проекта в условиях дистанционного обучения.....	103
Zebo QOSIMOVA. Ta'lim jarayonida axborotlarga ratsional yondashuv ko'nikmalarini shakllantirish	108
Zafar ASRAYEV. O'qitishda elektron ta'lim resurslaridan foydalanish	110
Mirjalol JO'RAYEV. Elektr yuritmalari tezligini rostdash usullari.....	114
D. XOTAMOVA. Bo'lajak o'qituvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish dolzarb muammo sifatida	118
Hasan TO'XTAYEV. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy qadriyatlarga hurmat hissini shakllantirishning o'ziga xos jihatlari	121
Azamat SAIDOV. Sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi tasavvurlar shakllanishining ilmiy-nazariy asoslari.....	124
Qutlug'murod QODIROV. Islom madaniyati tarixini o'rganishda pedagogik va psixologik fikrlarni tahlil etishning o'ziga xos jihatlari.....	128
M. Kushanova. O'smirlar agressiv xulq-atvorining xorij va mamlakatimizda o'rganilganlik holati.....	131
Alisher SHARIPOV. O'smirlarda (11-15 yosh) irodaviy fazilatlarini tarbiyalashning ijtimoiy-ma'naviy asoslari.....	137
J. SHUKUROV. Bo'lajak ofitserlar faoliyatida emotsional intellektning roli	140
Ziyodullo ELOV. Qobiliyatning shaxsi psixologiyasidagi o'rni va Danning-Kryuger effekti	143
Olmos AVEZOV. Ekstremal vaziyatlarda oilaga psixologik xizmat ko'rsatish amaliyoti	145

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Muyassar MAHMUDOVA. Oilaviy ziddiyatlarni boshqarish va bartaraf etish	150
Azamat NAZAROV. Boshqaruv qarorlarini qabul qilishning psixologik modellari va texnologiyalari	153
Xo'jageldi ALIMOV. Tasavvuf ahliga va asarlariga to'laonli yondashuv	157
Nargiza G'AYIBOVA. O'smarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari shakllanishida sibling maqomining o'rni	159
Alisher JABBOR. Diniy ma'lumotlarni tushunish xususiyatlari shaxs kognitiv differentsatsiya mezonini sifatida	162
Mushtariy ISAYEVA. Oila funksiyalarining diniy-psixologik aspektlari	165
Sarvar QAXXOROV. Diniy mutaassiblik muammosining psixologiyada o'rganilganlik darajasi	169
M. AKRAMOV. Ekologik ong shakllanishini o'rganishning psixologik masalalari	171
Gulbarno SODIQOVA. O'smirlar mustaqil qaror qabul qilishida diniy-psixologik omillarining amaliy tadqiqi	174
Dildoraxon ULMASOVA. Emotsiyalarning o'ziga xos xususiyatlari hamda ularni boshqarishda emotsional intellektning roli	178
MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM	181
Mohira TURDIYEVA. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish modeli	181
Zulfizar YUSUPOVA. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiylashuvida jismoniy tarbiyaning ta'siri	185
Махфуза САДУЛЛОЕВА. Семантический субъект предложения	188
FILOLOGIYA VA TILLARNI O'QITISH	191
R. YO'LDOSHEV, L. MIRJALOLOVA. Ona tilidan ayrim mashqlarni bajarishning interaktiv usullari ...	191
Roza NIYOZMETOVA. Asar qahramonlari insoniy fazilatlarini o'rganish vositasi sifatida	194
ANIQ VA TABIIY FANLARNI O'QITISH	197
Ubaydullo ARABOV, Hamza ESHONQULOV. Katta ma'lumotlar (big data)ni tahlil qilish usullari	197
I. Khushmurodova. Modern information resources in the electronic library	202
Sanjar MARDOV. Qurilish chizmachiligi fanini o'qitishda talabalar fazoviy tasavvurini grafik dasturlar asosida rivojlantirishning metodikasi	206
Qavmiddin OMONOV. Geometrik girixlar va sirtlarning zamonaviy grafik dasturlar yordamida bajarib ta'lim jarayonida qo'llash	213
Раъно САЛОМОВА, Машхура УСМАНОВА. Развитие способностей учеников по системе обучения	
Маманазара Эргашевича Жумаева	216
Sayfulla NAZAROV, G'ayrat SHIRINOV, Sitorabonu JO'RAQULOVA. Kimyo darslarida interfaol jadvallardan foydalanish	220
Нодира АШУРОВА, Уткир ХАЗРАТОВ. Эффективность применения симуляционного обучения в медицинской практике студентов медицинских высших учебных заведений	224
Zarina MURODOVA, Firuza MURADOVA. Intellektual salohiyatga yo'naltirilgan topshiriq va masalalarni ishlab chiqish mexanizmi	228
G.I.SAYFULLAYEVA, S.X. MIRZAQANDOVA. Astronomiyadan laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish jarayonini takomillashtirish orqali bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental kompetentligini rivojlantirish	235
TASVIRIY SAN'AT VA MUSIQA TA'LIMI	238
Qobil ABDULLAYEV, Manzura YULDASHEVA. "Avesto"dagi "Ashah vahishta" hamda "Yasa ahu vayryu" mantrallari mazmuni va musiqiy ohanglari talqini	238
Maxmatmurod SHOMIRZAYEV, Kaxraman YULDASHOV. Milliy tarbiyada kashtachilikning o'rni	242
JISMONIY MADANIYAT VA SPORT	246
Jahon AXMEDOV. Sport umuminsoniy qadriyat hamda tarbiya vositasi sifatida	246
Rajab XALIMOV. Milliy kurash turlari va uni o'qitish metodikasi fanini o'qitishda qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari	251
Akram ABDULAXATOV, Farxod QULBULOVA. Kurashchilar musobaqa faoliyatida: hujum, himoya, qarshi hujum va ogohlantirishlar	255
QUTLOV	258
Baqo UMAROV, O'ktam MARDONOV. Akademik N.A. Parpiyevning O'zbekistonda yaratgan koordinatsion birikmalar kimyosi ilmiy maktabi va uning istiqbollari	258
"Pedagogik mahorat" jurnali uchun maqolalarni rasmiylashtirish talablari	267

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

Marg'uba MIRQOSIMOVA

O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi
din psixologiyasi va pedagogika
kafedrası professori, pedagogika
fanları doktori

MASOFAVIY TA'LIM SHAROITIDA INTEGRATSIYALASHGAN O'QITISH JARAYONLARINI TASHKIL ETISH

Dunyoda pandemiya sharoitida barcha sohalarida bo'lgani kabi raqamlashtirish jarayoni ta'lim tizimi va pedagog kadrlar uchun bardoshlilik sinoviga aylanib, ko'plab muammolar yechimini izlashni talab qilmoqda. Ijtimoiy gumanitar fanlarni o'qitishni kommunikativ va kasbiy kompetensiyalar orqali rivojlantirish, mustaqil ta'lim olishni kuchaytirish, o'quv-me'yoriy ta'minot, ta'limni raqamlashtirish bilan uyg'unlikda shakllantirish masalalari dolzarblik kasb etmoqda. Talabalarning ijtimoiy gumanitar fanlarni o'rganishga motivatsiyasini rivojlantirish o'quv jarayonini an'anaviy va aralash ta'lim integratsiyasida tashkillashtirish hamda ta'lim amaliyotiga talabalarni faollashtiruvchi usullarni joriy etish bilan bog'lanadi. Ushbu maqolada masofaviy ta'limda o'quv fanlarini integratsiyalash tamoyillari va metodik talablar yoritilgan. Integratsion dars modeli, uning bosqichlari hamda natijalarni baholash mezonlari tavsiya qilingan.

Kalit so'zlar: dunyo ta'limi, raqamlashtirish jarayoni, ta'lim tizimi, pedagog kadrlar, kommunikativ va kasbiy kompetensiyalar, an'anaviy va aralash ta'lim integratsiyasi, integratsiyalash talablari, tamoyillari, integratsion dars bosqichlari, integratsiyalash modeli, tavsiyalar.

В условиях пандемии в мире, как и во всех сферах, процесс оцифровки стал тестом на толерантность для системы образования и педагогов, требующим поиска решений многих проблем. Актуальность приобретают вопросы развития преподавания социальных и гуманитарных наук через коммуникативные и профессиональные компетенции, усиления независимого обучения, образовательного и нормативного обеспечения, формирования образования в гармонии с цифровизацией. Развитие мотивации студентов к изучению общественных наук связано с организацией учебного процесса в условиях интеграции традиционного и смешанного образования и внедрением методов, активизирующих студентов в учебной практике. Рекомендуется интегрированная модель урока, его этапы и критерии оценки результатов.

Ключевые слова: мировое образование, процесс цифровизации, система образования, преподавательский состав, коммуникативные и профессиональные компетенции, интеграция традиционного и смешанного образования, интеграционные требования, принципы, этапы интеграционного урока, интеграционная модель, рекомендации.

In a pandemic in the world, as in all spheres, the digitization process has become a tolerance test for the education system and teachers, requiring the search for solutions to many problems. The issues of the development of teaching social sciences and humanities through communicative and professional competences, strengthening of independent learning, educational and regulatory support, the formation of education in harmony with digitalization are gaining relevance. The development of students' motivation to study social sciences is associated with the organization of the educational process in the context of the integration of traditional and mixed education and the introduction of methods that activate students in educational practice. An integrated lesson model, its stages and criteria for evaluating the results are recommended.

Key words: world education, digitalization process, education system, teaching staff, communicative and professional competences, integration of traditional and mixed education, integration requirements, principles, stages of an integration lesson, integration model, recommendations.

Kirish. Jahon ta'limining xalqaro standart tasnifida uzluksiz ta'lim vazifalari alohida qayd etib o'tilgan. Xususan, mazkur standartda bilimlarning asosiy sohalarini o'rganish va tushunishlari uchun talabalarga imkon berish, qulay pedagogik shart-sharoitlar yaratish hamda o'quvchi-talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirish kabilar belgilab berilgan. Bu vazifalar oliy ta'limda shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalardan unumli foydalanishni talab qiadi. Ayni damda, ta'lim jarayonlarini integrativ tashkil etish, integratsion ta'lim texnologiyalarini takomillashtirish, konsentrlangan va modulli ta'lim talablari asosida

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

o'qitish mazmuni va metodikasini aniqlashtirishni taqozo etadi. Xalqaro standartga muvofiq, ta'limning asosan bir nafar o'qituvchi pedagog tomonidan amalga oshirilishi ham integratsion o'qitish tizimini innovatsion shaklda takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirdi.

Asosiy qism. Dunyo miqyosida oliy ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda integrativ pedagogikadan foydalanish, o'qitish jarayonlarining integratsiyalashuviga kompleks yondashuvni tatbiq etishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, mavzular, fanlar va transfanlararo integratsiyani qo'llash asosida ta'lim mazmunini takomillashtirish, konsentrizm tamoyili asosida o'quv materiallarini tizimlashtirishning modullashgan integratsiyasini joriy etish alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning ishlanganlik darajasi. Mazkur jarayonda ta'lim modelini tanlash, muloqot turlarini aniqlashtirish, axborot va boshqaruv tizimini ishlab chiqish, ta'lim beruvchilar faoliyatini rejalashtirish, o'qitishning shakl, metod va vositalarini oqilona tanlashga asoslangan integratsion darslarni loyihalash muhim dolzarblik kasb etadi. Bugungi kunda biz qayd etgan masalalarni ilmiy tadqiq qiluvchi qator tadqiqot ishlari yaratilgan. [1, 10]. Respublikamizda fanlararo aloqadorlik va integratsion o'qitish jarayonlarini tashkil etish masalalari bo'yicha R.Mavlonova, R.Safarova, E.Turdiqulov, A.Musurmonov, P.Musayev, A.Ch.Choriyev, M.Ashirova, Sh.Yusupova kabi olimlar ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirishgan. Mazkur tadqiqotlarda fanlararo aloqadorlikning turli yo'nalishlari va tamoyillari, ularning o'quv jarayonida muayyan fanlarni o'zlashtirishda qo'llanilishi, o'quv fanlararo aloqadorlik asosida ta'lim mazmuniga qo'yiladigan talablar ilmiy-amaliy jihatdan o'rganilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) olimlaridan A.Usmanova, N.Grishenko, T.Chijova, T.Jukova, N.Pankova, N.Bogoyavlenskiy, M.Lvov, T.Ramzayeva, S.Yurtayev, N.Algazina, N.Persevalarning tadqiqot ishlarida boshlang'ich sinf va alohida o'quv fanlarini o'qitish, ona (rus) tili darslari samaradorligini oshirish, grammatik tushunchalarni anglash va o'zlashtirishda hamkorlikda o'qitish texnologiyalaridan foydalanish masalalari o'rganilgan. Rus pedagog olimlaridan X.Yulbarsova [2] "Integratsiya - uzviylik, predmetlararo aloqadorlik, o'zaro aloqadorlik va nihoyat, o'zaro bir-birini to'ldiruvchi, kengaytiruvchi hamda chuqurlashtiruvchi, o'quv predmetlari mazmunini eng kamida ta'lim standartlari darajasida sintezlab, mantiqan tugallangan mazmun shakli va oliy darajasidir. Chunki predmetlararo aloqadorlikning har qaysi quyi darajasi, o'rganilayotgan o'quv predmetlari doirasida ma'lum didaktik birliklar orasida o'rnatilib, ularni o'rganish mazmunini va muddatlarini muvofiqlashtirishni ko'zda tutadi, bundan farqli o'laroq, integrativ aloqadorlik asosida tashkil etilgan o'quv predmeti yoki integratsiyalab o'rganilayotgan predmet, hodisa yoki jarayonlarni yaxlit tizim shaklida har tomonlama aloqadorlik va munosabatlar nuqtayi nazaridan talqin etishni talab etadi. Bu, o'z navbatida, hozirgi va istiqbol talablariga javob beradigan, mustaqil fikr yurituvchi va ijodiy faoliyat ko'rsatuvchi yetuk shaxsni shakllantirishga imkon beradi. Zero, u tahsil oluvchilardan faqatgina tahlil qilish va sintezlash operatsiyalarini talab qilish bilan chegaralanib qolmasdan, balki mavhumlashtirish, algoritmlashtirish, turkumlash, shartli belgilar yordamida ifodalash, sabab-oqibatli aloqadorlikni aniqlash, tahlil etish, sintezlash, tizimlashtirish, modellash kabi yuksak darajali tafakkurlash operatsiyalarini talab etadi. Bu operatsiyalar o'rganilayotgan obyektning barcha muhim jihat va xususiyatlarini ajratib olib (tabaqalashtirib), mohiyati va mazmunini anglab yetish va ularni umumlashtirish orqali amalga oshiriladi. Demak, integratsiya har doim ham uning ikkinchi tomoni bo'lgan tabaqalashtirish (differentsiatsiya)ga tayangan holda rivojlanib boradi yoki aksincha", - kabi qarashni bayon qilgan bo'lsa, G.S.Kostyukning fikricha: "Tabaqalanish differentsiatsiya – ruhiy jarayonlar va holat (xususiyat)larning ko'payishiga olib kelsa, integratsiya – tartibga keltirish, subordinatsiya va uning natijalarini ma'lum ketma-ketlikda joylashtirishga olib keladi. Integratsiyalash yo'li bilan yangi psixologik jarayon, yangi faoliyat tuzilmasi hosil bo'ladi. Bu yangi tuzilma ilgari alohida-alohida bo'lgan elementlardan sintezlash yo'li bilan hosil qilinadi. [3.] Integrativ yondashuv mazmunan tutash, aloqador, mantiqiy bir-birini taqozo etuvchi va bir-biriga singib chuqurlashtiruvchi va kengaytiruvchi o'quv fanlarini integratsiyalash uchun qo'llanilib, yaxlit mantiqiy mukammal bilim, ish-harakat usullari va shaxsiy sifatlarni tarkib toptirishni ko'zda tutadi.

Agar XIX – XX asrlar oralig'ida jahon pedagogikasida A.Gerd, D.Kaygarodov, A.Pavlov singari olimlar boshlang'ich maktabni tashkil qilish, unda olamni anglash jonli va jonsiz predmetlar haqida yaxlit tushunchalarni shakllantirish orqali amalga oshirilsa, o'quvchining biluv faoliyati samarali kechishi haqidagi o'z qarashlarini bayon qilgan bo'lsalar, Y.A.Komenskiy, D.Lokk, M.Pestalossi, K.D.Ushinskiy qarashlarida ayni ta'lim samaradorligiga fanlararo aloqa vositasida erishish mumkinligi asoslandi. Ushbu qarash XX asrning oxirgi o'n yilliklariga qadar N.M.Belyankova, A.V.Usova, Y.M.Kolyagin, O.E.Jirenko, N.G.Kuchmenko, L.I.Naymushina kabi olimlarning tadqiqot ishlarida amalga oshirilgan. S.Baranova, N.Talizina, M.Lvov, N.Svetlovskaya kabi olimlarning ishlarida ancha takomillashtirildi.

Ta'lim jarayonida o'quv fanlariaro integratsiyani ta'minlash o'qitishda interfaol metodlar va ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash imkonini beradi. Ta'lim jarayonini integratsiyalashni ta'minlash bir

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

qator pedagogik imkoniyatlarni vujudga keltiradi: fanlarning , mavzularning va tushunchalarning o‘zaro aloqasi bir-birini to‘ldirishga erishiladi.

Xorijiy olimlardan J.Gilbert, F.Cochran, J.DeRuiter, R.E.Maeder, J.W.Gray, M.L.Dejong, M.Trott, R.J.Gaylordlarning ishlarida integrativ ta‘lim texnologiyalarini qo‘llashning afzalliklari va imkoniyatlari yoritib berilgan. Mazkur ilmiy izlanishlarda pedagog kadrlarni tayyorlashning turli jihatlari, ya‘ni innovatsion va pedagogik faoliyatga tayyorlash, ta‘limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari, integrativ muhitni tashkil etish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan.

Bugungi kunga qadar boshlang‘ich ta‘lim samaradorligini oshirishda integratsiyalashgan texnologiyadan foydalanish bo‘yicha ham qator ilmiy tadqiqot ishlari yaratilgan. Xususan, R.Mavlonova va N.Raxmonqulovalar, NamDU o‘qituvchisi p.f.n. N.Abdullayevaning shu yo‘nalishdagi tadqiqot ishlari mavjud. Professorlar R.Mavlonova va N.Rahmonqulovalar “Boshlang‘ich ta‘limning integratsiyalashgan pedagogikasi”, “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi” nomli o‘quv qo‘llanmalarini yaratganlar. Ammo oliy ta‘limda shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalardan unumli foydalanish asosida ta‘lim jarayonlarini integrativ tashkil etish, integratsion ta‘lim texnologiyalarini takomillash-tirish, konsentrlangan va modulli ta‘lim talablari asosida o‘qitish mazmuni va metodikasini aniqlashtirish; oliy ta‘lim sifati va samaradorligini oshirishda integrativ pedagogikadan foydalanish, o‘qitish jarayonlarining integratsiyalashuviga kompleks yondashuvni tatbiq etishga doir tadqiqotlarga ehtiyoj juda katta.

Muhokamalar va natijalar. Zamonaviy ta‘limda olimlar Y.V.Bondarevskaya, I.S.Yakimanskaya, V.V.Serikov, N.I.Alekseev tomonidan shaxsga yo‘naltirilgan ta‘limning bir qator konsepsiyalari ishlab chiqilgan. Ular o‘ziga xos ijtimoiy-pedagogik, didaktik va psixologik aspektlar birlashtirilgan turli texnologiyalarni taklif etishgan. Bu texnologiyalardan Rossiya va boshqa Hamdo‘stlik mamlakatlari ta‘limida foydalanilmoqda. Ta‘limning ma‘lum tizimi doirasidagi o‘quv materiali mazmunini integratsiyalash uch bosqichda amalga oshiriladi (1-rasmga qarang):

Mavzulararo integratsiya – alohida o‘quv predmetlari ichidagi tushuncha, bilim va ko‘nikmalar integratsiyasi.

Predmetlararo integratsiya – ikki va undan ziyod o‘quv predmetlarining prinsiplari, tushunchalar va faktlarning tahlili.

Transpredmetli integratsiya – ta‘lim mazmunining asosiy va qo‘shimcha komponentlarining sintezi.

1-rasm. O‘quv materiali mazmunining integratsiyalashuvi

	Integratsiya darajalari	Integratsion mazmun texnologiyasi va o‘quv jarayonini qurishning o‘ziga xos xususiyati
Mavzulararo integratsiya	O‘rta	Vertikal integratsiyalash: yaxlitlik prinsipi asosida burama (spiralsimon) tuzilish, mazmun sekin-asta yangi ma‘lumotlar, aloqadorlik, bog‘liqlik va tobelik bilan boyitib boriladi.
	Yuqori	O‘ziga xosligi: dastlabki muammo o‘quvchilar e‘tiboridan chetda qolmaydi, balki u bilan aloqador bo‘lgan bilim kengayadi, elementlar mutanosibligi murakkablashib boradi, idrok etish chuqurlashadi.
		Gorizontal integratsiyalash: mazmuni bir-biriga yaqin bo‘lgan mavzularning yiriklashuvi asosida uyg‘unlashgan tushunchalarning birlashish yo‘li bilan tuziladi.
		O‘ziga xosligi: yaxlit o‘zlashtirish birligi falsafasida mumkin bo‘lgan bir mavzuning ikkinchi mavzusi ma‘lumotiga o‘tkaziladi. Birinchi mavzuning ma‘lumotidan ikkinchi bir mavzuning ma‘lumotiga o‘tish uchun ular bir butun mavzu holatiga keltiriladi.
Predmetlararo integratsiya	Quyi	Predmatlararo aloqa
		Gorizontal integratsiyalash: chiziqli tuzilish; bir necha predmetlarning mavzusi yagona mavzuga birlashtiriladi. Umumiy mavzu sifatida barcha predmetlarga mos va uyg‘un kelgan, o‘zaro bir-biri bilan bog‘lanishi mumkin bo‘lgan mavzu tanlanadi
		O‘ziga xosligi: boshqa predmetlarning materialidan qisman foydalaniladi; har bir predmet mustaqil fan sifatida, maqsadi, vazifasi

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

O'rtta hamda dasturi o'z o'rnini saqlab qoladi; darsning qurilishi o'zgarmaydi; reja asosida tuzilgan integratsion darsning mazmunidan kelib chiqib mavzu qayta ko'rilishi (masalan, ikkita fanning mavzusi bitta yirik mavzuga aylanishi yoki har ikkalasining mavzusi ham saqlanib qolishi) , shuningdek, dars yangi, qo'shimcha materiallar bilan boyitilishi mumkin.

O'ziga xosligi: har bir predmetning mazmuni to'liq (qisman) olinadi; lekin har biri mustaqil fan sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni maqsadi, vazifasi, dasturi saqlanib qolinadi va dars ishlanmada aks etadi; predmetlar birlashib yaxlitlik vujudga keladi va qo'shimcha darslikdan tashqari yangi ma'lumotlar ham berish imkoni bo'ladi

Vertikal integratsiyalash: bir necha predmetlardan berilgan uyga vazifa birlashtirilib dialog asosida suhbat tashkillashtiriladi, bunda har bir predmetdagi mazmun, obraz, emotsional holat, axloqiy va go'zalliklar haqidagi falsafiy ta'limot yaxlitlanadi– mujassam shaklga keltiriladi. Bu dialog o'tilgan mavzularni hafta davomida doimiy tarzda takrorlab, mustahkamlab borilishi uchun darslarning “Kirish darsi” yoki “kirish qismi” vazifasini ham o'tab borishi mumkin.

Yuqori

Savol-javob bir necha predmetlarni birlashtirilgan holda dialog asosida amalga oshiriladi, oldindan rejalashtirilgan mavzu, yagona mazmun, obraz, emotsional holat, ma'naviy-axloqiy va estetik ma'no – barchasi birgina hal qiluvchi asosiy tushunchaga birlashtiriladi. Bu g'oya bir necha darslar davomida ham amalga oshirilishi mumkin bo'ladi.

Mazmun bir necha darslarning leytmotivi sifatida hafta davomida amalga oshiriladi. Fanlarning mustaqilligi buziladi, pedagogik tizimning yaxlitligiga yo'naltirilgan yagona dastur tuziladi; dastlabki tuzilma masalalar diqqatidan chetga chiqmaydi, u boshlang'ich ta'limga bog'liq bilimlar hajmi kengayadi va chuqurlashadi; o'quv bloklarining vaqt jihatdan yaqinlashuvi jarayon shaklini o'zgartirishga olib keladi o'quv kuni, haftaligi tashkil etiladi.

O'ziga xosligi: vaqt turlicha ajratiladi (besh minut yoki undan ham ko'proq bo'lishi mumkin); asarni tahlil qilish yoki o'zgacha bir qiziqarli usullar tanlanishi mumkin, yangi talqin, yangi obrazli qiyoslash, solishtirish, yangi birlashmalar, o'yinlar tashkil qilinishi mumkin bo'ladi.

Integratsiyalashgan dars va integratsiyalashgan blok

Gorizontal integratsiyalanish:

O'ziga xosligi: bir necha predmetlar mazmunan birlashtirilib tahlil qilinadi, har bir predmetga nisbatan mustaqil predmet sifatida yondashiladi (har bir predmetning maqsadi, vazifasi, dasturi saqlanib qoladi); mustahkam bilim olish maqsadidagi shartli bog'lanishni ta'minlashda bilish jarayonining barcha analizatorlari qamrab olinadi (ko'rish, eshitish, sezish, hid bilish, harakatlanish).

O'rtta

Integratsiyalashgan kurs

Gorizontal integratsiyalanish:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Bir necha o'quv fanlarining bir asosiy mavzu yoki tushuncha doirasida birlashishi.

Yuqori

O'ziga xosligi: bir necha fanlardan olingan ma'lumotlar yigindisi paydo bo'lib, tahlil predmeti sifatida yana bir necha planli ob'ektlar paydo bo'ladi, bunda fanlarning mustaqilligi buziladi, pedagogik tizimning yaxlitligiga yo'naltirilgan yagona dastur tuziladi; dastlabki muammo talabalar e'tiboridan chetda qolmaydi, u bilan bog'liq bilimlar hajmi kengayadi va chuqurlashadi; o'quv bloklarining vaqt jihatidan yaqinlashuvi jarayon shaklini o'zgartirishga olib keladi; o'quv kuni, o'quv haftasi paydo bo'ladi.

Transpredmetli integratsiya Yuqori

Gorizontal integratsiyalanish: integratsiyaning ikkinchi bosqichida tashkil etiladigan boshlang'ich o'qitish mazmuni qo'shimcha ta'lim mazmuni bilan bog'lanib yaxlit holatga keltirish.

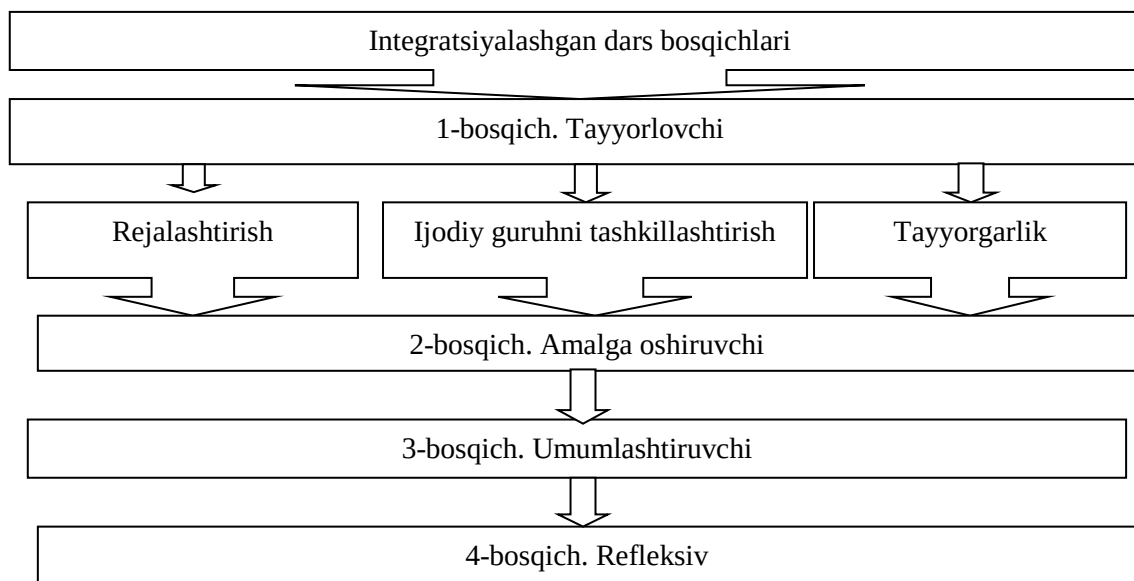
O'ziga xos xususiyati: tahlil qilinayotgan predmetlarning mohiyati turli asosiy va qo'shimcha fanlarda aks ettirilgan ko'p qirrali obyektlarni tashkil etadi, natijada talabaning atrof muhit, amaliyot bilan aloqasi kengayadi va mustahkamlanadi.

Respublikamizda ta'lim-tarbiya sifati hamda samaradorligini oshirish, raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, ta'limning integratsion o'quv-uslubiy ta'minotini mustahkamlashga doir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, integrallashgan ta'lim texnologiyalarini qo'llashning metodik mexanizmlarini aniqlashtirish, integratsion mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazishning pedagogik shart-sharoitlarini takomillashtirishga alohida zarurat mavjud. Xo'sh, xilma-xil sohalar bo'yicha o'quv fanlarini o'qitishda integratsion texnologiyalarni qanday shaklda qo'llash mumkin? Bu jarayonda qanday ta'lim tamoyillariga tayanish lozim?

1. Integratsion mashg'ulotlarning texnologik xaritasini ishlab chiqish lozim. Mashg'ulotning har bir bosqichi va unda amalga oshiriladigan faoliyat mazmuni xaritada yaqqol ko'zga tashlanadi. O'qituvchi pedagog qadam-baqadam tizimli va rejali faoliyatni tashkil etadi. Natijada, mavzulararo integratsiyalash talabalar o'zlashtiradigan bilim, tarkib toptiriladigan ko'nikma va malakalarning o'zaro uzviylik, izchillik hamda yaxlitlik tamoyillari asosida shakllantirishga qulay sharoit yaratish imkonini beradi.

2. Qaysi fanni o'qitishda qaysi fan bilan mavzulararo integratsiyalash mumkinligini oldindan loyihalashtirish zarur. Masalan, "Din psixologiyasi" fanini o'qitishda ko'plab mavzularni "Dinshunoslik" fani bilan integratsiyalash maqsadga muvofiq. Bunday holatda har ikki fan o'qituvchisi yondosh mavzular bo'yicha dars mashg'ulotini birgalikda loyihalashtirishlari talab qilinadi. Dars mashg'uloti esa **"binar ta'lim metodi"** ga asoslanadi.

Integratsiyalashgan darslarni loyihalashda (2-rasmga qarang) quyidagi bosqichlar e'tiborga olinishi kerak:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Integratsiyalashgan darslarni tashkil etishda o'qituvchidan alohida mahorat, dars tuzilishini puxta o'ylash va qator metodik talablar asosida rejalashtirish talab etiladi. O'qituvchi qaysi mavzu qaysi mavzu bilan; qaysi tushuncha qaysi tushuncha bilan integratsiyalashtiriladi?, qanday metodlar, vositalar, usullar orqali o'quvchilarga yaxlit bilim, tushunchalar berish mumkin? - kabi savollarga aniq javob topishi kerak.

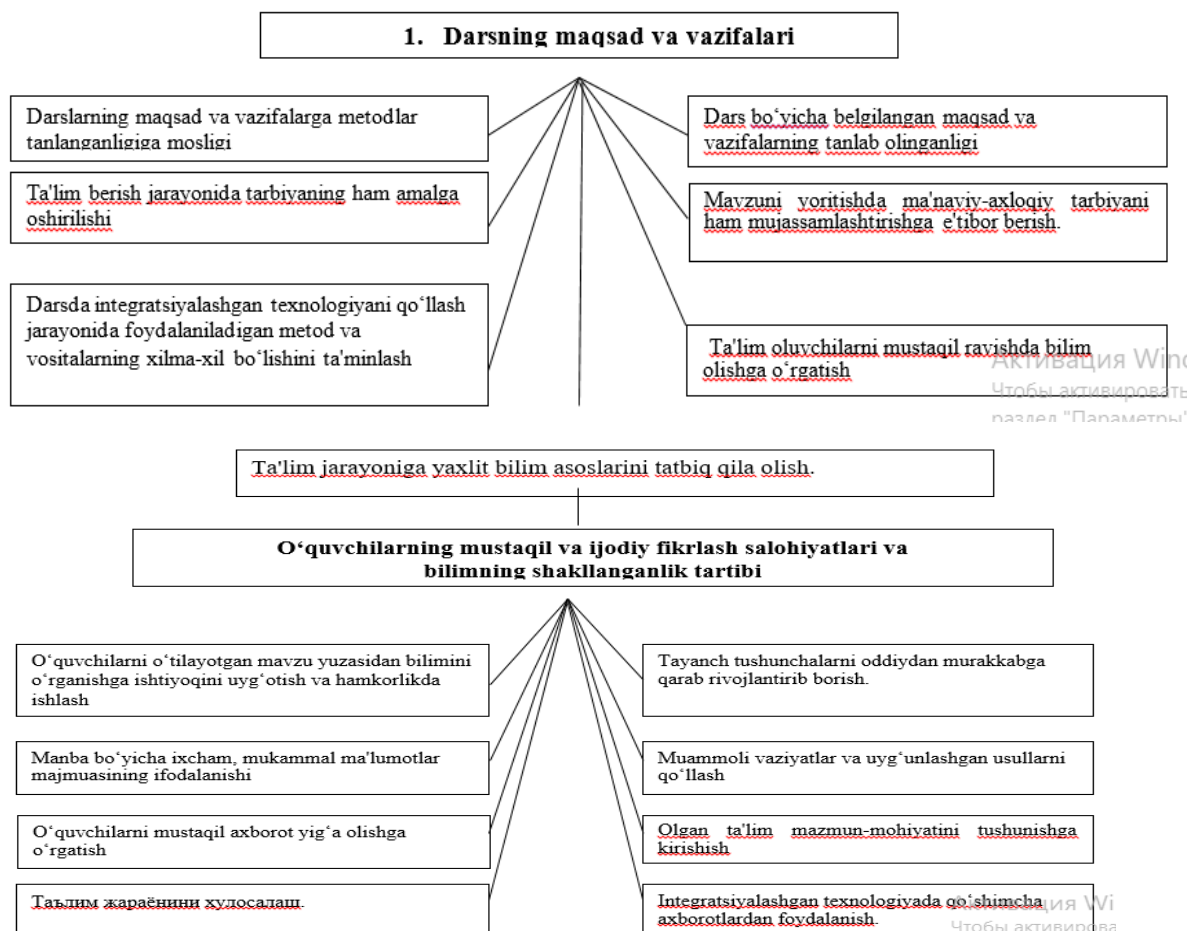
Integratsiyalashgan darslar markazida turuvchi o'quv fani mavzusi, tayanch tushuncha va bilimlar, tarkib toptirish ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma hamda malakalar, ta'lim maqsadlari (ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi) va pedagogik vazifalar tizimlashgan holda integratsiyalashgan boshqa o'quv predmetlari; integratsiyalashtirilayotgan mavzu va tushunchalar bilan uzviylashtiriladi.

O'qituvchining dars jarayonida integratsiyalashgan texnologiyalarni qo'llashdagi ta'lim samaradorligini aniqlash ta'lim natijalarini to'g'ri baholashda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli o'qitishda integratsiyalashgan texnologiyalarni qo'llash samaradorligini aniqlash mezonlarini keltirib o'tamiz (3-rasmga qarang).

3. Barcha xususiy metodikalarni ("Tarix o'qitish metodikasi", "Psixologiya fanini o'qitish metodikasi" va h.k.) o'qitishda "Umumiy pedagogika" fani bilan integratsiyalashgan holda o'qitish maqsadga muvofiq. Bu fanlararo integratsiyalash hisoblanadi va alohida tamoyillarga asoslanadi: bunda integratsiyaning turli darajalaridan foydalanish maqsadga muvofiq:

a) mavzularni avvalgisi keyingisini to'ldirishga yo'naltirish asosida ketma-ketlikda taqdim etish;
b) o'quv dasturlarida o'zaro uyg'unlashgan nuqtalarni topish va mavzulararo uyg'unlikni ta'minlash;
d) modullashgan integratsiyadan foydalanib, turdosh o'quv fanlari orqali o'zlashtirish ko'zda tutilgan bilim va tushunchalarni muayyan tizimga solish.

4. Integrativ dasturlar yaratish orqali bir necha o'quv fanlariga oid mavzularni uyg'unlashtirgan holda taqdim etish mumkin.

3-rasm. O'qitishda integratsiyalashgan texnologiyalarni qo'llash samaradorligini aniqlash mezonlari

Xulosa. Integratsiyalashgan texnologiyadan foydalanish natijasida pedagogik, psixologik jihatdan ta'lim maqsadlarini amalga oshirishda qulay shart-sharoit vujudga keladi; umumdidaktik talablar uzviylikda bajariladi; talabaning vaqti, kuchi tejiladi; ortiqcha ruhiy va jismoniy zo'riqlashlarning oldi olinadi, ta'lim

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

samaradorligi oshadi; zarur ko'nikma va malakalarni, tushunchalar hamda bilimlarni o'quv fanlari mazmunini uyg'unlashtirish natijasida har tomonlama chuqur o'zlashtirish imkoni yaratiladi.

Integratsiyalashgan texnologiyaning didaktik xususiyatlari (talaba shaxsiga yo'nalganlik, o'quv-bilish faoliyatining boshqarish, konsentrizm, hamkorlik, ijodkorlik) o'quv fani mavzusi, tayanch tushuncha va bilimlar, ko'nikma, malakaviy kompetensiyalarni ta'lim maqsadlari (ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi) bilan ichki integratsiyasi dinamikligini ta'minlashga erishish orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun:

- integratsiyalashgan o'qitish orqali ta'lim samaradorligini baholash mezonlari (tayanch tushunchalarni oddiydan murakkabga qarab rivojlantirib borish, muammoli vaziyatlar va uyg'unlashgan usullarni qo'llash, mavzular bo'yicha tavsiya qilingan ilmiy manbalar bo'yicha ixcham, mukammal ma'lumotlar majmuasining ifodalanishi) fanlarning vertikal va gorizontal integratsiyasini qo'llash asosida ishlab chiqilishi;

- ta'limda integratsiyalashgan o'qitish jarayonlarini tashkil etishga doir didaktik modelning metodik komponenti o'quv harakatlari izchilligining (tayyorlov, loyihalash, amalga oshiruvchi, yakuniy) integrallashgan dars tuzilmasi (adaptiv, amaliy, umumlashtirish, refleksiya) bilan qayta aloqasini intensivlash darajasiga muvofiq takomillashtirilishi kerak.

Adabiyotlar

1. Abdullayeva Sh.A. Hamkorlik pedagogikasi. – T.: “Fan va texnologiya”, 2017. – B. 17
2. Ахмеджанов М.М. Диагностика подготовленности педагога к профессиональной деятельности: Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Т., 1994. – с. 23.
3. Axmedova M.T. Pedagogik kompetentlik. – T.: TDPU, 2016. – 84 b.
4. Белякова Н.М. Интеграция естественно-научного и гуманитарного образования как фактор воспитания личности. – 2004. – №2. – С. 34-39.
5. Mavlonova R.A., Rahmonqulova N.H. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. – T.: “Voriz” nashriyoti, 2013. – B. 10-35.
6. Yulbarsova X.A., Integrativ yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. (ped.fan.bo'yicha fals. dok. (PhD) diss.). -Arzamas, 2020.
7. Yusupova Sh., Rejapova D. Integratsiyali darslar tashkil qilish metodikasi. -A., 2007.

Bobirjon ERGASHEVNamangan muhandislik-texnologiya instituti
texnika fanlari nomzodi, dotsent**PROFESSIONAL TA'LIM TIZIMI BITIRUVCHILARINING KASBIY
KO'NIKMALARINI EGALLASHLARIDA PEDAGOGIK STRATEGIYALAR**

Ushbu maqolaning maqsadi - professional ta'lim tizimi bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirishning asosi sifatida pedagogik strategiyaning asosiy jihatlarini ishlab chiqish va konseptual asoslash, shuningdek, professional ta'lim bitiruvchilarining raqobatbardoshligini shakllantirish bo'yicha pedagogik strategiyaning mohiyati va o'ziga xosligi ochib berish, pedagogik strategiyani qurish va amalga oshirish tamoyillarini tavsiflash, pedagogik strategiyaning tarkibiy qismlari va elementlarini aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: professional ta'lim, pedagogik strategiya, ta'lim, raqobatbardoshlik, mehnat bozori, ko'nikma, o'quv jarayoni, mutaxassis, tahlil.

Целью данной статьи является разработка и концептуальное обоснование основных аспектов педагогической стратегии как основы формирования конкурентоспособности выпускников системы профессионального образования, а также разъяснение сущности и специфики педагогической стратегии формирования профессионального образования, конкурентоспособности выпускников профессионального образования и выявление компонентов и элементов стратегии.

Ключевые слова: профессиональное образование, педагогическая стратегия, образование, конкурентоспособность, рынок труда, квалификация, процесс образования, специалист, анализ.

The purpose of this article is to develop and conceptually substantiate the main aspects of the pedagogical strategy as the basis for the formation of the competitiveness of graduates of the vocational education system, as well as clarify the essence and specifics of the pedagogical strategy for the formation of vocational education, the competitiveness of graduates of vocational education and identify the components and elements of the strategy.

Key words: vocational education, pedagogical strategy, education, competitiveness, labor market, qualifications, education process, specialist, analysis

Kirish. Respublikamizda yangi professional ta'lim tizimning isloh qilinishi hozirgi kunda maqsadli raqobatbardosh kadrlarni shakllantirishga ko'proq ahamiyat berishni taqazo qilmoqda. Boshqacha qilib aytganda, bizning fikrimizcha, professional ta'lim tizimining raqobatbardoshligini shakllantirish strategik yondashuv yordamida amalga oshiriladi. Professional ta'lim tizimini xalqaro tajribalar asosida takomillashtirish, boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim bosqichlarini joriy qilish orqali mehnat bozori uchun malakali va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda mazkur jarayonga ish beruvchilarni keng jalb qilish, jumladan, tizimga professional ta'lim, kasbiy kompetensiya, professional standart, tabaqalashtirilgan ta'lim dasturi, o'qitishning dual tizimi kabi yangi tushunchalar kiritildi. Ular orasida ayrimlariga to'xtalib o'tish zarur.

Asosiy qism. Kasbiy kompetensiya – bu bilim, ko'nikma va amaliy tajriba asosida kasbiy faoliyatga tegishli vazifalarni bajarishda faoliyat yuritish qobiliyati hisoblanadi. Professional standart esa xodimga ma'lum bir kasbiy faoliyat turini, shu jumladan, ma'lum bir mehnat funksiyasini bajarish uchun zarur bo'lgan malaka talablaridir.

O'qitishning dual tizimi ham biz uchun yangi bo'lgan jarayonni o'z ichiga oladi. U ta'limning nazariy qismi ta'lim muassasasida, amaliy qismi ish joylarida tashkil etiladigan o'qitish turi bo'lib, bu tizim Yevropa davlatlarida o'zining ijobiy natijasini berganligi hammamizga ma'lum. O'qitishning dual tizimida kasb-hunar o'rganuvchini bir vaqtning o'zida ham nazariy, ham amaliy bilimlarni mukammal egallashi, ish beruvchining talabiga mos kadr bo'lib yetishishi uchun zamin yaratiladi.

Tabaqalashtirilgan ta'lim dasturlari asosida kadrlar tayyorlashda xalqaro tajribani o'rgangan holda professional ta'lim jarayonlariga o'qitishning kredit-modul tizimi bosqichma-bosqich joriy etiladi. Kredit-modul tizimi – har bir o'quv moduli tarkibini tuzishga asoslangan modulning o'quv natijalari va yakuniy nazoratni kuzatib borish orqali ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini muntazam ravishda baholab boruvchi o'quv dasturini o'zlashtirish jarayonini tashkil etish tizimi hisoblanadi.

Ish beruvchilarning talab va takliflariga asosan kadrlarga bo'lgan real ehtiyojni inobatga olgan holda iqtisodiyot soha va tarmoqlari uchun zarur bo'lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash hamda jamiyatning kasblar va mutaxassislarga bo'lgan talablarini qondirish, mehnat faoliyatida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq qilish bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan kadrlarni

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

tayyorlash, mahalliy va xalqaro ta'lim muassasalari bilan hamkorlikni rivojlantirish, zamonaviy innovatsion o'quv loyihalarini birgalikda amalga oshirish uchun malakali xorijiy mutaxassislarni jalb etish – professional ta'limning asosiy maqsadidir. Bu mamlakatda ishsizlik darajasini kamaytirish, ish o'rinlarining doimiyligini ta'minlash, mehnat bozorida tajribali kadrlarni yetishtirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ushbu tadqiqotimizda biz **“Pedagogik strategiya”** tushunchasiga ta'rif beramiz. Buning uchun birinchi navbatda biz **“Strategiya”**ga tushunchasini tavsiflaymiz.

Strategiya - bu batafsil harakatlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish orqali maqsad yoki kerakli natijaga erishish uchun uzoq muddatli reja hisoblanadi [1, 3]. Ko'plab manbalarda **“Pedagogik strategiya”** haqida bir nechta ma'lumotlar keltirilgan [4]. Quyida ularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz:

❖ pedagogik strategiya – birinchi navbatda, belgilangan pedagogik maqsadga mos keladigan, ikkinchidan, izchil ravishda joylashtirilgan va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan pedagogik yordamni sifatli tanlash orqali amalga oshiriladigan pedagogik harakatlarning oqilona shakllangan majmuasi bo'lib, intizom, muayyan strategik belgini (ta'sir obyektining kerakli holati) amaliy amalga oshirishga qaratilgan usullar, shakllar, vositalar va usullarni moslashuvchan qo'llash;

❖ pedagogik strategiya – professor-o'qituvchilarining faoliyati bo'lib, uning tarkibida ta'lim jarayonining maqsadi belgilanadi, bu esa strategik mos yozuvlar nuqtasi, shuningdek, unga erishish uchun zarur va yetarli vosita;

❖ pedagogik strategiya – o'qituvchining berilgan natijaga erishishga qaratilgan maqsadga muvofiq harakatlar majmuini ifodalovchi uzoq muddatli jarayon (masalan, professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirish);

❖ pedagogik strategiya – o'qituvchining faoliyati, bu harakatlarning samarali amalga oshirilishini ta'minlaydigan pedagogik maqsad, reja va uni amalga oshirish vositalari to'g'risidagi g'oyalarga muvofiq belgilangan pedagogik vaziyatlar oralig'ida amalga oshiriladi;

❖ pedagogik strategiya – o'qituvchi faoliyatining umumlashtirilgan xarakteristikasi bo'lib, u pedagogik yo'nalishni o'ziga qamrab olgan holda, pedagogik jarayonning ma'lum bir strategik belgisiga erishish maqsadida amalga oshiriladigan keng ko'lamli o'quv, ta'lim va kasbiy vazifalarni hal qilishga yo'naltirilgan.

Shunday qilib, biz pedagogik strategiyani tanlashda quyidagilarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerakligini ta'kidlaymiz:

❖ pedagogik voqelikning o'ziga xos xususiyatlari, uning tarkibida amalga oshiriladi;

❖ pedagogik strategiyani amalga oshiruvchi o'qituvchining pedagogik mahorat darajasi;

❖ mavjud manbalar, tanlangan shakllar, usullar va mumkin bo'lgan narsalar rejalashtirilgan maqsadga erishish vositalari [4].

Tadqiqotlarimiz davomida pedagogik strategiya professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirishning konseptual asosidir. Shuning uchun biz professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirishning pedagogik strategiyasi professional ta'lim ilmiy-pedagogik xodimlarining rejalashtirilgan harakatlar kerakli natijaga erishishni belgilaydigan pedagogik maqsad va unga erishish vositalari to'g'risida ishlab chiqilgan g'oyalar to'plami ekanligini aniqladik [5, 6].

Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirishning pedagogik strategiyasi quyidagi konseptual qoidalar asosida samarali amalga oshirilishi mumkin:

1) nazariy va uslubiy asosi vakolatga asoslangan yondashuv bo'lgan professional ta'lim raqobatbardoshligini shakllantirishning ajralmas pedagogik konsepsiyasini ishlab chiqish va asoslash;

2) professional ta'lim maydonini yaratish asosida professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirishning aniqlangan namunalari va tegishli prinsiplari bo'lgan pedagogik strategiyaning **yadrosini** aniqlash;

3) professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirish bo'yicha pedagogik strategiyaning nazariy modelini loyihalash;

4) professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirish uchun strategik rejalashtirishning tarkibiy va funksional tarkibiy qismlarini aniqlash (strategik tahlil, strategik qarash, strategik sheriklik va boshqalar);

5) professional ta'lim bitiruvchisining zamonaviy mehnat bozoridagi samarali xulq-atvorining xususiyatlarini loyihalash [7, 8].

Professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardosh fazilatlarini va shaxsiy xususiyatlarini shakllantirish bo'yicha pedagogik strategiyaning mohiyatini belgilab, uning asosiy nazariy jihatlariga murojaat qilaylik:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

▪ professional ta'lim talabalari o'rtasida **raqobatdoshlik** kabi rivojlanishning strategik maqsadlaridan xabardor bo'lish – professional ta'lim bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash sohasidagi vaziyatdan chiqish yo'li sifatida;

▪ professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirishning strategik maqsadi u uchun raqobat muhitida kelajakdagi yosh mutaxassisning barqaror ishlashi va rivojlanishini ta'minlashga imkon beradigan noyob raqobatbardosh ustunliklarga ega bo'lish;

▪ raqobatdosh professional ta'lim bitiruvchisini shakllantirish bo'yicha pedagogik strategiyaning taktik vazifalari – bu imkoniyatni izchil rivojlantirish va professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligi tarkibiy qismlarining har birini shakllantirish uchun pedagogik qo'llab-quvvatlash uchun sharoit yaratishdir. Bularni amalga oshirish mexanizmlari va pedagogik vositalari; professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirish uchun ta'lim texnologiyalari va tashkiliy-pedagogik shartlari.

Zamonaviy professional ta'lim amaliyotida juda xilma-xil pedagogik strategiyalar mavjud. Shuning uchun tanlangan pedagogik strategiyaning mazmuni strategik mos yozuvlar punkti va kerakli natijaga erishishning yetarli shakllari, usullari va vositalari bilan bog'liq bo'lishi kerak.

Shunday qilib, bizning tadqiqotimizda professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirish bo'yicha pedagogik strategiyani ishlab chiqish uchun yo'nalish, jalb qilish va yordam berish kabi strategiyalar alohida qiziqish uyg'otmoqda. Ularning tarkibini batafsil ko'rib chiqaylik. Yo'naltirish pedagogik strategiyasi o'quvchi shaxsining hissiy-motivatsion, bilim va faoliyat sohaslariga ta'sir qiladi va muammoli vaziyatni tahlil qilishga, harakatlar rejasini tuzishga va uning faoliyatini tuzatishga qaratilgan harakatlar majmuini amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, yo'nalish pedagogik strategiya sifatida o'qituvchi tomonidan talaba shaxsida raqobatbardosh xususiyatlar va fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan pedagogik tadbirlar majmuini amalga oshirishni ham o'z ichiga oladi.

Ushbu ilmiy maqola doirasida biz yo'naltirishning quyidagi pedagogik usullarini ilgari surdik: e'tibor bering, yo'naltirish, tanishtirish, yordam bering, ta'minlang, faollashtirish, tuzatish, talabaning yetarlicha baholashiga ko'maklashish va h.k. Ushbu yo'naltirishning pedagogik usullarini tanlash, pedagogik ma'noda talabaning yo'nalishi uni qo'llab-quvvatlash va shaxsiy rivojlanish yo'nalishini aniqlashda mumkin bo'lgan yordamni o'z ichiga olishi bilan bog'liq (ya'ni, raqobatbardosh mutaxassis), zaruriy faoliyat yo'nalishlarini faollashtirish, muammoli vaziyatni tahlil qilish yoki hal qilish kasbiy vazifalar qatori, zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh ustunliklarga erishish bo'yicha harakatlar rejasini tuzish va boshqalar [9].

Qatnashish pedagogik strategiyasi faoliyatga yo'naltirilgan xususiyatga ega va o'zining mazmun mohiyati bo'yicha talabaga ma'lum bir faoliyat turi bilan shug'ullanish, uning to'laqonli va faol ishtirokchisiga aylanish imkoniyatini berishni nazarda tutadi. Masalan, bu talabani zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh ustunliklarga ega bo'ladigan kasbiy mahorat va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni bilan tanishtirish, shu jumladan, talabaning kasbiy muammolarni hal qilishda amaliy tajribasini oshirishdir.

Yordam pedagogik strategiyasi ko'pincha ta'lim muassasalariga yordam, ta'lim olishga yordam berish, mutaxassislarni tayyorlashga ko'maklashish, bandlikka ko'maklashish, o'z taqdirini o'zi belgilashga yordam berish, o'z-o'zini anglashni targ'ib qilish, o'z-o'zini rivojlantirishga ko'maklashish, o'z-o'zini rivojlantirishni targ'ib qilish va boshqalar.

Yordam atamasining bunday ko'p qirrali ishlatilishi bizni funksional sharoitda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning strategik xususiyatini aks ettiradi degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Yordam professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirishning pedagogik strategiyasi sifatida faoliyat ko'rsatishi mumkin. Ushbu strategiyadan foydalanish sharoitida talabaning shaxsiyatiga xos xususiyatlar va fazilatlarini egallash va rivojlantirish sharoitida uni rivojlantirish, o'zini o'zi anglash va takomillashtirishga yordam beradigan maxsus tashkiliy va pedagogik sharoitlarni shakllantirish nazarda tutilgan. Unga zamonaviy mehnat bozoridagi boshqa talabnoma beruvchilarga nisbatan raqobatbardosh ustunlik beradi. Shu bilan birga, pedagogik yordam har doim o'quvchilarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishida yordam berish va qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan ongli faoliyatdir.

Yuqorida ko'rib chiqilgan pedagogik strategiyalar bizni professional ta'lim amaliy faoliyatda faqat shaxsga yo'naltirilgan kasbiy ta'lim sharoitida, talaba o'zi amalga oshirgan harakatlar bilan bog'liq holda o'z tanlovini tanlaganida, baholashni hisobga olgan holda foydalanish uchun mos keladi. Bundan tashqari, pedagogik strategiya raqobatdosh professional ta'lim bitiruvchisini shakllantirish shaxsiy rivojlanish yo'nalishiga – mehnat bozorida talabaning raqobatbardosh ustunliklarini shakllantirish va rivojlantirishning zarur yo'nalishi sifatida ega bo'lishi kerak.

Muhokamalar va natijalar. Pedagogik strategiyaning shaxsiy rivojlanish yo'nalishi quyidagi o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi: talabaga o'zining kasbiy va shaxsiy rivojlanishi mavzusiga nisbatan munosabat; yo'nalish talaba o'zini o'zi rivojlantirish, o'zini o'zi tarbiyalash va takomillashtirish uchun;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

talaba shaxsini o'zini o'zi anglash va o'zini o'zi aniqlash uchun sharoit yaratish, shu jumladan: talabalarning raqobatbardoshligini shakllantirish jarayonini ilmiy-pedagogik va tashkiliy jihatdan qo'llab-quvvatlash, professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirish uchun innovatsion texnologiyalarni amalga oshirish; professional ta'limni amaliy, kasbiy, ijtimoiy-ma'rifiy va ilmiy-innovatsion muhitini yaratish; ta'lim jarayonida subyekt munosabatlarini shakllantirish. Talaba raqobatbardosh kurash uchun zarur bo'lgan kasbiy fazilatlarni va shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishi va shakllantirishi bilan uning o'qituvchi bilan o'zaro munosabatlarining tuzilishi o'zgaradi – u pedagogik ta'sirning passiv obyektidan, o'zining shaxsiy va kasbiy rivojlanish yo'nalishini belgilashga qodir va tayyor bo'lgan faol ijodiy shaxsga aylanadi.

Pedagogik strategiyani shakllantirish va amalga oshirish tamoyillarini ko'rib chiqishga kelsak, shuni ta'kidlash kerakki, o'qitish tamoyillarining butun tizimi o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda uning shaxsini rivojlantirishga qaratilgan. Bundan tashqari, pedagogik strategiyani shakllantirish va amalga oshirish tamoyillari o'quvchilarning amaliy va bilim faoliyatini pedagogik boshqarish sikli bosqichlariga mos ravishda ishlab chiqilgan.

1. Rivojlantiruvchi ta'lim prinsipi - o'quvchining shaxsini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, unga shaxsiy va kasbiy xususiyatlar va fazilatlarni shakllantirishni - zamonaviy mehnat bozorida raqobatdosh ustunliklar sifatida taqdim etadi;

2. Doimiylik prinsipi - talabani zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ishlashga tayyorlash nafaqat nazariy bilim, ko'nikma va malakalarni izchil egallashni, balki keng ko'lamli masalalarni hal qilishda amaliy tajribani bosqichma-bosqich shakllantirishni ham professional muammolar doirasi o'z ichiga olishi kerak deb taxmin qiladi. Ushbu tamoyil, shuningdek, ta'lim jarayoni mazmuni va qurilishining izchilligini talab qiladi va o'z zimmasiga oladi.

3. Zamonaviy mehnat bozorida professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardosh ustunliklarini shakllantirish jarayonida talabaning ongi, mustaqilligi va ijodiy faoliyati prinsipi - bu uning o'ziga xos xususiyatlari va shaxsiy fazilatlar majmuasida aks etadi.

4. Professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirishga kompleks yondashuv prinsipi - nafaqat talabalarning nazariy tayyorgarligini, balki amaliy tajribani shakllantirishni, uni mehnat faoliyatining haqiqiy sharoitlari bilan bog'lashni, ko'plab professional muammolarni hal qilishni nazarda tutadi. Bundan tashqari, murakkablik raqobatdosh professional ta'lim bitiruvchisini shakllantirish talabalar shaxsiyatining ayrim fazilatlari va xususiyatlarini rivojlantirishni nazarda tutadi, bu ularning umumiy hajmida uning mehnat bozoridagi boshqa talabgorlarga nisbatan raqobatbardosh ustunliklarini aks ettiradi.

5. O'quv jarayonini bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashga kompetensial yondashuv asosida tashkil etish prinsipi - quyidagi lavozimdan kelib chiqadi: professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligi uning kasbiy vakolati bilan belgilanadi, bunda maxsus bilimlar talabaning individual xususiyatlari va shaxsiy fazilatlari soni vakolatga asoslangan yondashuvning ustuvorligi shu bilan belgilanadi. Aynan shu kanalda o'quv jarayonini qayta yo'naltirish imkoniyati bilimlarni o'qituvchidan o'quvchiga (translyatsiya) ustunlik berishidan talabaning qobiliyatini tavsiflovchi kompetensiyalar to'plamini o'zlashtirishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarning yaratilishidan hosil bo'ladi.

6. Ta'limni mehnat faoliyatining haqiqiy shartlari bilan bog'lash prinsipi - professional ta'limning amaliy, kasbiy, ijtimoiy ta'lim va innovatsion muhitini yaratish zarurligiga qaratadi.

Pedagogik strategiyani shakllantirish va amalga oshirishning yuqoridagi tamoyillaridan tashqari, o'qitishning umumiy tamoyillarini ham unutmash kerak. Professional ta'lim bitiruvchilarning raqobatbardoshligini shakllantirish bo'yicha pedagogik strategiyaning tarkibiy qismlari va elementlarini aniqlash va asoslashga o'tib, quyidagi jihatlariga e'tibor qaratsak: raqobatbardoshlikni shakllantirish bo'yicha pedagogik strategiya tarkibining tarkibiy qismlari professional ta'lim bitiruvchisi; professional ta'lim bitiruvchisining raqobatbardoshligini shakllantirish bo'yicha strategik rejalashtirish (strategik tahlil, strategik qarash, strategik sheriklik va boshqalar); zamonaviy mehnat bozorida professional ta'lim bitiruvchilarning samarali xulq-atvorining xususiyatlari.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, ushbu maqolamizda pedagogik strategiyani professional ta'lim tizimida kasbiy tayyorgarlik jarayonida bitiruvchining raqobatbardoshligini shakllantirishning konseptual asosi sifatida ishlab chiqdik va asosladik. Bulardan tashqari professional ta'lim muassasalari hududlarning demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va geografik sharoitlarini, mehnat bozorining tegishli soha mutaxassislarga bo'lgan talabini, manfaatdor vazirlik va idoralarning kadrlarga bo'lgan ehtiyoji hamda oliy ta'lim tizimi bilan integratsiyalashgan ta'lim dasturlari asosida kadrlar tayyorlashni hisobga olgan holda faoliyat yuritishi keltirib o'tildi. Professional ta'lim muassasalarining o'quvchilari va xodimlariga ijtimoiy kafolatlar, qo'llab-quvvatlash va imtiyozlar qonun hujjatlari, professional ta'lim muassasasining ustavi asosida belgilanadi.

Adabiyotlar

1. Muslimov N., Usmonboyeva M., Sayfurov D., To‘rayev A. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. –Toshkent, 2015. -120 b.
2. Исмаилова З.К., Эргашев Б.Б. Мониторинг качества образовательного процесса в контексте управления Вузом // Сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума, Том1, Наука инновации – современные концепции. – Москва, 2019. – С.57-68.
3. Барышева Т.А., Жигалов Ю.А. Психолого-педагогические основы развития креативности – СПб.: СПГУТД, 2006.
4. Башина Т.Ф., Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: “Питер”, 2009.
5. Mavlonova R., To‘rayeva O., Xoliqberdiyev K. Pedagogika (kasb-hunar kollejlari uchun darslik). Ikkinchi nashri. – Toshkent: “O‘qituvchi“ NM ijodiy uyi, 2008. – 496 b.
6. Эргашев Б.Б. Мониторинг как средство управления качеством образования // Международная научно – практическая конференция, “Научные разработки: евразийский регион”. – Москва, 2019. – С.85-89.
7. Ergashev B.B. Mehnat bozorida talabalarni ishga joylashtirishga ko‘maklashishning samarali yo‘llari // “Профессиональное становление личности XXI века в системе непрерывного образования: теория, практика и перспективы”, Материалы научно – практического семинара, ТОМ1 –Ташкент, 2019. – С.241-244.
8. Z. Ismailova, D. Khimmataliev, M. Khashimova, M. Baybaeva, B. Ergashev. Integrative approach to designing the content of secondary specialized vocational education // Revista de Ciencias Humanas y Sociales ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385. Opción, Año 36, Regular No.91 (2020): Pp. 25-41
9. D.O. Khimmataliev, K.T. Olmov, R.M.Abdullaeva, B.B. Ergashev, K.T. Chulponova. Mechanisms of professional competence development in future teachers based on pedagogical and technical knowledge // PSYCHOLOGY AND EDUCATION (2021) 58(1): Pp. 2838-2844 ISSN: 00333077

BO'LAJAK MUTAXASSISLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA TA'LIM MUASSASASINING O'QUV JARAYONIDAGI SHART-SHAROITLAR TAHLILI

Ushbu maqolada texnika oliy ta'lim muassasalarida yuqori texnologiyali korxonalarda ishlaydigan bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ta'lim muassasasining o'quv jarayonidagi muammolar, shart-sharoitlar, imkoniyatlar tahlili yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: yuqori texnologiya, modellash, amaliy dastur, axborot kompetensiyasi, loyihalash, elektron ta'lim resurslari, kasbiy kompetensiya, texnik intellekt.

В статье представлен анализ проблем, условий, возможностей образовательного процесса образовательного учреждения при подготовке будущих специалистов, работающих на высокотехнологических предприятиях в технических вузах.

Ключевые слова: высокая технология, моделирование, применение, информационная компетентность, дизайн, ресурсы электронного обучения, профессиональная компетентность, технический интеллект.

The article presents an analysis of the problems, conditions, opportunities of the educational process of an educational institution in the preparation of future specialists working at high-tech enterprises in technical universities.

Key words: high technology, modeling, application, information competence, design, e-learning resources, professional competence, technical intelligence.

Kirish. "Bakalavr" tushunchasining paydo bo'lish tarixi o'rta asrlarga borib taqaladi va bu atama lotincha so'zdan kelib chiqqan bo'lib, hozirgi kunda, qoida tariqasida, universitetlarni tugatgan shaxslarning darajasini belgilash uchun foydalaniladi. O'zbekiston Respublikasida to'rt yillik oliy ta'lim dasturini tamomlagan bitiruvchilarga bakalavr darajasi beriladi. Bunday tizim kichik kurslarda umumiy ta'lim va maxsus texnika fanlarni o'rganishga, fundamental fanlar sohasida keng bilimlarga ega bo'lishga, texnologiyalarni loyihalash vositalari va metodikalarini o'zlashtirishga, ularning amaliy fanlarning eng muhim kurslarini o'zlashtirishga shaxsiy qiziqishlarini namoyish etishga imkon beradi.

Asosiy qism. Professional ta'lim davlat standartida texnika oliy ta'lim muassasalarining 5320200 – "Mashinasozlik texnologiyasi, mashinasozlik ishlab chiqarishini jihozlash va avtomatlashtirish" yo'nalishida tahsil oluvchi bo'lajak mutaxassislarning kelgusida kasbiy faoliyatida zarur bo'ladigan quyidagi kompetensiyalarni egallashlari lozimligi ko'rsatib o'tilgan:

- raqobatbardosh muhandislik buyumlarini yaratishga, milliy texnologik muhitni yaxshilashga qaratilgan faoliyat vositalari, metodlari va uslublarini o'zlashtirish;

- turli xil xizmat ko'rsatish maqsadlari uchun muhandislik buyumlariga bo'lgan normalar, qoidalar va talablarni, ularni ishlab chiqarish texnologiyasi va sifatini ta'minlashni asoslash, amalga oshirish va nazorat qilish;

- mashinasozlik ishlab chiqarish korxonalarini buyumlarini, ularni jihozlash vositalarini ishlab chiqarish uchun yangi texnologik jarayonlarni takomillashtirish;

- texnologik jarayonlar va mashinasozlik ishlab chiqarishini avtomatlashtirishning yangi vositalarini yaratish, loyihalash usullari, matematik, fizik va kompyuter modellash;

- mashinasozlik ishlab chiqarish korxonalarining texnologik jarayonlari, ularning texnologik jihozlari vositalari, avtomatlashtirish tizimlari, buyumlarni boshqarish, nazorat qilish, diagnostika va sinovdan o'tkazish, mashinasozlik korxonalarini loyihalash va texnologik qo'llab-quvvatlash sohasida marketing tadqiqotlarining samarali ishlashini ta'minlash.

Talabalarni ta'lim tizimi darajasi bo'yicha o'qitish qisqa vaqt ichida kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun yetarli darajada tayyorgarlik ko'rish, turli darajadagi har xil ixtisoslik bo'yicha bilim olish imkonini beradi va keyin magistraturada o'qishi uchun eng iqtidorli va qobiliyatli talabalarni tanlash imkonini beradi. Bugungi kunda institutning ko'p bosqichli ta'lim tizimiga o'tishini ta'minlash undagi ta'lim jarayonini oliy ta'limning xalqaro standartlariga moslashtirishni taqozo etadi. Biroq to'rt yillik o'quv davri dars soatlari sonini qisqartiradi va yuqori texnologiyali sohalarida samarali ishlash uchun bo'lajak mashinasozlik mutaxassislari o'zlarining kasbiy kompetensiyalari va malakalarni o'tmishda ta'lim olgan muhandis-mexanikka qaragana nisbatan qisqa vaqt ichida egallashi va rivojlantirishlari lozimligi taqozo etilmoqda.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Zamonaviy mutaxassis muhandislik va texnologiya, konstruksiyalash asoslari sohasida keng bilimlarga ega bo'lishi, ishlab chiqarish vaziyatlarini boshqarish usullari, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarning mohiyati, rivojlanish tendensiyalari to'g'risida yaxlit tushunchaga ega bo'lishi, va nihoyat, u iqtisodiyotning yuqori texnologik sohalarida ishlashga tayyor bo'lishi lozim. Bunga, avvalambor, professional amaliy dasturlarni egallashni, ishlab chiqarish va tadqiqot muammolarining eng maqbul yechimlarini topish uchun modellashtirish qobiliyatini, axborot kompetensiyasi, loyihalash, ishlab chiqarish, texnologik va tadqiqot muammolarini hal qilish kompetentligini rivojlantirish talab etiladi. Bo'lajak mutaxassislar o'zining malakasini doimiy ravishda oshirib borishi va professional faoliyati yo'nalishini asoslarini shakllantrishi muhimdir, bu unga yuqori texnologik korxonalardagi kasbiy faoliyatga tezda moslashishga va martaba pog'onasidan bosqichma-bosqich ko'tarilish uchun sharoit yaratishiga imkon beradi. Yuqorida aytilgan mulohazalarning barchasi laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarda, o'quv kurslari va diplom loyihalarini bajarishda turli xil kasbiy vazifalarni kompyuter va modellashtirishning axborot-ta'lim texnologiyalari hamda usullaridan keng foydalanish orqali amalga oshirilishi mumkin. Jamiyatni axborotlashtirishning kundan kunga rivojlanib borishi bilan bog'liq bo'lgan axborot kompetensiyalarining ahamiyati, axborot texnologiyalarini puxta bilish, ularning professional sohada qo'llanilishini tushunish, uning kuchli va zaif tomonlari yaxshi anglash bugungi kundagi professionalning muhim kasbiy va shaxsiy sifatlaridan biri hisoblanadi.

Bizning tadqiqotimiz doirasida axborot tashkil etuvchilar tarkibiga nimalarning kirishi haqida, ya'ni mashinasozlik yo'nalishi mutaxassislarini tayyorlash uchun qanday axborot texnologiyalari zarur bo'lishini ko'rib o'taylik:

- ishlab chiqarish va ilmiy-tadqiqot vazifalarini modellashtirish;
- amaliy professional dasturlardan foydalanish;
- axborot resurslari;
- professional muammolarni ishlab chiqish va bajarish uchun mo'ljallangan apparat-dasturiy kompleks.

Modellashtirish - bu bilimlarning barcha sohalarida asosiy tadqiqot metodi va faoliyatning turli sohalarida qaror qabul qilishda foydalaniladigan murakkab tizimlarning xususiyatlarini baholashning ilmiy asoslangan usuli hisoblanadi. Modellashtirish qadimgi davrlarda ham keng qo'llanilgan, ammo faqat bizning davrimizga kelib, u ilmiy bilishning universal usuli rolini bajara boshladi. Modellashtirish nazariyasi - bu asl obyektlarning xususiyatlarini o'rganish uchun obyekt o'rmini bosuvchi modeldan foydalanishni nazarda tutadi.

Modellashtirish bilimlarning barcha sohalarida asosiy tadqiqot usuli hisoblanadi. Modellashtirish quyidagicha tashkil etiladi: muammolarni qo'yish (bayon etish), muammolarni tahlil qilish va farazlarni shakllantirish; namunaviy modelni qurilish, raqamli yechim, o'rganish, tuzatishlar kiritish, natijalarni tahlil qilish va boshqalar.

Biz Borland Delpfi, Kompas 3D, Vertikal va boshqa dasturlaridan foydalangan holda mashinasozlik korxonalarining real ishlab chiqarish va ilmiy-tadqiqot vazifalarini modellashtirishni taklif qilamiz. Buning uchun amaliyot va laboratoriya topshiriqlari va kurs loyihalarini modellar qurilishi shaklida bajarish lozim bo'ladi. Masalan, buyumlarning 3D modellarini modellashtirish, buyumlarni qayta ishlashning texnologik jarayonini modellashtirish, o'rganilayotgan sohani modellashtirish va boshqalar bunga misol bo'la oladi.

Talabalarni o'qitishda amaliy axborot dasturlaridan foydalanish kasbiy kompetentlikni va kompetensiyalarni egallashning muhim vositasi hisoblanadi. Mashinasozlik mutaxassisliklari uchun professional dasturlar, masalan, ikki va uch o'lchamli modellashtirish, SAPR, ABIS MARK SOL, Folder Guard dasturlari, CALS/ITI-texnologiyalari, intellektual ta'lim tizimlar (Intelligent Tutoring Systems)ni, Kompas, Avtoproekt, Vertikal dasturlarini o'rganish kerak. SAPR dizayn va muhandislik ko'nikmalarini egallashga, Avtoproekt va Vertikal buyumlarni ishlab chiqarish uchun texnologik jarayonlarni loyihalashda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

J.O.Hakimovning e'tirofi etishicha, ta'lim jarayonida kompyuterli loyihalashning moddiy va dasturaviy ta'minoti imkoniyatlaridan kengroq foydalanish, kompyuterli loyihalash ta'minoti turlarining komponentlari, texnik vositalarini takomillashtirish, operatsion tizimlari, kompyuterli loyihalash vositalari (AutoCAD/Kompas), AutoCAD/Kompas redaktorini ishga tushirish, ikki-uch o'lchamli modellashtirish, avtomatlashtirilgan hisoblash (MathCAD), MathCADda algebraik hisoblashlar, MathCADda differensiallash va integrallash masalalarini zamonaviy talablar asosida hal etish borasida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Bo'lajak muhandis-texniklarning yuqori texnologiyali ishlab chiqarish korxonalarida samarali faoliyat ko'rsatishlari uchun kasbiy va axborot-kommunikatsion tayyorgarligini kompyuterli loyihalash vositalari asosida takomillashtirish va ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog'liq kasbiy faoliyat mazmunini o'zgartirishga zamonaviy ilmiy yondashuvlar mutaxassislarining kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirish, ta'lim

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

jarayonida loyihalash metodini qo'llashning ilmiy-metodik ta'minotini takomillashtirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Professional bilimlarning u yoki bu sohasida ma'lumotlar to'plash vositasi hisoblangan elektron axborot resurslari mutaxassislarni tayyorlash uchun eng zarur vositalardan hisoblanadi. Bu talabalar tomonidan turli o'quv kurslarida bilim olish, ishlash, ilmiy tadqiqotlar o'tkazish uchun zarur bo'ladigan amaliy mahsulotdir.

Jahonda ta'lim tizimlarining integratsiyalashuvi taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi va barqaror rivojlanish maqsadlariga yetkazuvchi faoliyat sifatida tan olingan. Zamonaviy texnologik ta'lim bo'lajak mutaxassislarni kreativ yondashuvlar asosida tadqiqotchilik layoqatini tarbiyalash mexanizmlarini va ularni amaliyotga joriy etishning innovatsion tizimini yanada takomillashtirishni taqozo etmoqda. Shu jihatdan ta'lim sohasida talabalarining texnologik ta'limini individuallashtirish, innovatsiyalarni yaratish, yangi bilimlarni yaratuvchi zamonaviy pedagogik jarayonlar asosida kognitiv fikrlash qobiliyatini tarbiyalash orqali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning intellektual resurslarini yaratish hamda yuqori texnologiyali korxonalar uchun raqobatbardosh kadrlar tayyorlash imkoniyatlarini kengaytirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Texnika oliy ta'lim muassasalarining mashinasozlik yo'nalishi o'qituvchilar va bo'lajak mutaxassislarning aksariyati elektron ta'lim resurslaridan foydalanishga ijobiy munosabatda. Texnologik ta'limni, elektron axborot resurslarni talabalarining o'quv jarayoniga joriy etish motivlari o'rganilgan ko'pchilik texnika oliy o'quv yurtlarida nisbatan o'xshashdir: elektron axborot resurslari dars vaqtidan unumli foydalanish samaradorligini maksimal darajada oshiradi va o'quv jarayonining moslashuvchanligi, shuningdek, talabalarining mustaqil ishlashga bo'lgan intilishini kuchaytiradi.

Texnika oliy ta'lim muassasalarining mashinasozlik yo'nalishida ta'lim olayotgan bo'lajak mutaxassislar va professor-o'qituvchilarning oliy o'quv yurtlarida elektron ta'lim resurslari hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq etish natijalaridan qoniqishlarini subyektiv baholashning muallif tomonidan tahlili o'quv jarayonining sanab o'tilgan subyektlarining texnologik ta'lim tizimida zamonaviy elektron ta'lim resurslarini joriy etish shart-sharoitlariga moslashish mexanizmi to'g'risida haqiqiy qarashlarini taqdim etishga imkon beradi. Texnika oliy ta'lim muassasalarining mashinasozlik yo'nalishida elektron ta'lim resurslaridan foydalanish ko'lamini bo'yicha o'quv jarayoni subyektlarining qarashlarini baholash professor-o'qituvchilar tarkibining ham, bo'lajak mutaxassislarning ham texnologik ta'lim o'quv jarayonida elektron va an'anaviy texnologiyalarni oqilona birlashtirishga moyilligini kuzatish mumkin.

Kelajakda mashinasozlik sohasida ishlaydigan mutaxassislarni o'qitish va kasbiy tayyorlashning muhim tarkibiy qismlaridan biri bu yuqori texnologik uskunalar uchun dasturlarni tayyorlash, texnologik jarayonning individual operatsiyalarini loyihalash va sozlash bo'yicha kasbiy kompetensiyalarni, malakalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi apparat-dasturiy kompleksdir. Apparat-dasturiy ta'minot kompleksi yuqori texnologiyali jihozlardan iborat bo'lib, ularda buyumlarni qayta ishlashni faollashtirish, real ishlab chiqarish vazifalari, topshiriqlar, kurs ishlari va diplom loyihalarini bajarishga imkon beradigan dasturiy ta'minot bo'yicha amaliy va laboratoriya ishlari olib boriladi.

Amaliy axborot texnologiyalarini qo'llashning katta afzalligi - bu o'qituvchining talabalarni o'qitish uchun yangi imkoniyatlarni yaratadi. Eng avvalo, bu interaktivlik - o'quv jarayonidagi dasturiy mahsulotlar bilan o'zaro bog'liqlik, bu esa, o'z navbatida talabalarining mustaqil ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi va o'quv jarayonini faollashtirishga imkon beradi. Elektron o'qitish vositalarining multimedia imkoniyatlaridan foydalanish o'rganilayotgan jarayonlarni, dastgohlarda buyumlarni real vaqt rejimida qayta ishlashni kuzatish va virtual ishlov berish jarayonini ko'rish imkonini yaratadi. Modellash o'byektlar va jarayonlarni o'rganish uchun taqlid qilishga, ularning xususiyatlari va sifatlarini o'rganishga imkon beradi. Shunday qilib, yuqori texnologiyali ishlab chiqarish korxonalarida real jihozlarni ishlatmasdan bo'lajak mutaxassislar kasbiy mahoratni shakllantirishi mumkin. Shuningdek, axborot texnologiyalari talaba va o'qituvchi o'rtasida o'zaro ta'sirlashish, muloqot o'rnatish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, bu muloqot Internet mavjud bo'lgan dunyoning istalgan nuqtasida amalga oshirilishi mumkin, natijada o'quv jarayoni sezilarli darajada osonlashadi va ta'lim jarayoni samaradorligi oshadi.

Shunday qilib, texnika oliy ta'lim muassasalarining mashinasozlik yo'nalishida yuqori texnologiyali korxonalarda ishlaydigan bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayoni quyidagi tashkil etuvchilardan iborat bo'lishi kerak: Bolonya kelishuvini amalga oshirish doirasida ko'p bosqichli o'qitishni tashkil etish; talabalarining o'quv jarayonini faollashtiradigan axborot texnologiyalari va elektron ta'lim resurslarini o'qitish jarayonida qo'llash; loyihalash faoliyatini tashkil qilish orqali modellashni qo'llash.

Muhokamalar va natijalar. Texnika oliy ta'lim muassasalarining mashinasozlik ta'lim yo'nalishida yuqori texnologiyali korxonalarda ishlaydigan bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash muammosi psixologik, pedagogik va maxsus adabiyotlarda muayyan darajada ko'rib chiqilgan.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Trening - bu ma'lum bir faoliyat turi bilan bog'liq bo'lgan maqsad va vazifalarni bajarish uchun yangi bilim va ko'nikmalarni egallash, qobiliyatlarni, kasbiy va umumiy madaniyatni, kompetensiyalarni rivojlantirishni anglatadi.

Ushbu tadqiqot natijalari texnika oliy ta'lim muassasalarining mashinasozlik yo'nalishida yuqori texnologiyali korxonalarda ishlaydigan bo'lajak mutaxassislarni kelgusidagi kasbiy faoliyatga, ya'ni bo'lajak muhandis-texnik mutaxassisining kasbiy vazifalarni malakali bajarishga tayyorgarligini tekshirishga xizmat qiladi. Shu ma'noda, kasbiy tayyorgarlik darajasini texnika ta'lim muassasalari talabalari tomonidan yuqori texnologik sohalarida raqobatbardosh buyumlarni yaratishga imkon beradigan qobiliyatlari, umumiy madaniyat va kasbiy kompetentlik hamda fazilatlarining shakllanganligi va takomillashganligi belgilaydi.

Kasbiy faoliyatning muvaffaqiyati uning operatsion, tashkiliy, psixologik, axloqiy jihatlarini o'zlashtirishni, shuningdek, umumlashtirilgan kasbiy bilimlarni egallashni va mehnat vazifalarini bajarishning maqbul usulini amalga oshirishga tayyorligini nazarda tutadi.

Texnika ta'lim muassasalari o'quv faoliyati jarayonida talaba fan va kasbiy madaniyat asoslarini o'zlashtirgan holda, moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratishda ishtirok etishga, mutaxassis sifatida kasbiy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishga tayyorlanadi.

E.S. Chugunova muhandis-texnik shaxsining individual psixologik xususiyatlarini o'rganishda quyidagilarni ta'kidlaydi: "...muhandislar mehnatining mohiyati va mazmuni ularni ma'lum bir ijtimoiy-professional guruhga ajratib turadi va ularni o'rganishga alohida yondashuvni talab qiladi".

Ko'pgina olimlarning ta'kidlashicha, texnik mutaxassislarning kasbiy faoliyatining muvaffaqiyati, avvalambor, texnik izlanishga va ijodkorlikka bog'liq. Shuningdek, ko'plab mualliflarning fikricha, inson o'zining butun hayoti davomida intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish zarur va kasbiy ma'lumot olishni o'qitishning ilk bosqichidayoq amalga oshirish ayniqsa muhimdir.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, texnika oliy ta'lim muassasalarining mashinasozlik yo'nalishida yuqori texnologiyali korxonalarda ishlaydigan bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda kasbiy faoliyat uchun bo'lgan texnik profil, olimlarning fikriga ko'ra, qobiliyatlarni rivojlantirishga va eng birinchi navbatda umumiy va professional intellekt darajasini oshirishga e'tibor berish kerak.

Shunday qilib, texnika oliy ta'lim muassasalarining mashinasozlik yo'nalishida yuqori texnologiyali korxonalarda ishlaydigan bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ta'lim muassasasining o'quv jarayonida quyidagi shart-sharoitlar yaratilishi kerak:

- bo'lajak mashinasozlik mutaxassislarda umumiy madaniy va kasbiy kompetentlik va kompetensiyalarni shakllantirish;

- bo'lajak mutaxassislarda intellektni, xususan, texnik intellektni rivojlantirish;

- o'quv jarayonida kontekstli-kompetentli, shaxsga yo'naltirilgan va faoliyatga asoslangan yondashuvlarni qo'llash;

- bo'lajak mashinasozlik mutaxassislari - talabalarni o'qitish jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llash;

- mashg'ulotlar o'qituvchi tomonidan talaba bilan birgalikda qurilgan individual mashg'ulot trayektoriyasi bo'yicha, uning loyihalash-konstruktorlik, ishlab chiqarish, texnologik yoki ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatiga moyilligiga muvofiq amalga oshirish.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, oliy ta'lim muassasalarining mashinasozlik yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak mutaxassislarni yuqori texnologiyali korxonalardagi kasbiy faoliyatga tayyorlashda ustoz-shogird munosabatlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, milliy an'ana va qadriyatlar qaytadan mustahkam qaror topishi natijasida o'qituvchi faoliyati yuqori malakali mutaxassis kadrlarni tayyorlashda nafaqat fan asoslari yuzasidan bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishda, balki auditoriyadan tashqari bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etishda, ularning iqtidori, qiziqishi va intilishlarini inobatga olgan holda ilmiy kasbiy va hayotiy muammolarni hal etish ishlariga jalb etishda, ularda yuksak ma'naviyatlilikni shakllantirishda "ustoz-shogird" an'alaridan foydalanish ehtiyojga aylanib bormoqda. Bu borada R.Q.Choriyev quyidagi fikrlarni bildirgan: bugungi "ustoz-shogird" munosabatlarida ustoz – murabbiylarning o'z izdoshlariga faqatgina bilim berish bilan cheklanib qolmasligiga ahamiyat qaratilayotgani o'ziga xos va muhim xususiyat sifatida namoyon bo'ladi. Hatto, tizimning tashkil etilishi va uni yanada takomillashtirishga berilayotgan e'tibor markazida – shogirdlarning ma'naviy kamolotiga g'amxo'rlik qilinayotgani alohida fenomendir. Global munosabatlar rivojlanib, turli axborotlar bilan bir qatorda, rang-barang g'oya va qarashlar shiddat bilan ommaviylashib borayotgan hozirgi davrda bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kamolotiga e'tibor berish har qachongidan dolzarblashib, "ustoz-shogird" tizimi oldiga ham qator vazifalarni qo'yishi tabiiydir. Har qanday yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, ularning chuqur bilimga ega bo'lishi – ma'naviy kamolot bilan uyg'unlikda olib borishni taqozo etadi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

“Ustoz-shogird” an’anasi esa talaba-yoshlarda bevosita ishlash, ularning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda yondashish, mavjud iqtidorlarini yanada rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitni yaratishi bilan ahamiyatlidir. Bu kabi holatlar yoshlarni nafaqat mehnat va ishlab chiqarish faoliyatiga mas’uliyat bilan yondashish, balki o’zgalar mehnatini qadrlash, halol mehnat qilish, mehnat samaradorligidan g’ururlanish kabi ma’naviy-axloqiy sifatlarni ham tarbiyalaydi.

Xulosa. Yuqoridagi fikrlardan ko’rinadiki, hozirgi keng qamrovli demokratik islohotlar muhitida kelajak avlodning vatan ravnaqiga o’z hissalarini qo’sha oladigan yuqori malakali kadrlar qilib tarbiyalash davr talabiga aylandi. Bu borada ta’lim-tarbiya tizimida “Ustoz-shogird” an’analari imkoniyatlaridan unumli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Alimov A.A. Bo’lajak kasb ta’limi o’qituvchilarini shaxsga yo’naltirilgan texnologiyalar asosida innovatsion faoliyatga tayyorlash: Avtoref. dis. ...ped. fan. nom.(RhD). -T., 2018. -48 b.
2. Ashurova S.Y. va boshqalar. Ta’lim metodlari va ularni maxsus fanlarni o’qitishda qo’llash imkoniyatlari // metodik qo’llanma. -T.: O’MKHT tizimi kadrlarini malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash instituti, 2014. -81 b.
3. Axmetjanov M.M., O’rinov U.A., va boshqalar. Kasbiy ta’lim metodikasi. Oliy ta’lim muassasalari bakalavriat talabalari uchun darslik -T.: “Fan va texnologiya”, 2020. -444 bet.
4. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti.: Ped.fan.dokt. ... diss. avtoref. -T., 2007. -37 b.
5. Ismailova Z.K. Talabalarning kasbiy – pedagogik malakalarini shakllantirish: dis.... ped. fan. nom. – Toshkent: TDPU, 2000. – 133 b.
6. Olimov Q.T., Ashurova S.Y., O’rinov U.A. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari // Monografiya. - Toshkent, 2007. -96 b.
7. O’rinov U.A. Ishlab chiqarish ta’limida amaliy ko’nikma va malakalarni rivojlantirish usullari // “Kasb – hunar ta’limi” jurnali. -Toshkent, 2020.
8. Грувер М., Зиммерс Э. САПР и автоматизация производства. -М.: “Мир”, 1987. -528 с.

Rita PAKHRATDINOVA

He is a senior lecturer at
Karakalpak State University**DESIGNING STUDENTS 'CREATIVE ACTIVITY ON NATIONAL CRAFTS AS A
FACTOR OF LEARNING**

The article discusses the solution of the problem of vocational training in the design of national creative activities of students in technology education.

Key words: technology, education, upbringing, student, national craft, interest, creativity, creative activity, creative mastery, creative ability, activity, design, problem, essence, content, profession, profession, result.

Maqolada texnologiya ta'limida o'quvchilarning milliy hunarmandchilikka oid ijodkorlik faoliyatini loyihalashtirish kasb-hunar o'rganish muammosining yechimi haqidagi fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: texnologiya, ta'lim, tarbiya, o'quvchi, milliy hunarmandchilik, qiziqish, ijodkorlik, ijodiy faoliyat, ijodiy o'zlashtirish, ijodiy qobiliyat, faoliyat, loyihalashtirish, muammo, mohiyat, mazmun, kasb, hunar, natija.

В статье рассматривается решение проблемы профессионального образования при проектировании творческой деятельности учащихся в сфере народных промыслов в технологии образования.

Ключевые слова: технология, образование, воспитание, ученик, народное ремесло, интерес, творчество, творческая деятельность, творческое мастерство, творческие способности, деятельность, дизайн, проблема, сущность, содержание, профессия, профессия, результат.

Reforms to bring the education system to a new level of quality in our country have created the necessary conditions for students to acquire knowledge in the basics of science, the formation of spiritual and moral qualities based on basic national and universal values, work skills, creative thinking and a conscious attitude to the environment. There is a need to improve the pedagogical approaches to the organization of creative activities of students in the field of national crafts. The concept of development of the public education system until 2030 includes "improvement of teaching methods, gradual implementation of the principles of individualization in the educational process, the formation of healthy, strong and effective motivation for students to study" [4], important tasks such as Particular attention is paid to the radical reform of general secondary education, the development of creative abilities of students on the basis of international assessment programs. Today, special attention is paid to the quality and effectiveness of technology education in general secondary schools. Particular attention is paid to the design of creative activities of students in the field of national crafts, targeted research, taking into account the age characteristics of students. Such an approach is used by students in technology education involves the design of creative activities. This can be achieved by designing students' national craft creative activities in technology education and improving strategies for organizing, monitoring and managing the learning process based on teacher-student interaction.

Reforms to bring the educational process to a new level of quality in the country have developed a normative framework for the development of spiritual and moral qualities based on national and universal values, the need for students to acquire knowledge from primary education and improved the material and technical base. In the "Strategy of actions for further development of the Republic of Uzbekistan" [5] priority is given to the education of independent-minded, loyal to the Fatherland, a strong outlook on life, deepening democratic reforms and increasing their social activity in the development of civil society. As a result, the methodological opportunities for improving the strategies for designing creative activities of students in the field of national crafts in technology education will be further expanded. It is known that the training of young people for work and career choice, as well as the training of a profession has always been a matter of national importance. Because training the younger generation to do useful and productive work, to profession, is an important factor in ensuring the future of every state, every society. Therefore, it can be said that from ancient times, people have been doing such things since the time when they recognized their minds as human beings. It is already difficult to say anything about where and how such work was initially carried out. However, it can be said that the early occupations and the work of teaching them stemmed from the need for people to understand the forces of nature, to struggle for survival, and to eat. It is for these reasons that people first learned to hunt, to make hunting weapons. Gradually, such industries as household management, production of household appliances, and agriculture emerged and developed. In general, the emergence of

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

human education, vocational training dates back to many centuries, and over time, people's knowledge has reached its current level due to the enrichment of life experiences.

It is a responsible aspect to describe the problem under study in our research through its own categories, to interpret the terms and concepts, to determine their current level of development, to estimate their future prospects. The problem of designing students' creative activity in mother tongue education is no exception.

The problem of designing students 'creative activities related to national crafts in technology education is a modern trend that emerged in science about half a century ago. The number of publications devoted to him is growing rapidly from year to year. According to the Australian Alphabet Catalog, the number of articles on the problem of designing a single education in 1988 was 8 times higher than the total number of articles published on all aspects of pedagogical technology problems.

Central to the problem of designing creative activities of students in the field of national crafts in technology education justification. In project education it is necessary not only to model education, to create a favorable psychological environment for learning, but also to use the results of further achievements of science - person-centered learning tools, the design of creative activities of students.

At present, in economically developed countries, including the United States, Britain, Germany, China, Japan, Canada, Australia, South Korea, Russia, a wide range of psychological, pedagogical, didactic, methodological, technical, technological research in this area. Although the problem of designing students 'creative activity in mother tongue education has been discussed in the scientific literature for several years, the solution to this problem remains open, although the problem of shaping students' creative activity in the national craft has been discussed in the scientific literature. Opinions expressed on this issue in the last decade differ not only in content or form, but also in their basic ideas. We present below a schematic of the technology for designing students 'national craft creative activities (Figure 1).

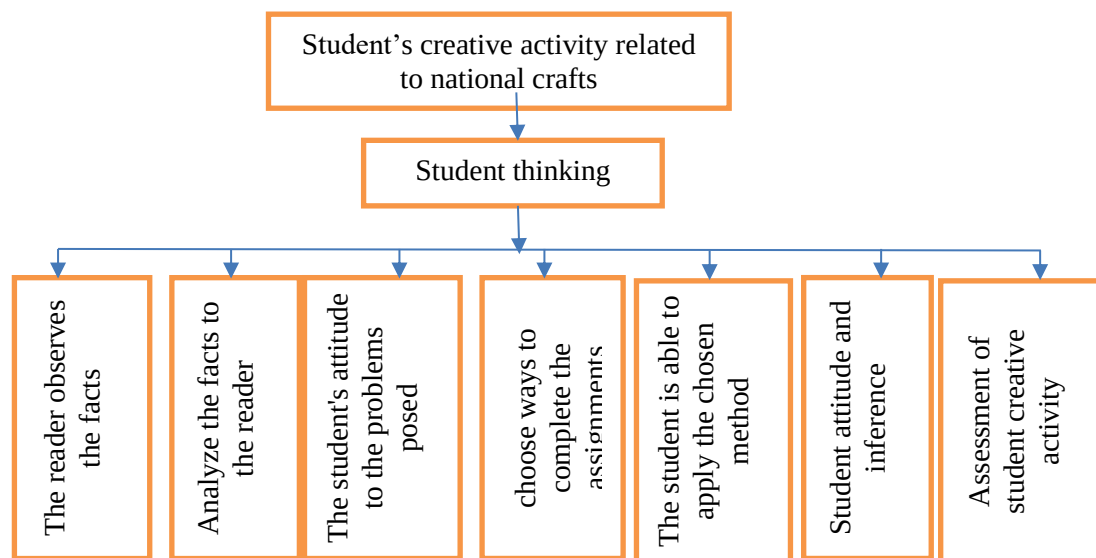

Figure 1. Scheme of technology for designing creative activities of students in the field of national crafts

According to historical records, as early as the third millennium BC, schools were established in ancient Babylon to train scribes, the graduates of which were tested. That period educated and professionally trained clergymen played an important role in the life of Mesopotamia. Because the mirza knew how to measure land, divide property, play musical instruments and sing. They also needed to know the types of fabrics, metals, plants, and be able to perform four arithmetic operations.

In ancient Egypt, candidates for the profession were interviewed to determine their background, level of education, appearance, and ability to conduct interviews. Then the ability to work, to hear, to keep silent was tested by means of fire, water, fear of death. It is said that Pythagoras, the great scientist of the past, also experienced such a serious system of testing and testing. When he returned to Greece after his studies, he opened a school where students were selected based on a system of tests he had passed. Pythagoras focused on intellectual abilities and, figuratively speaking, "Mercury cannot be cut from any wood", thought. He also paid special attention to the behavior of young people and considered it as a key indicator of human character. Pythagoras listened carefully to the recommendations of teachers and parents, carefully observing each new student. He then taught her to express herself freely and to argue with her interlocutors.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

In the third millennium BC, the profession and position of a government official was widespread in China, and there were a number of specific requirements for its selection and occupation. The young people, determined to take up such a profession, passed the state exams in an atmosphere imbued with the spirit of solemnity. Exam questions were in most cases determined by the Emperor himself, who also tested the knowledge himself, and who sorting was carried out in a multi-stage method.

Other examples can be found in the history of ancient Sparta, Athens, and Rome. In Sparta, for example, a perfect system of training warriors, and in Rome, a perfect system of training gladiators, was created and successfully implemented. That is why it is possible to do all the tasks better, faster and to a greater extent when you choose the tasks that suit your natural abilities. ” In Plato’s *The State*, “What Officials Should We Choose?” Socrates answers: “To pay more attention to those who are most confident, courageous, and capable; it is also necessary to find not only high-spirited people of the upper class, but also people who deserve to be educated at this level. We need to find people who can absorb knowledge and think quickly, who have a strong memory, who are firm in their opinions and who work hard in all relationships. ” In the Indian Vedas between 900 and 600 BC, jewelers, blacksmiths, rope makers, weavers, painters, carpenters, potters, various categories of domestic servants, acrobats, fortune tellers, pipers, dancers were listed as professions. There were also actors, usurers and merchants. There is a lot of such information, all of which today are professional diagnoses or career choices means that the so-called concepts have been formed since ancient times. The founder of the scientific study of personality traits is F. Galton. To achieve the goal of this type of research, he used the 1884 International Exhibition of Medical Equipment and Health Styles in London. At the same time, visitors to the exhibition could test their physical abilities and physiological capabilities on 17 indicators. These included a person’s height, body weight, paw and tattoo strength, memory, ability to distinguish colors, visual acuity, and more. A total of 9,337 people were screened under the program.

In January 1908, a career guidance office was opened in Boston to help young people choose their careers. The activities of this bureau have been adopted as the basis of career guidance work. A similar office was later established in New York. His responsibilities included the requirements for people to pursue a variety of professions, as well as a deeper study of the abilities of Maccabees. The work of the bureau was carried out in collaboration with teachers, using tests and questionnaires.

During this period, with the permission of the ministry in the UK, it was established to open institutions that provide advice or more practical information to students under the age of 17 on career choice. In 1911, a special bulletin was published, which coordinates the joint work of labor exchanges and educational institutions. In 1922, Germany adopted a law on vocational guidance and counseling, on the basis of which was approved the Statute, which reflects the criteria for implementing this system.

Career guidance in Russia began in the early years of the twentieth century. The Pedagogical Museum of the Teachers’ House in Moscow has conducted a number of studies on the career choices of students in different types of schools. The main focus was on researching which professions are most needed and what criteria students use in choosing them. In 1927, the Bureau of Professional Counseling in Leningrad conducted scientific research as well as practical research. P.P.Blonsky for the development of scientific and pedagogical bases of vocational guidance, Well-known Russian scientists such as AS Makarenko have contributed. They created the psychological and pedagogical basis of vocational guidance for students.

Despite the active establishment of the Central Laboratory of Vocational Counseling and Vocational Guidance in Russia in the early 1930s, by 1932 the number of such bureaus had grown to 54. The development of vocational guidance was negatively affected by the declining attention of teachers to labor education. As a result, the abolition of labor education in the education system in 1937 led to the cessation of vocational guidance. This error was later corrected. Because the system of labor and vocational training is one of the great things that can be done to direct young people to choose a career and acquire a profession through the provision of direct labor and vocational education, vocational information, and has a path of development. The formation of our people as a nation and a people is inconceivable without labor, without profession. From the beginning of mankind, he has been engaged in labor, making household goods, doing work. Initially, the work done only for a living later developed to the level of manufacturing industries, which pursued larger goals. The development of vocational science in Movarounnahr and Khorasan in the XII-XVI centuries rose to the top. The great thinkers and scholars of the East have always glorified the sacredness of honest work and professionalism in their poems, sermons and other works of art and history. Archaeological research conducted in the territory of the Republic shows that handicrafts developed here two thousand years ago. During this period, a class society emerged, and on the basis of a large division of labor, handicrafts emerged as an independent field. In the IX-XV centuries, handicrafts developed extensively, and economic and cultural ties of our people with foreign countries flourished. Based on some sources, it can be

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

said that the place where the population lived, where there were 32 different types of crafts, was called a city. At the time of the first census in 1897, it was discovered that the majority of the population in large cities were artisans. For example, 64% in Namangan, 54% in Chust, 53% in Kokand, 50% in Margilan, 45% in Andijan, and 29% in Tashkent and Samarkand had independent professions (see I. Jabborov. Ethnography of the Uzbek people. T.: Teacher, 1994). In ancient times, the most common types of handicrafts were blacksmithing, jewelry, coppersmithing, and tin making. One of the most widespread ancient occupations is the craft of making wooden items. With the advent of the first sewing machines in the early twentieth century, a new craft emerged - machine building. One of the most common household occupations of Uzbeks is doppidoz. In addition, they also made various leather goods, artisans roamed the towns and villages, selling their produce to the population, and baking, confectionery, and butchering were also esteemed occupations, and their shops were to be found at every step.

Craftsmen have long been working under the "Master-Apprentice" system. There were rules and etiquette for masters of the profession, for students of the profession, and even for the parents of students. Strict adherence to these rules by all three parties was mandatory. In ancient times, masters used the following methods in selecting, teaching, and testing students:

1. The master prepares a thing without saying a word, and the student observes it and repeats the work of the master and tries to make the same thing.

2. The master explains orally how to make the item, but does not show how to make it in practice. The student prepares the item independently with this explanation.

3. The methods of preparation of the masterpiece, the work performed, the equipment used and ways of their use, the benefits of first explains the materials to be used and their properties, and then demonstrates in practice how to prepare the product.

It is no coincidence that masters use these methods in the training of students. That is, there are clear goals to be achieved from using these methods. For example, in methods 1-2, the student's memory, intelligence, ability to perform tasks independently are tested. After that, the master begins to teach them the craft, taking into account the specific characteristics of his students.

Each master had his own secrets about the craft and they were kept secret. The masters taught their secrets only to the most trusted disciples (these were often the children of the masters). If the master's disciple does not kiss - these secrets remain a mystery. In our country in 1997 "On Education" and "Training The adoption of the law "On the national program" has raised the work in this area to a higher level. Now our young people have the opportunity to study two or three professions in specially equipped modern vocational colleges and vocational schools. Ideas of Oriental scholars on vocational training of young people. It is known that the issue of vocational training of the younger generation has always attracted the attention of progressive people in society. The works created by them testify to this. For example, the Nightmare, written by Kaikovus, is well-known and popular among the peoples of the East, including the book on the benefits of learning a trade: ... "So, if you have a mind, learn a trade, because an unprofessional mind is a headless body." The great hadith scholar Imam Ismail al-Bukhari in his book "Al-Jami'as-Sahih" ("Reliable Collection") collected and commented on many hadiths about the study of the profession, its benefits for society, and useful work. For example, the hadith in Chapter 14, "On one's profession and working with one's own hands," says: "Our people know that I have a profession. Although I am a Muslim, I support my family through this profession."

Abu Nasr al-Farabi, in Achieving Happiness, states that "If the virtue of a profession were innate, kings would not be willing and active, but the kingdom would be a natural obligation, a natural obligation, which they could only achieve naturally."

Education is based on the study of knowledge. Education is integrated with practical work, experience and testing. That is, it is a demonstration of the people's commitment to the profession. If they are devoted to a profession, if they are interested in it, if that interest draws their whole being into the profession, then they will be a true lover of the profession. In Al-Khwarizmi's "Fertilizers", Labor is a flood, if this flood stops will be absorbed,"he said. The great thinker al-Khwarizmi stated a very important fact of life in this, because water is the source of life, there is no life without water. He also described that there would be no life without labor, that life would pass dry like water seeping into the ground. Abu Rayhan Beruni in his work "Mineralogy" asked: "Does a person who has achieved fame and career without work deserve respect?" "He who attains a high position without hard work lives in the shadow of rest and pleasure, he dresses well, but he is naked, deprived of the garment of glory." With these words, the great thinker puts forward the idea that in order to live in true greatness, true pleasure, true rest, one must work honestly. "If a person doesn't work even if he or she has reached a high position without work (which is also the case in life), then a person has a superficial reputation, when in fact he is naked," he said.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Yusuf Khas Hajib's Qutadg'u Bilig (Knowledge That Leads to Happiness) also includes justice, the state, morality, enlightenment, child rearing, happiness, contentment, the virtues of language, the interests of the people, hospitality and speech, etiquette and vocational training. According to him, everyone should learn a profession as an active participant in social life, serve his people and homeland with his profession. The desire to learn a trade and work should be a vital need for everyone. This work is also important in that it preserves the first information about the ancient methods of education and upbringing of the Turkic peoples. The author glorifies man. According to him, a person's greatness, intelligence, ability to speak, knowledge, education depend on how he has mastered the profession and occupation.

Mahmud Kashgari's "Devonu lug'atit turk" ("Devonu lug'atit turk") He said, "Listen to the words of those who are knowledgeable and intelligent. Sciences, He encourages people to work, to do good, to condemn evil, to respect the masters of knowledge and profession, and to call people to learn from them. Hence, the great sage equates productive work with these words with the study of science. Only when a person works and learns a trade can he be considered a knowledgeable, intelligent person and prove that he can do real good.

Alisher Navoi, one of the great thinkers of the East, in his epic "Farhod and Shirin" in the image of Farhod encourages people to be interested in science from a young age, to master several professions. That is why Navoi praises Farhod as a man with a passion for work and profession, as well as a master of the arts of painting, drawing and painting. Having mastered science and profession, hard-working Farhod grows up to be humble, caring for the oppressed, honest, courageous and noble, brave man. Navoi describes Farhod as a hero who brought water to dry lands, a hero who performed miracles in labor. He believes that science and profession should serve the public interest. When Farhod went to Armenia in search of Shirin, he saw people working hard to dig a canal in the mountains of Armenia. wins.

The famous writer Waz Kashifi, who lived in the XII century, was considered a mature scholar in all respects. In Chapter 14 of his Futuvvatnomai Sultani, he writes about professional and commercial etiquette: first, to keep his profession free from filth and dubious possessions; secondly, to engage in a profession necessary only for the necessity of sustenance, not to spend the profession on the accumulation of wealth; third, to know that the profession is the cause of prestige, of making a good name; fourth, not to deal with unclean people (bribe-takers, robbers, thieves, gamblers, deceitful shopkeepers, corrupt officials,); fifth, not to neglect his profession, not to make mistakes, not to commit crimes, to avoid all kinds of pollution, contamination; sixth, not to go beyond the line of fairness, not to deal with people who do not know the property; seventh, if he is from the scales, he should not hit the stone or give more than that; eighth, "If the fabric is from the sellers, do not take too much and give less to others, because the blessing is to live honestly and honestly." These words of the preacher Kashifi also encourage craftsmen to be honest, conscientious, honest, people to learn moral qualities from them, young people to work honestly in society by learning professions. Sa'di Sherozi, one of the great scholars of the XII-XIII centuries, in his work "Gulistan" describes the influence of education as follows: "A wise man used to advise his children as follows: "My dear sons, learn a trade, for there is no faith in the material world, and gold and silver are dangerous on the journey. The robber steals or the owner ends up eating and drinking. But the profession is a hot spring, an inexhaustible state, and if the artisan is deprived of property, there is no grief, because the profession itself is the state. Wherever the artisan goes, he is appreciated and placed in the net of the house. An unskilled person always suffers and begs."

Ahmad Donish, one of the greats of the XVII-XVIII centuries, writes in his book "Rare Events" about labor, learning a profession: In the fourteenth and fifteenth centuries, the teachings of Bahovuddin Naqshband became widespread in Central Asia and Khorasan. It encourages everyone to learn and master trades such as farming, animal husbandry, construction, trade, painting. He called on people to work honestly, to learn a trade, and to enjoy only the fruits of their labor. Bahauddin Naqshband asked the students when they were admitted to the madrassa, "Do you have a profession?" An unskilled person is not admitted to study. If a person is a craftsman, he devotes his knowledge to the truth, spends his day living by his own labor, if a man is not a craftsman he forgets honest labor, warns that he may engage in unclean deeds.

Teaching the younger generation to work honestly, to acquire various professions has become a sacred tradition in the whole process of socio-historical development of our people. Extensive research in this area has been and continues to be done by all scholars, theorists and practitioners. This work is of great importance in the development of the national craft system in the country. Creation depends in many ways on the cultural environment in which man lives, the processes of conflict with things. Critical evaluation of oneself, the activities of others, alternative thinking, the ability to generalize facts, the emergence of new ideas, independent thinking, a position in life are the hallmarks of a creative person's activity. Such personal qualities need to be nurtured. When it comes to creativity, we found it necessary to distinguish two things: a)

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

innate abilities, talents, a tendency to creative activity. If a person does not have such qualities as ability, ability, inclination to creativity, he can never be cultivated as a truly creative person; b) derivative qualities formed in human activity through education. The ability to evaluate oneself, the activities of others, to think alternatively, to analyze facts, to generalize, to see the private in general and, conversely, the private in general, to think independently depends in many ways on upbringing. Consequently, the creative person is formed in the synthesis of innate and derived qualities. Like man himself, his creative activity needs nurturing. Without upbringing, a person's innate abilities will gradually disappear.

In short, if the pedagogical activity is focused on meeting the needs of students, that is, on the final goals, then the teacher does not face difficulties in designing a holistic pedagogical process or individual lessons and educational activities.

References

1. Mirziyoev Sh.M. Together we will build a free and prosperous, democratic state of Uzbekistan. T. : - "Uzbekistan", 2017-546.
2. Mirziyoev Sh.M. Critical analysis, strict discipline - discipline and personal responsibility - should be the daily rule of every leader's work. Report of the enlarged meeting of the Cabinet of Ministers on the main results of socio-economic development of the country in 2016 and the most important priorities of the economic program for 2017. January 14, 2017. - Tashkent: "Uzbekistan", 2017. -104 p.
3. Mirziyoev Sh.M. Together we will build a free and prosperous, democratic state of Uzbekistan. Speech at the joint session of the chambers of the Oliy Majlis dedicated to the inauguration of the President of the Republic of Uzbekistan / Sh.M. Mirziyoev. - Tashkent: "Uzbekistan", 2016. -56 p.
4. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 29, 2019 No PF-5712 "On approval of the Concept of development of the public education system of the Republic of Uzbekistan until 2030". - National Database of Legislation, No. 06/19/5712/3034, April 29, 2019 year.
5. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 No PF-4947 "On the Action Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan." // Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 2017./http:lex.uz/pdfs/3107036.
6. Vysotskaya S.I. Didactic aspects of the problem of pedagogical design. New research in pedagogical sciences, no. 1 (43), -M.: "Pedagogy", 1984. -p. 26-29.
7. Shomirzaev M.Kh. School technology of teaching national embroidery study. Training manual. -T.: "Tafakkur", 2020. - 58 p.
8. Shomirzaev M.Kh. Improving the orientation of educational technology to the professions of folk crafts // Science and society (Science is also society). - Nukus, 2020. - 2-dream. - B. 98-100.
9. Shomirzaev M.Kh. Interethnic peculiarities of embroidery. // Sources of knowledge. - Urgench, 2020. - 4-sleep. -B. 189-192.
10. Shomirzaev M.Kh. Psychological-pedagogical possibilities of school technology of education // Tafakkur ziyosi. - Zhizzakh, 2020. - 4-dream. - B. 154-155.
11. Shomirzaev M.X. Problem-based education in the lessons of "Technology" // Modern education. - Tashkent, 2020. - Issue 6 (91). - B. 28-35.
12. The use of modern educational methods in teaching school crafts to schoolchildren // Teacher and continuous education. - Nukus, 2020. - 2nd issue. - B. 42-46 (13.00.01. №20).
13. Shomirzayev, M.Kh. (2019). The ethical characteristics of traditional embroidery of Fergana valley people. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 7 (12). - P. 55-59.
14. Shomirzayev, M.Kh. (2019). Ethnic peculiarities of artistic embroidery of the peoples of the Ferghana valley. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. -7 (12). -P. 966-969.
15. Shomirzayev, M.Kh. (2019). Local features of the traditional embroidery of the Ferghana valley. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. -7 (12). -P. 970-973.
16. Shomirzayev, M.Kh. (2020). Education is personally focused technology. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (8), Part. 93-99.
17. Shomirzayev, M.Kh. et al. (2020). National handicrafts of Uzbekistan and its social – economic significance. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (8), Part III. 129-138.
18. Shomirzayev, M.Kh. (July, 2020). Technology of Educational Process in School Technology Education. The American Journal of Social Science and Education Innovations. Impact Factor 5.366. -№ 02. -P. 212 - 223. (www.usajournalshub.com/index.php/tajssel).

Lola DJURAYEVA

Buxoro davlat universiteti
pedagogika va psixologiya mutaxassisligi
I bosqich magistri

OLIV TA'LIM TIZIMI O'QUV-TARBIYA JARAYONINI KREATIV YONDASHUV ASOSIDA BOSHQARISHDA "FLIPPED CLASSROOM" TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimi o'quv-tarbiya jarayonini kreativ yondashuv asosida boshqarishda zamonaviy interfaol metod "Flipped classroom" va uning ta'lim sifati va samaradorligini oshirishdagi jihatlari haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, kreativ yondashuv, interfaol metod, faol o'rganish, o'zgartirilgan o'quv jarayoni, axborot texnologiyalari, taqdimot va video darslar, elektron ma'lumotlar, online ta'lim, o'zaro hamkorlik, "Flipped classroom".

В статье описывается управление образовательным процессом в высшей школе на основе творческого подхода с использованием современного интерактивного метода "Перевернутый класс" и его аспекты в повышении качества и эффективности обучения.

Ключевые слова: высшее образование, творческий подход, интерактивный метод, активное обучение, модифицированный процесс обучения, информационные технологии, презентационные и видеоуроки, электронные данные, онлайн-обучение, сотрудничество, "перевернутый класс".

This article describes managing the educational process in higher education on the basis of a creative approach using the modern interactive method "Flipped classroom" and its aspects in improving the quality and effectiveness of education.

Key words: higher education, creative approach, interactive method, active learning, modified learning process, information technology, presentation and video lessons, electronic data, online learning, collaboration, "Flipped classroom".

Kirish. Ma'lumki, mamlakatimizda so'nggi yillarda zamonaviy talablar asosida ta'lim sifatini oshirish, kreativ usullarni qo'llash orqali ta'lim berish, oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, o'quv dasturlari, o'quv-metodik adabiyotlarini xalqaro talablar asosida yangilash, o'quv jarayoniga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish kabi ishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Oliy ta'lim sohasida amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar natijasida axborot-kommunikatsiya va masofaviy o'qitish texnologiyalarini hamda o'qitishning interfaol metodlarini qo'llashga sharoitlar yaratildi. Umuman olganda, bugungi kunda oliy ta'lim tizimini boshqarish, yangi innovatsion texnologiyalarini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Chunki shu kunga qadar davom etib kelayotgan an'anaviy ta'lim shaklining ahamiyati pasayib borayotganligi sezilmoqda [6]. Shularni inobatga olgan holda, raqamli jamiyatning o'zgaruvchan ta'lim modellariga, talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojlarini qondiruvchi variantlardan biri "Flipped Classroom" texnologiyasini misol keltirish mumkin.

Ushbu texnologiya ta'lim sohasiga endigina kirib kelgan bo'lishiga qaramay, rus va xorijiy olimlarning, masalan, T.Y.Basalgina, M.Kurvits, O.Remizova, S.Beyker (Baker Celia) asarlarida o'z aksini topgan. J.Bergman (Bergmann J.), A.Sems (Sams A.), D.Barrett (Berrett D.), T.Driscoll (Driscoll Tom), M.Gorman (Gorman M.) va boshqalar ham ushbu texnologiya ustida o'z tadqiqot ishlarini olib borganlar [1].

Asosiy qism. Flipped Classroom nima? "Flipped Classroom" - "Teskari o'g'irilgan sinf", yoki "Almashtirilgan sinf" - bu aralash ta'limning (blended learning) bir turi bo'lib, u o'quvchilarning faolligini oshirish va o'quv materialini uylarida o'qishlarini va dars paytida jonli ravishda muammolarni hal qilish ustida ishlashlarini ta'minlashga qaratilgan, ta'lim mazmunini yetkazib berish orqali an'anaviy ta'lim muhitini o'zgartiradigan o'quv strategiyasi [1]. Loyihalar, topshiriqlar, uy ishlari va boshqalar kabi mashg'ulotlar sinfda o'qituvchi bilan birgalikda olib boriladi. Bu o'qituvchilarga dars paytida faol o'qitishga yo'naltirilgan, o'quvchilarga ma'ruza materiallari va taqdimotlarni uyda yoki darsdan tashqarida ko'rib mustaqil o'rganish uchun beriladigan interfaol metodlarning biri hisoblanadi.

"Flipped Classroom" metodida dars – ma'ruza va uy vazifalarini aylantirish usulidir, ya'ni talaba ma'lum bir mavzudagi ma'ruzani darsdan oldin uyda tomosha qiladi va dars vaqti amaliy ishlarga, loyihalarga va munozaralarga bag'ishlanadi. Ko'pincha, onlayn ma'ruza ushbu o'quv uslubining markaziga aylanadi [7]. Ushbu texnikaning asosiy tushunchalari: materialni faol o'rganish, kuchli motivatsion bazani yaratish, o'zgartirilgan o'quv jarayoni va materialni raqamli yozib olishdan iborat. "Flipped Classroom"ning

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

ahamiyati darsning maqsadi va uslubini o'zgartirishdan iborat bo'lib, unda dars mashg'ulot bo'lib, talabalar ma'ruza materiallari bilan oldindan tanishib chiqib, tushunarsiz bo'lib qolgan jihatlarni topishi, olgan bilimlarini amalda qo'llay olishi va o'zaro amaliy tajriba almashishi mumkin. Dars davomida o'qituvchi instruktor, maslahatchi vazifasini bajaradi, talabalarni individual va guruh ishlarida ilhomlantiradi.

"Aksariyat o'qituvchilar o'z vaqtlarini materialni tushuntirishga va bilimlarni yetkazishga sarflaydilar, ozgina vaqt esa qandaydir narsalarni tahlil qilish, baholash va yaratishni o'rgatishga sarflanadi. Ta'limning "flipped-teskari modeli" bilimlarni talabaning shaxsiy makoniga yetkazishga harakat qiladi va ko'proq vaqt amaliy ko'nikmalarga sarflanadi", – deb tushuntiradi "flipped classroom - aylantirilgan sinf" g'oyasining asoschilaridan biri Jonatan Bergman [9].

Ushbu texnologiyaga kimlar asos solganliklari haqida to'xtalib o'tsak. Ko'pgina adabiyotlarda hamda elektron manbalarda "Flipped learning" - "Teskari o'g'irilgan ta'lim" asoschilari haqida turli ma'lumotlarni uchratish mumkin. Masalan, en.wikipedia.org saytining bergan ma'lumotlariga ko'ra birinchilardan bo'lib bu texnologiya haqida kkada 1993-yilda Alison King "From Sage on the Stage to Guide on the Side" ("Sahnadagi donishmanddan chekkadagi yo'l boshchigacha") nomli asarida yozadi. Bunda u sinf xonasini "teskari o'g'irish" tushunchasini to'g'ridan-to'g'ri yoritib bermagan bo'lsa ham, Kingning ishi ko'pincha faol o'rganish uchun ta'lim maydonini yaratishga imkon beradigan inversiya, ya'ni "Flipped classroom" uchun turtki sifatida keltiriladi [10]. Shuningdek, Salmon Xonni ushbu yondashuvning tarafdorlari va asoschilaridan biri deb hisoblash mumkin. U butun dunyo bo'ylab maktab o'quvchilari va talabalari foydalanishi mumkin bo'lgan turli fanlar bo'yicha qisqa video ma'ruzalar yaratdi. Xonning bu g'oyasiga asos bo'lgan qisqa ma'ruzani masofadan turib ko'rish prinsipi "flipped learning – o'g'irilib o'rganish" texnologiyasi yotadi [9].

Sams Aaron o'zining "The Flipped Class: Shedding Light on the Confusion, Critique, and Hype" nomli kitobiga shunday deydi: "Ehtimol, "Flipped classroom" teskari o'g'irilgan sinfnig eng taniqli ishtirokchisi Salmon Xon bo'lishi mumkin. 2004-yilda Xon o'z o'quvchisi bo'lgan kichik amakivachchasining iltimosiga ko'ra videoyozuvlarni yozishni boshlaydi, chunki o'quvchisi yozib olingan darslar orqali o'zlashtirgan bilimlarni yanada mustahkamlashi va tushunmay qolgan qismlarini qayta ko'rib chiqib o'rganish imkoniga ega bo'lar edi. Salmon Xon ushbu model asosida Xon akademiyasini tashkil etdi. Ba'zilar uchun Xon akademiyasi "Flipped classroom-o'g'irilgan sinf" bilan sinonimga aylandi. O'z o'rnida bu videofilmlar o'zgartirilgan sinf strategiyasining yagona shaklidir" [11].

Aksariyat adabiyotlarda va elektron manbalarda Flipped Classroom texnologiyasi 2008-yilda kimyo fani o'qituvchilari Jonathan Bergman va Aaron Sams tomonidan ixtiro qilingan va ta'lim sohasida ommalashtirilgan deb ma'lumot beriladi.

Ushbu texnologiya birinchi navbatda darslarni qoldirib ketayotgan talabalarga, so'ngra ma'ruza materiallarini uyda ko'rish va bilimlarini oshirish imkoniyatini qadrlaydigan barcha sinf o'quvchilariga yordam berish maqsadida ishlatilgan. Bu esa o'qituvchilarga o'qitish uslublarini va umuman butun tizimni qayta ko'rib chiqish imkoniyatini berdi. Dastlab J. Bergman va A. Sams o'zlarining dars materiallarini Power Point taqdimotlarini ovozli yaratdilar, keyin taqdimotlar mualliflik huquqiga oid videolar bilan almashtirildi. Shunday qilib, o'qituvchilar dastlab nazariy materiallarni onlayn tarzda taqdim etish yondashuvi sinfda o'quv materialini yanada chuqurroq o'rganish uchun foydali bo'lgan dars soatlarini bo'shatishini angladilar. Shu tarzda maktab sinflari "uy vazifasi" ni bajaradigan joyga, ya'ni mavzularni va muammoli masalalarni puxta o'rganishga, shuningdek, hamkorlikda mashg'ulotlarni amalga oshirish imkoniyatiga aylandi. Ammo eng muhimi, ma'ruzalarning barcha jihatlari oldindan o'qituvchi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, iloji boricha vaqt kabi juda kam o'quv manbasini ko'paytirish uchun xizmat qildi [5].

"Teskari" o'qitish tizimiga o'tgandan so'ng, J. Bergman talabalar bilan individual ravishda suhbatlashish, ayrim ilmiy tushunchalar haqidagi turli xil noto'g'ri tushunchalarni tekshirish, shuningdek, ba'zi hodisalar haqidagi noto'g'ri tushunchalarga oydinlik kiritish osonlashdi. Bundan tashqari, bunday tizim har bir darsda har bir talaba bilan alohida ishlashga imkon beradi. Shunday qilib, har bir talabaga individual yondashish amalga oshiriladi [2]. J. Bergmanning ta'kidlashicha, endi darslar davomida u uy vazifasini bajarishdan bosh tortmaydigan, aksincha, sinfdagi qiyin vazifalar ustida ish olib boradigan, orqada qoladigan o'quvchilarga ko'proq vaqt ajratadi. Bundan tashqari, sinfda muvaffaqiyatli ishlashga bo'lgan ehtiyoj uy sharoitida nazariy materiallarni o'rganish uchun qo'shimcha turtki yaratadi. Ayni paytda, a'lo darajadagi talabalar mustaqil ravishda o'qish uchun ko'proq erkinlikka ega bo'lishadi. J. Bergman yangi o'qitish tizimi takomillashishiga ham o'qituvchilar, ham talabalar, hamda talabalarining o'zaro munosabatlari, shuningdek, talabalarining motivatsiyasi darajasini oshirishiga ishonitiradi.

Ma'lumot o'rnida Xalqaro Oliy ta'lim muassasalaridan MEF universiteti, Turkiyaning Istanbul shahrida joylashgan notijorat xususiy universiteti, butun dunyo bo'ylab "Flipped classroom", ya'ni "o'zgargan sinf" ta'lim modelini qabul qilgan birinchi universitet deb tan olingan [12].

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Flipped Classroom texnologiyasining 4 asosiy komponenti mavjud – “F-L-I-P har bir FLIP harfi uning to‘rtta ustunini ifodalaydi, ularning har birini ko‘rib chiqamiz.

F - Flexible Environment (Moslashuvchan muhit).

Texnologiya turli xil ish rejimlaridan foydalanishga imkon beradi. Ushbu tamoyil nafaqat rejimning moslashuvchanligining jismoniy namoyon bo‘lishida, balki yondashuvlarning moslashuvchanligida, ya’ni o‘quv jarayonining individualizatsiyasi, talabalarining maxsus guruhlar uchun texnik va materiallarni tanlashida ham namoyon bo‘ladi.

L - Learning Culture (Axborot manbai).

An’anaviy dars modelida o‘qituvchi yetakchi o‘rinni egallaydi, ya’ni u ma’lumot manbai bo‘lib, avtomatik ravishda jarayonning yagona tashkilotchisi va yetakchisi bilan ta’minlanadi. Flipped Classroom texnologiyasi doirasida talaba o‘zi ma’lumotni tanlaydi va tahlil qiladi, o‘qituvchi esa qo‘llab-quvvatlovchi vazifasini bajaradi, talaba muammoni hal qilishning optimal usulini ko‘rsatishi, o‘z faoliyatini to‘g‘ri yo‘nalishda yo‘naltirishi zarur bo‘lganda jarayonga kiradi.

I – Intentional Content (o‘ylab qilingan tarkib - materialni oldindan mo‘ljallab tarqatish)

Bunda o‘qituvchilar nimani o‘rgatishlari kerakligini va o‘quvchilar o‘zlari qanday materiallarni bajarishlari kerakligini aniqlaydilar. Ushbu tamoyil shundan iboratki, o‘qituvchi bu jarayonda talabaning faolligini, jamoada ham, individual ravishda ham o‘z ishining intensivligini maksimal darajada oshirishi kerak. Bu yerda o‘qituvchilar o‘quvchilarga yo‘naltirilgan, faoliyatga yo‘naltirilgan sinfni qabul qilish uchun dars vaqtini maksimal darajada oshirish uchun oldindan tayyorlangan tarkibdan foydalanadilar.

P – Professional Educator (Professional o‘qituvchi)

Professional o‘qituvchi: teskari o‘g‘irilgan sinfda an’anaviy o‘qituvchiga qaraganda professional o‘qituvchining roli yanada muhimroq. Sinf ishi davomida o‘qituvchi talabalar ishini nazorat qiladi, ularga kerak bo‘lganda fikr-mulohaza, baho va ko‘rsatmalar beradi. O‘qituvchi doimo o‘z faoliyati to‘g‘risida fikr yuritadi, tajribasi bilan o‘rtoqlashadi va konstruktiv tanqidni qabul qiladi. Ushbu texnologiyada ishlash jarayonida o‘qituvchi o‘quv jarayonida “ko‘rinmas” ko‘rinishga ega bo‘lsa-da, u o‘qitishning ajralmas qismi, butun o‘quv jarayoni tayanadigan bog‘lovchi element hisoblanadi [4]. Ko‘chirilgan modelni kuzatuvchi, o‘z vaqtida o‘z fikr mulohazalarni (feedback) beradigan, ishni doimiy ravishda baholaydigan va o‘quvchilarga tarkibni o‘zlashtirishga yordam beradigan o‘qituvchilar kerak. Bu faqat professional o‘qituvchilarning qo‘lidan keladi.

Muhokamalar va natijalar. Yuqoridagilardan kelib chiqadiki, “Flipped Classroom” texnologiyasi bizning davrimiz talablariga javob beradi, shu jumladan sinf tizimining asoslari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu nafaqat o‘quv jarayonini diversifikatsiya qilish, balki o‘quv tizimida va material ta’minotida yangi ko‘rinishga ega bo‘lish imkonini beradi. Ushbu texnologiya hozirda o‘zlari bilim olayotgan talabalar uchun ham, o‘qituvchilar uchun ham samarali bo‘lib, muammoli masalalarni chuqurroq o‘rganish uchun xizmat qiladi, shuningdek, qisqa, ammo katta imkoniyatlar bilan o‘qitiladigan materiallar sifatini yaxshilashga yordam beradi. Video darslar, ma’lumotni tushunishingizni tekshirish uchun qiziqarli maqolalar va interaktiv mashqlar orqali o‘qitiladigan materiallar sifatini oshirish imkoniyatini yaratadi.

An’anaviy va noan’anaviy o‘qitish usuli “Flipped classroom” o‘rtasidagi farqlar

Ta’lim jarayoni	An’anaviy yondashuv	“Flipped classroom” texnologiyasi
O‘qituvchilarning darsga tayyorgarligi	Dars rejasini yozish, trening va rivojlantiruvchi vazifalar tayyorlash	Test javoblarini ko‘rish, talabalardan qiyin savollarni aniqlash, mashg‘ulotlarni tanlash va vazifalarni ishlab chiqish.
Dars o‘tish texnologiyasi	O‘qituvchi yangi mavzuni tushuntiradi, talabalar olgan bilimlarini mustahkamlaydilar.	O‘qituvchi talabalar faoliyatini qiyin masalalarni hal qilishga va amaliy ko‘nikmalar ustida ishlashga yo‘naltiradi.
Ta’lim texnologiyasi	O‘qituvchi yangi materialni tushuntiradi, o‘quvchilar olingan ko‘nikmalarni mustahkamlaydilar. Vazifalarni o‘zlari uyda bajaradilar.	Talabalar mustaqil ravishda videofilmlarni tomosha qiladilar, savollar tayyorlaydilar. O‘qituvchi talabalar faoliyatini qiyin masalalarni hal qilishga va amaliy ko‘nikmalarga yo‘naltiradi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Bilimlarni uzatish	O'quv materiali passiv usulda o'qituvchidan talabaga yetkaziladi.	Bilimlar mustaqil ravishda interaktiv o'zaro ta'sir elementlari bilan olinadi.
Uslublar, texnologiyalar	Interaktiv texnologiyalar.	Muloqot, kooperativlik va hamkorlik
Yondashuvlar	Differensial	Induvidial
AKT	Multimedia va veb-texnologiyalar.	Office 365, Google, Web 2, Moodle va boshqalar xizmatlari.
Talabalar faoliyati	Passiv	Faol
O'quvchi	U "tinglash - eslab qolish – bajarish" faoliyat sxemasi bo'yicha o'qiydi, ustoz rolini o'ynaydi. Sinfda tartib va intizomni saqlash, bilimlarni uzatish va boshqarishni amalga oshiradi.	U o'zining mashg'ulotlari uchun javobgardir. Ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari bilan o'zaro aloqada bo'ladi.
O'qituvchi	Bilimlarni uzatish va nazorat qilishni amalga oshiradi, sinfda tartib va intizomni saqlaydi.	Ta'lim tadbirlarini loyihalashtirishni amalga oshiradi, ustoz rolini o'ynaydi.

Jadvalga asosanib, biz "Flipped classroom" texnologiyasi shaxsiylashtirilgan yondashuvni amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ushbu texnologiya orqali talabalarga faol o'rganish uchun sharoit yaratiladi; eng yangi texnologiyalardan va turli xil asboblardan foydalaniladi; o'quv jarayoni har bir talabaning ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi; jamoaviy ishlash uchun sharoitlar yaratiladi; o'quv predmetlari doirasida talabalarning yetakchilik fazilatlarini rivojlanadi; kompyuter texnologiyalari yordamida bilim sifatini diagnostika qilish uchun sharoit yaratiladi. Bundan tashqari, ota-onalar bolasining ta'lim jarayonida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Xulosa. "Flipped classroom" texnologiyasini qo'llash orqali o'qituvchi mavzu tushuntirishdan tejalgan vaqt evaziga har bir talaba bilan induvidial tarzda ishlashi, talabalar tomonidan tayyorlangan savol va loyihalar bilan faol ta'lim jarayonini yaratishi, talabalarni mustaqil ta'lim olishga yo'naltirishi, hamkorlikda ota-onalar bilan ham aloqa o'rnatishi mumkin. Bu esa o'quv-tarbiya jarayoni sifatli tashkil etishga va ta'lim samadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Литвинова С. Г. Технология "перевернутое обучение" в облачно ориентированной учебной среде как компонент развития медиаобразования в средней школе.// Медиаасфера и медиаобразование, 2015. №... С. 233-234 [Электронный ресурс] URL: [http://www.institutemvd.by/components/com_chronoforms5/chronoforms/uploads/20160415110548_Litvino v a.pdf](http://www.institutemvd.by/components/com_chronoforms5/chronoforms/uploads/20160415110548_Litvino%20v%20a.pdf)
2. Полат Е.С., Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В. Теория и практика дистанционного обучения. – М.: "Академия", 2004. – 208 с.
3. Такер. Б. The Flipped Classroom - Online instruction at home frees class time for learning // Education Next, 2012. №... С. 83 [Электронный ресурс] URL: http://www.msuedtechsandbox.com/MAETELy2-2015/wp-content/uploads/2015/07/the_flipped_classroom_article_2.pdf
4. Berrett D., How "Flipping" the Classroom Can Improve the Traditional Lecture. The Chronicle of Higher Education., Feb. 19, 2012. // [Электронный ресурс] URL: https://people.ok.ubc.ca/cstother/How_Flipping_the_Classroom_Can_Improve_the_Traditional_Lecture.pdf
5. Seven Things You Should Know About Flipped Classrooms // [Электронный ресурс] URL: <http://www.educause.edu/library/resources/7-things-you-should-know-about-flipped-classrooms>.
6. Samiyeva Sh.H., Djurayeva L.R. Developmet of Higher education system Management of the educational process on the basis of a creative approach. Monography (LAP) Lambert Academic Publishing, 2020

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

7. Zappe, S., Leicht, R., Messner, J., Litzinger, T., & Lee, H. W. Flipping the Classroom to Explore Active Learning in a Large Undergraduate Course. In Proceedings, American Society for Engineering Education Annual Conference & Exhibition.//[Электронный ресурс] URL: [flipping-the-classroom-to-explore-active-learning-in-a-large-undergraduate-course](https://www.en.wikipedia.org)
8. www.en.wikipedia.org
9. <https://mel.fm/shkola/928534-flipped-classroom>
10. King, Alison (1993). "From sage on the stage to guide on the side". College Teaching.
11. Sams, Aaron (11 November 2011). "The Flipped Class: Shedding Light on the Confusion, Critique, and Hype". The Daily Riff. Retrieved 7 April 2015.

Tohir NAZAROVBuxoro davlat universitetini
harbiy ta'lim fakulteti o'qituvchisi**CHAQIRIQQACHA HARBIY TA'LIM YO'NALISHI SUBYEKTLARINING DIDAKTIK JARAYONLARDAGI LOYIHAVIY FAOLIYATINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI**

Maqola "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi talabalarining o'quv faoliyatini loyihalash masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda o'quv-biluv jarayonini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash, bu mexanizmlarning joriy etilishini dunyo va respublikamizda olib borilayotgan tadqiqotlarni tahlil qilish asosida o'rganish bilan bog'liq muammolar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: tashabbuskor, xalq manfaati yo'lida bor salohiyatini safarbar qiladigan, shijoatli mutaxassis, loyihalash.

Статья посвящена проектированию учебной деятельности обучающихся по направлению "Дипломное военное образование", в рамках которой определяются педагогические условия организации учебного процесса, внедрение этих механизмов в мир и мир, в нашей стране проблемы, связанные с исследованием, изучались на основе анализа проведенного исследования.

Ключевые слова: инициатива, мобилизация потенциала в интересах народа, смелый специалист, дизайн.

The article is devoted to the design of educational activities of students in the field of "Pre-service military education", in which to determine the pedagogical conditions for the organization of the educational process, the introduction of these mechanisms in the world and in our country, problems related to the study were studied based on the analysis of the research conducted.

Key words: initiative, mobilization of potential in the interests of the people, courageous specialist, design.

Kirish. Hozirgi islohotlar sharoitida yangi jamiyat fuqarosini tarbiyalash, milliy istiqlool, o'zligini anglash tuyg'usini har bir kishi ongiga singdirish va uning ongli e'tiqodiga aylantirish, hozirgi davr talabi darajasida bilimli, uning ma'naviy dunyosini boyitish kabi ulkan vazifalar eng dolzarb masalalardir.

Ma'naviyatni yuksaltirish masalalariga bugungi kunda e'tibor kuchayib bormoqda. Mafkurasiz hech qanday jamiyat, davlat qurib bo'lmaydi. Bu borada o'tmish milliy ma'naviyatimizni, madaniyatimizni o'rganish, yoshlarimizda yuksak insoniy fazilatlarni shakllantirish, ilm-fanga qiziqish va intilishni rivojlantirish zarur. Shu jihatdan olganda, chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi subyektlarining didaktik jarayonlardagi faoliyatini loyihalash ko'p jihatdan muhim ijtimoiy-pedagogik masalalar yechimini topishga xizmat qiladi.

Yuksak darajadagi mamlakat, davlat qurish uchun harbiylarning bilimi chuqur, dunyoqarashi keng, tafakkuri sog'lom bo'lishi kerak. Bunday yoshlar inson dunyoga qo'lidan kelgancha mehnat qilish, ijtimoiy muhitni, turmush sharoitni o'zgartirish maqsadida kelishini chuqur his qilishi lozim.

Asosiy qism. Ta'lim-tarbiya tizimi, harbiy va murabbiylar hayotiga o'z-o'zini anglashda, xalqning, millatning uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida bosib olgan murakkab yo'liga, ajdodlarimizning ma'naviy-madaniy, ilmiy, diniy, falsafiy, ma'rifiy merosiga qarashlari va g'oyalariga har bir kishining bevosita bog'liqligini chuqur va atroflicha his qilishlariga ko'maklashishi lozim. Harbiylarda milliy o'zlikni anglash, millatga, uning tarixiga mansubligini his qilishini shakllantirish kerak. Shu bilan birga, "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi subyektlari (o'qituvchi va talabalar)ning didaktik jarayonlardagi faoliyatini loyihalash texnologiyalarini takomillashtirish zarurati yuzaga kelmoqda.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Ma'lumki, loyihalash - maqsadga yo'naltirilgan faoliyat bo'lib, qo'yilgan muammo yechimini topishga qaratiladi va uni o'zgartirish yo'llari va yechimlarini topishga zamin yaratadi.

"Loyiha texnologiyasi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tizimida tahsil oluvchida: tashabbuskorlik, mustaqillik, ijodkorlik kabi shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga mo'ljallangan texnologiya. Ushbu texnologiya zamidra o'quv loyihalarini bajarishga yo'nalgan ta'lim maqsadi ilmiy mujassamlashganligini ko'rish mumkin" [5, 17].

"Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi subyektlarining didaktik jarayonlardagi faoliyatini loyihalashning mazmun-mohiyatini zamonaviy sharoitda tadqiq qilish alohida tadqiqot predmeti sifatida tanlanmaganini ko'rsatib o'tish mumkin.

Ilmiy-pedagogik, sotsiologik, falsafiy, tarixiy manbalarni qiyosiy-tipologik o'rganish asosida "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi subyektlarining didaktik jarayonlardagi faoliyatini loyihalash shart-sharoitlari va amaliyotdagi holatini ilmiy asoslashga zarurat mavjud.

Fikrimizcha, "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi subyektlarining didaktik jarayonlardagi faoliyatini loyihalashga ko'ra malakaviy talablarni belgilash asosida aniqlashtirish, shuningdek, "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi subyektlarining didaktik jarayonlardagi faoliyatini loyihalash bosqichlarini kengaytirish asosida model ishlab chiqish ehtiyoji sezilmoqda.

"Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi subyektlarining didaktik jarayonlardagi faoliyat yo'nalishlarini takomillashtirish orqali ta'lim muassasalarida sog'lom ijodiy muhitni yaratish, ta'lim va tarbiya jarayoniga ilg'or innovatsion, pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish orqali o'qitish sifatini yangi bosqichga ko'tarish, talaba-yoshlarning dunyoqarashi, tafakkuri, mustaqil mushohada qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga zamin hozirlanadi.

Ta'limiy tavsifdagi loyihalashtirish o'qituvchi tomonidan talabani muammoni izlash, uni hal etish bo'yicha faoliyatini rejalashtirish va tashkil etishdan to (intellektual yoki moddiy mahsulotni) ommaviy baholash uchun uni hal etish usulini taqdim etishgacha mustaqil harakat etishini ta'minlovchi maxsus tashkil etilgan maqsadli o'quv faoliyatidir. "O'quv loyihasi" tushunchasi keng qamrovga ega bo'lib, quyidagi mazmunga ega: muayyan iste'molchiga mo'ljallangan, muammolarni qidirish, tadqiqot qilish va yechish, natijani noyob (moddiy yoki intellektual) mahsulot ko'rinishida rasmiylashtirishga qaratilgan talabalarning mustaqil o'quv faoliyatini tashkil qilish usuli; nazariy bilimlar orqali amaliy vazifalarni yechishga qaratilgan o'quv vositalari va qurollari; rivojlantiruvchi, ta'lim va tarbiya hamda bilimlarni kengaytirish, chuqurlashtirish va malakalarni shakllantirishga qaratilgan didaktik vosita [7, 94].

O'quv loyihasining didaktik imkoniyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- loyihaviy ta'lim jarayoni ishtirokchilarida o'z-o'ziga ishonchni qaror toptirish, egallangan bilimlarni amaliyotda qo'llay olishga erishish;

- tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish;

- qo'lga kiritiladigan natija uchun o'quvchilarda jamoa bo'lib ishlash, ijodiy topshiriqlarni bajarish jarayonida birgalikda hamkorlikdagi faoliyatga doir ko'nikma va malakalarni rivojlantirish.

O'quv jarayonini samarali qo'llash uchun bo'lajak "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi o'qituvchisi quyidagilarni bilish zarur:

- umumta'lim tayyorgarlikning har bir bosqichida ko'zda tutilgan hajmda texnologik ta'limning mazmuni;

- ko'rsatilgan mazmun hajmi doirasida talabalarning minimal zaruriy tayyorgarligiga bo'lgan talablar;

- o'qitish yillari bo'yicha o'quv yuklamaning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan maksimal hajmi.

Muhokamalar va natijalar. "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi o'quvchilarning analitik, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, idrok etishning mantiqiy usullarini o'zlashtirish va katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash maqsad qilib qo'yilsa, tadqiqotchilikka doir o'quv loyihasidan foydalanish maqsadga muvofiq. Mazkur o'quv loyihasining maqsadi loyiha farazini asoslab berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tajriba-sinov ishlari o'tkazish, olingan natijalarni tahlil etish, umumlashtirish, taqqoslash, rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, bundan tashqari xulosalar chiqarish, o'z nuqtayi nazarini asoslash zarur. Ana shu tarzda tadqiqotchilikka doir o'quv loyihasida asosiy e'tibor fikriy kompetentlikni rivojlantirishga qaratiladi. Ma'lum bir fan yoki fanlarga doir amaliy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish zaruriyati paydo bo'lganda amaliy yo'naltirilgan loyihalardan foydalanish yaxshi samara beradi. Eng oddiy holatda, o'qituvchi talabalardan fanga doir tarqatma materiallar yoki o'yinlar ssenariysi, glossariy, tarixiy atlaslar yaratish topshirig'ini buyurishi mumkin. Amaliy yo'naltirilgan loyihalar bilan ishlash jarayonida talabalarda nafaqat fanga doir bilim, ko'nikma va malakalar rivojlanibgina qolmay, balki faoliyatga doir kompetentlik ham qaror topadi. O'quv loyihasida eng katta e'tibor talabalarda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratiladi. Aynan ijodiy loyiha talabalarga o'zini namoyon eta olish, istalgan janrdagi asarni yaratish imkonini beradi. Shuningdek, ijodiy loyihalar o'quvchilarni guruhdagi maqomining oshishi, o'z-

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

oʻzini baholashga imkon berishi orqali ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Har qanday ijodiy ish uni taqdim etish va guruh jamoasi bilan qayta aloqani taqozo etadi. Ana shu sababli ijodiy loyihalar talabalarda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga katta taʼsir koʻrsatadi [7, 104].

Barcha loyihalarga tashqi baho zarurligi toʻgʻrisida alohida shuni qayd etish lozim, chunki faqat shu yoʻl bilan ularning samaradorligi, kamchiliklar borligini, oʻz vaqtida tuzatish ishlarini olib borish mumkin. Bunday baholash tavsifnomasi koʻpincha loyihaning tipi, uning mavzusi, mazmuni, oʻtkazish shartlariga bogʻliq boʻladi. Agar bu tadqiqot loyihasi boʻlsa, u, albatta, oʻziga oʻtkazish bosqichlarini ham qabul qiladi, bunda loyihadan muvaffaqiyat koʻp jihatdan alohida olingan bosqichlarda ishning toʻgʻri tashkil qilinganligiga bogʻlik boʻladi. Shunga koʻra talabalarining bunday faoliyatini bosqichlar boʻyicha kuzatish, uni qadam-baqadam baholab turish zarur.

“Chaqiriqqacha harbiy taʼlim” yoʻnalishi talabalarining oʻquv faoliyatini loyihalash bosqichlari quyidagicha tashkil etilsa, samarali natijalarni beradi:

- *birinchidan*, taqsimot yoʻnalishi - oʻquv mashgʻuloti vazifalarni oqilona belgilash;
- *ikkinchidan*, maqsad va vazifalarni belgilash - oʻquv mashgʻulotidan koʻzlangan istiqbolij rejalarini aniqlash;
- *uchinchidan*, teskari aloqani oʻrnatish - oʻquv mashgʻuloti maqsadlariga erishish shakllari va yoʻllarini tahlil qilish;
- *toʻrtinchidan*, yaratuvchanlik yoʻnalishi - mashgʻulotning idrok qilish muhitida oʻquv maqsadlarining amalga oshirilishini taʼminlash;
- *beshtinchidan*, pedagogik tajribani oʻrganish va umumlashtirish;
- *oltinchidan*, motivatsiya va ragʻbatlantirish yoʻnalishi - talabalarining hamda oʻqituvchilarning taʼlim olish va taʼlim berish faoliyatini ragʻbatlantirish, tashqi stimullarni adekvat qabul qilish;
- *yettinchidan*, nazorat yoʻnalishi - taʼlimiy-tarbiyaviy jarayonda turli xil nazorat turlarini oʻtkazishni nazarda tutadi, maʼnaviy-maʼrifiy jarayon holati toʻgʻrisidagi axborotga ega boʻlishni bildiradi.

Insonparvarlik asosida insonning cheksiz imkoniyatlari va uning komillikka doir intilishlari, oʻz qobiliyatlari, qarashlarini erkin namoyon etishga doir shaxs huquqini eʼtirof etib turadigan, inson ravnaqini ijtimoiy munosabatlar darajasini baholash mezonini sifatida tasdiqlaydigan dunyoqarash tamoyili tarzida ham qaratiladi.

Insonparvarlik nuqtayi nazaridan taʼlim va tarbiyaning tub maqsadi shundaki, har bir tarbiyalanuvchi bilish va muloqot faoliyatining toʻla huquqli subyekti, tashabbuskor shaxs boʻla oladi. Oʻquv-tarbiya jarayonining insonparvarlashtirishning oʻlchovi qanchalik bu jarayon shaxsning oʻz-oʻzini realizatsiyalashi uchun sharoit yaratganligi, undagi tabiiy layoqatni yuzaga chiqarganligi, uning erkinlik, tashabbuskorlik va ijodkorlik qobiliyatlari bilan belgilanadi.

Xulosa. Shunday qilib, “Chaqiriqqacha harbiy taʼlim” yoʻnalishi subyektlarining didaktik jarayonlardagi faoliyat yoʻnalishlarini takomillashtirishda sevimli xalqning shon-sharafi, qadr-qimmatini, madaniyati va anʼanalariga ehtiyotkorlik bilan qilingan munosabatda oʻz ifodasini topadi. Vatanparvarlik fuqarolar yakdilligi yosh va mustaqil Oʻzbekiston davlati barpo etilayotgan negizdir. Ayni shu narsa jamiyatni qayta oʻzgartirish yoʻlidagi qiyinchiliklarni yengib oʻtishga, hamjihatlik va hamkorlikka erishishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Abdullayeva M., Abdullayeva F., Abdurazzoqova G. va boshqalar. Mustaqillik: Izohli ilmiy-ommabop lugʻat // Toʻldirilgan uchinchi nashri. - T.: “Sharq”, 2006. -528 b.
2. Nazarov Q. Oʻzbek falsafasi. -T.: “Gʻofur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2013. - 464 b.
3. Новиков Д.А. Развитие патриотических чувств у студентов неязыковых вузов // Ж.: “Языкознание и литературоведение”. -М., 2019, №5,-С.29-34.
4. Nishonova S. Sharq uygʻonish davri pedagogik fikr taraqqiyotida barkamol inson tarbiyasi: Dis. ...ped. fan. dokt. // – T., 1998. -288 b.
5. Yusupova M.A. Loyiha texnologiyalarini taʼlim jarayoniga tatbiq etish. -T.: “Universitet”, 2020. - B.17.
6. Nosirxoʻjayev S., Lafasov M., Zaripov M. Maʼnaviyat asoslari. -T.: “Maʼnaviyat”, 2012. -456 b.
7. Neil Selwyn. Education and technology: key issues and debates. – New York: Continuum, 2011. p. 94.

Shabon FARMONOVA

Buxoro davlat universiteti
pedagogika kafedrası o'qituvchisi**TA'LIM MAZMUNINI LOYIHALASHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI**

Maqolada loyihaviy ta'limda pedagogik va innovatsion faoliyat xususida fikr yuritiladi. Ta'lim oluvchida ta'lim va bilimga bo'lgan ishtiyoqni kuchaytirishga, mustaqil ishlashni, o'z kasbiga hurmat va iftixor, insoniy qadr-qimmat tuyg'usini shakllantirish innovatsion faoliyatga tayyorlashdagi asosiy omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: loyihaviy ta'lim, faoliyat, pedagogik mahorat, innovatsiya, innovatsion faoliyat, motiv, faoliyat mazmuni.

Statya posvyayena pedagogicheskoy i innovatsionnoy deyatel'nosti v proektnom obrazovanii. Formirovanie uvlechenosti obrazovaniem i znaniyami v obrazovatel'noy sfere, samostoyatel'noy raboty, uvajeniya i gordosti za svoyu professiyu, chuvstva chelovecheskogo dostoinstva yavlyayetsya glavnym faktorom podgotovki k innovatsionnoy deyatel'nosti.

Klyuchevye slova: proektnoe obrazovanie, deyatel'nost, pedagogicheskoe masterstvo, innovatsiya, innovatsionnaya deyatel'nost, motivatsiya, soderzhanie deyatel'nosti.

The article is devoted to pedagogical and innovative activity in project education. The formation of enthusiasm for education and knowledge in the educational sphere, independent work, respect and pride for their profession, a sense of human dignity is the main factor in preparing for innovation.

Keywords: project education, activity, pedagogical skills, innovation, innovative activity, motivation, content of activity.

Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar o'z-o'zidan ta'lim tizimiga kirib kelmaydi. Bu o'qituvchi faoliyati va uning motivatsiyasiga bog'liq jarayon. O'qituvchi faoliyatini o'zgartirmay turib, uning mas'uliyati va faolligini oshirmasdan ta'limda bir qadam oldinga siljib bo'lmaydi. Akademik A.N. Leontev «Dunyoni idrok qilishning birinchi sharti -faoliyat, ikkinchi sharti - tarbiyadir. Faoliyat jarayonida kishilarning qobiliyati, bilim va malakalari shakllanadi, demak, faoliyat-ijtimoiy hodisa bo'lib, hayotiy kurashning asosiy sharti», - deb ta'kidlaydi [1, 248]. YA'ni faoliyat ijtimoiy hodisa bo'lib, shaxsiy, guruh, milliy yoki umuminsoniy ehtiyojlarga javob beruvchi maqsadlar sari yo'naltirilgan harakat hisoblanadi.

Inson faoliyati o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Masalan, ijodiy faoliyat, ilmiy faoliyat, pedagogik faoliyat, tadbirkorlik faoliyati, o'quv-biluv faoliyati, boshqaruv faoliyati va innovatsion faoliyat kabilar. Faoliyatning mazmuni, shart-sharoitlari, vositalari o'zgarib borishi natijasida insonning ahloqiy madaniyati takomillashib boradi.

«Pedagogik faoliyat - jamiyatning ta'lim-tarbiyaga bo'lgan ehtiyojini qondirish maqsadida umuminsoniy sifatlar va milliy fazilatlarini shakllantirishni ilmiy asoslangan reja-dasturga muvofiq amalga oshirish, ya'ni yosh avlodni hayotga tayyorlaydigan ijtimoiy zarur faoliyat», -deya ta'riflaydi B.Ziyomammedov [2, 28].

Pedagogik faoliyat, uning tuzilishi va tarkibiy qismlari xaqida juda ko'p olimlar ilmiy izlanishlar olib borganlar. Jumladan, S.L.Kuzmina o'z tadqiqotlarida pedagogik faoliyatning gnoseologik (bilish), loyihalash, tashkilotchilik, kommunikativ tarkibiy qismlari mavjud ekanligi bayon etib o'tgan. [3, 9].

Bugungi kunda pedagogika sohasida yangi ilmiy yo'nalish - pedagogik innovatsiya va ta'lim jarayonini yangilash g'oyalarining paydo bo'lishi natijasida o'qituvchining pedagogik faoliyatida ham yangi yo'nalish «o'qituvchining innovatsion faoliyati» tushunchasi paydo bo'ldi.

Loyihalash faoliyati tuzilmasida faoliyatning ikki darajasi kuzatiladi: loyihalashning loyiha ko'rinishidagi yangi bilimlarni yaratishni ko'zda tutadigan ijodiy xarakteri; ilg'or pedagoglar tajribasini o'rganish asosida yaratilgan loyihada pedagog shaxsini aks ettiradigan loyihalashning individual xarakteri. Loyihalash faoliyatini pedagogning kasbiy kompetensiyasining pedagogik faoliyatni amalga oshirishga nazariy va amaliy tayyorgarligi birligini ifodalaydigan va kasbiy sifatini tavsiflaydigan qismi sifatida qarash zarur. Loyihalash faoliyatiga nazariy tayyorgarlik - loyihalash ko'nikmalari va kompetensiyalar majmuini yuqori darajada egallaganlik hisoblanadi. G.E.Muraveva loyihalash ko'nikmalariga didaktik jarayon rivojining natijasini oldindan ko'ra bilish sifatida tashxislash; loyihani amalga oshirishni rejalashtirish; moddiy vositalarni yaratishga doir texnologik jarayonni konstruksiyalash; ob'ekt haqida yangi axborot olishni modellashtirish masalalarini kiritadi [4].

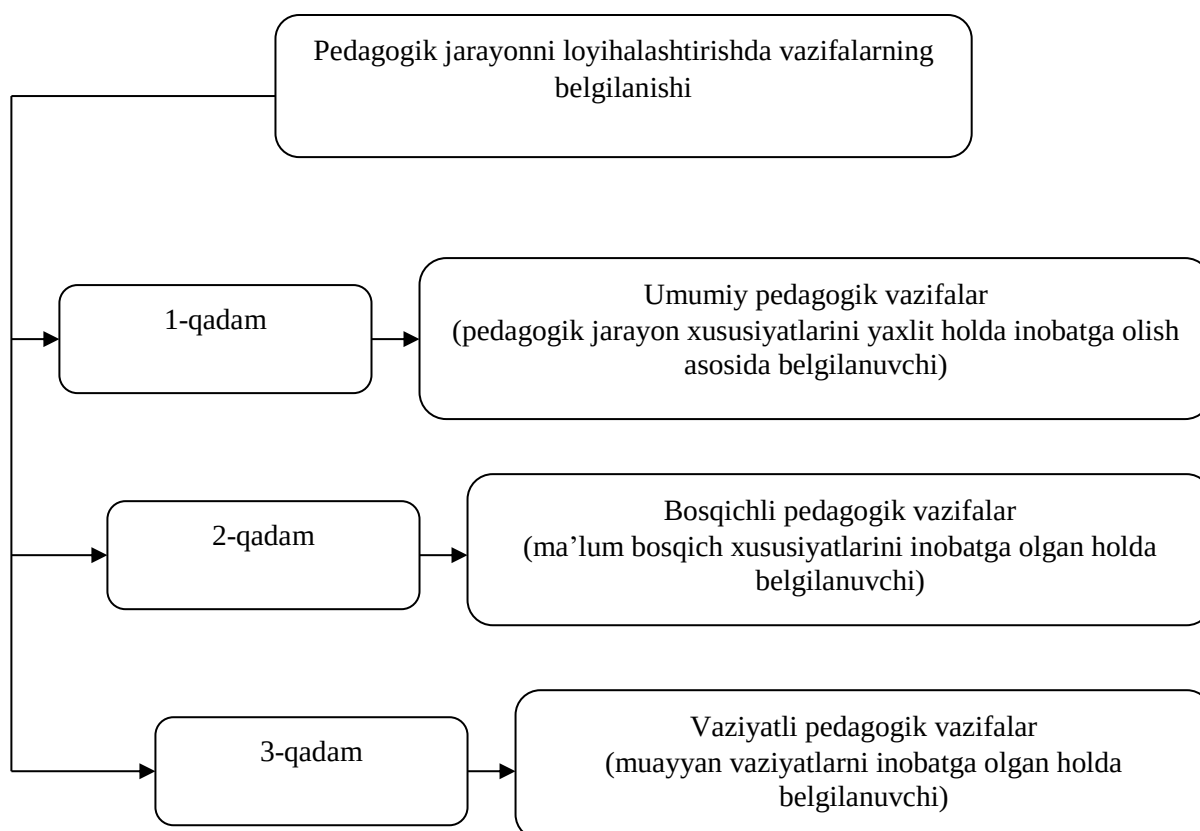
V.A.Slastenin, N.V.Kuzminalar loyihalash faoliyatiga nazariy tayyorgarligini belgilaydigan kompetensiyalar majmuiga pedagogik faoliyatni o'z-o'zini takomillashtirishni ta'minlovchi refleksiv;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

o'zining metodik darajasini oshirish qobiliyatini rivojlantiruvchi kognitiv; axborot olish hamda uni qo'llashga oid ko'nikma va malakalarni shakllantiruvchi ma'rifiy; og'zaki va yozma muloqot texnologiyasini rivojlantiradigan kommunikativ; o'zining kasbiy kompetentligi mohiyatini anglashga yo'naltiradigan ijtimoiy kompetensiyani kiritadi [5].

Loyihalash ta'limning ijtimoiy, pedagogik maqsadlarga tayangan holda pedagogik jarayonni aks ettiruvchi umumiy strategiya hisoblanadi. Loyihalashda o'quv rejasi, dasturlari, darslik, metodik tavsiyalar va boshqa o'quv qo'llanmalar muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik vaziyatni to'laqlonli anglash hamda vazifalarning aniq va to'g'ri belgilanishi pedagogik jarayonni samarali hal etishning muhim shartidir.

Pedagogik maqsad pedagogik jarayonni tashkil etishga tayyorlanish bosqichida pedagogik vazifa sifatida qabul qilinadi. Pedagogik faoliyatning muvaffaqiyati turli vazifalar mohiyatining bir yo'la yoki birin-ketin anglanishiga bog'liq. Pedagogik faoliyat uchun umumiy bo'lgan vazifalarni belgilab olish muhimdir. So'ngra pedagogik jarayonning ma'lum bosqichi mohiyatini aniq ifodalaydigan bosqichli vazifalar (alohida olingan bosqich vazifalari)ni, nihoyat xususiy (vaziyatli) pedagogik vazifalarni aniq belgilab olish maqsadga muvofiq (1-rasm) [5]:

1-rasm. Pedagogik maqsad pedagogik jarayonni tashkil etishga tayyorlanish bosqichida pedagogik vazifa

Agar pedagogik vaziyat etarli darajada to'g'ri anglanmasa, u holda pedagogik vazifalarni hal etish yo'llari ham to'g'ri belgilanmaydi. Endigina kasbiy faoliyatni boshlagan o'qituvchi tajribasizligidan pedagogik vaziyatni to'g'ri anglash, vazifalarni to'g'ri belgilash malakasiga ega bo'lmaydi. SHu sababli, ular o'zlaricha yo'l tutadilar va pedagogik vazifani darhol hal etmoqchi bo'ladilar, natijada jiddiy xatoga yo'l qo'yiladi. Ammo, ayrim holatlarda tajribali pedagoglar ham pedagogik vaziyatni to'g'ri anglashga e'tiborsiz qaraydilar. Natijada, pedagogik faoliyatda nomutanosiblik vujudga keladi: pedagog o'z faoliyatining pedagogik maqsadlarning hal etilishini ta'minlay olish-olmasligini o'ylab o'tirmay, o'quvchilarni faollashtiradi, ko'rgazmali qurollardan foydalanadi, bilimlarni nazorat qiladi. Pedagogik faoliyatning yana bir nomutanosiblik tomoni shundaki, ko'pchilik pedagoglar pedagogik vazifalarni ikkinchi darajali, funksional, o'tkinchi vazifalarga almashtiradilar va faqat ulargagina o'z diqqatlarini qaratadilar [5].

Pedagogik vazifani anglash mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish va tashxis qo'yish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ma'lumotlarning tahlili vaziyat o'rnini aniqlashdan tashqari, butun pedagogik jarayonda tarbiyachi, tarbiyalanuvchi va ular o'rtasidagi munosabat hamda ta'lim mazmuni, samarali vosita va pedagogik shart-sharoitlar kabi asosiy tarkibiy qismlarni aniqlashga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

O'qituvchining shaxsiy faoliyat dasturida o'quvchilar tomonidan chuqur o'zlashtirilishi zarur bo'lgan bilimlar, o'quv kursining asosiy tayanch tushunchalari, o'quv axborotlarni o'zlashtirish psixologiyasi hisobga olinishi lozim. Demak, o'qituvchi loyihalash texnologiyasini qo'llashda o'quvchilarning ehtiyojlari, ta'lim jarayonining ma'lum bosqichida darsga tayyorlash imkoniyati, o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatlarini o'stirishni asosiy masalalar sifatida tan olsagina muvaffaqiyat qozonadi.

SHaxsga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchiga o'quv materialining mazmunini, vazifa yoki topshiriqlarni, faoliyat usullari hamda uslublarini tanlash imtiyozini beradi. Tanlash imkoniyati o'quvchini qaror qabul qilish, mustaqil izlanish va javobgarlikni his qilishga undaydi. SHu bois o'quv faoliyatining muqobil modellarini ishlab chiqish va ularni o'quvchiga taklif etish maqsadga muvofiq.

O'qituvchining vazifalaridan biri o'quv maqsadiga muvofiq o'quvchining ichki intilishi, rag'batlari (motivi)ni rivojlantirishdir.

Loyihalashda o'quvchini o'quv faoliyatiga yo'naltiruvchi usullar, mustaqil ta'lim shakli, o'z-o'zini rivojlantirish va o'zini hurmat qilish imkoniyatlarini aniqlash zarur.

Maktab ta'limi muammolari o'quvchidan tashqarida emas, aksincha, uning o'zida. Binobarin, yoshlarning o'quv-tarbiyasiga oid ilmiy izlanishlar, pedagogik amaliyot masalalari bolalarning hayoti, ularning real bilish imkoniyatlari bilan uzviy bog'langan holda o'rganilishi va sharhlanishi lozim.

Ta'lim mazmunini uning maqsadiga mos tarzda belgilash imkoniyatlari quyidagilarda namoyon bo'lishi kerak:

1. O'quvchilarga taqdim etiladigan o'quv materiallari va ta'limiy topshiriqlar birinchi navbatda ta'limning umumiy maqsadi va o'quv predmeti maqsadiga mos kelishi lozim.

2. O'zaro bir-birini takrorlaydigan tushunchalar, o'quv matnlari hamda ta'limiy topshiriqlarni ta'lim maqsadiga mos tarzda uyg'unlashtirgan holda o'quvchilarga taqdim etishga erishish.

3. Ta'lim maqsadiga mos keladigan ta'lim mazmunini belgilashda o'qitish texnologiyasi va o'quvchi tomonidan bajariladigan ta'limiy topshiriqlarni aniq rejalashtirish.

4. Ta'lim maqsadiga mos tarzda turli yo'nalishda interfaol ish turlarini kengaytirishga erishish.

5. O'quvchilarga ta'lim maqsadiga mos tarzda taqdim etiladigan o'quv materiallari o'zbek xalqining turmush tarzi, urf-odatlarini, mentaliteti, ma'naviy-madaniy hayoti, mashg'ulotlari, yashash hududi bilan chambarchas bog'langan, ularni o'quvchi ko'z o'ngida gavdalanitira oladigan bo'lishi.

6. O'quv-metodik majmualar tarkibida beriladigan o'quv materiallari, ta'limiy topshiriqlar, didaktik ishlanmalar, savol va topshiriqlar, mustaqil ishlar, uy vazifalari, o'quvchining individual bilim olishi, voqea-hodisalarni tahlil qilishi, egallagan bilimlarini amalda qo'llashi uchun qulay bo'lishi.

7. Ta'lim maqsadidan kelib chiqqan holda o'quvchining mustaqil bilim olishini tashkil etish orqali ta'lim mazmunini maqsadga muvofiq tarzda belgilash imkoniyati vujudga keladi. Bu esa dars jarayonida o'quvchilarning mustaqil faoliyat ko'rsatishlariga imkoniyat yaratadi.

Ta'lim maqsadiga mos keladigan ta'lim mazmuni birinchi navbatda fan-texnika, ishlab chiqarish hamda jamiyat hayotining ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy o'zgarishlarini o'zida ifodalay olishi kerak. Asosan ona tili va o'qish o'quv predmetlari yordamida o'quvchilarda ijodiy-intellektual ko'nikmalar hosil qilinadi. Masalan: ma'lum bir badiiy asarni o'rganish, mustaqil o'qish asosida uning asosiy qahramonlari xarakterini, ularning faoliyati va ichki olamini tavsiflash topshirig'i darslikdagi badiiy timsollar tavsifini o'qib yodlashdan ko'ra ko'proq samara beradi. YOki ona tili darslarida muayyan umumiylikka ega bo'lgan 2-3 so'zni berib, bunday so'zlar tizimini davom ettirish, chunonchi, 1) *shaftoli, nok, .../* mevalar nomini ifodalovchi so'zlar/, 2) *hilol, shams, yulduz,...../* osmon jismlari nomini ifodalovchi so'zlar/, 3) *qit'a, fard,...../* nazmiy asar turlarini ifodalovchi so'zlar / va h. 4) uyadosh so'zlar qatorini to'ldirish: a) *pushti.....qirmizi*, b) *imillamoq...elmoq*, v) *amaki.....bobo* kabi topshiriqlar o'quvchilarning aqliy, mantiqiy faoliyatini rivojlantirish bilan bir qatorda ularda ijodkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ta'lim mazmunini uning maqsadiga muvofiq tarzda belgilash uchun o'quv predmetlari maqsadlarini chuqur tahlil qilish talab etiladi. Bunda ta'lim-tarbiyaning birligi maqsadi ustuvor bo'lishi lozim.

Ta'lim mazmuni bilan uning maqsadlari muvofiqligini ta'minlash uchun quyidagilar muhim ahamiyatga ega:

- bugungi kunda ta'lim maqsadiga mos keladigan mazmunni belgilash uchun o'quv jarayonini demokratlashtirish, insonparvarlashtirish tamoyillariga amal qilish;

- o'zbek xalqining ma'naviy merosi, o'ziga xosligi, ilm-fan yutuqlarini hisobga olish;

- o'qituvchilarning kasb mahoratini ta'lim maqsadlari va mazmuniga mos tarzda rivojlantirib borish;

- ta'lim texnologiyalari va yangi didaktik ishlanmalari bilan o'quv jarayonini muntazam boyitib borish kabilar.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Xulosa qilib aytganda, tanlangan o'quv materiallari, ta'limiy topshiriqlar, didaktik ishlanmalar ta'limning umumiy va xususiy maqsadlariga to'la mos kelgandagina o'quv jarayoni oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtma bajariladi va barkamol shaxsni shakllantirish imkoniyatlari kengayadi.

Adabiyotlar

1. Leontev A.N. Nauka i chelovechestvo. 2 t.-M.: Znaniya, 1963.-366 s.
2. Ziyomuhamedov B. Abdullaeva SH. Ilg'or pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. -T. : Ibn Sino, 2001. 79-b.
3. Kuzmina S.L. Filosofiya i pedagogika: metodologicheskiye aspekty istorii vzaimodeystviya. //J. Pedagogika.- 2001. -№5. -8-12 s.
4. Muraveva G.E. Proektirovanie texnologiy obucheniya : Ucheb.posobie dlya studentov i prepodavateley ped. vuzov, slushateley i prepodavateley kursov povыsheniya kvalifikatsii uchiteley / G.E. Muraveva. - Ivanovo, 2001. - 123 s.
5. Slastenin V.A. i dr. Pedagogika Ucheb.posobie dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedeniy / V. A. Slastenin, I. F. Isaev, E. N. SHiyarov; Pod red. V.A. Slastenina. - M.: Izdatelskiy sentr "Akademiya", 2013. - 576 s.
6. Prisyajnyaya A. F. Pedagogicheskoe prognozirovaniye v sisteme nepreryvnogo pedagogicheskogo obrazovaniya (metodologiya, teoriya, praktika) Tekst.: dis. . d-ra ped. nauk : CHelyabinsk, 2006. - 380 s.

SIRTQI TA'LIM SHAKLI TALABALARINI O'QITISH JARAYONIDA ELEKTRON TA'LIMNING ROLI VA AHAMIYATI

Maqolada elektron ta'lim(e-learning) tushunchasi va uning imkoniyatlari tahlil qilingan. Sirtqi ta'lim shakli talabalarini o'qitishda elektron ta'lim elementlaridan foydalanish yo'llari ko'rib chiqilgan. LMS tizimida sirtqi ta'lim shakli talabalarini uchun elektron o'quv kursi va uning tarkibida interaktiv elementlar yaratilgan. Interaktiv elementlardan glossariy, forum, chat va ma'ruza elementlarining vazifa va imkoniyatlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: elektron ta'lim, LMS, Moodle tizimi, interaktiv, glossariy, forum, chat, ma'ruza, masofaviy o'qitish.

В статье рассмотрены основные понятия электронного обучения и его возможности. Рассмотрены способы использования элементов электронного обучения при обучении студентов-заочников. В системе LMS создано курс электронного обучения и интерактивные элементы для студентов-заочников. Рассмотрены функции и возможности элементов глоссария, форума, чата и лекции из интерактивных элементов.

Ключевые слова: электронное обучение, LMS, система Moodle, интерактив, глоссарий, форум, чат, лекция, дистанционное обучение.

The article discusses the basic concepts of e-learning and its capabilities. The ways of using elements of e-learning in teaching part-time students are considered. The LMS has created an e-learning course and interactive elements for part-time students. The functions and capabilities of elements of the glossary, forum, chat and lectures from interactive elements are considered.

Key words: e-learning, LMS, Moodle system, interactive, glossary, forum, chat, lecture, distance learning.

Kirish. Hozirgi davrda ta'limning elektron shakli jadal rivojlanib borayotganligining guvohi bo'lmoqdamiz. Bu holat elektron ta'lim tizimi va ko'plab boshqa ishlab chiqarish vositalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Elektron ta'lim tizimi foydalanuvchiga o'quv materiallari va ulardan olingan bilimlarni turli xil topshiriqlardan foydalanib, tekshirish imkoniyatini taqdim etadi. Zamonaviy talablarga muvofiq, o'quv jarayoni murakkablashib borayotgan bir vaqtda, ta'limda elektron o'quv vositalaridan foydalanish o'zlashtirishni osonlashtirib, qiziqarlilik jihatini oshirmoqda.

So'nggi yillarda Internetda ta'lim olish darajasi, onlayn kurslarning oshishi, ularning tematikasi, amalga oshirishning turli usullari va o'qitishning axborot texnologiyalari vositalari orqali yo'naltirilganligi "E-Learning" (e-Learning yoki e-education, Electronic Learning yoki Electronic Education) keng ma'noli tushunchasining paydo bo'lishiga olib keldi. Evropa Komissiyasi (http://eacea.ec.europa.eu/index_en.php) elektron ta'limni "resurslar va xizmatlarga kirishni yaxshilash orqali ta'lim sifatini yaxshilash uchun yangi multimedia texnologiyalar va Internetdan foydalanish hamda masofaviy bilim almashish va birgalikda ishlash" deb ta'riflaydi.

Chet el olimlari izlanishlaridan kelib chiqib, elektron ta'lim bilan bog'liq ta'riflarning to'rtta toifasi aniqlandi.

1. Elektron ta'lim - texnologiya sifatida, masalan, resurslar va xizmatlarga kirishni osonlashtiradigan, shuningdek, masofaviy almashish va hamkorlik orqali ta'lim sifatini yaxshilash uchun yangi multimedia va Internet texnologiyalaridan foydalanish (L. Kvortrup).

2. Elektron ta'lim - kontentni yetkazib berish tizimi sifatida, masalan, mavjud elektron ommaviy axborot vositalaridan ta'limni iste'molchiga yetkazish uchun foydalanadigan ilovalar va jarayonlarning keng doirasi (Z. Abbas).

3. Elektron ta'lim kommunikatsiyalarga yo'naltirilgan bo'lib, masalan, E-Learning zamonaviy aloqa vositalari yordamida rejalashtirilgan ta'lim muloqotidir (Xuan Yao Sin).

4. Elektron ta'lim – ta'lim paradigmasi sifatida, masalan, e-Learning zamonaviy ta'lim resurslari yordamida har qanday o'quvchi uchun, istalgan joyda, istalgan vaqtda yaxshi tayyorlangan interaktiv ta'lim muhitini ta'minlash uchun qo'llaniladigan innovatsion o'qitish usulidir (B.X. Xan) [1].

Shunday qilib, elektron ta'lim o'zining asosiy vazifasi - Internet orqali masofaviy ta'limni tashkil qilishdan tashqari, an'anaviy ta'lim sifati va samaradorligini oshirish yo'li sifatida ham qo'llanilishi mumkin.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Asosiy qism. Elektron ta'limning yuqoridagi imkoniyatlari o'quv jarayonini individuallashtirishni (personifikatsiya) amalga oshirishga katta e'tibor beradi. Elektron ta'lim doirasida kurslarni qurishning modulliligi individual ta'lim strategiyalarini amalga oshirish uchun katta imkoniyatlarga ega.

Modulli yondashuv o'quv jarayoni maqsad va tarkibi orasidagi o'zaro aloqani ta'minlaydi. Shunday qilib, modulli yondashuvning maqsadi aniq belgilangan maqsadlarga ega bo'lgan maxsus dasturlarni yaratish, samarali uslubiy yordam va ma'lum parametrlar to'plami uchun o'quv jarayonini optimallashtirish asosida mantiqiy tuzilgan material orqali ta'lim darajasi va sifatini oshirishdan iborat.

O'quv dasturi mazmunining modulli tuzilishi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- 1) o'quv materialini maqsadli tanlash va uni maqsadli bloklarga yig'ish;
- 2) blokda o'quv materialining to'liqligi, uning ko'p qirrali va yaxlitligi;
- 3) modulning nisbiy mustaqilligini ta'minlash, uning mantiqiy tugallanganligi;
- 4) o'quvchilar tomonidan materialni o'zlashtirishning uslubiy ta'minoti va o'qituvchi bilan teskari aloqani ta'minlash [1].

Modulli yondashuv o'quv rejasining moslashuvchanligi va ochiqqligini ta'minlaydi. Talabalar mustaqil ravishda materialni o'rganish ketma-ketligini tuzishlari va shu bilan butun o'quv kursining mazmunini o'zlashtiradilar. Elektron ta'lim uchta asosiy komponentni o'z ichiga oladi - texnologiya, jarayonlar va odamlar.

Texnologiyalar deganda, birinchi navbatda, o'quv jarayonini o'zi amalga oshirish imkonini beruvchi dasturiy ta'minot tushuniladi. Elektron ta'lim texnologiyalarining ikki turi mavjud.

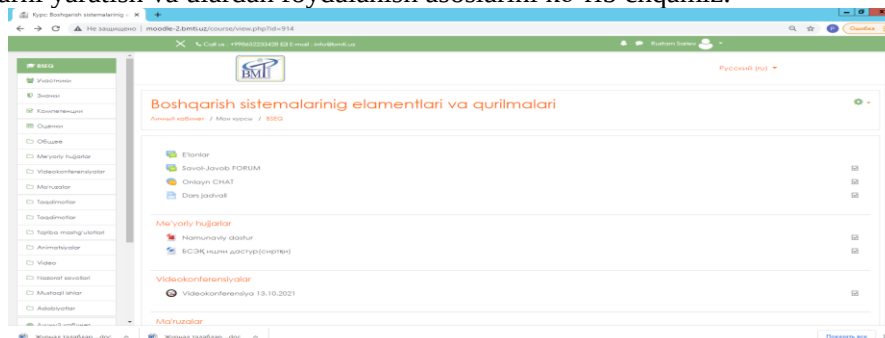
1. Ta'limni boshqarish tizimi - LMS (Learning Management System). Ushbu tizim butun o'quv jarayoni tashkil etilgan va amalga oshiriladigan platformadir. LMS tarmoqdagi u yoki bu ish uchun mo'ljallangan ko'plab vositalardan iborat: forumlar, chatlar, test tizimi, fayl almashish tizimi, elektron varaq, virtual sinflar, bloglar, virtual laboratoriyalar va boshqalar. LMSda o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etish, turli xil axborot manbalari bilan ishlash va o'quv jarayonini loyihalash imkoniyati katta qiziqish uyg'otadi.

2. Elektron ta'limda ta'lim mazmuni darsliklar, ma'ruzalar, amaliy topshiriqlar, test va imtihonlardan iborat bo'lib, faqat elektron shaklda.

Elektron ta'limning ikkinchi muhim komponenti - bu o'qituvchilar, talabalar, tizim administratorlari tashkiliy birlashuvini anglatuvchi jarayon bo'lib, shuningdek, ularning o'zaro ta'sirini bir o'quv jarayonida hamda o'quv jarayonini tashkil etishni o'z ichiga olgan jarayon.

Uchinchi komponent - uni amalga oshirishda ishtirok etadigan odamlar: talabalar, o'qituvchilar, tizim administratorlari. Talabalar elektron ta'limning muhim ishtirokchilaridir, chunki umumiy tayyorgarlik jarayoni va uni amalga oshirish shakli sifatida elektron ta'lim talaba tomonidan zarur kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarni egallashga qaratilgan. O'qituvchilar o'quv jarayonini amalga oshiradilar, tizim administratorlari esa - uning normal texnik ishlashini ta'minlaydi.

Muhokamalar va natijalar. Sirtqi ta'lim shakli talabalari o'quv jarayonida elektron ta'lim va an'anaviy ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Chunki talabalarning juda katta vaqti mosofadan turib ta'lim olishga qaratilgan bo'lib, sifatli elektron ta'lim resursi katta ahamiyat kasb etadi. Misol sifatida institutimizning Moodle-ta'limni boshqarish tizimida TJBAKT ta'lim yo'nalishi talabalari uchun yaratilgan elektron o'quv kursini keltirishimiz mumkin. Kurs tarkibida interaktiv elementlar asosiy qismni egallashi talabalar va o'qituvchilar orasidagi muloqotni faolligi va intensivligini oshiradi. Interaktiv elementlarni yaratish va ulardan foydalanish asoslarini ko'rib chiqamiz.

1-rasm. "Boshqarish sistemalarining elementlari va qurilmalari" fanining elektron o'quv kursi

Forum. Forumlar masofaviy ta'lim jarayoni qatnashuvchilari orasida ma'lumotlar almashinish, savol-javoblar va munozaralar o'tkazish uchun qo'llaniladigan asosiy elementlardan biri hisoblanadi. Forum tuzilishi mavzulardan tashkil topgan daraxt ko'rinishini tasvirlaydi. Forumning asosiy maqsadi munozaralar natijasida qo'yilgan savollarga javob topish hisoblanadi. Bundan tashqari, bitta savolga qatnashuvchilardan

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Ma'lumotlar bazasi. Axborot texnologiyalarida "Ma'lumotlar bazasi" atamasi mavjud. Bu ma'lum bir strukturaning "tekis" jadvallari to'plami, ya'ni. jadval ko'p yozuvlardan iborat va har bir yozuv ma'lum bir formatdagi ma'lumotlar guruhidir. Ma'lumotlar bazalari jadvallari o'zaro bog'liqlik yoki munosabatlar orqali bog'lanadi, bunday ma'lumotlar bazasi relyatsion deb ataladi. Bu juda murakkab axborot obyekti, ammo aksariyat kompyuter tizimlari ma'lumotlar bazasi asosida ishlaydi va ularsiz zamonaviy ta'lim olish mumkin emas. Moodle muhitida ma'lumotlar bazalari, ya'ni ma'lumotlar jadvallari bilan ishlash uchun "Ma'lumotlar bazasi" vositasi mavjud.

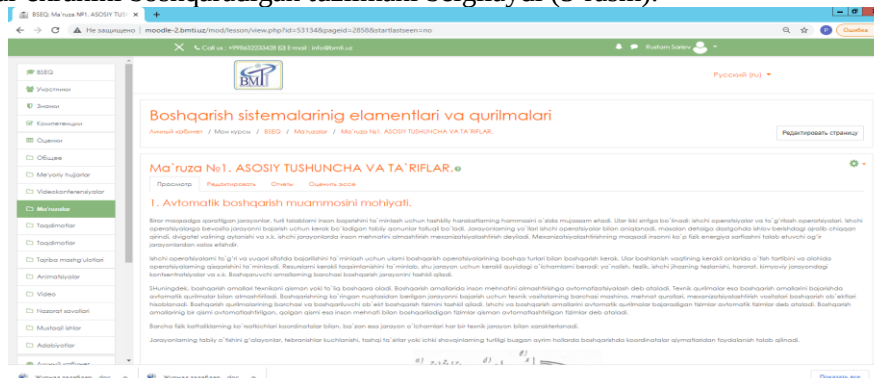
"Ma'lumotlar bazasi" - bu yaratilishi bir necha bosqichda amalga oshiriladigan Moodlening murakkab interfaol elementidir:

1. O'rnatish (asosiy) parametrlarini aniqlash.
2. Saqlanadigan ma'lumotlarning tuzilishini sozlash.
3. Yozuvlarini kiritish formalarini ishlab chiqish.
4. Ma'lumotlarni ko'rish uchun shablonlarni ishlab chiqish.
5. Ma'lumotlar bazasini to'ldirish uchun talabalar bilan hamkorlik qilish [2].

Ma'ruza. Ushbu elementga talabalarining tanlovi va javoblarini hisobga olgan holda darsni o'tkazishga ruxsat beriladi. Siz uni blok-diagramma yoki yo'l xaritasi sifatida ko'rib chiqishingiz mumkin. Agar o'quv materialini bir necha bosqichlarga bo'lingan bo'lsa, ma'ruzadan foydalanish tavsiya etiladi, ularning har birida bilimlarni o'zlashtirish ustidan nazoratni amalga oshirish talab etiladi.

Tizimning xatti-harakatlarini dasturlash kerak, shunda talabalar savollarga noto'g'ri javob berilgan taqdirda o'quv materialini qayta ko'rib chiqishlari yoki qo'shimcha ma'lumot olishlari mumkin. Agar talaba qo'yilgan savollarga to'g'ri javob bersa, demak u ma'ruzaning barcha bosqichlarida ketma-ket o'tish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ma'ruzani ishlab chiqishda o'qituvchi o'quv materiallarini sahifalarga ajratishi kerak. O'qituvchi shuningdek, sahifalar ekranini boshqaradigan tuzilmani belgilaydi (5-rasm).

5-rasm. Kurs tarkibidagi interaktiv ma'ruza elementining tarkibi

Ma'ruzalarni tarkibiy tashkil qilish misollarini ko'rib chiqamiz.

Chiziqli ketma-ketlik. Ma'ruza bir nechta sahifalardan iborat. Har bir sahifada nazariyaning bir qismi va materialning tushunganlik darajasini belgilaydigan savol mavjud. Agar javob to'g'ri bo'lsa, Moodle talabani keyingi sahifaga o'tkazadi, agar javob noto'g'ri bo'lsa, u hozirgi sahifada qoladi yoki takroriy sahifaga yuboriladi.

Tarmoqlanuvchi tuzilish. Ma'ruza bir nechta chiziqli sahifalar ketma-ketligidan iborat. Bir ketma-ketlikdan boshqasiga o'tish "Mundarija" kabi maxsus sahifalar yordamida amalga oshiriladi.

Shunday qilib, ma'ruzani yaratishni quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin.

1. Ma'ruzani o'rnatish parametrlarini aniqlash.
2. Ma'ruza sahifalarini yaratish.
3. Boshqaruv tuzilmasini rivojlantirish.

Xulosa. Shunday qilib, elektron ta'lim innovatsion ta'lim bo'lib, o'zining afzalliklari va kamchiliklariga ega. Umuman olganda, elektron ta'limning mohiyati, qiyinchiliklari va imkoniyatlarini tahlil qilib, sirtqi bo'lim talabalarini tayyorlash jarayonida elektron ta'lim potensialini aniqlash mumkin bo'ldi. Tayyorgarlik jarayonida talabalarining mustaqil ishlarini qo'llab-quvvatlash (tashkil etish va amalga oshirish) muammolarini hal qilishda elektron ta'limning o'rni juda katta ahamiyatga egadir. O'quv jarayonini individuallashtirishni (personifikatsiyasini) amalga oshirishda elektron ta'limning imkoniyatlari juda katta, bu sirtqi bo'lim talabasining o'qish vaqtini mustaqil ravishda taqsimlash, individual ta'lim traektoriyasini rejalashtirishda ifodalanadi: fanlarni, modullarni o'zlashtirish ketma-ketligi, o'rganish tezligi va boshqalar. Bu, o'z navbatida, sirtqi bo'lim talabalar holatini o'quv jarayonining passiv ishtirokchilaridan faol ishtirokchilariga aylantiradi.

Adabiyotlar

1. Horton, U. (2005) Elektronnoe obuchenie: instrumenty i tekhnologii [E-learning: tools and technologies]. Moscow: Kudi-Obraz.
2. Sariyev, R. (2020) MOODLE – ta’limni boshqarish tizimida interaktiv elementlardan foydalanish asoslari [Basics of using interactive elements in education management system - moodle]. Fan va texnologiyalar taraqqiyoti ilmiy texnikaviy jurnal [Scientific and Technical Journal of Science and Technology Development]. 7/2020, 164–169.
3. Isupova N.I. (2012). Metodicheskie osobennosti primeneniya elektronnyx obrazovatelnyx resursov [Methodological features of the use of electronic educational resources]. Sbornik nauchnyx trudov Sworld. Vol. 2, 4, 92-95.

Наргиз ДЖУМАЕВАкандидат педагогических наук, доцент
кафедры иностранных языков

Международной исламской академии Узбекистана

“СИНКВЕЙН” КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД РАЗВИТИЯ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

Статья посвящается вопросам применения метода “Синквейн” на практических занятиях по русскому языку, позволяющего обеспечить ускорение темпа языкового обучения и улучшение его качества, а также для развития устной, письменной речи студентов при обучении русскому языку как иностранному.

Ключевые слова: вебинары, онлайнсервисы, обучающие платформы, электронные и интерактивные учебные средства, метод “Синквейн”, развитие устной и письменной речи, дидактика, универсальный метод обучения.

Maqola rus tili chet tili sifatida o'rganilayotgan amaliy mashg'ulotlarda “Sinkwine” usulini qo'llashga bag'ishlangan bo'lib, unda bu tilni o'rganish tezligini oshirish va uning sifatini yaxshilash, shuningdek, talabalarning o'qitishda og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: vebinarlar, onlayn xizmatlar, o'quv platformalari, elektron va interaktiv o'quv vositalari, “Sinkveyn” usuli, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish, didaktika, universal o'qitish usuli.

The article discusses the use of the interactive method “Sinkwine” in the practical training of Russian as a foreign language, to improve the speed and quality of learning Russian, as well as to allow students to develop oral and written speech in teaching.

Key words: webinars, online services, learning platforms, electronic and interactive learning tools, “Sinkwine” method, oral and written speech development, didactics, universal teaching method.

“В современных условиях, когда главным показателем конкурентоспособности страны все в большей мере становятся уровень и качество жизни населения, возрастает роль образования — важнейшего фактора прогресса”, — подчеркнул в своей речи на 43-сессии Совета в Ташкенте Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев [1].

Большое значение имеет и то, что научно-технический прогресс предъявляет не только новые требования к самому человеку, но и к системе высшего образования. Возникшее противоречие между растущим объемом информации и кризисом дидактических методов подготовки специалистов требует перехода к принципиально новым технологиям профессионального обучения. Все более очевидной становится необходимость изменения приоритетов профессиональной подготовки специалистов в направлении развития эвристического и творческого мышления, становления индивида как субъекта саморазвития, овладения им инструментами управления собственной образовательной деятельностью [2, 2].

Поэтому в системе высшего образования каждый педагог постоянно стремится развивать познавательный интерес студентов к преподаваемому им предмету, повышать их активность, совершенствовать умения и навыки, развивать стремления к творческой деятельности. В соответствии с указанной концепцией при таком подходе важную роль играет использование эффективных методов на практических занятиях по русскому языку.

Внедрение интерактивных форм обучения — одно из важнейших направлений улучшения подготовки обучающихся в современной школе. Согласно стандартам нового поколения педагог-словесник должен быть компетентным в своей области и передавать огромное количество сообщений аудитории студентов, а также заинтересовать их учебной информацией, вовлекая их в учебный процесс. Одним из основных помощников для языковедов в новых условиях становится интерактивный метод [3, 1068].

Интерес к интерактивным методам вызван необходимостью улучшения современной дидактической системы. Интерактивные методы обучения обеспечивают решение образовательных задач в разных аспектах. Владение технологией интерактивного обучения способствует развитию у обучающихся качеств, отвечающих требованиям, прописанным в государственных стандартах нового поколения.

Интерактивный метод обучения — это метод, предполагающий взаимодействие между педагогом и учащимся в режиме диалога или беседы. Помимо этого педагог занимается разработкой

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

плана занятия, чаще всего это интерактивные задания и упражнения, в процессе выполнения которых учащиеся изучают учебный материал [4].

Будущее, которое создается уже сейчас, как утверждают философы и социологи, будет остро нуждаться в людях, которые умеют нестандартно, креативно подходить к решению производственных процессов. Поэтому уже сейчас педагоги в поиске методов и приемов, которые обеспечат развитие творческого мышления. Один из них - метод составления коротких стихотворений - синквейн.

Что это за прием? Такую специфическую форму работы педагоги применяют для систематизации и обобщения пройденного материала, но иногда используют и для подачи новой информации.

Современный этап развития образования характеризуется напряженным поиском новых методик, позволяющих обеспечить ускорение темпа языкового обучения и улучшение его качества. Дистанционное обучение, вебинары, онлайнсервисы, обучающие платформы, электронные и интерактивные учебные средства - всё это становится реальностью высшей школы и в большей или меньшей степени используется на практических занятиях при обучении русскому языку как иностранному. В этом ряду особое значение приобретает метод "Синквейн" для развития устной, письменной речи студентов при обучении русскому языку как иностранному.

В Википедии дается следующее определение синквейну - пятистрочная стихотворная форма, возникшая в США в начале XX века под влиянием японской поэзии. В дальнейшем стала использоваться в дидактических целях как эффективный метод развития образной речи, который позволяет быстро получить результат.

Синквейн – это методический прием, который представляет собой составление стихотворения, состоящего из 5 строк. При этом написание каждой из них подчинено определенным принципам, правилам. Таким образом, происходит краткое резюмирование, подведение итогов по изученному учебному материалу.

Синквейн – это творческое нахождение и выделение студентами существенных элементов изучаемой темы, вывод и формулировка согласно принципам написания строк. Такой приём способствует развитию образного мышления студентов и систематизация знаний по изучаемому предмету, в данном случае, по русскому языку.

Правила построения синквейна таковы:

- первая строчка стихотворения - это тема. Представлена она одним словом, обязательно именем существительным.
- вторая строка состоит из двух слов, раскрывающих основную тему, описывающих ее. Это должны быть имена прилагательные. Допускается использование причастий.
- в третьей строчке посредством использования глаголов или деепричастий описываются действия, относящиеся к слову, являющемуся темой синквейна. В третьей строке должно быть три слова.
- четвертая строка – это уже целая фраза, при помощи которой учащийся высказывает свое отношение к теме. Это может быть как предложение, составленное учеником самостоятельно, так и крылатое выражение, пословица, поговорка, цитата, афоризм, но обязательно в контексте раскрываемой темы.
- пятая строчка - всего одно слово, которое представляет собой некий итог, резюме. Чаще всего это просто синоним к теме стихотворения.

При написании синквейна в дидактической практике допускаются незначительные отклонения от основных правил его написания. Тема, выбранная для составления синквейна должна быть близкой и интересной студентам. Лучших результатов можно достигнуть, если тема предполагает простор для выражения эмоций.

Задача такой оригинальной стихотворной формы - описать какое-то явление или предмет посредством ассоциаций - существительных, прилагательных и глаголов. Разобраться в том, как составить синквейн, легко. Достаточно запомнить, какую смысловую нагрузку несет каждая строка и какими частями речи эти смыслы выражаются. Предлагаем следовать такому алгоритму оформления строк:

1. Тема выражена существительным - названием объекта или понятия, которое описываете.
2. Описание свойств предмета выразят 2-3 прилагательных.
3. Действия или функции предмета опишите тремя глаголами.
4. Промежуточный вывод выразите предложением, в котором раскройте предназначение предмета.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

5. Вывод или суть описываемого явления выразите одним словом - существительным, прилагательным или глаголом.

Нужно запомнить главное правило синквейна: составлять содержательное, полное сообщение. Нельзя произвольно объединять слова, которые пришли на ум.

Составляя такое стихотворение, студент развивает фантазию, умение отыскивать ассоциации и проводить аналогии между предметами, концентрирует внимание на сути явления. Это развивает наблюдательность, стимулирует познавательную деятельность и развивает навыки абстрагирования, умение делать краткие выводы.

Не всегда студенты сразу включаются в работу. Затруднения могут быть связаны с необходимостью анализа, осмысления темы, недостаточностью словарного запаса, непониманием определенных терминов, страхом ошибиться. Основной задачей педагога, применяющего метод синквейна на практическом занятии по русскому языку, является необходимость продумывания четкой системы логически взаимосвязанных элементов, воплощение которых в образы позволит студентам осмыслить и запомнить материал.

Для грамотного написания синквейна необходимо рассказать, что синквейн - это стремление уместить в короткой форме свои знания, мысли, чувства, ассоциации, это возможность выразить свое мнение, касающееся любого предмета, события, явления, которое и будет являться основной темой произведения.

Затем нужно объяснить основные правила написания пятистишия, для наглядности привести несколько примеров.

И только после этого педагог объявляет тему, оговаривая время, отведенное на данную работу.

В качестве примера можно попробовать составить один общий синквейн, записав его на доске.

Допускается работа в парах или группах. Но наиболее эффективной считается индивидуальная работа, так как она позволяет педагогу выявить глубину понимания материала каждым из студентов.

Все интерактивные методы обучения призваны решать главную задачу, — научить учиться. То есть истина не должна преподноситься “на блюдечке”. Гораздо важнее развивать критическое мышление, основанное на анализе ситуации, самостоятельном поиске информации, построению логической цепочки и принятию взвешенного и аргументированного решения.

Итак, переход на компетентностный подход при организации процесса обучения предусматривает широкое использование в учебном процессе активных и интерактивных форм проведения занятий (компьютерных симуляций, деловых и ролевых игр, разбора конкретных ситуаций, психологических и иных тренингов) в сочетании с внеаудиторной работой.

Преподавание, открытое в коммуникативном плане, характеризуют следующие утверждения:

1. Студенты лучше овладевают определенными умениями, если им позволяют приблизиться к предмету через их собственный опыт.

2. Студенты лучше учатся, если преподаватель активно поддерживает их способ усвоения знаний.

3. Студенты лучше воспринимают материал, если преподаватель, с одной стороны, структурирует предмет для более легкого усвоения, с другой стороны, принимает и включает в обсуждение мнения обучающихся, которые не совпадают с его собственной точкой зрения.

Синквейн как метод обучения универсален. Его можно использовать при изучении любого предмета. На стадии осмысления написание синквейна позволяет педагогу оценить, как студенты понимают изучаемую тему, разнообразит учебный процесс, делает его более интересным, ведь синквейн - это своего рода игровая деятельность. В данном случае методика предполагает смену деятельности, способствует некоторой эмоциональной разгрузке студентов.

Метод синквейна также можно использовать на стадии рефлексии. Мысль, переведенная в образ, позволяет педагогу оценить уровень понимания изученного материала студентами.

Чаще всего задание написать такое пятистишие дают при изучении дисциплин филологического цикла. Оценить понимание художественного образа, который создал писатель, проверить знание художественного текста поможет синквейн.

Рассмотрим примеры составления синквейна. На практических занятиях по русскому языку педагог предлагает студентам составить синквейн.

Результаты могут быть такими:

Синквейн “Узбекистан”

1. Узбекистан.(Текст “Узбекистан”)
2. Красивый, современный.
3. Производит, продаёт, покупает.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

4. Интересует многих туристов.

5. Государство.

Синквейн “Мама”

1. Мама.

2. Добрая, нежная.

3. Любить, уважать, беречь.

4. Я подарил маме цветы.

5. Самый нежный человек в мире.

Синквейн “Мария Петровна”

1. Мария Петровна.(Из рассказа Ю.Бондарева “Простите нас!”)

2. Вежливая, строгая.

3. Изменилась, состарилась, обрадовалась.

4. Мария Петровна помнит всех своих учеников.

5. Учитель с большой буквы.

Синквейн “Родина”

1. Родина

2. Единственная, щедрая.

3. Защищать, любить, восхвалять.

4. Место моего рождения.

5. Отчизна.

Синквейн “Весна”

1. Весна.

2. Солнечная, разноцветная, душистая.

3. Вспыхнула, расцвела, засияла.

4. Разбудила царство природы.

5. Время года.

Приведенное описание популярно объясняет, что такое синквейн. В русском языке приветствуется использование также причастий и деепричастий.

Такое творческое задание дают, чтобы закрепить пройденный материал. При этом студенты обобщают всё, что знают о предмете и явлении, проводят аналогии, подбирают синонимы, пополняют свой словарный запас.

Таким образом, анализ полученных результатов показывает, что учебные умения, которые формируются средствами смешанного обучения на программном содержании конкретного учебного курса, вынуждены преобразовываться и постепенно переходить на качественно новый уровень владения русским языком как иностранным.

С помощью метода “Синквейн” можно изучать любой материал. Отметим, что работа с синквейнами студентам очень нравится, это позволяет в ненавязчивой форме вырабатывать прочные знания и обеспечивает формирование многоаспектной информационно-образовательной среды с целью повышения качества образования студентов.

Из всего этого можно сделать вывод, что процедура составления синквейна позволяет гармонично сочетать в себе элементы всех трех основных образовательных систем у человека: информационной, деятельностной, личностно-ориентированной. Еще одной чертой синквейна является его вариативность. Различные варианты синквейнов часто способствуют разноплановому составлению заданий. Синквейны могут составлять как один человек, так и группами до 5 человек.

На практических занятиях по русскому языку метод «Синквейн» используется в дидактических целях как эффективный метод развития образной речи, который позволяет быстро получить результат и способствует:

- научить самостоятельному поиску, анализу информации и выработке правильного решения ситуации;
- пробуждение у студентов интереса к образовательному процессу;
- научить работе в команде: уважать чужое мнение, проявлять толерантность к другой точке зрения;
- организация активной мыслительной деятельности, а не передача педагогом готовых знаний студентам;
- научить формировать собственное мнение, опирающееся на определенные факты;
- для развития устной и письменной речи студентов.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Составить синквейн студентам очень просто, и, кстати, эта особенность делает его кратчайшим и результативным путем к общему развитию студентов, который способствует быстрому формированию аналитических способностей. Внедрение такого вида работы практических занятиях по русскому языку связано еще и с тем, что он забирает намного меньше времени, но зато дает намного больше результатов. Таким образом, материал усваивается быстрее и лучше, чем не дают обычные сочинения.

Преимуществом синквейна перед стандартными упражнениями еще и в том, что он имеет более строгие рамки, что позволяет выразить мысль четко, лаконично и кратко. А чтобы изъяснение соответствовало всем этим критериям, студент применяет весь арсенал интеллектуальных и творческих способностей, смекалку и, конечно же, фантазию.

Написание синквейна с точки зрения педагогики это свободное творчество, которое требует от автора умения находить в информационном материале самые важные и существенные моменты, затем обязательно подводить итоги. Делать выводы и резюмировать все сказанное выше. Все это должно быть кратко сформулировано. Кроме использования заданий по составлению синквейнов на практических занятиях по русскому языку, также синквейны используются как итоговое задание для заключительной проверки знаний. Для синквейна характерна простота построения. Именно при простоте построения делает его одним из эффективных методов развития устной и письменной, а также образной речи студентов, который быстро позволяет получить результат. В целом, знакомство с самим словом и расширение словарного запаса для студентов более эффективного выражения своих мыслей, а также «Синквейн» является эффективным методом развития устной и письменной речи студентов.

Литература

1. Речь Президента РУ. - <https://www.gazeta.uz/ru/2016/10/19/priorities/> [электронный источник] (дата обращения 15.11.2020)
2. Интерактивные методы, формы и средства обучения (методические рекомендации). -Ростов на-Дону, 2013. -С.43.
3. Белькова А.Е. Интерактивный метод обучения на уроках русского языка как способ повышения познавательной активности учеников. //Молодой ученый. 2015. №23(103).
4. Интерактивные методы обучения. - <https://www.google.com> [электронный источник] (дата обращения 15.11.2020).
5. Дмитрусенко Н.Е. Практический курс русского языка. -Т.: Изд.-полигр. творч. дом им. "Г.Гуляма", 2005. -288 с.
6. Джумаева Н.И. Русский язык. Учебное пособие. Международная исламская академия. - Ташкент: издательство: ТИТПЛ, 2020. – 108 с.

Firuz NURULLOYEVBuxoro davlat universiteti
axborot texnologiyalari kafedrası
tayanch doktoranti**ZAMONAVIY O‘QITISH USULLARI: AN‘ANAVIY VA ZAMONAVIY TA‘LIMNING
AFZALLIKLARI**

Maqolada zamonaviy va an‘anaviy o‘qitish usullari o‘zaro tahlil qilingan. Ularning ustunlik va kamchiliklari o‘rganilgan. Hozirgi kunda foydalaniladigan zamonaviy ta‘lim turlari haqida ma‘lumot keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ta‘lim, zamonaviy ta‘lim, an‘anaviy ta‘lim, innovatsiya, integratsiya, integrative yondashuv, “Flipped Classroom”, birgalikda o‘qish.

В статье анализируется соотношение современных и традиционных методов обучения; и изучение их достоинства и недостатков. Вот несколько основных фактов преподавании и методах их использования.

Ключевые слова: образование, современное образование, традиционное образование, инновации, интеграция, интегративный подход, перевернутый класс, совместное чтение.

The article analyzes the relationship between modern and traditional teaching methods. Their advantages and disadvantages have been studied. Here’s a few basic facts about a stomp pad and how it is used.

Key words: education, modern education, traditional education, innovation, integration, integrative approach, Flipped Classroom, reading together.

Zamonaviy ta‘lim - o‘quvchilarni mavjud o‘quv dasturlarini o‘qishga majburlashdan ko‘ra, har xil yangi va innovatsion g‘oyalarni qo‘llash orqali o‘quvchilarni intellektual xatti-harakatlarini yaxshilashga o‘rgatishga ko‘proq e‘tibor qaratadigan usul sanaladi. Biz o‘qitishning zamonaviy usuli deb yangi o‘qitish usuli ko‘proq harakatga asoslangan va o‘quvchining ongini markazlashtirib, ularni butunlay o‘quv jarayoniga jalb qilishdan iborat. Bu orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini mustahkamlash va malakalarini oshirish uchun butun jarayonda faol ishtirok etadilar. Bu konstruktiv yondashuv deb ham ataladi. Boshqa tomondan, murabbiy yoki o‘qituvchi ularga faqat rahbarlik qiladi va ularni xoxish maqsadlariga e‘tibor qaratishga yo‘naltiradi. Bularning barchasi mashg‘ulotlar bilan shug‘ullanish va o‘qitishning zamonaviy usullarini qo‘llash orqali amalga oshiriladi. Zamonaning yangi talabi bu zamonaviy o‘qitish usullarini o‘zlashtirish, bu o‘quvchi va talabalar o‘rtasidagi raqobatni kamaytirishga, aksincha hamkorlikni rivojlantirishga va sog‘liqni saqlash muhitini yaxshilashga yordam beradi. Yillar davomida o‘qitish uslubida sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda. O‘quvchi-talabalarga o‘rgatish uchun yodlash va eskirgan o‘qish amaliyotidan farqli o‘laroq, zamonaviy o‘qitish usullari bilan o‘qitishning interfaol usullari joriy qilingan va uning natijasini ko‘rish mumkin. Bu ta‘lim va tarbiyaning mutlaqo boshqacha ko‘rinishini ta‘minlaydigan ta‘lim islohoti, chunki o‘qitishning zamonaviy usullari, barcha o‘quvchilarni an‘anaviy o‘qitish uslubidan farqli o‘laroq, ularning tushunish qobiliyatiga bir xil darajada munosabatda bo‘lolmaydi. Faqat o‘qituvchiga emas, zamonaviy o‘qitish usullari ko‘proq so‘roq qilish, namoyish qilish, tushuntirish, amaliy, hamkorlik usullari va ko‘proq amaliy faoliyatga asoslangan.

So‘nggi yillarda fan va texnika sohasidagi bilimlar ko‘lami keskin oshdi va insonning fan va texnikadagi yangi bilimlarga moslashish qobiliyati ham oshdi. Har xil sohalarning noma‘lum va ochilmagan qirralarini kashf qilish uchun innovatsion va ijodiy ongga katta ehtiyoj paydo bo‘ldi. Zamonaviy dunyo va ilm-fanga asoslangan texnologiya davriga dosh berish uchun zamonaviy usullarni qo‘llash - omon qolishning yagona vositasidir. Talabalarga XXI asrda har xil yot g‘oyalarga qarshi kurashish usullarini o‘rgatish kerak. Bu texnologiya boshqaradigan vaqt, shaxslar, jamiyat va millat taraqqiyoti uchun ijodiy va innovatsion ongni talab qiladi. Talabalarga zamonaviy o‘qitish usullari bilan tanishtirish va o‘zlari va boshqalarga imkoniyat yaratish uchun yetarli bilim berish kerak bo‘ladi. Ba‘zi o‘qituvchilar hali ham fanlaridan dars jarayonida faqat boshlang‘ich bilimlarni berib cheklanib qolishyapti. Ularning bunday yondashuvini endi ishlatib bo‘lmaydi, chunki bu eskirgan, ko‘lami cheklangan va milliy darajada ham, shaxsiy darajada ham muvaffaqiyatsizlikka uchramoqda.

Agar o‘qituvchilar an‘anaviy amaliy bo‘lmagan usullar o‘rniga zamonaviy o‘qitish usullari bilan dars berishsa va fan darslarini yanada to‘g‘ri ilmiy tarzda taqdim etishsa, unda ko‘plab muammolarni, jumladan, ishsizlikni ham bartaraf etish mumkin. Bularning barchasiga asosiy ta‘lim tizimi va o‘rta maktablarning

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

mustahkam tayanchini ta'minlash orqali erishish mumkin. Bu milliy o'quv dasturlarimizni tezda qayta ko'rib chiqishni talab qiladi va bu zamonaviy o'qitish usullarini joriy qilishga turtki bo'ladi.

Ta'lim - bu zamon talabi, chunki u savodli jamiyat yaratadi va jamiyatni tarbiyalash jarayonida motivatsiya va ko'rsatmalar juda muhim, o'qituvchilar, rahbarlar va ta'limda mas'ul xodimlar o'quvchilarni rag'batlantirish uchun javobgardir. Jamiyatning ko'p qismiga ta'lim berish orqali savodxonlik darajasi ko'tariladi. Biroq, vaqt o'tishi bilan, o'quvchilar bilim olish uchun yangi usullarni talab qiladilar, bu nafaqat nazariy o'rganishga ixtisoslashgan, balki amaliy bilimlar berish, o'z malakalarini oshirishga va har qanday qiyinchiliklarga dosh bera oladigan ta'lim olishni xohlashadi. O'qitishning zamonaviy usullari - bu zamonaviy davr talablariga to'la javob berishi kerak.

Zamonaviy ta'limning dolzarbligi. Zamonaviy ta'limot, shubhasiz, zamonaviy davrda dolzarb bo'lgani uchun zamon talabidir. Ilm-fan va texnologiya sohasidagi inqilob rivojlanish yo'lida yuzaga keladigan har qanday sharoitga qarshi kurashish uchun katta g'oyalar va katta sa'y-harakatlarni talab qiladi. Hamma yuk o'quvchilarning yelkasida. Talabalarga nafaqat bilim berish, balki ularning ko'nikmalarini boshidanoq oshirish juda muhimdir.

O'qish va yod olishdan tajriba qilishga o'tish vaqti keldi. Biz maktablarda o'qitish konsepsiyasini kuzatyapmiz, u yerda o'qituvchilar mavzuni tushuntirib berishadi va o'quvchilardan shu narsani aytib berishini so'rashadi. Eslab qolish va o'qish - bu o'qitish usuli edi, bu albatta faqat o'quvchini baholashga yordam beradi, lekin bu boshqa yordam bermaydi. Faqat amaliy bilimlarni boshdan kechirish va olish keyingi o'qish va hayot uchun foydali bo'ladi. Zamonaviy o'qitishda eksperimental o'rganishga ko'proq e'tibor qaratiladi va bu ham zamon talabidir.

Innovatsiya tushunchasi - zamonaviy ta'lim bizni yangi g'oyalar olib kelishga va yangi tushunchalarni kiritishga undaydi. Zamonaviy o'qitishning turli usullari ijodkorlik va innovatsion fikrlashga qaratilgan. Bu o'quvchilarni odatiy narsalarga amal qilmaslikka, balki yangiliklarni kashf etishga undaydi. Aynan shuning uchun ham zamonaviy o'qitish texnik jihozlar bilan ta'minlangan bo'lib, ular o'quvchilarga yangilik va ijodkorlik bilan bo'lishishga yordam beradi. Innovatsiya konsepsiyasini kuchaytirish uchun o'qitishning zamonaviy usullari eng mos keladi. Shuningdek, o'qitish metodikasidagi yangilik ta'lim sifatini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi.

O'qitishning zamonaviy usullari asosiy fan va texnologiya haqida samarali tushuncha yaratish yoki rivojlantirishga yordam beradi. Zamonaviy o'qitish usullarining elementlariga quyidagilar kiradi:

1. *O'quvchilarga yo'naltirilgan.* Ilmiy-texnikaviy asosdagi zamonaviy o'qitish usullarining muhim xususiyatlaridan biri bu o'quvchilarga yo'naltirilganligidir. U o'quvchilarga sinfda va laboratoriya ma'ruzalarida foydalanish yoki qo'llash paytida e'tibor qaratadi. O'qituvchi faqat ko'rsatma vazifasini bajaradi va barcha o'quv jarayoni o'quvchilarni o'z ichiga oladi. O'quvchilar sinfdagi o'zaro munosabatlarda yetakchi sifatida namoyon bo'ladi.

2. *Vazifaga asoslangan yoki faoliyatga asoslangan.* O'qituvchisi ko'rsatmasi mashg'ulot yoki topshiriqni tashkil qiladi va o'quvchilarni shu yo'l bilan o'rganishga jalb qiladi. O'quvchilarga ushbu interaktiv mashg'ulotlar orqali sinfdagi o'zaro muloqotda qatnashish taklif qilinadi.

3. *Resurslarga asoslangan.* O'qituvchilar topqir bo'lishi kerak. Ular o'rganishi yoki mavzuni aniq tushunishi uchun barcha kerakli o'quv materiallarini yig'ib, o'quvchilarga tarqatishlari kerak. Resurslar maktab muhitidan yoki u mavjud bo'lgan boshqa joydan to'planishi mumkin. Shuningdek, o'quvchi o'quv materiallari yoki manbalarini oxirigacha olib kelish uchun manba bo'lishi kerak.

4. *Tabiatda interaktivlik.* Zamonaviy o'qitish uslubi juda xarakterli bo'lib, u juda interaktiv. O'qituvchi o'quvchilarni o'quv vazifalarini bajarish va kerakli natijalarga erishish uchun kichik guruhlar tuzishni yoki yakka tartibda ishlashni so'raydi. Bu ularga bir-biridan bilim to'plashga yordam beradi. O'quvchilar birgalikda ishlashni, hamkorlik tuyg'usini o'rganadilar. Ular tashqi dunyoga chiqqanda ham ularning foydasiga ishlaydi.

5. *Integrativ tabiat.* Zamonaviy ta'lim usullarining muhim xususiyatlaridan biri bu integratsiyalashuvdir. O'qituvchilar bitta fanning mavzularini, masalan, giyohvandlik, oiladagi zo'ravonlik, xavfsizlik, ifloslanish, oziq-ovqat taqsimoti, jinoyatchilik kabi ijtimoiy fanlar mavzularini boshqa masalalar bilan bog'laydilar va uni yaxlit qiladilar. O'quvchi bir mavzuni o'rganishda ko'proq mavzular haqida bilimga ega bo'ladi.

6. *Tengdoshlar bilan hamkorlik.* Zamonaviy o'qitish usullari nafaqat o'quvchilarga o'z fikrlarini yoki tashabbuslarini, ularning javoblarini sezish, tadqiqotlarini o'rganish, o'zaro muloqot paytida javob berishga imkon berish orqali rag'batlantiribgina qolmay, balki talabalarni qiziqish, ehtiyoj va his-tuyg'ularga qarab tanlaydi. O'quv mashg'ulotlari orqali talabalar birgalikda ishlashni o'rganadilar va ular ham raqobatchilarining ishlarini qadrlaydilar. Boshqa sohalar singari bu davrda ham ta'limning qiyofasi keskin o'zgarib ketdi. Ilgari o'qituvchilar ta'lim va o'quvchilar o'rtasida ko'prik yaratishning yagona vositasi

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

bo'lgan. Ular mavzuni tushuntirish yoki eslatmalar berish uchun an'anaviy pedagogik usullardan foydalanishgan. Biroq zamonaviy ta'lim o'quvchilarni chuqur o'rganishga va qiziqishni qondirish uchun o'rganishga undaydigan ulkan senariyni ko'radi. So'nggi yillarda biz turli xil zamonaviy o'qitish usullari bilan tanishyapmiz va o'qitishning innovatsion usullari bilan bir qatorda texnologiyaning joriy etilishi ta'lim sohasida inqilob olib keldi. Shunday qilib, o'qitishning yangi usullari haqida bilimga ega bo'laylik. Quyida zamonaviy o'qitish usullari keltirilgan.

Birgalikda o'rganish. Ilgari, talabalarga imtihon yoki oddiy kunlarda mavzu yoki o'quv dasturini qayta ko'rib chiqish so'ralganda, ular o'quv dasturini alohida yoki uyda qayta ko'rib chiqishgan. Bu amaliyot an'anaviy o'qitish usullarida keng tarqalgan edi. Bu masalani hal qilish yoki talabalar uchun yanada foydali platforma yaratish uchun maktablar birgalikda o'qishni boshlaydilar. Bu zamonaviy o'qitish usulida o'qituvchilar o'z talabalari guruhini tuzadilar, ular o'z muammolarini hal qila oladilar, mavzular bo'yicha munozaralarni o'tkazadilar va savollarini aniqlaydilar. Bu ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi va talabalarga mavzuni tezroq tushunishga imkon beradi.

Talabalar o'z fikrlarini bildiradilar va guruhda o'qish paytida javob kutadilar. Bu ularga ijodkorlik bilan almashish va ko'proq bilim olish imkonini beradi. Buning evaziga ularga sog'lom tanqid va o'zaro savollarga duch kelishni o'rganishga yordam beradi. Maktab rahbariyati o'z o'quvchilarini o'qitish uchun birgalikda o'qitish usulini tanlashi kerak. Ular faqat sinfning tartibiga ozgina o'zgartirish kiritishlari kerak.

Kengaytirilgan ta'lim. Kengaytirilgan o'qitish - o'qituvchilar tomonidan qo'llaniladigan zamonaviy o'qitish usullaridan biri. Bu usulda o'qituvchilar darsni bir necha marta takrorlaydilar, asosan, o'quvchilar to'liq tushunmaguncha. Biroq, o'qituvchi darslar oralig'ida 5-10 daqiqalik tanaffus bilan kursni takrorlaydi. Tanaffusda jismoniy mashqlar yoki o'ylash texnikasini o'ynab, ongni yangilashga qaratilgan bo'lib, u ularni o'sha darsning keyingi mashg'ulotlariga tayyorlaydi. Bu usul o'quvchilarga bilimlarni meros qilib olish va o'qishlar o'rtasida aloqa o'rnatish uchun vaqt ajratadi. Boshqa bo'limga o'tishdan oldin, bu usul o'quvchilarni asosiy bilimlarga tayyorlaydi. U sog'lom tanada sog'lom ruh bor degan maqolni aniq belgilab beradi. Shunday qilib, o'quvchilarning jismoniy holati bilim olish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ruhiy holatning o'sishi uchun yetarli bo'lishi kerak. Kengaytirilgan o'qitish, shuningdek, maktabda o'qiyotgan bolalarda semirishni kamaytirishga ham ega, buni hozirgi kunda ko'proq ko'rish mumkin. Bu o'quvchining jismoniy va ruhiy salomatligini yaxshilaydi.

“Flipped Classroom” (o'girilgan sinf) - metodi. “Flipped Classroom” - pedagogik uslubda mashhur atama. Siz bu haqda shubhasiz bilgansiz. Uning “burilgan sinf” nomi uni o'ziga xos qiladi. Bu hozirgi kunda qo'llaniladigan juda muhim zamonaviy ta'lim usullaridan biridir. O'qitishning bu usulida o'qitish tartibi teskari tartibda amalga oshiriladi. An'anaviy usullardan farqli o'laroq, o'quvchilar o'zlari uyda yangi material yoki tarkibni o'rganadilar va maktabda ham xuddi shunday mashq qiladilar. Usul maktabda kontent berishning teskarisi bo'lib, o'quvchilardan uni qayta ishlashni yoki uyda mashq qilishni so'raydi. Talabalar bu usulni uyda video darslik ko'rish, Internetda qidirish yoki odatda o'qituvchi tarqatadigan kontent ustida ishlash orqali qo'llaydilar. Ularga uy vazifasini uyda bajarish shart emas. Buning o'rniga ular buni maktabda tugatishadi. Zamonaviy o'qitish usullarini sinchkovlik bilan o'rganish natijasida, o'quvchilar mazmunini tushunish uchun bir necha daqiqa vaqt ajratilgan maktabdan farqli o'laroq, mavzuni tushunish uchun yetarli vaqtga ega bo'ladilar. Agar kerak bo'lsa, ular bitta masala ustida ko'proq ishlashlari mumkin. O'quvchilar maktabga kelishdan oldin o'zlarini tayyorlaydilar va agar shubha tug'lsa, ular buni sinfda muhokama qilishlari yoki tegishli o'qituvchidan so'rashlari mumkin.

O'z-o'zini o'rganish. Qiziquvchanlik o'quvchini har doim yangi narsalarni o'rganishga undaydi. Bu o'quvchilarni minnatdorchilik bilan o'tkazib yuboradigan yoki darhol unutib yuboradigan matnning katta maydonlarini o'rganishga va yodlashga undaydi. Qiziquvchanlik orqali talabalar o'zlarini qiziqtirgan fanlarni o'rganishga rag'batlantiradilar. Talabalarni Internetdan foydalanishga o'rgatish va o'zlari natija topishga o'rgatish, ularga o'ziga qaram bo'lishga va mazmunini chuqur tushunishga yordam beradi. O'qituvchi o'quvchilarga miyasini va yolg'iz ishlash qobiliyatini rivojlantirish uchun yangi g'oyalarni olib kelish va ishlashga ruxsat berishi kerak. Bu zamonaviy o'qitish usuli o'quvchilarning ta'lim davrida muhim rol o'ynaydi.

Gamifikatsiya-o'yin asosida o'quv jarayonini tashkil qilish. Ma'lumki, bolalar o'yinlarni yaxshi ko'rishadi, bu onlayn o'yinlar yoki maydondagi o'yinlar. O'yin orqali o'qitish zamonaviy o'qitish usullarida qo'llanilgan zamonaviy o'qitishning muhim usullaridan biridir. O'qitishda gamifikatsiyaning ahamiyati asosan boshlang'ich va maktabgacha ta'lim tizimida kuzatilgan. Bu o'quvchilarni ham rag'batlantirdi va nafaqat maktabgacha yoshdagi bolalar, balki har qanday yoshdagi o'quvchilar uchun ham samarali bo'ldi. Gamifikatsiya orqali o'qitishning mas'uliyati o'qituvchilarga tegishli, chunki ular o'z yoshidagi o'quvchilarga mos keladigan loyihalarni rejalashtirishlari yoki loyihalashlari kerak. Ular talabalarni uzoq vaqt bog'lash va ularning qiziqishini saqlab qolish uchun jozibali choralarni o'z ichiga olishi kerak.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

O'qituvchilar, shuningdek, Gamification ostida joylashgan onlayn platformadan yordam olishlari mumkin. O'qituvchilar onlayn viktorina, jumboq yoki miya o'yinlarini tashkil qilishlari mumkin. Bu zamonaviy o'qitish usuli - bu o'rgatish uchun qiziqarli o'rganish usuli.

Crossover study -Krossoverni o'rganish. Zamonaviy o'qitishning keng tarqalgan usuli bu crossover bo'lib, u ham rasmiy, ham norasmiy ta'lim va o'quv muhitidan foydalanadi. Bu o'quvchilarga eng yaxshi ta'lim berishning mukammal usullaridan biridir. Krossoverni o'rganish o'quvchilarni samarali jalb qiladi va haqiqiy, ammo innovatsion natijalarni beradi. Rasmiy muhit - bu an'anaviy ta'lim, ya'ni ta'lim berish uchun sinf. O'qitishning norasmiy muhiti muzeylar, seminarlar va maktabdan keyingi joylardir. Maktab va kollejlarda mazmun bilan o'qitadilar, materiallarni o'rganadilar va bilim qo'shish uchun kundalik tajribalardan foydalanadilar. Boshqa tomondan, norasmiy o'qish qiziquvchanlik va qiziqishni uyg'otadi va o'qituvchilariga savollar berish orqali tushunishni oshiradi.

O'qituvchilar yangi so'rovlar yoki savollarni rasmiy muhitda kiritishlari kerak va ularga talabalar norasmiy sharoitlarda, masalan, muzeyga tashrifi davomida bu savolni o'rganishga harakat qilishlari kerak. O'quvchilar sinfda qo'llab-quvvatlagandan so'ng, ma'lumot olishlari uchun eslatmalar olishlari yoki rasmlarni to'plashlari va ma'lumot sifatida ishlab chiqarishlari mumkin. Ular to'plangan ma'lumotlarni boshqa sinfdoshlari bilan bo'lishishlari va yaxshiroq natijalarga erishish uchun muvaffaqiyatli qilishlari mumkin.

Zamonaviy o'qitishning ba'zi muhim afzalliklarini ko'rib chiqishimiz:

Kognitiv fikrlash qobiliyatlari. Kognitiv ko'nikmalarni miyaning ishlashi bilan bog'liq bo'lgan asosiy ko'nikmalar deb tushuntirish mumkin. O'qish qobiliyatidan boshlab, o'rganish va eslab qolish qobiliyati miya bilan bog'liq bo'lgan bilim qobiliyatining bir qismidir. Talabalarning kuchli bilim qobiliyatlari qaror qabul qilish va muammolarni tahlil qilish ko'nikmalarini aks ettiradi, ularning IQ (intelligence quotient) o'sishiga hissa qo'shadi, shuningdek xotira kuchini yaxshilashda foydali rol o'ynaydi.

Narsalarni o'rganish. Qiziqish bo'lgan narsalarni o'rganish shaxsiy rivojlanishning muhim qismidir. Jarayon, shuningdek, o'z-o'zini o'rganishni keltirib chiqaradi va uning to'g'ri miqdorda yo'naltirilganligiga ishonch hosil qiladi. O'qitishning zamonaviy usullari amaliyoti o'qituvchilarning to'g'ri va yetarli yordami bilan talabalar tomonidan o'rganilishi kerak bo'lgan qiziqishlarni uyg'otadi. O'z-o'zidan narsalarni o'rganish - bu shaxsning eng samarali tashabbuslaridan biri va o'qitishning samarali tizimidan iloji boricha qo'llab-quvvatlash jarayonning samarali va dinamik bo'lishiga ishonch hosil qiladi. Zamonaviy o'qitish usullari ularga o'z manfaatlarini o'rganish uchun yetarli erkinlik, moslashuvchanlik va imkoniyatlar berishga ishonadi.

O'qishning o'ziga xos shakllarini ishlab chiqish. O'qitish - bu o'qitishning asosiy maqsadi va ta'lim jarayonida qo'llaniladigan usullar o'quv jarayonini yanada samarali va foydali qilish uchun o'z maqsadlarini ishga soladi. Shuning uchun zamonaviy ta'limga muvofiq amalga oshiriladigan strategiyalarning asosiy maqsadlaridan biri ta'limning o'ziga xos shakllarini rivojlantirishga qaratilgan. Noyob va o'ziga xos o'quv usullarini ishlab chiqish orqali, zamonaviy o'qitish texnikasi har bir kishining ongi to'g'ri bilim va usullar bilan ta'minlanganligiga ishonch hosil qiladi, bu esa oxir-oqibat ularning o'quv jarayonini muvaffaqiyatli qiladi.

Ilovaga asoslangan ko'nikmalar. Amaliy ta'lim nazariy tadqiqotlar bilan taqqoslaganda ta'lim tizimining eng ta'sirli va samarali turlaridan biridir. Qadimgi o'qitish usullari amaliy bilim bilan cheklanganligi sababli, ular, asosan, nazariy qismga tayangan. O'qitishning zamonaviy usullarini joriy etish nazariy qismga keraksiz ehtiyojni avtomatik ravishda yo'q qiladi, uni amaliy ko'nikmalar bilan almashtiradi.

Borayotgan ehtiyojlarga mos ravishda o'rganish. Ta'limning muhim maqsadlaridan biri bu odamlarni o'zgaruvchan muhitga yetarlicha malakali qilishdir va buning uchun ular yetarlicha samarali bo'lishi kerak. Zamonaviy ta'lim tizimi bunga katta e'tibor qaratadi va ularni atrof-muhit bilan bog'liq bo'lgan ortib borayotgan ehtiyojlarning qiyinchiliklarini yengish uchun yetarlicha samarali qiladi.

Asrlar mobaynida o'qituvchining darsni tushuntirishi, o'quvchilar esa uni o'rganganidek eslab qolishi va o'qishi bilan amaliyotda faqat bitta o'qitish usuli mavjud edi. Bu o'quvchilar va ularning yangicha fikrlashlari o'rtasida to'siq bo'lgan an'anaviy o'qitish usuli deb ataladi. Keyin ular qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatidan mahrum bo'lishadi. Boshqa tomondan, o'qitishning zamonaviy usullari talabalarga asoslangan va ko'proq amaliy yondashuvlarga bag'ishlangan.

O'qitish uslubiga ko'ra jamiyat uchun guruhga bo'lingan. An'anaviy o'qitish usullarini qo'llab-quvvatlaydigan kishi. Ikkinchi guruh o'qitishning zamonaviy usullari tarafdori. Uchinchi an'anaviy va zamonaviy o'qitish usullarini yoqlaydi. Uchinchi guruh o'qitishning ikkala usulining kombinatsiyasiga ishonadi. Millatning o'sishi mustahkam ta'lim va mustahkam tizimlarga bog'liq. Hatto zamonaviy davrda ham, ta'lim berish uchun ko'plab vositalar mavjud bo'lsa ham, biz hali ham an'anaviy o'qitish usuliga ko'proq ahamiyat beradigan bosqichdamez. Ammo eng yaxshi natijaga erishish uchun an'anaviy o'qitish usullari bilan zamonaviy o'qitish usullarini birlashtirish zarur. Zamonaviy o'qitish usullari an'anaviy ta'lim

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

usullarini qo'llab-quvvatlaydigan odamlarning tanqidiga duch kelgani ma'qul. Biroq an'anaviy va zamonaviy ta'lim usullarini qo'llash o'rtasida to'g'ri muvozanat bo'lishi kerak. Ikkala yo'l ham ta'limga berilishi kerak.

Muhokamalar va natijalar. An'anaviy va zamonaviy o'qitish usullarining afzalliklari va kamchiliklari quyida keltirilgan bo'lib, ular zamonaviy ta'lim usullari va an'anaviy o'qitish usullari o'rtasidagi farqni tushunishga yordam beradi:

O'qitishning an'anaviy usullari xalqimizning ko'p joylarida hanuzgacha keng tarqalgan. Ta'lim muassasalarida o'qituvchilar ma'lumot olishning yagona manbayi hisoblanadi. O'qituvchilar bu tushunchani doskadan va bo'rdan foydalanib, o'quvchilarga tushuntiradilar. Ular hamma narsani doskaga yozadilar va o'quvchilardan daftarlariga yozib olishni, eslatmalarni eslab qolishni va o'qishni so'raydilar. Bu muassasalarda ta'limning asosiy yo'nalishi semester yoki maktablarda chorakda o'tashdir.

- o'qitishning an'anaviy usullari ko'p afzalliklarga ega. Biroq, bu afzalliklar zamonaviy o'qitish usullarining kamchiliklari hisoblanadi;

- o'qitishning an'anaviy usullari, ya'ni sinfda o'qitish zamonaviy o'qitish usullari kabi qimmat emas. Shunday qilib, qishloqlar buni moliyaviy qiyinchiliksiz amalga oshirishlari mumkin;

- o'qitishning an'anaviy usullarida talabalar va o'qituvchilar mustahkam aloqalarni o'rnatadilar va ular zamonaviy o'qitish usullaridan ko'ra ko'proq o'zaro ta'sir o'tkazadilar;

- o'qitishning zamonaviy usullariga qaraganda an'anaviy ta'lim sharoitida intizomni yaxshiroq saqlash mumkin;

- fizika, kimyo va matematika kabi ba'zi fanlar bor, ular doskaga tushuntirishga muhtoj va ularni doskada tushuntirishda yaxshi tushunish mumkin;

- an'anaviy o'qitish usullarida texnik bilimlar kerak emas, masalan, zamonaviy o'qitish usullari ko'proq maxsus yondashuvni talab qiladi;

- o'qitishning zamonaviy usullaridan farqli o'laroq, an'anaviy ta'lim usullari o'quvchilarning ko'ziga zarar yetkazmaydi.

Ko'p maktablarda haligacha qo'llaniladigan an'anaviy o'qitish usullari

- ✓ sinflar o'qituvchilarga mo'ljallangan;
- ✓ bo'r-nutq usuli keng tarqalgan;
- ✓ o'qituvchilar faqat bilim tarqatuvchilardir, lekin ular hali ham yordamchi emas;
- ✓ qat'iy tashkil etilgan va nazorat qilinadigan sinf;
- ✓ guruh mashg'ulotlari va muammolarni hal qilish sessiyalari yo'q;
- ✓ imtihonlardan o'tish bilimlarni egallashdan ko'ra muhimroqdir;
- ✓ uy vazifasiga asoslangan ta'lim;
- ✓ o'quvchilarning ongini keskinlashtirish uchun faoliyatning yo'qligi.

An'anaviy ta'limotlarda o'qituvchilar o'qish va o'qitish uchun javobgardir. Ular qaror qabul qilishda va talabalarga ko'rsatma berishda yagona rol o'ynaydi. Ular uchun, talabalarining bilimlari, ular bergan ma'lumot bilan to'ldirilishi kerak. Shuningdek, talabalar o'z sinflarida ko'proq o'quvchilar bilan muloqot qila olmaydilar, chunki qatorda o'tirish tartibi hali ham qo'llanilmoqda.

Vaqt o'tishi bilan, zamonaviy o'qitish usullari va yuqori texnologiyalar bilan jihozlangan ta'limning ahamiyati sezildi va shu sababli ta'limga yangi texnika qo'shila boshladi. Sinf xonalarida yangi usullar va yangi texnologiyaga asoslangan gadjetlar joriy etildi. Yangi gadjetlar, masalan:

- Wi-Fi ulangan kompyuterlar yoki noutbuklar - Internetga ega kompyuterlar - bu ta'lim tizimidagi inqilob. Oliy o'quv yurtlari kompyuterni o'qituvchilarning kompyuterlari bilan bog'langan talabalarga mazmunini tushuntirish vositasi sifatida kompyuterdan foydalanadi.

- LCD proektor - hozirgi vaqtda sinflarda LCD displeylarni o'rnatish juda keng tarqalgan. LCD displeylar yordamida o'qituvchilar ma'lum bir mavzu bo'yicha tayyorlangan PowerPoint slaydlarini yoki elektron darsliklarni namoyish qiladilar;

- interfaol doskalar - oq doskalar o'qituvchilarga ham, o'quvchilarga ham kompyuterni sensorli boshqarish orqali yozish yoki chizish imkonini beradi. Bu interaktiv va qiziqarli vosita. Nafaqat o'qituvchilar, balki talabalar ham doskada hamma narsani tushuntira oladilar.

Zamonaviy o'qitish usullari ko'p afzalliklarga ega. Biroq, bu afzalliklar an'anaviy o'qitish usullarining kamchiliklari hisoblanadi. O'qitishning an'anaviy usullaridan farqli o'laroq, zamonaviy o'qitish usullari ko'proq interaktiv bo'lib, o'quvchilarni saqlab qoladi. Bu o'quvchilarning qiziqishini animatsiyalar va videolar yordamida saqlaydi. Ko'rsatmalar berish uchun vizual vosita boshqa vositalarga qaraganda ancha yaxshi. Bu konsepsiyani o'qishga qaraganda tezroq va uzoqroq vaqt davomida yodlashga yordam beradi. Zamonaviy o'qitish usullari kamroq vaqt talab etadi.

Maktabda qo'llaniladigan zamonaviy o'qitish usullari:

- ✓ sinflar texnologiya bilan jihozlanmoqda;
- ✓ baholash barcha bosqichlarda amalga oshiriladi;
- ✓ krossoverni o'rganish;
- ✓ konsepsiyalarni tushunishga ko'proq e'tibor qarating;
- ✓ ko'nikmalarni rivojlantirish va qadriyatlarini rivojlantirish eng muhim joyga qo'yilgan;
- ✓ interfaol doskalar;
- ✓ birgalikda o'rganish
- ✓ amaliy bilimlarga ko'proq e'tibor qaratilganligi;
- ✓ o'yin va harakatga asoslangan ta'lim;
- ✓ integratsiyalashgan va tadqiqotga asoslangan ta'lim;
- ✓ internet va Internetdan foydalanish;
- ✓ birgalikda o'rganish;
- ✓ burilgan sinf;
- ✓ muammoli ta'lim.

O'qitishning zamonaviy va an'anaviy usullarini birlashtirish

Yuqorida biz zamonaviy o'qitish usullarining ham, an'anaviy o'qitish usullarining ham ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qildik. O'qishdan so'ng, o'qitishning ikkala shaklini birlashtirish bizning ta'lim tizimimizga foydali bo'lishi aniq. Usullarni birlashtirish choralarini taklif qilamiz. Murakkab matematik yig'indilarni tushuntirish va kimyo masalalarini hal qilish uchun sinfda doska bo'lishi kerak, va nazariy mavzuni o'rgatish uchun o'qituvchilar LCD proektordan foydalanishlari kerak. Shunday qilib, Blackboard va LCD proektorlardan foydalaning. An'anaviy va zamonaviy o'qitish usullaridan foydalanib, fan va muhandislik fanlari, informatika va axborot texnologiyalari fanlarini sinfda juda yaxshi tushuntirish mumkin. O'qituvchilar nazariyani tushuntirish uchun doskalarining yordamidan foydalanishlari mumkin. Shu bilan birga, ular protsedurani tasvirlash uchun elektron doskalardan keng foydalanib video, elektron darsliklar, maxsus online paltformalar orqali foydalanishlari mumkin.

Xulosa. O'qitishning turli usullarini batafsil o'rganib chiqqach, o'qitishning qaysi pedagogik usuli yaxshiroq ekanligini ayta olmaymiz! O'qitishning an'anaviy usullari ham, zamonaviy o'qitish usullarining ham ijobiy va salbiy tomonlari bor. Ular o'xshash, lekin bir-biridan farq qiladi. O'qituvchilar o'quvchilarga mazmunini tushuntirish uchun turli xil innovatsion g'oyalarni kiritmoqdalar. Shuningdek, o'qituvchilarning vazifasi o'quvchilarga zamonaviy usullarni o'rgatishdir. O'qituvchi o'quvchilarning muvaffaqiyatlarida muhim rol o'ynaydi. Demak, o'qitishning zamonaviy usullarini qabul qilishga qadam qo'yish o'qituvchining burchiga aylanadi. Sog'lom ta'lim berish uchun malakali o'qituvchi va o'qitishning innovatsion usullari birlashishi kerak. Shunday qilib, talabalar nafaqat nazariy bilimlarga, balki amaliy tajribaga ham ega bo'lib, dunyo bilan yuzma-yuz uchrashishga va o'z raqiblari bilan raqobatlashishga tayyor bo'lishadi. Muxtasar qilib aytganda, bu vaqtda zamonaviy o'qitish usullarini kiritish zarur, chunki u o'quvchilarni o'qitish uchun o'quv dasturini takrorlash va eslab qolishning an'anaviy shakllari g'oyasiga qarshi chiqadi.

Adabiyotlar

1. Pedagogik texnologiya: muammo va istiqbollar (zamonaviy pedagogik texnologiyaning ilmiy-nazariy asoslari). Mualliflar guruhi. -T.:OO'MKHTRM, 300 bet.
2. "Pedagogik kadrlarni malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashning zamonaviy shakllarini joriy etish muammolari" Ilmiy-amaliy konferenstiya materiallari. -Toshkent.
3. Begimqulov U.Sh. zamonaviy axborot texnologiyali muhitida pedagogik ta'limni tashkil etish // Pedagogik ta'lim. –Тошкент, 2004. – № 1. – Б. 25-27.

Хикмат БОБОМИРЗАЕВПреподаватели
Навоийский государственный
педагогический институт**Д.УМУРЗОКОВ**Преподаватели
Навоийский
государственный
педагогический институт**Нафосат АКМАЛОВА**Магистрант
Навоийский
государственный
педагогический институт**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ**

В статье исследуются педагогические и психологические закономерности подготовки будущих учителей на основе принципа компетентности.

Ключевые слова: компетентно-педагогической профессии, современный педагог, модульном обучении, специальность, метод, профессия.

Maqolada pedagogik kasbga bo'lajak o'qituvchilarning kompetentlik tamoyili asosida tayyorlashning pedagogik, psixologik qonuniyatlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: vakolatli pedagogik kasb, zamonaviy o'qituvchi, modulli tayyorgarlik, mutaxassislik, usul, kasb.

The article explores the pedagogical and psychological laws of training future teachers on the basis of the principle of competence.

Key words: competent pedagogical profession, modern teacher, modular training, specialty, method, profession.

Особенности развития педагогической науки на сегодняшний день таковы, что она все более становится непосредственной основой производительной силы. Идеи её материализуются все быстрее, результаты – надежными способами аксиологического преобразования экономики, политики и социальной сферы.

Современный педагог, вооруженный новейшими технологиями обучения и воспитания, осуществляет важнейшую социальную функцию, обеспечивает связь времен, и преемственность поколений от чего зависит прогрессивное развитие общества [1, 3].

Он – мыслитель осознающий всю полноту возложенной на него ответственности за судьбу доверившего ему человека, за его духовное, интеллектуальное и физическое здоровье, за будущее своей страны и мира. Педагог еще и исследователь, изучающий особенности педагогической деятельности.

Все эти перечисленные качества современного педагога во взаимной связи должны обеспечить профессиональную компетентность будущего специалиста в школах, лицеях, колледжах, вузах, институтах повышения квалификации.

Согласно теорем бихевиоризма (Б.Скиннер, Д.Уотсон), качества привычек думать, представлять, принять решение сознательно-подсознательно можно, если целенаправленно использовать закономерности организационного поведения.

С точки зрения психологии и её отрасли организационного поведения развития профессиональной компетентности будущего специалиста зависит от условий вуза, которые полностью пришел от традиционной системы обучения к инновационной, её оптимального варианта – модульной организации обучения. Во-вторых, профессиональная компетентность специалиста зависит от методологической, теоретической, методической подготовки преподавателей вуза к модульному обучению, от оснащённости вуза новыми учебниками, пособиями, методическими, рекомендациями по модульному обучению, от компьютерной и интернетной системы, организации дистанционного обучения.

В третьих, развитие профессиональной компетентности перед модульным обучением непосредственно зависит от внутренних потребностей студента, который осознанно выбрал для себя вид деятельности в который он видит смысл жизни, своей будущее. Эти потребности имеют глубокие психологические корни и в связи с интересами, желаниями и целеполаганием образуют установку – обладать профессией к компетентностному уровню, стать лучшим профессионалом в выбранном виде труда, который конкурентоспособен в рынке труда.

Переход учебно-воспитательной работы в вузе неотложно требует развитие у каждого студента твердую установку стать лучшим специалистом в своей области посредством модульного обучения, которое обеспечить его профессиональную компетентность, развивает способности решать проблемы самостоятельно на высшем уровне.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Деятельность педагога профессиональных учреждений затрагивает внутренний мир молодого человека. Поскольку хрупкая материя, то надо работать так, чтобы не поранить душу будущего рабочего или специалиста. Педагог неслучайно называет инженером человеческих душ. Он должен быть тонким психологом, который может современно понять и помочь будущему рабочему или специалисту.

Плоды своего труда педагог любой профессиональной школы видит не сразу. Проходит немало лет прежде, чем он может понять по откликам работодателей, каков он как преподаватель или мастер.

Профессия (от лат. *profession* – официально указанное занятие, *profiteer* – объявляю своим делом), как сказано в педагогической энциклопедии, вид трудовой деятельности человека, владеющего комплексом специальных теоретических знаний и практических навыков, которые приобретены в результате целенаправленной подготовки, опыта работы.

Если профессия – это вид трудовой деятельности, требующей специальной профессиональной подготовки, переподготовки, то специальность – необходимая для общества ограниченная область приложения физических и духовных сил специалиста. Понятие “специальность” конкретизирует более узкий круг работ в рамках данной профессии.

С.Я.Батышев и Н.Ф.Родичев определяют специальность как постоянно выполняемую трудовую деятельность, выделенную из профессии вследствие внутреннего разделения труда в рамках профессии, или как совокупность знаний, навыков и умений, приобретенных в результате образования и обеспечивающих постановку и решение определенных классов профессиональных задач.

Направление подготовки педагогов в высшей школе связывают с той или иной специальностью. Оно является основным элементом структуры профессионального обучения. В нашем случае понятие “специальность” – это вид владения определенным делом, например обучение педагогической профессии учащихся профессиональных колледжей и студентов вузов. При этом подразумевают, что человек, который приобретает такую специальность, становится мастером педагогического труда, который умеет научно обоснованно воспитать и обучать будущих работников государственных и частных предприятий и учреждений.

Специальность, которую приобретает студент, например, обучаясь в профессионально-педагогическом вузе, дает ему представление о том, где, чем и как он будет занят, в каких профессиональных учебных заведениях может работать, что должен знать и уметь, компетенциями обладать.

Развитие профессиональной компетенции педагогов нуждается в разработке программы формирования компетенций как обоснованной совокупности проблем, целеполагания, содержания образования, методов и условий, обеспечивающих формирование компетенции заданного уровня[3].

Программа формирования компетенции аккумулирует информацию в поле: целеполагания, диагностики, прогностики, моделирования, организации и результатов обучения, методов обучения, методов оценки.

Программа должна ответить на следующие вопросы: как логически четко, ясно сформулировать цели профессиональной компетентности? Какие методы помогут реально диагностировать состояние профессиональной готовности на уровне компетенций? Какими средствами можно прогнозировать и на основе его смоделировать будущее содержание и структуру компетенций, которые нужно развивать? Какие образовательные траектории позволяют привести к достижению студентами минимально обязательного уровня сформированности компетенции? Каковы этапы формирования компетенции в вузе? На материале каких модулей, дисциплин, внеаудиторных мероприятий она формируется, что нужно делать преподавателям и студентам для обеспечения формирования компетенции заданного уровня? Какие специальные условия нужны?

Как видим развитие компетентной педагогической профессий на уровнях профессии и специальности сложной, системное образование.

Исследователь Е.А.Климов дает такое определение понятие “профессия” - Это необходимое для общества ценная и ограниченная вследствие разделения труда область приложения физических и духовных сил человека, дающая ему возможность получить взамен затраченного труда необходимые средства его существования и развития [2.81].

Семантически понятие “профессия” шире понятия “специальности”. Профессия объединяет группу родственных специальностей. Например: профессия-инженер, специальность-технолог, металлург или профессия-педагог, специальность методист, исследователь, диагност и т.д.

По нашему мнению, развитие компетентности к педагогической профессии объединяет обе эти взаимосвязанные, взаимоопределяющие понятия. Именно на синтезе этих понятий во

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

взаимопроникновений профессиональной и специальной подготовки можно ожидать развитие требуемых компетенций.

Литература

1. Гершунский Б.С. Философия образования. – М., 1998. -432 с.
2. Климов Е.А. Введение в психологию труда. – М., 2008. – 107 с.
3. Мусинов С., Абдукаримов А., Абдукаримова Х. Теоретические и практические особенности развития профессиональной компетентности будущего специалиста. -Т., 2014. - 230 с.

Bobir ZOKIROVBuxoro davlat universiteti
tadqiqotchisi**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA XITOIY XALQ RESPUBLIKASINING MADANIY-ILMIY HAMKORLIK TARIXI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR**

Maqolada O‘zbekiston Respublikasi va Xitoy Xalq Respublikasining madaniy-ilmiy hamkorlik tarixi, madaniyat, san‘at, sport, ilmiy sohalaridagi o‘zaro hamkorlik aloqalari hamda ikki xalqni tarixiy-madaniy munosabatlari, o‘zaro qadimiy, madaniy va iqtisodiy aloqalarni o‘rganish va tahlil etishning ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Shanxay Hamkorlik Tashkiloti (SHHT), strategik sheriklik, O‘zbekiston, Xitoy Xalq Respublikasi, memorandum, deklaratsiya, “Bir makon, bir yo‘l”, madaniy aloqalar*

В статье освещается история культурного и научного сотрудничества между Республикой Узбекистан и Китайской Народной Республикой, взаимодействие в сферах культуры, искусства, спорта, науки и важность изучения и анализа историко-культурных связей, древних, культурных и экономические связи

Ключевые слова: *Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), стратегическое партнерство, Узбекистан, Китайская Народная Республика, меморандум, декларация, “Одно пояс, один путь”, культурные связи.*

The article highlights the history of cultural and scientific cooperation between the Republic of Uzbekistan and the People’s Republic of China, interaction in the fields of culture, art, sports, science and the importance of studying and analyzing historical and cultural ties, ancient, cultural and economic ties.

Key words: *Shanghai Cooperation Organization (SCO), strategic partnership, Uzbekistan, People’s Republic of China, memorandum, declaration, “One Belt, One Road”, cultural ties.*

Kirish: O‘zbekiston Xitoy bilan qadim-qadim zamonlardayoq madaniy va ilmiy sohalarida hamkorlik qilib kelgan. Ikki mamlakat o‘rtasida olib borilgan aloqalarda Buyuk ipak yo‘li va uning ahamiyati beqiyos bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, qadimda ipak, choy, chinni, qog‘oz buyumlar Xitoydan keltirilgan bo‘lsa, yurtimizdan ziravorlar, turli shifobaxsh gilyohlar, otlar va hunarmandchilik mahsulotlari olib ketilgan. Madaniyat sohasida ilk o‘rta asrlarda Kesh, Toshkent, Toxariston hududidan Xitoyga borgan ashulachilar, raqqoslar ko‘p bora tilga olinib, ularning san‘atiga qoyil qolingani bilan bog‘liq ma‘lumotlar Xitoy tarixiy adabiyotlarida keltirib o‘tilganligining guvohi bo‘lish mumkin. Milliy mustaqillik sharoitida madaniy aloqalarimiz yangicha ahamiyat kasb etib, ikki mamlakat xalqlari madaniyatini targ‘ib etish, o‘zaro do‘stlik rishtalarini mustahkamlashga xizmat qila boshladi.

Asosiy qism. Madaniy munosabatlarning davomi va yangi bosqichi sifatida O‘zbekistonda Xitoy kunlari, festivallari, turizm imkoniyatlarini namoyish qilish, kinofestivallarning o‘tkazilishi, rassomlarning ko‘rgazmalari o‘z navbatda Xitoyda O‘zbekistonni namoyish etuvchi shu turdagi ishlarning amalga oshirilishi deb hisoblash mumkin. 2003-yilda Xitoyning Chanchun shahrida o‘tgan oltinchi jahon haykaltaroshlari forumida buyuk miniatyurachi Kamoliddin Behzod haykali ochilishi ham yuqoridagi fikrlarimizni asoslashga xizmat qiladi [2].

2004-yil 11-15-iyun kunlari Yurtimizda Xitoy madaniyati kunlari o‘tkazilishi rejalashtirilganligi va uni o‘tkazilish rejalari bilan bog‘liq ma‘lumotlar keltirilib, xitoylik san‘atkorlarning “Sharq taronalari” festivalida muntazam ijro etishlaridan tashqari, kun dasturiga “Guan chjou” sirki namoyishlari, badiy akademiya Xitoy rassomlari ko‘rgazmasi ochilishi, xitoylik san‘atkorlarning konservatoriyada konsertlar berishi, “O‘zbekkino” Milliy agentligida Xitoy kinosi kunlari tashkil etilishi, mehmonlar Samarqand shahrida joylashgan Hamid Olimjon teatrida konsertlar berishi mo‘ljallanganligini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, Mehmonlarni madaniyat markazlari, boy tariximizni namoyish etuvchi muzeylarga sayohat qildirish, ijodiy uchrashuvlar uyushtirish ham mo‘ljallangan [11]. Bu esa ikki xalq o‘rtasida madaniy yaqinlikni yanada ta‘minlashga xizmat qiladi.

2004-yilda esa O‘zbekiston-Xitoy madaniyati kunlari “Turkiston” san‘at saroyida o‘tkazilib, unda Pekindagi “Tyandi” teatri artistlarining ko‘rgazmali chiqishlari namoyish etilgan. Matbuotda bu teatr to‘g‘risida ma‘lumot berilib, uni Pekinga keladigan sayyohlarning sevimli maskani ekanligini ta‘kidlaydi. Bu teatr artistlari O‘zbekistonlik muxlislariga, “Piyodalar bilan o‘yin”, “Halqalar orasidan sakrash”, “Bambuk g‘altak”, “Tik yog‘ochga ko‘tarilish” kabilarni namoyish etishgan. Ushbu madaniyat kunlari XXRning rahbari Xu Szinntaoning O‘zbekistonga rasmiy tashrifi vaqtida amalga oshirilganligi, ikkinchi kun o‘zbekistonlik san‘atkorlarning chiqishlari bilan davom etganligi, tadbirda O‘zbekiston Respublikasi bosh

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

vaziri o'rinbosari A.Azizxo'jayev, XXR elchisi Gao Yuyshen ishtirokida o'tganligi davriy matbuot sahifalarida keltirib o'tiladi [13]. Madaniy hamkorlik esa, siyosiy va iqtisodiy hamkorlikning garovi bo'lib xizmat qilganligiga yig'ilganlar yana bir bor guvoh bo'ldilar.

O'zbekiston va Xitoyning madaniy munosabatlari o'tgan yillar davomida izchil rivojlanganligini turli manbalarda uchratishimiz mumkin. Madaniyat, san'at, sport, ilmiy sohalaridagi munosabatlar yil sayin keng ko'lam va ahamiyat kasb etib borgan. Xususan, Xitoyda O'zbekistonni o'rganish instituti, Alisher Navoiy va Bobur haykallari o'rnatilgan. Har ikki davlatda doimiy ravishda madaniyat kunlari o'tkazib kelinmoqda. Shuningdek, Samarqand va Toshkentda shaharlarida Konfutsiy institutlari ochilganligi yuqoridagi fikrlarimizni asoslaydi [2]. Bu ikki xalqni tarixiy-madaniy munosabatlari, o'zaro qadimiy madaniy va iqtisodiy aloqalarni o'rganish va tahlil etishda katta ahamiyatga ega bo'lgan jarayon bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston va Xitoy o'rtasida madaniyat, ta'lim, sog'liqni saqlash, turizm va sport sohalarida hamkorlik to'g'risidagi bitim imzolangan bo'lib, uning ijrosini ta'minlash borasida doimiy ravishda ijodiy jamoalarning do'st mamlakatga tashriflari bo'lib turgan. Shuningdek, madaniy jihatdan bizga yaqin bo'lgan Shinjon uyg'ur muxtor o'lkasida o'zbek san'atkorlarining bo'lishi, xitoylik san'atkorlarning yurtimizda bo'lishi xususida "Xalq so'zi" gazetasining 122 (3397)-sonida keltirib o'tiladi [7]. Bu har ikki mamlakat sog'liqni saqlash, turizm va madaniy yaqin bo'lgan xalqlar o'rtasidagi do'stlik va hamjihatlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shanxay Hamkorlik Tashkiloti tuzilgandan so'ng, ushbu tashkilot doirasida ham madaniy aloqalar keng rivojlanib bordi. 2006-yilda O'zbekistonda bo'lib o'tgan uchrashuvlarda ushbu tashkilotga a'zo davlatlar 2007-2008-yillardagi madaniy hamkorlik aloqalarini kelishib oladilar. 2005-yildan boshlab, tashkilotga a'zo davlatlar Samarqandda o'tkaziladigan "Sharq taronalari" festivaliga o'z vakillarini yubora boshlaganlar. Shuningdek, uchrashuvda tashkilotga a'zo mamlakatlar xalqlarining boy madaniy merosni targ'ib qilish, rang-barang san'atni o'zaro targ'iboti birgalikdagi sa'y-harakatlarni yanada faollashtirish uchun tashkilot miqiyosida ikkinchi festivalni o'tkazishga tayyorgarlikni muhokama qilganlar [10]. Ushbu festival muvoffaqiyatli o'tkazilib, kelgusida uni an'anaviy tarzda o'tkazishga kelishib olinganligini matbuot sahifalaridagi xabar va maqolalardan bilib olishimiz mumkin.

Madaniy hamkorlikning muhim bo'g'ini kino san'ati bo'lib hisoblanadi. O'zbekistonda Xitoy kinosi, Xitoyda O'zbekiston kino kunlari, haftaliklari doimiy ravishda o'tkazib kelinmoqda. Ana shunday tadbirlarning biri xususida; "Xalq so'zi" gazetasida quyidagi mazmundagi ma'lumotlarni o'qishimiz mumkin: "O'zbekistonda Xitoy kino kunlari o'tkazilmoqda. Ushbu tadbir 28-iyundan 10-avgustgacha davom etishi, boshqa davlatlardagidan farqli ravishda kinozallarda emas, balki televidiniya orqali namoyish etilgani, unda Jekki Chan ishtirokidagi "Qahramon", "Yangi politsiya", Jet Li ishtirokidagi "Shaolin ehromi", komediya janrida yaratilgan "Kung-Fu usulida" va boshqa bir qator kinolar namoyishi bo'lib o'tgan. Bu xususda ma'lumot berib, bunday tadbirlar mamlakatlarimiz o'rtasidagi do'stlik va birodarlikni, bir-biriga ishonchni mustahkamlashga xizmat qilishi [6]" - bilan bog'liq fikr mulohazalarni "Xalq so'zi" muxbiri o'z maqolasida keltirib o'tadi. Bunday uchrashuvlar avvalgi yillarda ham o'tkazilgan bo'lib, 2004-yilda XXR rahbari Xu Szintaoning O'zbekistonga davlat tashrifi va Toshkentda SHHTning navbatdagi sammiti arafasida o'tkazilgandi. O'shanda "O'zbekkino" milliy agentligi va Xitoyning yurtimizdagi elchixonasi hamkorligida Xitoy filmlari namoyishi tashkil etilgan. Shuningdek, ikki do'st xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirishda musiqa san'atining qudrati beqiyosligi sababli, "Turkiston" san'at saroyi, O'zbekiston davlat konservatoriyasi, Alisher Navoiy nomidagi davlat akademik Katta teatrida namoyish etilgan konsertlarda bu yana bir bor o'z aksini topgandi. Xitoy filarmoniyasi badiiy jamoasi ijrosi orqali hamyurtlarimiz ushbu xalq milliy musiqa san'atining eng noyob namunalari bilan tanishgan edilar [13].

Xitoylik kino ijodkorlarning asarlari 2006-yilda ham XXRning mamlakatimizdagi elchixonasi, "O'zbekiston madaniyati va san'ati forumi" jamg'armasi, "O'zbekkino" milliy agentligi bilan hamkorlikda tashkil etilgan bo'lib, 28-iyuldan 10-avgustgacha davom etgan. Bu safargi kinofestival nafaqat kinoteatrlar bilan hamkorlikda balki, televideniya bilan ham hamkorlikda amalga oshirilgan bo'lib, "Markaz" TV kanali, NTT mintaqaviy telestansiyalar tarmog'i va boshqalar bilan ham hamkorlik qilingan. Bunday tadbirlar ikki xalqni madaniyatini bir-biriga tanishtirishdan tashqari o'zaro ishonch va hamkorlik rishtalarini mustahkamlashga xizmat qilishi haqida ma'lumotlarni "Xalq so'zi" muxbiri keltirib o'tganligining guvohi bo'lishimiz mumkin [6].

XXRning tashkil topganining 57 yilligi munosabati bilan O'zbekiston ijodkorlari do'stlik va hamkorlikni mustahkamlashga o'z hissalarini qo'shish maqsadida O'zbekiston Badiiy akademiyasida "O'zbek suratlashlari ijodida - Xitoy" mazusida ko'rgazma tashkil etganlar. Ushbu ko'rgazmada Tursun Ali, Rahmonbek Islomov, Vladimir Jirnov, Shahnoza Usmon kabi mualliflarning asarlari namoyishga qo'yilgan. Ko'rgazmaga qo'yilgan suratlarda o'zbek san'atkorlari ijodida Xitoy manzaralari aks ettirilgan bo'lib, ko'rgazmani ochilishida XXR elchisi Yuy Xunszyun ham ishtirok etgan. Ko'rgazma namoyishi 10 oktyabrga

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

qadar bo'lganligi madaniy aloqalarning chuqur ildiz otganligidan dalolat beradi [9]. Bu madaniy aloqalar ikki o'rtadagi do'stlik va hamkorlikni yanada mustahkamlash bilan bir qatorda, ko'rgazmaga tashrif buyurganlar xotirasida Xitoyning tabiati, madaniyati, tarixiga oid tasavvurlarni ham boyitishga xizmat qiladi.

2010-yil 8-13-iyunda ham tashkil etilgan "Buyuk ipak yo'li tinchlik yo'lida sayohat" mavzusidagi xalqaro ko'rgazma faoliyat yuritgan bo'lib, ko'rgazma SHHTga a'zo bo'lgan davlat rahbarlarining toshkent uchrashuvi arafasida O'zbekiston tasviriy san'at galereyasida tashkil etilgan. Ko'rgazmada yurtimiz rassomlari bilan birga Xitoy, Rossiya, Bangladesh, Misr, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston kabi mamlakatlardan tashrif buyorgan 50dan ziyod rassomlarning asarlari namoyish etilgan. "Xalq so'zi" muxbiriga bergan intervyuchida Ortiqali Qozoqov: "Xalqaro ko'rgazmaning "Buyuk ipak yo'litinchlik yo'lida sayohat" deb nomlanishi bejiz emas. Chunki, Buyuk ipak yo'li qadimda Sharq va G'arbni bog'lovchi mustahkam yo'nalish bo'lgan. Bu hududda joylashgan mamlakatlar tarixi, ularning an'analari, urf-odati, boy madaniy-ma'naviy merosi bilan tanishish bugungi kunda g'oyatda muhim sanaladi. Mazkur xalqaro ko'rgazmani tashkil etishda ko'zlangan asosiy maqsad ham ushbu makonda istiqomat qilayotgan mamlakatlar rassomlari o'rtasidagi ijodiy hamkorlikni mustahkamlash, har bir mamlakatning milliy tasviriy san'atini tanishtirish buyuk ipak yo'li an'analari qayta tiklashdan iboratdir [12]" - degan edi.

2012-yilda ham xitoylik musavvurlarning Toshkentdagi fotosuratlar uyida zamonaviy rangtasvir san'atiga bag'ishlangan ko'rgazmasi tashkil etilgan. Ushbu tadbir "O'zbekiston madaniyati va forumi" jamg'armasi, Badiiy akademiya hamda Butun Xitoy xalqaro do'stlikni rivojlantirish uyushmalari tomonidan tashkil etilgan. Bu anjuman 2007-yilda ushbu tashkilotlar tomonidan imzolangan xalqaro memorandumning amaliy hayotga tatbiqi sifatida tashkil etilgan. Ko'rgazmada Xitoyning Cheng Dali, Xao Vangking, Cheng Jiang kabi iste'dodli rassomlarining peyzaj, natryumort, portret va boshqa janrlardagi asarlari namoyish etilgan [8].

Ikki tomonlama munosabatlarni mustahkamlashda "O'zbekiston – Xitoy" va "Xitoy Xalq Respublikasi – Markaziy Osiyo mamlakatlari" do'stlik jamiyatlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. 2013-yil 15-may kuni Shanxay shahrida Xitoyda birinchi marta Shanxay universiteti huzuridagi SHHT Jamoat diplomatiyasi ilmiy tadqiqot instituti negizida O'zbekiston tadqiqotlari va ta'lim almashuvlari markazi ochildi. Bu Xitoyda O'zbekiston va uning iqtisodiy, madaniy va siyosiy taraqqiyotini o'rganish maktabining yaratilganligini anglatadi. Shuningdek, O'zbekiston Madaniyat va sport ishlari vazirligi va Xitoy Madaniyat vazirligi o'rtasida imzolangan 2011-2013-yillarga mo'ljallangan hamkorlik to'g'risidagi dastur madaniyat sohasidagi aloqalar rivojiga xizmat qilmoqda. 2011-yilda Pekin va Sian shaharlarida O'zbekiston madaniyati haftaligi, 2012-yilda Toshkent va Samarqandda Xitoy madaniyati haftaligi o'tkazildi. Joriy yilda Xitoyning bir qator yirik shaharlarida "O'zbekistonning taniqli rassomlari asarlari" badiiy ko'rgazmalari tashkil etildi [2].

Umuman, 2012-2013-yillarda Xitoyda O'zbekiston madaniyati, tarixi va san'atiga bag'ishlangan yigirmadan ortiq tadbir o'tkazildi. Ikki mamlakat madaniyat va san'at namoyandalari qator o'zaro tashriflari amalga oshirildi. Jumladan, xitoylik san'atkorlar "Sharq taronalari" xalqaro musiqa festivali, "Asrlar sadosi" an'anaviy madaniyat festivali, "Art Week Style.uz" san'at haftaligi tadbirlarida faol ishtirok etib kelmoqdalar.

Muhokamlar va natijalar. Ta'lim sohasida davlatlar va idoralararo, jumladan, o'zbek va xitoy tillarini o'rganish doirasida talaba va stajyorlar almashish tobora ko'paymoqda. Toshkentda tashkil etilgan Konfutsiy nomidagi institutda har yili 350 dan ziyod tinglovchi saboq oladi. 2010-yilning iyun oyida Xitoy millatlar markaziy universiteti rus tili va Markaziy Osiyo xalqlari tillari fakultetida o'zbek tili bo'limi ochildi. 2012-2013-o'quv yilidan boshlab Pekin chet tillar universitetida o'zbek tilini o'qitish yo'lga qo'yildi. Shuningdek, ikki tomonlama kelishuvga muvofiq va SHHT doirasida XXR hukumati 2012-2013-o'quv yilida o'zbekistonlik 120 talaba va stajyorga grant ajratdi. Konfutsiy nomidagi institut orqali Lanchjou universitetida o'zbekistonlik yetmishga yaqin talaba tahsil olmoqda [2]. Talabalarning almashinishi ilmiy va madaniy hamkorlikni yanada rivojlantirishga asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Tomonlar turizm sohasidagi hamkorlikka alohida e'tibor qaratmoqda. 2010-yildan O'zbekiston Respublikasiga Xitoy fuqarolarining guruh bo'lib sayohat qiladigan turistik mamlakat maqomini berish jarayoni boshlandi. Mamlakatimizning turizm sohasidagi salohiyati "China Outbound Travel & Tourism Market-2013" (aprel, Pekin) hamda "WTF – 2013" (may, Shanxay) xalqaro professional turizm yarmarkalarida keng namoyish etildi. Shu kuni Si Szinpin poytaxtimizning eng asosiy diqqatga sazovor joylaridan biri – Temuriylar tarixi davlat muzeyiga tashrif buyurib, Sohibqiron va uning avlodlari haqida hikoya qiluvchi noyob eksponatlarni tomosha qildi [5].

Martabali mehmonning yurtimiz tarixiga bo'lgan qiziqishini baholar ekan Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev: "O'zbekistonning boy tarixi va madaniyatiga hurmat ko'rsatib, 2016-yil Buxoroga borganingiz, ajdodlarimiz qoldirgan boy madaniy merosga katta qiziqish bildirganingizdan xursandmiz. O'zbekiston

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Xitoyni qadimiy tarix va noyob madaniyat, ulkan salohiyatga ega, jahon iqtisodiyotining yetakchilaridan bo'lgan va o'z maqsadlari yo'lida dadil borayotgan mamlakat sifatida biladi [3]", - deya o'z fikr-mulohazalarini keltirib o'tadi.

XXR davlat rahbarining O'zbekistonga tashrifi ommaviy axborot vositalarida keng yoritilib borganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, 18 yanvar kuni "Istiqlol" san'at saroyida O'zbekiston Respublikasi bilan Xitoy Xalq Respublikasi o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatilganining 25 yilligiga bag'ishlangan madaniy dastur bo'lib o'tdi. Bu haqda O'zA o'zining internet tarmog'idagi saytida xabar bergan.

Mazkur do'stlik va san'at kechasi O'zbekiston xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik va madaniy-ma'rifiy aloqalar jamiyatlari kengashi, Xitoy Xalq Respublikasining mamlakatimizdagi elchixonasi va O'zbekiston Respublikasi Baynalmilal madaniyat markazi hamkorligida tashkil etildi.

Konsert avvalida ikki davlat madhiyasi yangragandan so'ng, so'zga chiqqanlar mamlakatlarimiz o'rtasidagi hamkorlik barcha sohalarida izchil rivojlanib borayotgani, ikki davlat rahbarlarining uchrashuvlarida erishilgan kelishuvlar bunga huquqiy asos bo'layotganini alohida ta'kidladi.

"Xitoyda "Do'sting qancha ko'p bo'lsa, yo'ling shuncha keng bo'ladi", degan maqol bor. O'zbekiston Xitoy uchun yaqin do'st va strategik hamkordir. Bu munosabatlar yanada rivojlanishi tarafdorimiz. Ushbu bayram tadbiri xalqlarimiz o'rtasidagi do'stlik, o'zaro ishonch va hurmatni mustahkamlashga ishonamiz", deydi Xitoy Xalq Respublikasining O'zbekistondagi Favqulodda va muxtor elchisi Sun Lize tadbirda. "O'zbekiston – Xitoy: birodarlik yo'li" nomli hujjatli film namoyish etildi. Konsertda "Sabo" milliy raqs ansambli tomonidan "Sharq", "Xorazmcha raqs", O'zbekiston xalq artisti M.Toshmatov, xalqaro tanlovlar laureatlari R.Mirzakamolov, G.Nurmetova ijrosida "Abadiy do'stlik", "Men va mening Vatanim", "Do'st", "Ona o'lkam" singari qo'shiqlar ijro etildi. Xitoy milliy madaniyat markazi ushbu to'garagi a'zolari "Arslon" raqsi, xitoylik Fan Inchuan "Porla, Toshkent" qo'shig'i bilan chiqish qildi [4].

Mamlakatlarimiz o'rtasida madaniyat, fan, ta'lim, turizm sohalaridagi hamkorlik ham izchil rivojlanmoqda. "O'zbekiston – Xitoy" hamda "Xitoy Xalq Respublikasi – Markaziy Osiyo mamlakatlari" do'stlik jamiyatlari bu boradagi aloqalarni mustahkamlashda muhim omil bo'lmoqda.

Xulosa. O'zbekiston va Xitoyning madaniy sohalaridagi o'zaro hamkorligi keng qamrovli bo'lib, ularga sport, tasviriy san'at, musiqa, badiiy jamoalarning tashriflari, turli foto ko'rgazmalar, tarixiy va madaniy ko'rgazmalar, kino va san'at haftaliklari, ilmiy va ma'rifiy hamkorlik kabilarni tashkil etadi. Ayniqsa, Buyuk ipak yo'li va uni tiklash bo'yicha amalga oshiriladigan madaniy dasturlar o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi. Madaniy aloqalarning zamonaviy ko'rinishi bo'lgan turizm sohasi esa keyingi davrlarda taraqqiy etib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Madaniy aloqalar ikki xalq o'rtasidagi o'zaro ishonch, hamkorlik va do'stlikni mustahkamlaydi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Millatlararo do'stlik va hamjihatlik xalqimiz tinchligi va farovonligining muhim omlidir / Respublika baynalminal madaniy markazning 25 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan yubiley uchrashuvidagi nutq // Xalq so'zi, 2017-yil 25-yanvar.

2. <http://sputniknews-uz.com/infographics/20170512/5387097/Ozbekiston-va-Xitoyning-siyosiy-savdo-munosabatlari.html>

3. <http://sputniknews-uz.com/society/20170512/5394483/ozbekiston-xitoy-muzokaralari.html>

4. qalampir.uz/.../ozbekiston-va-hitoyning-25-yillik-diplomatik-muno...

5. uza.uz/.../zbekiston-khitoy-strategik-amkorlikning-yangi-uflari-09...

6. Bo'ronov Y. Xitoy kino olamiga marhamat // Xalq so'zi 142 (4041)-son. 2006-yil 25-iyul.

7. Muqimov S. Xitoy ohanglari yangraydi. // Xalq so'zi. 122 (3397)-son. 2004-yil, 10-iyun.

8. Oxunova M. Xitoylik musavvurlar ko'rgazmasi // Xalq so'zi. № 106 (5526), 2012-yil, 31-may.

9. Rizayeva Y. Fotoasarlarda Xitoy manzaralari // Xalq so'zi. 194 (4093)-son. 2006-yil, 4-oktyabr.

10. O'ljaboyev N. Madaniy hamkorlik istiqboli muhokamasi // Xalq so'zi. 81 (3880) 2006-yil, 28-aprel.

11. Usmonova N. O'zbekistonda Xitoy madaniyati kuni // Xalq so'zi. 118(3393)-son, 2004-yil, 4-iyun.

12. Fayziyev O. Buyuk ipak yo'li tinchlik yo'lida sayohat // Xalq so'zi. 115. (5030), 2010-yil, 11-iyun.

13. Hayratlar namoyishi // Xalq so'zi. 125 (3400), 2004-yil 15-iyun.

Mavluda KALANDAROVA

Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi**XIX ASR XIVA XONLIGI SOLNOMALARIDA IJTIMOY-SIYOSIY VA MADANIY-MA'RIFIY MUHITNING YORITILISHI**

Maqolada XIX asr Xiva xonligi solnomalarida ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'rifiy muhit masalasi birlamchi manbalar asosida pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Muallif e'tiborini mavjud ijtimoiy-siyosiy muhitni yuzaga keltirgan omillarga ham qaratgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, ijtimoiy-siyosiy muhit, madaniy-ma'rifiy muhit, solnoma, ta'lim tizimi, Munis, Ogahiy.

В статье анализируется проблема социально-политической и культурно-образовательной среды в летописях Хивинского ханства XIX века с педагогической точки зрения на основе первоисточников. Автор также обращает внимание на факторы, создающие существенную социально-политическую среду.

Ключевые слова: образование, воспитание, социально-политическая среда, культурно-просветительская среда, хроника, система образования, Мунис, Огахи.

The article analyzes the issue of socio-political and cultural-educational environment in the chronicles of the Khiva Khanate of the XIX century from a pedagogical point of view on the basis of primary sources. The author also draws attention to the factors that create the existing socio-political environment.

Key words: education, upbringing, socio-political environment, cultural-enlightenment environment, chronicle, education system, Munis, Ogahi.

Kirish. Xiva xonligi solnomalari mualliflarining ta'lim va tarbiyaviy dunyoqarashini shakllantirgan omil va manbalar, xususan, ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'rifiy muhit haqida gapirar ekanmiz, bu qadar katta miqdor va salmoqdagi ma'naviy meros taqdim qilgan adabiy-ma'rifiy, ta'limiy-axloqiy, muarrixlik va tarjimonchilik maktabi, asosan, ikki omil sabab yuzaga kelgan deyish mumkin:

1. Qo'ng'iro't xonlarining o'z saroylarida qayd etilgan muhit yaratishga bo'lgan intilishlari, tashkiliy qo'llab-quvvatlash.

2. Hukmdorlarning ana shu intilishiga mos iste'dodlarning borligi, yosh ijodkorlarga ta'lim-tarbiya berilgani, adabiy-ma'rifiy muhitning markazlashishi. Aslida bu ikki omil o'z ahamiyati jihatidan bir-birini taqazo qiladigan, bir-birisiz yuzaga kela olmaydigan faktorlar bo'lib, ularni zarurat yuzasidan ko'ra raqamlash mumkin. Ana shu muhitning yuzaga kelishida katta xizmat qilgan va haqli ravishda sardor va peshvosi sanalgan tengsiz iqtidor sohibi Sher Muhammad Munis Xorazmiy edi. Ma'rifatparvarlik, o'zbek ijtimoiy-axloqiy fikrlar taraqqiyotida Munis Xorazmiy (1778 -1829) ijodi muhim o'ringa ega. Munis ijodi va ma'naviy merosi ko'pgina adabiyotshunos va tarixchi olimlar tomonidan o'rganilgan va o'rganilmoqda, tadqiq qilinmoqda. Uning ijodi nafaqat istiqbol yillarida, balki sho'rolar davrida ham tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan, tahlil va tadqiq qilingan, asarlari chop etilgan.

Asosiy qism. Tadqiqotchilar tomonidan uning ma'naviy merosi filologiya va tarix ilmi doirasida bir qadar yo'lga qo'yilgan bo'lib, ta'lim va tarbiyaga oid faoliyati, unga bog'liq ravishda ijtimoiy-falsafiy mohiyati keng tadqiq qilinmagan. Qolaversa, XIX asr o'zbek ijtimoiy-falsafiy va axloqiy fikrlar taraqqiyotini o'rgangan boshqa tadqiqotchilar Munisning ta'lim-tarbiya masalariga oid qarashlarini umumiy nuqtayi nazardan o'rganganlar, masalani yaxlit holda, monografik tarzda o'rganmaganlar. Munis ijodidagi ijtimoiy-axloqiy, ma'naviy-ma'rifiy qarashlarini xalqimizga keng yoritish, ayniqsa, yoshlarimizni mutafakkirning ushbu g'oyalari bilan yaqindan tanishtirib, buyuk ajdodlarimiz ma'naviy merosini o'rganishga qiziqtirish bugungi kunning eng dolzarb vazifasidir. Zero, ajdodlarimiz yaratgan ulkan ma'naviy meros bilan yana ham kengroq va chuqurroq tanishtirish vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlashga, turli ma'naviy tahdidlarning oldini olishga yordam beradi. Sababi Munisning ma'naviy-ma'rifiy g'oyalari yosh avlodni har tomonlama yetuk va barkamol inson qilib tarbiyalashda ma'naviy tarbiya vosita sifatida xizmat qiladi, bu esa ma'rifatparvar mutafakkir bobolar ma'naviy merosiga mehr tuyg'usini xalqimiz ongi va e'tiqodiga chuqur singdirishda katta samara berishi shubhasiz.

Munis ijodini xolisona yoritishga to'sqinlik bo'lishiga qaramasdan bu borada Q.Munirov [1, 172], Y.Yusupov – Ayyomiy [2, 52-68], T.Ahmedov [3, 46], S.Hasanov [4, 22] kabi olimlar tomonidan mutafakkir ijodini ilmiy yoritishga qaratilgan qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Mustaqillik davrida Munisning boy ma'naviy merosi milliy istiqbol g'oyasi tamoyillari va talablari nuqtayi nazaridan yoritilgan, katta ilmiy qimmatga ega bo'lgan qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Chunonchi, Q.Munirov [5, 192],

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

N.Jumayev [6, 48], S.Hasanov [7, 304], K.Hoshimov, S.Ochil [8, 464], A.Mirzarahimov [9, 40] va N.Mamadaliyeva [10, 69-70]larning tadqiqotlari va maqolalarida Munis Xorazmiyning tarixiy va pedagogik qarashlari, tilshunoslikka oid ayrim masalalari tadqiq qilingan.

Munisning ijtimoiy-falsafiy va ma'naviy-ma'rifiy qarashlari yaxlit holda o'rganilmagan bo'lsada, uning ijtimoiy-ma'rifiy va insonparvarlik qarashlari U.Do'schanova [11, 23] va M.Ahmedova [12, 266]lar tomonidan o'rganilgan.

Xorijiy tadqiqotchi olimlar tomonidan ham Munis ijodi, uning ilmiy merosini tarixiy, adabiyotshunoslik va tarjimonlikka oid jihatlarini o'rganilgan. Jumladan, bu borada rus sharqshunoslik maktabi yetakchilik qilmoqda. Y.A.Kileveyn, A.L.Kun, V.V.Bartold, P.P.Ivanov kabi sharqshunos olimlar mutafakkirning tarixiy asarlarini o'rganganlar va nashr ettirganlar [13, II]. Y.E.Bertels, V.M.Jirmunskiy, N.I.Konrad kabi olimlar esa shoirning badiiy ijodini Yevropa adabiyoti bilan qiyosiy tahlil qilganlar hamda ularning ijodiga tasavvufning ta'sirini o'rganganlar [14.T.3]. XIX asr Xorazm mutafakkirlarini Yevropa sharqshunoslariga tanishtirishda A.Vamberining xizmatlari katta bo'ldi va bu ishlarni A.N.Samoylovich, E.Y.Bregel, M.F.Ko'prilzoda davom ettirdilar [15, 145]. Bugun xorijiy mamlakatlarda Xorazm shoirlari, xususan, Munis Xorazmiy ijodiga qiziqish yanada ortib bormoqda.

Munis va Ogahiyning "Firdavsul-iqbol" asarini o'rganish, tadqiq va tahlil qilish orqali shoir, muarrix, tarjimonlik faoliyatida o'z asri yagonasi sanalgan adibning ma'rifatchilik qarashlari va ularning jaholat, savodsizlik va nodonlikka qarshi kurashdagi o'rni; dahoning axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-falsafiy va ma'naviy-ma'rifiy qarashlari undan keyingi Xorazm ma'rifatparvarlari ijodiga qay darajada ta'siri etgani hamda ularning barkamol insonni tarbiyalashdagi o'rni va ahamiyati namoyon bo'ladi. Ana shunda biz Munis yashagan va ijod etgan davrni tarixiy manbalar, qo'lyozmalar, adabiy-badiiy asarlarni o'rganish orqali uning o'ziga xos xususiyatlari va dialektikasini, ziddiyatlarga to'la jihatlarini ochib berishga; dahoning axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-falsafiy va ma'naviy-ma'rifiy qarashlarining hozirgi zamon uchun ahamiyati va dolzarbligini asoslab berishga; o'z jamiyati va keyingi davrlarda yuz bergan adolatsizlik, haqsizlik, yovuzlik va zo'ravonlik, jaholat va nodonlikka qarshi kurashda Munisning yaxshilik, adolat va tenglik, insof va diyonat, saxiylik, nafsni jilovlash va boshqa ma'naviy-axloqiy qadriyatlar to'g'risidagi qarashlarini tadqiq qilish va ularning insonparvarlik mohiyatini ochib berishga; Munisning ilm-fanni egallash, axloq va aqlning uyg'unligi, vijdoniylik, oliy himmatlik, mehr-muruvvat, o'zaro yordam, kasb-hunarni egallash, poklanish, halollikka e'tibor berish, kamtarlik kabi ma'naviy-axloqiy qadriyatlar to'g'risidagi fikrlarining tarbiyaviy ahamiyatini tahlil qilishga erishamiz.

Muhokamalar va natijalar. Munis Xorazmiy va izdoshlari ijodini o'rganish asnosida ularning axloqiy-ta'limiy qarashlari asarlarining turli o'rinlarida parokanda holatda ko'rinsa ham, aslida ularning ifodasi ma'lum bir tizimga solinganini ko'ramiz. Ana shu tizimni quyidagi tasniflash mumkin:

Qur'on oyatlari va hadisi shariflardan olingan iqtiboslar asosidagi axloqiy-ta'limiy, tarbiyaviy qarashlar. Solnomalarning har biri asari ichida iqtiboslar, Qur'on rivoyatlari va oyatlariga ishora qilingan, hadisi shariflar keltirilgan o'rinlardan tashqari Qur'on oyatlari va hadisi shariflardan olingan iqtiboslar asosidagi axloqiy-ta'limiy, tarbiyaviy qarashlar aks etgan muqaddimalar bilan boshlanishiga ko'p holda e'tibor qaratilmagan. Buni birgina "Riyozi-d-davla" misolida ham ko'rishimiz mumkin. Asar quyidagi falsafiy-ta'limiy xarakterdagi muqaddima bilan boshlanadi:

"Jahonbonlig' mahomining nigini intizomi va hukmronlig' nizomining sarrishtayi ihtimomi ul podshohi adimu-l-ishtibohning qabzayi iqtidor va sarpanjayi ixtiyorig'a mahkamu musallamdurkim, sipehri nilgunning ayvoni rif'atbunyoni aning binoyi san'atidin mutarrah va rub'i maskunning fazoyi vus'atnishoni aning me'mori qudratidin musattahdur. Azimu-sh-shon sultonlarning farqi davlatig'a aning qullug'i dog'idin afsar va rafe'u-l-makon xoqonlarning jabhayi izzatig'a aning eshigi tufrog'idin zavar; malo'u-l-a'lo soyirlari aning ibodati futuhotidin bahramand va jarmi g'abro sokinlari aning itoati fuyuzotidin halovatpayvand; xurshidi duraxshon bir lam'ayi nopadiddur bayzoyi hikmatidin va muhiti bekaron bir qatrayi nomufiddur daryoyi qudratidin; vahdatu kasrat azamati gulistonidin shabname, hayulo va suvrat hikmati ummonidin bir name" [16, 3].

E'tirof etishimiz kerakki, maxsus tayyorgarlik va ko'nikmaga ega bo'lmagan o'quvchi matn mazmunini anglamaydi yoki to'la anglashi qiyin kechadi. Misol tariqasida keltirilgan parcha hozirgi o'zbek adabiy tiliga uyg'unlashtirsa, quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin: *"Jahonni tutishdek muhim ishlarning intizom nigini va hukmronlik nizomining sa'y-harakatlari tizgini ko'm-ko'k osmonning yuksak ayvoni uning binokorlik san'ati bilan tarhi chizilmish hamda butun yer yuzining keng fazosi uning me'morlik qudrati bilan tekislanmish Ul tengsiz podshohning iqtidor qo'li-yu ixtiyor panjasiga xos va faqat ungagina taalluqlidir. Ne-ne ulug' sultonlarning davlati boshiga unga qullik dog'idan toj yetar va yuksak maqomli xoqonlarning izzati manglayiga uning eshigi tuprog'idan zebu-zavar; balanddan baland makonlarni sayr qiluvchilar uning ibodatidan topgan futuhotdan bahramand va qora yerni maskan qilganlar ham uning*

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

itoatidan yetgan fayz bilan halovatga payvand; charaqlab turgan quyosh uning yorug'lik hikmati oldida bir ko'rinmas uchqun, mavj urgan cheksiz ummon uning qudrat dengizidan arzimas qatradir; birlik-u ko'plik buyukligi gulistonidan bir shabnam, hayolotu suvrat hikmati ummonidan bir nam kabi".

Mumtoz matnni hozirgi o'zbek adabiy tiliga uyg'unlashtirish jarayonida uning barcha xususiyatlarini saqlab qolishning iloji yo'q. Bu nafaqat Alisher Navoiy "Xamsa"si kabi nazmni nasrlashtirish, balki yuqoridagidek nasrni nasr orqali ifodalashda ham yaqqol ko'rinib qoladi. Misol uchun hozirgi o'zbek adabiy tilida "jahonni tutish" birikmasi bilan berilgan "jahonbonlig'" so'zi Ogahiy tilida "podshohlik" ("jahonbon" – "podshoh") ma'nosini ham beradi.

Ushbu bir parchada axloqiy-ta'limiy g'oyalar mumtoz adabiyotimizning malohatini namoyon qiluvchi qator badiiy san'atlar asosida bayon qilingan.

Birinchidan, parcha boshdan oxir baraoti istihlol san'ati asosida qurilgan. Bu san'at haqida Atoulloh Husayniy "... kalom ibtidosi maqsadg'a ishora qilmoq yo'li bila maqsudg'a munosib qilinur" – deydi [17, 252]. Ogahiy asar ibtidosida o'zining falsafiy-ta'limiy qarashlariga ijtimoiy-siyosiy mazmun berish bilan boshlagani uning ushbu san'atdan unumli va mohirona foydalanganini ko'rsatadi. Mazkur san'atni nisbatan soddaroq qilib ta'riflasak, undagi so'zlar asar mazmuni, nomiga munosib tarzda uyg'unlashtiriladi. Masalan, Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr"i "Jon qushi chun mantiqi roz aylagay, Tengri hamdi birla og'oz aylagay" [18, 7] yoki "Arba'in" "Hamd angakim, kalomi xayrul-maol Qildi elga rasulidin irsol" [19, 5] – deb boshlangani kabi. Bu mumtoz adabiyotimizda asarlarni baroati istihlol san'ati asosida boshlash an'anasi keng tarqalganini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, matnda jahonbonlig' mahomi, nigini intizom, hukmronlig' nizomi, podshohi adimu-l-ishtiboh, qabzayi iqtidor, sarpanjai ixtiyor, sulton, davlat, qullug', afsar, xoqon, jabhai izzat, itoat kabi ijtimoiy-siyosiy; sipehri nilgun, ayvoni rif'atbunyon, fazoyi vus'atnishon, xurshidi duraxshon kabi astronomik; bino, san'at, me'mor, musattah kabi binokorlik; ibodat, futuhot, fuyuzot, qudrat, vahdat, kasrat, azamat, hayulo, suvrat, hikmat kabi diniy-tasavvufiy atamalar; rub'i maskun, jarm, g'abro, sokinlar, muhiti bekaron, daryo, guliston, shabnam, ummon, nam kabi tabiiy fanlarga xos atamalar orqali tanosublar silsilasi yuzaga keltirilgan.

Uchinchidan, matnda saj'ning bir necha turi o'zaro mutanosib tarzda vujudga keltirilgan.

To'rtinchidan, jahonbonlig', hukmronlig' – qullug' (qulluq); sipehri nilgun, ayvoni rif'atbunyon, malo'u-l-a'lo – g'abro; soyir – sokin; xurshidi duraxshon – lam'ayi nopadid; bekaron – qatrayi nomufid vahdat – kasrat; hayulo – suvrat; daryo, ummon – nam kabi tazodlar tizmasi yuzaga keltirilgan.

Beshinchidan, jahonbonlig', hukmronlig'; intizom, nizom; podshoh, sulton, xoqon; qabza, sarpanja; daryo, ummon, muhit kabi birliklar orqali qator mutarodiflar tizmasi shakllantirilgan.

Oltinchidan, intizom, nizom; qudrat, iqtidor; maskun, sokin kabi birliklar bilan ishtiyoq san'ati vujudga keltirilgan.

Yettinchidan, jahonbonlig' mahomining nigini intizomi – hukmronlig' nizomining sarrishtayi ihtimomi; azimu-sh-shon sultonlar – rafe'u-l-makon xoqonlar; ibodati futuhotidin – itoati fuyuzotidin; xurshidi duraxshon – muhiti bekaron; bayzoyi hikmatidin – daryoyi qudratidin; vahdatu kasrat azamati – hayulo va suvrat hikmati kabi birikmalar tarse'ning nasrdagi go'zal namunalar yaratilgan.

Sakkinchidan, podshohi adimu-l-ishtiboh, sipehri nilgun, ayvoni rif'atbunyon, fazoyi vus'atnishon, azimu-sh-shon sultonlar, rafe'u-l-makon xoqonlar, jarmi g'abro, xurshidi duraxshon, lam'ayi nopadid, muhiti bekaron, qatrayi nomufid kabi birikmalarda sifatlashlar ishlatilgan.

To'qqizinchidan, matn mazmuni tamsilga asoslangan.

O'ninchidan, matnda rif'atbunyon hamda musattah so'zlari orqali "Qur'oni karim"ning "G'oshiya" surasi 18- va 20-oyatlariga [20, 592] ishora qilingani bois iqtibosning o'ziga xos ko'rinishi mavjud.

Bundan tashqari unda tavze' (ohangdorlik), tashbeh, tashbih ul-atrof (taraflarning o'xshashligi) kabi san'atlar qo'llanilgan.

Solnomalarda hukmdorlarni adolatga undash, shohlik Alloh taolo bandalari ustidan xohlagancha hukm yuritish emas, balki ularni himoya qilish, farovonligini ta'minlash mas'uliyati bilan berib qo'yilgan ne'mat va sinov ekanini bildirish maqsadida "Oli Imron" surasi 26-oyatidan "Va xohlagan kishingdan hukmronlikni tortib olursan" mazmunidagi "vatanzi'u-l-mulkamimmantashā'u" iqtibosi ko'p bora keltirilgan. Ushbu iqtibos Alisher Navoiy lirikasida ham muhim ijtimoiy-falsafiy fikrlarni bayon qilishda qo'llanilgan:

Qachonkim zohir etsang "tanzili'-ul-mulk"

Sikandarning bo'lub mag'lubi Doro [21, 28].

Ushbu g'oya, jumladan, "Riyozi-d-davla" muqaddimasida quyidagicha aks etadi: "Moliku-l-mulkekim, mulki bezavoli inqilobi zamondin nuqsonpazir ermas, Sohibu-l-qudratekim, qudrati loyazali andin o'zga hech kishiga dast bermas. Goho ojiznavoz lutfi notavonening qabzayi tasarrufig'a ojizlig' vufuridin "tu'ti-l-mulka man tasha-u [22] fahvosi bila jahon mulkig'a sohibixtiyorlig' topshurub,

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

shahriyorlig' masnadig'a mindurur, goho takabburgudoz qahri tavonoyening sari purg'ururidin "va tanzi'u-l-mulka mimman tasha-u [22] muaddosi bila mamlakatdorlig' afsarin olib xorlig' sarhadig'a yetkurur", ya'ni "Ul zot shunday mulk egasiki, zavolsiz mulki zamonlar o'zgarishi bilan nuqson topmas, shunday qudrat sohibiki, azaliy qudrati O'zidan o'zgaga muyassar bo'lmas. Goho ojizlarni siylovchi lutfi bilan bir notavonning ojizligi haddan ziyodligi bois "...Sen xohlagan kishiga hukmronlik ato etursan" ("Oli Imron" surasi, 26-oyat) xulosasi bilan jahon mulki sohibixtiyorligini topshirib, shohlik taxtiga mindirar, goho takabburlikni erituvchi qahri bilan taxt egaligidan g'ururlanib ketgan qudrat egasini "va xohlagan kishingdan hukmronlikni tortib olursan" ("Oli Imron" surasi, 26-oyat) muaddaosi bilan mamlakatga molik qilib turgan tojini boshidan olib, xoru zorlik sarhadiga indirar".

Xulosa. Ko'rinadiki, XIX asr Xiva xonligi solnomalarida ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'rifiy muhit masalasi birlamchi manbalar asosida pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilish mavjud ijtimoiy-siyosiy muhitni yuzaga keltirgan omillarni aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Munirov Q. Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari. – Toshkent: "Fan", 1960. – 172 b.
2. Munis Xorazmiy. Saylanma /Nashrga tayyorlovchi Y.Yusupov.-T.: "Adabiyot va san'at nashriyoti", 1980. -366 b. Munis Shermuhammad. Tanlangan asarlar /Nashrga tayyorlovchi va so'zboshi muallifi Y.Yusupov. – Toshkent: "Davlat" badiiy adabiyot nashriyoti, 1957. – 384 b.; Munis Xorazmiy: [XVIII asrning oxiri va XIX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan shoir Munis Shermuhammad Avazbek o'g'li Xorazmiyning hayoti va ijodi] – Quyidagi kitobda: "Ayyomiy". O't chaqnagan satrlar. – Toshkent: "Adabiyot va san'at" nashriyoti, 1983. – 52-68 b.
3. Ahmedov T. Munis. – Toshkent: "Fan", 1980. – 46 b.
4. Hasanov S. Munisning ijtimoiy-siyosiy va falsafiy qarashlari. – Toshkent: "O'zbekiston", 1979. – 22 b.
5. Munirov Q. Xorazmda tarixnavislik (XVII-XIX va XX asr boshlari) – Toshkent: "Adabiyot va san'at" nashriyoti, 2002. – 192 bet.
6. Jumayev N. Munis g'azaliyoti: Badiiy mahorat masalalari. – Toshkent: "Adabiyot va san'at" nashriyoti, 1991. – 160 b. Munis Shermuhammad. Savodi ta'lim: Adabiyot o'qituvchilari uchun qo'llanma /Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izohlar muallifi: Nusratullo Atoulllo o'g'li Jumaxo'ja. – Toshkent: "O'qituvchi", 1997. – 48 b.
7. Hasanov S. Xorazm ma'rifati – olam ko'zgusi: Oliy va o'rta maxsus bilim yurtlari hamda maktab o'qituvchilari uchun tavsiya etilgan. – Toshkent: "O'qituvchi", 1996. – 304 b.
8. O'zbekiston pedagogikasi antologiyasi: Ikki jildlik. Birinchi jild. Tuzuvchi-mualliflar: Hoshimov K., Ochil S.; Tahrir hay'ati: Xayrullayev M. va boshq. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995. – 464 b.
9. Mirzarahimov A. Xorazmda ilk nashrlar //Moziydan sado. 2007. – №1. – B.40.
10. Mamadaliyeva N. XVII asrning ikkinchi yarmi XIX asrning birinchi yarmi o'zbek adabiy tilida noan'aviy leksikaning paydo bo'lishi //Ilm sarchashmalari. – 2007. -№4. – B.69-70.
11. Do'schanova U. XIX- XX asrda Xorazmda mutafakkirlarining gumanistik qarashlari. Tarix fan...nomz.. diss... avtoref... – Toshkent, 2011. – 23 bet
12. Axmedova M. XIX asrda Xorazmda ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy-axloqiy fikrlar taraqqiyoti. – Toshkent: "Fan va texnologiyalar", 2016. – 266 bet.
13. Килевейн Е.Я. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сеид Мухаммедхана, 1856-1860 гг. // Известия ИРГО. – СПб, 1981. С. 95-108.; Кун А.Л. Заметки о Хивинском ханстве. //Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1873. № 40 ; Его же. Порядок взимания податей в Хивинском ханстве. // Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1873. № 33 ; 1874, № 2, 3, 6, 9, 10, 11, 12, 14.; Его же. Культурный оазис Хивинского ханства. // Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1874, 8 ноября ;Бартольд В.В. События перед Хивинском походом 1873 года по рассказу хивинского историка. //Кауфманский сборник. – Москва, 1910. – С. 1-19; Его же. История культурной жизни Туркестана. //Сочинения. – ТошкентII. – Москва: Наука, 1963; Его же. Культура мусульманства. //Сочинения. – ТошкентVI. – Москва: Наука, 1966; Иванов П.П. Удельные земли Сеид МухаммедханаХивинского (1856-1865). // Записки института востоковедения АН СССР. – Тошкент IV. – Москва, 1937. С. 27-59; Его же. Архив хивинских ханов XIX в. – Ленинград: изд. ГБ им. Салтыкова-Щедрина, 1940.; Его же. Хивинские хроники XIX в. Муниса-Агахи как источник по истории туркмен. //Материалы по истории туркмен и Туркмении. – Москва-Ленинград, 1938. Т. II.
14. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. //Избранные труды в 5 т. – Москва: Наука, 1965. Т. 3.; Жирмунский В.М. Проблемы сравнительно-исторического изучения литератур.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

//Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Ленинград, 1979.; Его же. Алишер Навои и проблема Ренессанса в литературах Востока. – Ленинград: “Наука”, 1979.; Конрад Н.И. Запад и Восток. Изд. 2. – Москва: “Наука”, 1972.; Его же. Избран.труды. Литература и театр. – Москва: “Наука”, 1978.

15. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб. 1865.; Его же. Очерки Средней Азии. – Москва, 1868.; Самойлович А.Н. Турецкие этюды. – РНБ., Ф.671, ед.хр. 100 – 872 лл.; Его же. Хивинская придворная книгохранилища и книгапечатня Хивинская библиотека в Хивинском замке (аркъ) Рукописи Исфандияр тюрки. – РНБ., Ф.671, ед.хр. 145.; Брегель Э.Ю. Хорезмские туркмены в XIX в. – Москва: “Наука”, 1861.; Его же. Мунис-Агахи. Фирдавс-уликбал. Научно-критический текст. – Лейден, 1989.; Куприлизода М.Ф. Турк адабиётида илк мутасаввуфлар. – Анкара, 1984 (турк тилида).

16. O‘rozboyev A. Ogahiyning “Riyo‘z ud-davla” asari lingvopoetikasi xususida // Ilm sarchashmalari. 2019. №1. – B. 3 – 6.

17. Atoullloh Husayniy. Badoyi‘u-s-sanoyi’. Fors tilidan A.Rustamov tarjimasi.– Toshkent: “Adabiyot va san‘at” nashriyoti, 1981. – B. 252.

18. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. O‘n ikkinchi tom. – Toshkent: “Fan”, 1996. – B. 7.

19. Alisher Navoiy. Arba‘in. – Toshkent: “Navro‘z”, 1994. – B. 5.

20. Qur‘oni karim ma‘nolarining tarjimasi. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – Toshkent: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2001. – 592 b.

21. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. 3-tom. -Toshkent: “Fan”, 1988. -28 b.

22. Sen xohlagan kishiga hukmronlik ato etursan, “Oli Imron” surasi, 26-oyat.

Sherzod ABDURAHMANOV

Buxoro davlat universiteti

mustaqil izlanuvchisi

TALABA-YOSHLARNI VATANPARVARLIKKA O'RGATISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Biz bu maqolamizda tadqiqot ishimizning tajriba-sinov natijalariga ko'ra talaba-yoshlarni vatanparvarlikka o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qildik. Vatanparvarlikni hissiy idrok etish mohiyatini ochib berish va madaniy globallashuv sharoitida vatanparvarlikning o'ziga xos xususiyatlari tug'risida ma'lumotlar olishingiz mumkin.

Kalit so'zlar: talaba-yoshlar, vatanparvarlik, tarbiya, madaniy-ma'naviy, respondent, qadriyat, globallashuv.

В данной статье мы рассказали об особенностях патриотического воспитания студенческой молодежи по результатам опытно-апробационной работы нашей исследовательской работы. Раскрыть сущность эмоционального восприятия патриотизма и получить информацию об особенностях патриотизма в условиях культурной глобализации можно.

Ключевые слова: студенческая молодежь, патриотизм, воспитание, культурно-духовная, респондент, ценность, глобализация.

In this article we have described the characteristics of the UZI of teaching students-youth to patriotism according to the results of the experimental-test of our research work. You can learn about the essence of the emotional perception of patriotism in the annals of revealing and the peculiarities of patriotism in the conditions of cultural globalism.

Key words: student-youth, patriotism, education, cultural-spiritual, respondent, value, globalism.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda o'quvchi-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning pedagogik asoslarini takomillashtirish natijasida xalqimizning boy madaniy-ma'naviy merosini yoshlar ko'z o'ngida gavdalandirish, uning hayotbaxsh jihatlaridan foydalangan holda ta'lim-tarbiya tizimini yanada rivojlantirish, uslubiy ta'minotini kengaytirish zaruriyatini vujudga keltirmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida **"birinchidan**, jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish; **ikkinchidan**, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish hamda xususiy tadbirkorlik sohasiga jalb etish; **uchinchidan**, yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo'llab-quvvatlash va ro'yobga chiqarish, bolalar va yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, ularni jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish" [1] kabi yo'nalishlar belgilangan bo'lib, bu o'z navbatida mazkur jarayonni tadqiqiy va tahliliy yo'nalishga ega bo'lgan pedagogik muammo sifatida ko'rib chiqish zaruratini izohlaydi.

Asosiy qism. Zamonaviy ilm-fan sohasida adabiyotlarda, vatanparvarlik va millatchilik o'rtasidagi munosabatlar masalalari tez-tez turli, ko'pincha, qarama-qarshi kelgan hisoblanadi, shu munosabat bilan vatanparvarlikning etnik va fuqarolik millatchiligi bilan o'zaro bog'liqligini tushunish muhim. Tahlillar ko'rsatdiki: vatanparvarlik va millatchilik munosabatlari bir asrdan ko'proq vaqt davomida mutafakkir va tadqiqotchilarni xavotirga solmoqda. Ba'zi mualliflar ushbu hodisalarni aniqlaydilar, boshqalari ularga qarshi. Ko'p jihatdan, bu qaysi nazariy yondashuv muallifga bog'liq - primordializm, instrumentalizm yoki konstruktivizm. Ayni paytda etnik va fuqarolik millatchiligiga urg'u berish an'anaviy bo'lib qoldi. Etnik millatparvarlik qadriyatlarga e'tibor qaratib, ma'lum bir etnik jamoani mahkamlaydi, aksincha, fuqarolik millatchiligi butun jamiyatni (millatni) birlashtirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Natijada, fuqarolik millatchiligi o'z mazmuni jihatidan milliy vatanparvarligiga o'xshaydi va polikultural etniknikidan ko'ra maqbuldir. Shu bilan birga, o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar davomida talaba-yoshlar ongida an'anaviy ma'noda salbiy qarash bilan ishlatiladigan millatchilik qarashlari davom etayotganligi aniqlandi.

Qadriyatlarni shakllantirish jarayoni, shu jumladan, vatanparvarlik, polietnik muhitning qiyin sharoitida sodir bo'ladi. Bu, ayniqsa, turli xil o'zgarishlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan yosh avlodga tegishli. O'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar vatanparvarlikning talabalar qadriyat tizimidagi o'rnini aniqlash va uning namoyon bo'lishini tushunish va dinamikasini hamda shakllanishining asosiy yo'llarini ochib berish imkoniyatini yaratdi.

O'tkazgan sotsiologik tadqiqotlarimiz va olingan natijalarni taklif qilingan qiymat yo'nalishlari orasida vatanparvarlik ustun mavqeni egallamaydi. Talabalar uchun sog'liq bilan birga oila ham ustuvor

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

ahamiyatga ega. Oraliq pozitsiyada erkinlik, bilim va xotirjamlik mavjud. Shuningdek, soʻralgan talabalar iqtisodiy mustaqillikning muhimligini past baholashlari bilan ajralib turadi. Umuman olganda, javoblarning taqsimlanishiga jinsi, millati va yosh farqi taʼsir qilmasligi qayd etildi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, vatanparvarlikni anʼanaviy tushunish tendensiyasi davom etmoqda. Talaba ongida respondentlar tugʻilgan mamlakat bilan bogʻliq boʻlgan “katta” Vatan obrazi ustun turadi. Bu jihatdan talabalar oʻzlarini fuqarolar sifatida fuqarolik identifikatsiyasi bilan ajralib turishi ajablanarli emas. Vatanparvar talabalar soni vatanparvar boʻlmaganlar ulushidan sezilarli darajada oshadi. Natijada, aksariyat hollarda talaba yoshlar mamlakatni tark etishni istamasliklarini bildiradilar.

Tadqiqot natijalariga koʻra talabalar vatanparvar shaxsning xulq-atvor komponentini ajratib turishi bilan ajralib turadi. Shuningdek, vatanparvar insonning etnik madaniy komponenti talabaning ongida aks etishi taʼkidlandi.

Zamonaviy vatanparvarlikning asosiy funksiyalari haqida gapirganda, respondentlar faoliyat funksiyasini alohida taʼkidlashadi, hozirgi bosqichidagi eng dolzarb vazifalaridan biri - konsolidatsiya qiluvchi narsa - soʻralgan talabalar tomonidan deyarli aytilgan.

Talabalar vatanparvarlikni rivojlantirishga taʼsir qiluvchi asosiy omil sifatida ijtimoiy omilni qayd etdilar. Shu bilan birga, talaba-yoshlarning muhim qismi ekstremal holatlar kabi tashqi omillarning taʼsir darajasini inkor etib, vatanparvarlik tuygʻularining namoyon boʻlishining tabiiy xususiyatini taʼkidladilar. Vatanparvarlikni shakllantirishda urf-odatlarining oʻrni respondentlarning ongida yomon ifodalangan.

Umuman olganda, olingan maʼlumotlar talabalar orasida vatanparvarlik namoyon boʻlishining ijobiy dinamikasini koʻrsatadi [2].

Soʻralgan talabalarning aksariyati umummilliy vatanparvarlik gʻoyasini shakllantirishga ijobiy munosabatda boʻlishdi. Ushbu muammoni hal qilishda ustuvorlik, talabalarining fikriga koʻra, davlatga beriladi. Kerakli sharoitlarning yaratilishi va iqtisodiy muammolarning hal etilishi milliy vatanparvarlikni shakllantirish boʻyicha ishlarni sezilarli darajada tezlashtiradi. Yosh avlodni vatanparvarlik tarbiyasi sohasida aniq davlat siyosatini olib borish zarurligi masalasi ham dolzarb boʻlib qolmoqda. Biroq talabalarning fikriga koʻra, shaxsning vatanparvarlik ruhida rivojlanishi uchun masʼul boʻlgan asosiy ijtimoiy institut - bu oila.

Tadqiqot shuni koʻrsatdiki, talaba-yoshlar respublikada vatanparvarlik tarbiyasi muammosidan xabardor. Bundan tashqari, respublika talaba-yoshlarining fikriga koʻra, bu muammo azaldan mavjud boʻlib, ommaviy axborot vositalari uni toʻliq yoritmayapti.

Shunday qilib, koʻp millatli mintaqada vatanparvarlikni shakllantirishning asosiy usuli - bu vatanparvarlik taʼlimi sohasidagi maqsadga muvofiq, moslashtirilgan va tizimli ish boʻlib, bu jarayonda shaxs va jamiyatni vatanparvar qilish uchun masʼul boʻlgan barcha davlat muassasalari jalb qilinadi.

Muhokamalar va natijalar. Oʻtkazilgan sotsiologik tadqiqotlarni yakunlar ekanmiz, tadqiqot gipotezasi tasdiqlanganligini taʼkidlaymiz. Respublikada vatanparvarlik rivojlanishining oʻziga xos xususiyati quyidagi qarama-qarshilikdir: talabalar tomonidan vatanparvarlikning namoyon boʻlish dinamikasi odatda ijobiy boʻlishiga qaramay, vatanparvarlik muhim ahamiyatga ega emas.

Tadqiqot natijalari asosida baʼzi amaliy tavsiyalar taklif qilindi.

Demak, tadqiqotlar vatanparvarlikni talaba-yoshlarning qadriyat koʻrsatmasi deb hisoblashga va uning koʻp millatli mintaqada shakllanishining oʻziga xos xususiyatlarini ochib berishga imkon berdi.

XXI asr boshlarida vatanparvarlikni falsafiy oʻrganishning dolzarbligi milliy oʻziga xoslik va vatanparvarlik haqidagi gʻoyalarni uning qadriyat asosiga aylantirgan madaniy globallashuv jarayonlarining noaniqligi bilan bogʻliq. Globallashuv sharoitida koʻp yoʻnalishli jarayonlar kuzatilmoqda - vatanparvarlikni eskirgan qadriyat sifatida kosmopolitizm bilan almashtirish zarurligiga boʻlgan ishonchning tarqalishidan, vatanparvarlikni mutlaqlashtirish va uni ksenofobiya, milliy murosasizlik va begona narsalarga nafrat bilan aniqlash. Ushbu murakkab va noaniq jarayonlar ijtimoiy-falsafiy tushunishni talab qiladi.

Globallashuv jarayonining oqibatlaridan biri bu madaniy xilma-xillik uchun xavf tugʻdiradigan madaniyatni standartlashtirish, gʻarbiylashtirishdir. Vatanparvarlik yuqori darajada rivojlangan mamlakatlarigina ommaviy madaniyatning kengayishiga qarshi tura oladilar, yangi sharoitda oʻzlarining milliy va madaniy xususiyatlarini saqlab qoladilar. Ammo muammo shundaki, globallashuv sharoitida vatanparvarlik tushunchasining mazmuni oʻzgaradi, u koʻp qirrali va noaniq boʻlib qoladi va uning amalda shakllanishi koʻp jihatdan falsafiy tushunchaga bogʻliq.

Globallashuv sharoitida vatanparvarlikni mutanosib ravishda falsafiy tahlil qilish zarurati, shuningdek, bir tomondan, soʻzlarning faol ishlatilishiga kirishgan va hamma uchun intuitiv ravishda tushunarli boʻlgan, ikkinchi tomondan, haddan tashqari mafkuralashgan va siyosiyashtirilgan, koʻp yoʻnalishli siyosiy kuchlar tomonidan shior sifatida ishlatilgan atamaning oʻzi noaniqligi bilan bogʻliq. “Vatanparvarlik” tushunchasini talqin qilishning koʻp qirraliligi, uni maʼno jihatidan oʻxshashlari bilan almashtirish ushbu toifani

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

konsepsiyalash jarayoni tugallanmaganligidan dalolat beradi. Faqat siyosiy lashtirishdan, vatanparvarlikni hissiy idrok etishdan uzoqlashibgina konsepsiyaning mohiyatini ochib berish va madaniy globallashuv sharoitida vatanparvarlikning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Bundan tashqari, har birida, taraqqiyotning tarixiy bosqichlaridan boshlab davlatchilik o'zgargan nafaqat vatanparvarlik obyekti, vatanparvarlikning mazmunining o'zi va unga munosabat ham o'zgargan. XXI asrning boshlarida, avvalgidek, rivojlanish, vatanparvarlikda dunyoda yetakchi o'rinlarni yuqori darajadagi davlatlar egallab turibdi. Dunyo miqyosidagi o'yinchilar boshqa xalqlarga kosmopolit identifikatorni taklif qilib, vatanparvarlikni shakllantirishga katta mablag' sarflamoqda. Biroq yangi sharoitlarda vatanparvarlikni shakllantirish bo'yicha an'anaviy yondashuvlar samarasiz. Vatanparvarlik nafaqat fuqarolar orasida "tarbiyalangan" bo'lishi, balki zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari kuchidan foydalangan holda ishlab chiqilishi kerak.

Globalashuv sharoitida sodir bo'layotgan Vatan qiyofasini vatanparvarlik obyekti sifatida o'zgartirish ham batafsil o'rganishni talab qiladi. Vatan endi shunchaki berilgan narsa sifatida qabul qilinmaydi, uning qiyofasi doimo o'zini eslatib turuvchi, ijobiy his-tuyg'ular va jonli vizual tasvirlar bilan bog'liq brend sifatida joylasha boshlaydi. Globalashuv sharoitida vatanparvarlik milliy yakkalanish va o'zini o'zi ta'minlashga qaratilgan emas, u zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda millatning madaniy yutuqlarini dunyoga namoyish etishga qaratilgan. Shu tarzda tushunilgan vatanparvarlikka kosmopolitlashtirish va g'arbiylashtirishning qarshi muvozanati va milliy hamjamiyatni muvaffaqiyatli rivojlanish shartiga aylanishi mumkin. Madaniy globallashuv sharoitida vatanparvarlik tarkibidagi ko'rsatilgan o'zgarishlar chuqur falsafiy tushunishni talab qiladi. Nazariy dolzarbliktan tashqari, vatanparvarlik haqidagi nutqni siyosiydan ijtimoiy-falsafiy yo'nalishga tarjima qilish jamiyatdagi qarama-qarshiliklarni kamaytirishga va millatlarni birlashtirishga yordam beradi [3].

Xulosa. Vatanparvarlik muammosini falsafiy tahlil qilish azaliy tadqiqot an'analariga ega bo'lib, uning boshlanishi antik davrdan - vatanparvarlik fuqarolik jamiyati a'zolarining eng muhim axloqiy majburiyati deb hisoblangan davrdan boshlanadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2017-yil, 6-son, 70-modda.
2. Samarov R., Qodirov U., Fazliyev F. Vatanparvarlik tarbiyasining ayrim jihatlar. – Toshkent, 2006.
3. Волковицкий Г.А. Мотивация военно-профессионального самосовершенствования. – М., 1994. – 73 с.

Xol XUDOYQULOV

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti professori, pedagogika fanlari doktori

Gulchexra ABDULLAYEVA

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti pedagogika va umumiy psixologiya kafedrası tayanch doktoranti

MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYA ISHLARI SAMARADORLIGI VA BAHOLASH MEZONLARI

Maqolada ma'naviy-axloqiy tarbiya, uning mazmuni hamda sifat va samaradorlik ko'rsatkichlari, jamiyat taraqqiyotida ma'naviy-axloqiy muhitning tutgan o'rni yoritib berilgan. Xususan, "Oila, maktab va mahalla hamkorligi" ning birlikdagi ishlarini baholash kriteriyalari va o'quvchilarning (10-sinf) ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik sifatlarini belgilash va shu orqali umumiy o'rta ta'lim maktablarida ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarini kvalimetriyalashning usullari hamda uning zaruriyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: kvalimetriya, ma'naviyat, pedagogik hamkorlik, baholash mezonlari.

В статье подробно описаны духовно-нравственное воспитание, его содержание, а также показатели качества и эффективности, роль духовно-нравственной среды в развитии общества. В частности, критерии оценки совместной работы "Семья, школа и общество" и определение качества духовно-нравственного воспитания учащихся (10 класс), а значит квалиметрия духовно-нравственного воспитания, а также его необходимость в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: квалиметрия, духовность, педагогическое сотрудничество, критерии оценки.

The article describes in detail the spiritual and moral education, its content, as well as indicators of quality and efficiency, the role of the spiritual and moral environment in the development of society. In particular, the criteria for assessing the joint work "Family, school and society" and the definition of the quality of spiritual and moral education of students (grade 10), which means qualimetry of spiritual and moral education in secondary schools by methods. as well as its necessity.

Key words: qualimetry, spirituality, pedagogical cooperation, assessment criteria.

Kirish. Ma'naviyat, axloq har qaysi jamiyatda nafaqat insoniy munosabatlarni, balki har qanday munosabatlar turini tartibga soluvchi, rivojlantiruvchi va oziqlantiruvchi kuchdir. Mana shu kuchga intilishga bo'lgan harakatni esa har bir farzandga aynan yoshligidan o'rgatib, ko'nikma berib borilsagina maqsadga muvofiq ish bo'ladi, albatta. Bu borada esa jamiyat va davlat kimga tayanadi? Albatta, birinchi o'rinda jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lgan oilalarga, navbatdagi o'rinlarda esa, asosan, ta'lim-tarbiya maskanlari va mahalla organlariga ishonib, tayanib ish ko'radi. Shu maqsadda mamlakatimiz o'zining millionlab oilalari farzandlarini ta'lim-tarbiyali qilishda, unga javobgarlikni kuchaytirish va daxldorlikni kengaytirishda yuqoridagi uch asosiy bo'g'inlarning mas'ulligini huquqiy asosda belgilab bergan. Ma'naviy-axloqiy tarbiya vazifalari asosan quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy ongini shakllantirish.
2. Ularda ma'naviy-axloqiy his-tuyg'ularni tarbiyalash va rivojlantirish.
3. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy xulq-atvor ko'nikma va odatlarini tarkib toptirish [3, 249].

Asosiy qism. O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy jihatdan kamol toptirish masalasi pedagogik hamkorlik zimmasiga yuklangan kuchli mas'uliyat, xayrixohlik va birdamlikka xos bo'lgan faol harakatlarga bog'liqdir. Biz, bejizga "oila-maktab-mahalla" ning birlikdagi faoliyatini "pedagogik hamkorlik" sifatida baholamadi. Farzand tarbiyasi xususiy ish emas, bu umummilliy va umummajburiy bo'lgan umumbirlikdagi, ya'ni hamkorlikdagi jarayondir. Farzandni ta'lim-tarbiyali qilish nafaqat "zahmatkash" o'qituvchilarning, balki ota-onalarning, qo'shimcha kuch zaruriyatining, bosh avvali bo'lgan, mahalla faollarining ham muhim vazifasi ekanini inobatga olgan holda, faoliyat oldi majburiyatlari ulardan katta pedagogik bilim talab etadi, ko'nikma va mahorat zaruriyatini yuklaydi.

"Pedagogika" tushunchasi faqatgina o'qituvchigagina xos bo'lgan atama emasligi, farzand tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan har qanday inson ustoz sifatida bolaning tarbiyasida muhim iz qoldira olishi, buning uchun esa ulardan kuchli pedagogik bilim va mahorat talab etishini hayotning o'zi tasdiqlab turibdi. Shunday ekan, hayotda hech kim tarbiya ishida tamoshabin emas, u asosan ijrochidir. Hattoki, uning shunchaki kuzatuvchi ekanligi ham beparvolik, loqaydlik ko'nikmalari bilan o'z-o'zidan insonga ma'lum bir aks tarbiya berib qo'yishini unutmasligimiz lozim.

Ma'naviy tarbiya jarayonini takomillashtirish bilan bo'g'liq bo'lgan dolzarb masalalardan biri - mazkur pedagogik faoliyatning ta'sirini, ya'ni sifat va samaradorligini o'rganish va baholashning ilmiy

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

asoslangan mexanizmlarini ishlab chiqish bilan bog'liqdir. Chunki har qanday faoliyatning mazmuni uning sifat va samaradorlik ko'rsatkichlari bilan baholanadi va maqsadga muvofiqlik belgisi bilan o'lchanadi.

Mamlakatimizda yosh-avlod tarbiyasidek buyuk vazifani ado etishda tayanch hamkorlik tomonlarining qay darajada faoliyat olib borayotganligini baholash maqsadida olib borilayotgan tadqiqot ishimizning amaliy vazifalari sirasiga quyidagilar kiradi:

- tadqiqot olib borish uchun mamlakatimizning o'zaro bir-biridan uzoq va turlicha madaniyatga ega bo'lgan uchta turli hududlaridan umumiy o'rta ta'lim maktablarini tanlab olish va ularning ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarini bir yillik monitoringini o'rganib tahlil qilish;

- o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini o'rganish uchun sotsiologik so'rovnoma tuzish va 10-sinflar o'rtasida anketa shaklida o'tkazish;

- ota-onalarning tarbiyaviy yondashuvlarini, qadriyatlarini o'rganish va baholash maqsadida anketa so'rovnoma o'tkazish;

- olingan statistik ma'lumotlar va o'tkazilgan anketa so'rovnoma orqali yig'ilgan ma'lumotlarni matematik statistik tahlildan o'tkazish.

1-shakl. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida "Oila, maktab va mahalla hamkorligi"ning ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarini baholash modeli

1-savol: Baholash bu?

Baholash - ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayonining muayyan davr mobaynida maqsadga muvofiqlik darajasini avvaldan belgilangan mezonlar asosida o'lchash, samaradorligini aniqlash va tahlil qilishdan iborat jarayondir.

2-savol: Baholashdan maqsad nima?

- har qanday faoliyatning qiymati uning "sifat" va "samaradorlik" parametrlari bilan ahamiyatli. Lekin, aynan ma'naviy-axloqiy sohada sifat va samaradorlik o'lchami hali aniqlanmagan miqdor.

- pedagogik hamkorlik faoliyatini baholashdan **maqsad** - avvalo, faoliyatning umumiy natijadorligini aniqlash va uning davlat dasturlari asosida **maqsadga muvofiqlik** darajasini o'lchash hamda qator masalalarni hal etish, ochiqlash, diagnostikalash va rejalashtirish imkonini yaratishdan iboratdir.

3-Savol: Nimalar baholanadi?

Javob A	Javob B	Javob D	Javob E
O'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasi baholanadi	Ota-onalarning hamkorlikdagi tarbiyaviy qadriyatlarini baholanadi.	Mahalla hamjamiyatining tarbiya ishlaridagi sheriklik darajasi o'rganiladi.	Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlari bo'yicha indikatorlari aniqlanadi.
Maqsad - o'quvchilarning shaxsiy sifat va fazilatlarini, hamda ularning tarbiyaviy bilim va ko'nikmalarini aniqlash.	Maqsad - ota-onalarning farzand tarbiyasida tayyorgarlik darajasini o'rganish, bilim, amaliy ko'nikma va malakalarini baholash.	Maqsad - mahallaning maktab o'quvchilarining ma'naviy kamolotiga ta'siri qay darajada ekanligini baholash.	Maqsad - maktab o'quvchilarining ma'naviy-axloqiy tarbiyalash mexanizmlari, bu boradagi mavjud shart-sharoitlari, yutuq va kamchiliklarini o'rganish va tahlil qilishdan iborat.

4-Savol: Qanday baholanadi?

Javob A	Javob B	Javob D	Javob E
Anketa so'rovnoma o'tkaziladi	Anketa so'rovnoma o'tkaziladi	Suhbat, savol javob va muayyan faoliyatni baholash kriteriyalari orqali baholanadi	Suhbat, savol javob va hujjatlarni tahlil qilish orqali baholanadi

5-Savol: Baholashning ahamiyati nimada?

Javob:

✓ Tarbiyaviy ishlar holati bo'yicha ma'lumot olinadi;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- ✓ Pedagogik hamkorlik faoliyati o'rganiladi;
- ✓ Hamkorlik tomonlarining sust yoki kuchli ta'sirga ega jihatlari o'rganiladi;
- ✓ Mas'ul tomonlar o'z kamchiliklarini anglaydi;
- ✓ Ma'naviy tarbiyaga oid davlat dasturlarining ijro etish darajasi aniqlanadi;
- ✓ Ma'naviy tarbiya mazmuni anglash va baholash metodikasini takomillashtirish;
- ✓ Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ma'naviy tarbiya jarayoni haqida umumiy ma'lumotga ega bo'linadi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarini kvalimetriyalash uchun, avvalo, uning sifat va samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash mezonlarini belgilab olish lozim.

№	Faoliyatni baholash kriteriyalari	Maksimal ball	O'lchov birligi	Umumiy o'rta ta'lim maktablari foiz ko'rsatkichlari			
				№ son i	№ ball	№ soni	№ ball
1	Maktab va sinf ota-onalar majlislarining o'z vaqtida o'tkazilishi		Soni				
2	Mahalla faollari va ta'lim muassasasi o'rtasida tashkil etilgan tadbirlar soni		Soni				
3	O'quvchilarning ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda erishgan yutuqlari		Soni				
4	O'quvchilar tamonidan sodir etilgan jinoyatchilik va huquqbuzarliklar soni		Har bir sinf o'quvchilari soniga nisbatan				
5	Tarbiyasi og'ir, jinoyatchilikka moyilligi bor (maktab ichki nazoratiga olingan o'quvchilar soni)		Har bir maktab soniga nisbatan (foiz)				
6	Maktab ichki nazoratidan olingan va ichki nazoratdan chiqarilgan o'quvchilar monitoringi (oxirgi 3 yil davomida)		Soniga nisbatan				
7	Muntazam ravishda kelmaydigan o'quvchilar soni		Har bir maktab soniga nisbatan (foiz)				
8	Pedagogik hamkorlik tomonlari ustidan tushgan ariza va shikoyatlar yoki javobgarlikka tortilgan ota-onalar, o'qituvchilar va mahalla rahbarlari		Har bir maktab soniga nisbatan (foiz)				
9	O'quvchilarni to'garaklarga jalb etilishi		10-sinf o'quvchilari soniga nisbatan (foiz)				
10	Notinch oilalarning farzandlari soni		Har bir maktab				

		o'quvchilari soniga nisbatan (foiz)
11	Amalga oshirilayotgan ishlarning (OAV) mahalliy matbuotlarda, Vazirlik va boshqarmaning ijtimoiy tarmoqlaridagi sahifalarida (telegram, facebook) yoritib borilishi	Har bir maktab o'quvchilari soniga nisbatan (foiz)
12	Erta turmush qurish va tug'ruq holatlari	Har bir maktab o'quvchilari soniga nisbatan (foiz)

**2-shakl. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida "Oila, maktab va mahalla hamkorligi"ning
ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarini baholash indakatorlari**

Muhokamalar va natijalar. Tadqiqot ishimiz doirasida amaliyot olib borish uchun 10-sinf o'quvchilarini tanlab olindi. Sababi bu yoshda pedagogik hamkorlikning sifat jihatdan mahsulini o'rganish va baholashga, xulosa olishga to'laroq erishish mumkin.

Ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlikning mahsuli sifatida juda ko'p sifat va xususiyatlarni keltirish mumkin. Lekin, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek **o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik sifatlarini** aynan o'ninchi sinf o'quvchilari misolidan kelib chiqib, ularning yosh xususiyatlari bilan bog'liq ravishda avvaldan ko'zlangan maqsad asosida quyidagicha belgilab oldik:

- milliy o'ziga xosligi;
- mehnatga oid faoliyatlarda yetarlicha ko'nikmaga ega ekanligi;
- ta'limga to'la jalb etilganligi;
- o'z vataniga sadoqati va fidoiyligi;
- insonparvarlik xususiyatlariga ega ekanligi;
- o'z kelajagi yo'lida tashabbuskorligi;
- buzg'unchi g'oyalarga qarshi immunitetning shakllangan ekanligi;
- ekologik muhitga bo'lgan sog'lom munosabatga tayyorligi;
- estetik ong va faoliyatga yo'naltirilganligi;
- o'z jamoasiga nisbatan har tamonlama faollik jihatlariga to'la ega ekanligi;
- mustaqil fikr, sog'lom dunyoqarash va keng tafakkurga ega ekanligi.

Ushbu me'zonlar esa asosan quyidagi tamoyillarga bilan bog'liq holatda ishlab chiqiladi:

- onglilik;
- insonparvarlik;
- vatanparvarlik;
- mehnatsevarlik;
- milliylik;
- ilmlilik;
- intizomlilik.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya – kompleks tarbiya turlarini o'z ichida olgan bo'lib, mehnat, jismoniy, axloqiy, estetik, ekologik, fuqarolik tarbiyasining birligi va integratsiyasini yuzaga keltiradi. O'quvchilarni tarbiyalashda ham, faqat axloqiy tarbiyaning o'zi bilan yoki mehnat tarbiyasi bilangina cheklanib yoinki diqqatni mutloq qaratib ish ko'rilmaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, kompleks tarbiya turlarini o'zida mujassam etuvchi ma'naviy tarbiyani muntazam ravishda o'quvchilarda doimiy harakat asosida tarkib toptirishga erishish muhim ijtimoiy zaruriyat bo'lib, bu umumiy birlikdagi kuchni talab etuvchi anchayin murakkab va mashaqqatli jarayondir. Mashhur xitoy pedagogi Syuy Teli qarashlarida esa ma'naviy tarbiya besh muhabbatga asoslanadi: vatanga, xalqqa, mehnatga, ilm-fanga muhabbat, jamoatchilik mulkini asrashdir [5, 10].

"Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi"da aynan yuqori sinf o'quvchilarida ma'naviy tarbiya jarayoni orqali inobatga olinishi lozim bo'lgan jihatlar quyidagilardan iborat:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- o'smirlik yoshiga xos ichki pozitsiyaning paydo bo'lishi;
- irodaviy sifatlarning namoyon bo'lishi;
- ijtimoiy faollik, bilishga intilish va o'zini namoyon qilish motivlarining rivojlanishi;
- faoliyat va muloqot mazmunini belgilovchi shaxsiy qadriyatlar tizimining shakllanishi;
- shaxslararo munosabatlarning differensiallashuvi, referent guruhlarining paydo bo'lishi;
- fuqarolik pozitsiyasi, o'zi va atrofdagilarga hamda jamiyatga munosabat asoslarining shakllanishi;
- milliy qadriyatlar, an'analarga hurmatning namoyon bo'lishi;
- o'zini-o'zi tarbiyalash va shaxsiy sifatlarning rivojlanishi;
- o'z muammolarini o'zi mustaqil hal qilishga intilish;
- xavfsiz hayot madaniyati bo'yicha bilim va ko'nikmalarning namoyon bo'lishi;
- axloqiy, siyosiy dunyoqarash va diniy e'tiqodning shakllanishi;
- pozitiv ijtimoiy mo'ljallarning oydinlashuvi va ularga erishish yo'lidagi intilishlar;
- ma'naviy-axloqiy prinsiplarning qat'iylashuvi;
- ichki his-tuyg'ularga e'tiborning oshishi, emotsional munosabatlarning tanlov asosida namoyon bo'lishi;

bo'lishi;

- mustaqil hayot uchun zarur ijtimoiy kompetensiya va fazilatlarning odatlarga aylanishi [2].

O'quvchi-yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda tarbiyalov ishlarining turli mexanizmlari, shakl va vositalari mavjud bo'lib, ularni baravar va ommabop qo'llash yoki eng ta'sirchan usul deya faqat bir xil metodlardan foydalanib ish ko'rish tarbiya ishiga ba'zan salbiy ta'sir etishi mumkin. Misol uchun, yuqori sinf uchun tanlangan tarbiyalov metodlari boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun murakkab va tushunarsiz kechib, samarasizlik kasb etadi. Umuman olganda, ma'naviy-axloqiy tarbiyalash vositalari, shakl va usullarini tanlashda o'quvchilarning quyidagi jihatlariga katta e'tibor qaratilishi va inobatga olinib qo'llanishi zarur:

- yoshi;
- onglilik darajasi;
- ichki, psixologik xususiyatlari;
- potologik imkoniyatlari;
- oilaviy muhit shart-sharoitlari kabi bir qancha o'quvchining o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinishi zarur.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya samaradorligini ta'minlashda ta'lim-tarbiya jarayonining birligi, uning maqsad va vazifalarining mushtarakligi katta ahamiyat kasb etgan holda o'quvchining ongini:

- sof ilmiy bilimlar bilan band etilganligi;
- sog'lom dunyoqarash bilan boyitilganligi;
- ijtimoiy hayot mazmuni uchun zarur bo'lgan sifat va fazilatlar bilan qurollantirilganligi;
- mehnatga oid ko'nikmalarga ega ekanligi;
- eng asosiysi, ushbu bilim va ko'nikmalari bilan o'z vaqtini unumli va samarali tashkil eta olish qobiliyatini yetarlicha shakllantirilganligi muhim ahamiyatga egadir.

Keyingi mustaqil hayotning murakkab va qiyin kechishi, o'quvchi shaxsini tarbiyalashda kompleks yondashilmaganligidan dalolat beradi. Aytaylik, maktab o'z vazifasini ado etishga doimiy harakat qilgan bo'lsayu, bu o'rinda ota-onaning ta'sirida sustlikka yo'l qo'yilgan bo'lsa, yoki aksincha ta'lim muassasasi o'qituvchilarning o'z kasbiga nomunosibligi va butun boshliq shaxs taqdiriga loqaydligi kuzatilgan bo'lsa, mahalladan ta'lim muassasasi yoki ota-ona tamonidan so'ralgan va kutilgan ko'mak faqat qog'ozbozlik uchun ishlagan bo'lsa – ularning mahsuli sifatida ulg'aygan yoshlar ertaga ham o'z hayotini mustaqil qurishga qiynaladi, ham jamiyati uchun katta tushov bo'lib shakllanib boradi. Mana maqsad va faoliyat birligining ahamiyati qay darajada muhim ekan. Oila a'zolari tamonidan ham, ta'lim muassasasi hamda mahalla a'zolari tamonidan ham o'quvchiga bo'lgan munosabatning sidqidilligi uning kamolotini ishonchli qo'llarda ekanligini belgilaydi.

O'quvchi shaxsini ma'naviy-axloqiy tarbiyalash - avval oddiy va sodda asta-sekinlik bilan esa murakkab shakllarda tizimli ta'sir etishga bog'liq. Bunday tizimli ta'sir etishda nafaqat oila, ta'lim muassasasi va mahalla organlarining birlikdagi faoliyati balki, uch pedagogik hamkorlik va uning doirasidan tashqaridagi ijtimoiy-siyosiy ahvol, jamiyat a'zolarining targ'ibotlari va, eng muhimi, ma'naviy ta'siri ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Bugun bizning ijtimoiy hayotimiz, siyosatimiz, iqtisodiyotimiz, ekologiyamiz, qo'yinki, odamlarimiz ham o'zgarib bormoqda. Hayotimiz avvalgidan ancha murakkablashib ketmoqda. Bunday vaziyatdan kelib chiqib bugungi kun yoshlariga zamon o'zgacha talab qo'ymoqda, endilikda yanada kuchliroq, yanada bilimlroq, yanada tashabbuskorroq, kurashuvchan, mustahkam asosda tarbiya topgan yoshlarga ehtiyoj katta va bu hamisha ham davlat va jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ustun

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

talab bo‘lib kelgan. Ayniqsa, bugungi butun jahon pandemiyasi sharoitida bunga umid va ishonch bildirmasdan murakkab hayot bosqichlarini yengib o‘ta olmaymiz.

Bugungi kun yoshlar tarbiyasidagi yana bir muammolarimizdan biri bu – jamiyatimizda milliy tarbiyaning ta’siri tushib borayotganligidadir. Yoshlarimizning yurish turishidagi, qarashlaridagi o‘zgarishlarni kuzatib turib, ularning qiyofasidan kelib chiqib, yevropacha tarbiya bilan o‘zimizning sharqona tarbiya o‘rtasidagi avvalgi tafovut yo‘qolib borayotganligini kuzatishimiz mumkin. Demak, tarbiyalash uchun eng asosiy bo‘g‘in bu - oila va maktabning birlikdagi kuchi bo‘lib, ularning hamkorligini mustahkamlovchi va tarbiya ishlarini to‘ldirib boruvchi yana bir bo‘g‘in – mahalla organlari hisoblanadi. Tarbiyadagi hamkorlik bilan bog‘liq ko‘p chet el olimlarining tadqiqot ishlarini o‘rganib turib shunday xulosaga keldikki, mahallani o‘quvchilar yoinki, butun bir jamiyat tarbiyaviy muhitiga daxldorligi belgilanmagan bo‘lib, faqat oila va ta’lim muassasasining bu boradagi daxldorligi va javobgarligi huquqiy asosga ega ekanligini aytishimiz mumkin. Farzand tarbiyasi hamisha ham silliq ketavermaydi, shunday bir murakkab vaziyatlar keladiki, tarbiya ishlaridagi bunday mashaqqatlarni yengish va bo‘shliqlarni birgalikda to‘ldirishda mahallaning roli katta ahamiyat kasb etadi. Mohir rus pedagogi K.D.Ushinskiyning “Ijtimoiy tarbiyada xalq ruhi” nomli asarida ota-onalar uchun tarbiya borasidagi bilim dastlab pedagogik adabiyotlarni chuqur o‘rganishdan boshlanishi, ota-ona bilimdon tarbiyachilik san’atiga ega bo‘la olishi uchun xalq ruhi bilan sug‘orilgan xalqchillik g‘oyasiga asoslanib ish ko‘rishi darkor ekanligi ta’kidlab o‘tilgan [3, 26]

Demak, “oil-mahalla -maktab” hamkorligi o‘quvchi yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash ishlari orqali ularni kelajakka, vatanimizning istiqbolli ertasiga tayanch kuchi sifatida tayyorlaydi. Ushbu maqsad yo‘lida mazkur uch halqa uzilmasligi, hamisha bir-biriga ko‘mak bo‘lishi, o‘quvchi-yoshlardagi ma’naviy bo‘shliqni birgalikda to‘ldirishi lozim. Agarda oilani ham farzandi bilan ishi bo‘lmasa, ta’lim muassasasi tarbiya ishlariga yuzaki yondashaversa, mahallada farzandlar taqdiriga beparvolik kuchayaversa – bunday subutsizlikdan jamiyatimiz jarlikka qarab ketishi tayin. Ma’naviy-axloqiy tarbiyaning asosiy targ‘ibotchilari sifatida ta’lim muassasasi va mahalla jamoatchiligi nafaqat o‘quvchilarni, balki joyi kelganda ularning ota-onalari bilan ham pedagogik bilimlar asosida tarbiyaviy ishlar olib borishi, farzand tarbiyasi uchun oiladagi zarur shart-sharoitlarni to‘la o‘rganib chiqib, mavjud kamchiliklarni bartaraf qilish va sog‘lom muhit yaratib berish uchun yordamchi kuch bo‘la olishi lozim.

Xulosa. Mustahkam kelajagimizga barkamol yosh avlodni tarbiyalab yetkazib beruvchi pedagogik hamkorlik faoliyatini kavalimetriyalash, ya’ni umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quvchilarning tabiyalanganlik darajasi va bu borada amalga oshirilayotgan ishlar samaradorligini aniqlash, hamkorlikni o‘z nomi bilan bir maqsadda to‘laqonli hamkor faoliyat olib borayotganligini baholash zaruriyati bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Pedagogik hamkorlikning ma’naviy- axloqiy tarbiya ishlarini baholash to‘g‘ridan-to‘g‘ri yuzaga keladigan jarayon emas, avvalo, ma’naviy-axloqiy tarbiya ishlarini baholash me’zonlari va faoliyatni kvalimetriyalashning ilmiy asoslangan nazariy va amaliy metodlarini ishlab chiqishni talab etadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2021-yil 19-yanvardagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari” to‘g‘risida o‘tkazilgan videoselektor yig‘ilishi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda “Uzluksiz ma’naviy tarbiya tizimini takomillashtirish to‘g‘risidagi ”1059-sonli Qarori. — Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 19.06.2020-y., 09/20/391/0777
3. Xudoyqulov X.J. Tarbiyaviy ishlar metodikasi // O‘quv qo‘llanma. -Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”- 2020, B-26; B-249
4. Pedagogika: ensiklopediya. II jild. A-Yo / Tuzuvchilar: jamoa // Mas’ul moharrir R.F.Safarova. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2015. – 376 b.
5. Лю Л. Нравственное воспитания детей в современной китайской сем’е на основе народной педагогики : автореф. Канд. Пед. Наук. /Л.Лю. – Ёшкар-ола : Марийск. гос. Ун-т, 2011. – 27 с.

Sardorbek SHARIFZODAUrganch davlat universiteti
tayanch doktoranti**O'QUVCHILARDA TAYANCH KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDA
INTEGRATIV YONDASHUVDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK
ASOSLARI**

Ushbu maqolada o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishda integrativ yondashuvdan foydalanishning pedagogik-psixologik asoslari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, integrativ yondashuv, faoliyat, ijtimoiy kompetentlilik, motiv.

В данной статье описываются педагогические и психологические основы использования комплексного подхода к формированию базовых компетенций учеников

Ключевые слова: компетентность, интеграционный подход, активность, социальная компетентность, мотивация.

This article describes the pedagogical and psychological foundations of using an integrated approach to the formation of basic competencies in students.

Key words: competence, integration approach, activity, social competence, motivation.

Kirish. Yosh avlodda o'zaro hamkorlikka kirishish, madaniy qadriyatlarni e'zozlash, tolerantlik sifatleri shakllanishi talab qilinmoqda. Ta'lim jarayonida o'quvchilar birinchi navbatda xalqning ko'p asrlilik ijtimoiy tajribasini o'zlashtiradilar. Shuning uchun ham mazkur jarayon o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ular o'zlashtirgan ijtimoiy tajribalarini istiqboldagi faoliyatlarida qo'llash imkoniyatiga ega bo'lalilar. Umuminsoniy qadriyatlar negizida o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijod qilish, ma'naviy-axloqiy xatti-harakatlarni bajarish ko'nikmasi shakllanadi. Falsafa, sotsiologiya, pedagogika, psixologiya yo'nalishidagi tadqiqotlarda ta'lim jarayoni o'quvchilarga xalqning ijtimoiy tajribasini singdiruvchi jarayon sifatida baholangan. Ta'lim o'zining xarakteriga ko'ra aniq maqsadga yo'naltirilgan pedagogik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda o'quvchilar tarbiyalanadilar, rivojlanadilar, hayot uchun zarur bilim va kompetensiyalarni egallaydilar. Mazkur bilim va kompetensiyalar o'quvchilarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashishlarini ta'minlaydi.

Asosiy qism. Bizning tadqiqotimizda integrativ yondashuv asosida o'quvchilarda hayot uchun zarur bo'lgan tayanch kompetensiyalarni shakllantirish, bu jarayonda o'quvchi shaxsiga samarali ta'sir ko'rsatadigan omillar, metod va vositalarni qo'llashga oid ilmiy yondashuvlar ishlab chiqiladi.

Ijtimoiylashish bir tomondan qaraganda murakkab jarayon emas, u shaxsning faoliyat sohasi, uning xarakteri, o'ziga xosligini aks ettiradi. Shaxsning faoliyati va o'ziga xosligi uning ijtimoiy funksiyalari, tayanch kompetensiyalarini ifodalaydi. Tayanch kompetensiyalarga ega bo'lgan shaxs jamiyat hayotida faol ishtirok etadi, uning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shaxsning jamiyat hayotida faol ishtirok eta olishi unda shakllangan kompetensiyalarga bevosita bog'liq. Tayanch kompetensiyalar yordamida inson madaniy va moddiy boyliklarning mohiyatini angelaydi, uni o'zlashtiradi, shaxslararo muloqotga kirishadi, o'zining fuqarolik pozitsiyasini namoyon etadi, fan-texnika yutuqlarini o'zlashtiradi va ulardan o'z o'rnida foydalanadi.

Taniqli mutaxassislar B.G.Ananyev [2], A.N.Leontev[4]larning ta'kidlashicha, inson ruhiy rivojlanishi jarayonida kishilik jamiyatida o'ziga qadar yaratilgan madaniyat va ma'rifatga oid barcha boyliklarni o'zlashtiradi, mavjud tajribalarni egallaydi. Ijtimoiylashgan shaxs atrof-dagilarga salbiy ta'sir ko'rsatadigan barcha vositalar va omillarni bartaraf etish imkoniyatiga ega. Bunday shaxs o'z-o'zini rivojlantiradi, o'z faoliyatini amalga oshiradi, ijodiy quvvatlarini ro'yobga chiqara oladi.

Tayanch kompetensiyalarni shakllantirish natijasida ijtimoiylashgan shaxs atrof-muhitga ijobiy ta'sir ko'rsata oladi, o'z faoliyatining ijtimoiy mohiyatini angelaydi va jamiyat madaniy-ma'naviy hayotini rivojlantirishga hissa qo'shadi. Ijtimoiylashish insonning shaxslararo munosabatlar, madaniyat olamiga kirishishini anglatadi. Bunda unga tayanch kompetensiyalar ko'maklashadi. Tayanch kompetensiyalar o'quvchilarga faoliyatning turli bosqichlarida o'quv jarayonida ijtimoiy madaniy me'yorlar, hayot uchun zarur bilimlarni integratsiyalashtirgan holda o'zlashtirish natijasida hosil bo'ladi. Tayanch kompetensiyalar shaxslararo va shaxsning ichki munosabatlari, nuqtayi nazarlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu o'z navbatida, tayanch kompetensiyalarning shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishi, kommunikativ munosabatlarga kirishishi, umummadaniy tajribalarni o'zlashtirishga ko'maklashadi. Tayanch kompetensiyalar o'quv jarayonining natijasi va o'quvchilarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta'minlovchi pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. O'quvchilarda tayanch kompetensiyalar qanchalik samarali shakllangan bo'lsa,

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

ularning ijtimoiylashuvi shu qadar jadal kechadi. Tayanch kompetensiyalar yordamida o'quvchilar turli-tuman ijtimoiy vaziyatlarga osongina moslashadilar. O'quvchilarda tayanch kompetensiyalar qanchalik samarali shakllangan bo'lsa, ular murakkab sharoitlarga shunchalik oson moslashadilar va ijtimoiy faollik ko'rsatadilar.

Integrativ yondashuv asosida tayanch kompetensiyalar shakllantirilganda o'quvchilarning turli yo'nalishdagi amaliy ko'nikmalari bir-birini to'ldiradi.

R.G.Safarova [7], Y.M.Asadov [5], X.P.Nazarova [3], L.A.Petrovskaya[6]larning ta'kidlashicha, insonlar kommunikatsiya jarayonida birgalikdagi harakatlar bilan bog'liq xulq-atvor ko'rinishlariga qarab yo'nalish oladilar. Qoidalarining bunday tizimi an'analar, ochiq xarakterdagi ijtimoiy etiketlar, raqobat muhitini boshqarish kabi xatti-harakatlarni mujassamlashtiradi.

Muhokamalar va natijalar. Tayanch kompetensiyalarning tarkibiy qismi sifatida kommunikativ kompetensiyani tahlil qilar ekanmiz, insonlarning bir-birini tushunish vositasi sifatida talqin etish kerakligini ta'kidlamoqchimiz. O'quvchilar muloqotning turli uslublarini egallash bilan bir qatorda undan o'zaro muvofiq keladigan vaziyatlarda foydalanish kompetensiyasiga ham ega bo'lishlari kerak. Shu orqali o'quvchilar shaxslararo munosabat tajribasini ham o'zlashtiradilar. Kommunikativ kompetensiya o'zida shaxslararo muloqot tajribasi, xulq-atvor me'yorlari, interaktiv ko'nikmalarni mujassamlashtiradi [8].

Tayanch kompetensiyalarning yana bir muhim tarkibiy qismini shaxsning o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi tashkil etadi. Shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishi muhim pedagogik ahamiyatga ega bo'lib, u ayniqsa, ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlash uchun zarur hisoblanadi. Buning uchun o'quvchilarning o'zaro hamkorliklari, ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etishlari muhim ahamiyatga ega. O'zaro munosabatlarning natijasi va amalga oshishi jarayoni har doim shaxsning muayyan sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'z-o'zini rivojlantirishning natijasi birgalikdagi faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlashga yo'naltiriladi.

O'z-o'zini rivojlantirish har doim shaxsning muayyan maqsadga erishish yo'lida harakat qilishini nazarda tutadi. O'z-o'zini rivojlantirish yakuniy natijaga erishishni jadallashtiradi.

Tayanch kompetensiyalarning muhim tarkibiy qismlaridan biri axborotlar bilan ishlash kompetensiyasidir. Mazkur kompetensiya o'quvchilarda mediamanbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topa olish, saralash, qayta ishlash, saqlash, ulardan samarali foydalana olish, ularning xavfsizligini ta'minlash, media madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi. Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi turli vaziyatlarda, turli manbalar yordamida o'quvchilar zarur ma'lumotlarni olishlariga ko'maklashadi. Mazkur tayanch kompetensiyaga ega bo'lgan o'quvchilar quyidagi yo'nalishlardagi axborotlarni olish imkoniyatiga ega bo'ladilar:

- obyektiv borliqni bilish va uning o'ziga xos jihatlarini tushuntira olishga oid axborotlar;
- insonlar orasidagi o'zaro munosabatlar, axloq-odob me'yorlari, atrofdagilarning xatti-harakatlariga oid ma'lumotlar;
- ijtimoiy rollarni bajarishga oid ma'lumotlar;
- kasb tanlash, mehnat bozorida aniq yo'nalishga ega bo'lish imkonini beradigan axborotlar;
- o'zining hayot tarzi va yashash uslubini tanlashga oid axborotlar [1].

Bu o'rinda vaziyatlarni baholash usullari, harakatlarni loyihalash, muayyan qarorlar qabul qilishni talab etadigan munosabatlar haqida fikr yuritilmoqda. Har bir o'quvchining o'zi axborotlar ustida ishlash bilan bog'liq vaziyatlarning mohiyatini tushunib yetishi kerak. Shu bilan bir qatorda pedagoglar axborotlar ustida ishlash bilan bog'liq topshiriqlarni shakllantira olishlari, uni yechish usullarini o'quvchilarga o'rgatishlari, o'zlashtirilgan axborotlarni o'quvchilar baholay olishlari, o'quvchilarning ushbu yo'nalishdagi xatti-harakatlarini nazorat qila olishlari kerak.

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi o'zining refleksiv komponentiga ega. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta'lim standartlarida barcha o'quv fanlarini o'qitish jarayonida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish vazifasi qo'yilgan. Chunki o'quvchilarni muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirish va fanga oid kompetensiyalarni samarali o'zlashtirishlariga ko'maklashish uchun tayanch kompetensiyalar asos sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun ham o'quvchilarga taqdim etiladigan tayanch kompetensiyalarning integrativ yondashuv asosida shakllantirish jarayoni pedagogik jihatdan qulay bo'lishi lozim. Mutaxassislar oldida turgan muhim vazifalardan biri o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

Integratsiya doirasida turli bilimlar yaxlit tizimga birlashtiriladi. Pedagogik integratsiya yangi sifat ko'rsatkichiga ega bo'lgan birliklar majmui hisoblanadi. O'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishda turli darajadagi bilimlar va tushunchalarni uyg'unlashtirish talab qilinadi. Kompetensiya yangi pedagogik hodisa sifatida o'quvchining amaliy faoliyat tajribasi va individual tajribasini ifodalaydi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Bu, ayniqsa, texnologiya fanini o'qitish jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. O'quvchilar o'zlari egallagan integrativ bilimlarni amaliy faoliyatlarida qo'llash tajribasini o'zlashtiradilar.

Integrativ yondashuvni ta'lim jarayonida qo'llashning dolzarbligi uning o'z mantig'idan kelib chiqadi. Muhim vazifalardan biri o'quvchilarda integrativ yondashuv asosida dunyoning yaxlit manzarasi haqidagi tasavvurlarning hosil bo'lishidir. Uzoq davrlar mobaynida o'quv jarayoni tor, predmetli o'qitish prinsipi asosida tashkil etildi. Kasbiy ta'limning tizimli, faoliyatli yondashuvga asoslanishi turli o'quv predmetlariga oid bilimlarni integratsiyalashtirgan holda o'quvchilarga taqdim etishni taqozo qilmoqda. Texnologiya ta'limi jarayonida o'quvchilarda integrativ xarakterdagi tayanch kompetensiyalarni shakllantirish ularni ijtimoiy faoliyatga tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi. Uning asosini o'quvchi shaxsini shakllantirish maqsadi tashkil etadi. Integrativ yondashuv asosida o'quvchilarda yaxlit nuqtayi nazar, kasbiy qiziqishlar, gumanitar madaniyat va keng dunyoqarash shakllanadi.

Integrativ yondashuv o'quvchilarni muayyan vaziyatlarga olib kirish, mustaqil fikrlash, aniq hayotiy mavqeni egallashga intilishni shakllantirishga xizmat qiladi. Ma'lumki, pedagogika va psixologiyada o'quvchilarni refleksiv faoliyatga tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Insondagi barcha sifatlar, ko'nikmalarga nisbatan refleksiya muvofiqlashtiruvchi ko'nikma vazifasini bajaradi. Refleksiv ko'nikmalarning shakllanishi o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarning hosil bo'lishida alohida ahamiyatga ega bo'lib, u barcha faoliyat turlarini integratsiyalash uchun imkoniyat yaratadi. O'qituvchilarda o'quvchilarda refleksiya va refleksiv ko'nikmalarni hosil qilish haqidagi bilimlar mavjud bo'lishining o'zi yetarli emas.

Pedagogning refleksiv kompetensiyasi integrativ xarakterga ega bo'lib, uning yordamida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarning shakllanishi jadallashadi. Shuning uchun ham refleksiv faoliyat o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishda alohida o'rin egallaydi. Tayanch kompetensiyalar integrativ xarakterga ega bo'lib, u kommunikativ, madaniyatshunoslik, o'z-o'zini rivojlantirish hamda umummadaniy bilimlarni mujassamlashtiradi. Integrativ yondashuv asosida o'quvchilarda fan-texnika yutuqlarini egallash va ulardan foydalanish kompetensiyasi ham jadal rivojlanadi. O'quvchilarda tayanch kompetensiyalarning shakllanganlik darajasi ularning amaliy faoliyat tajribasini egallaganligida namoyon bo'ladi.

O'quvchilarda turli kompetensiyalarning shakllanishi pedagogik shart-sharoitlarni taqozo etadi:

1) ta'lim jarayonida o'quvchilarda o'z-o'zini rivojlantirish, bilimlarni mustaqil egallashlari va ularni amaliy faoliyatlarida qo'llashlari uchun qulay sharoit yaratish;

2) o'quvchilarning tayanch kompetensiyalarni integratsiyalashgan bilimlar yordamida egallashlari uchun qulay vaziyatlarni tashkil etish, ularning amaliy faoliyatlarini qo'llab-quvvatlash.

O'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni integrativ bilimlar yordamida shakllantirishda mashqlar, topshiriqlar muhim ahamiyatga ega. Pedagogik jarayonda o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni integrativ yondashuv asosida shakllantirishda muayyan qoidalariga amal qilish lozim:

o'quvchilarga integrativ bilimlarni taqdim etish, mazkur bilimlarni amaliy faoliyatlarida qo'llash usullari bilan o'quvchilarni qurollantirish;

tayanch kompetensiyalarni shakllantirishning tashqi omillariga e'tibor qaratish;

o'quv jarayonida shaxsiy tajribalarni faollashtirish, jumladan, kichik tadqiqotlar o'tkazish, loyihalar ustida ishlash, amaliy ko'nikmalarni faollashtirish, muloqot uslublaridan faol foydalanish, mustaqil bilim olish va o'z-o'zini rivojlantirish ko'lamini kengaytirish;

o'quvchilarning o'z-o'zlarini rivojlantirishlari o'z faoliyatlarini muntazam tahlil qilish, anglash, rivojlanishning mustaqil trayektoriyasini tanlash, o'zi va o'zgalarning xatti-harakatlari, his-tuyg'ularini tushunish, muloqotga ehtiyoj sezish, muloqot qoidalariga amal qilish kabilar.

Amaliy faoliyat muayyan o'quv jarayoni yoki layoqatning mahsuli hisoblanadi. Ta'lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida loyihalashda o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish asosiy maqsad sifatida belgilanishi lozim. Integrativ yondashuv asosida ta'lim mazmunini tanlashda o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish o'quv materiallarining mantiqiy asosini tashkil etishi kerak. Vaziyatli topshiriqlar o'quvchilarni amaliy ko'nikmalarni egallashga yo'naltiradi. Har bir topshiriq o'quvchilarda muayyan ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qilishi nazarda tutiladi. Shu maqsadda vaziyatli topshiriqlar majmuini belgilash talab qilinadi. Motivli vaziyatli topshiriqlar o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni egallash mayllarini hosil qiladi. Topshiriqlarni yechish jarayonida o'quvchilarda muayyan kompetensiyalarni egallashga nisbatan moyillik vujudga keladi.

Mantiqiy fikrlashga asoslangan topshiriqlar o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarga o'zaro dialogga kirishish, individual faoliyat uslubiga ega bo'lish, bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlash imkonini beradi. O'quvchilar muayyan vaziyatlarda o'zlarida shakllangan kompetensiyalarni tahlil qila olish tajribasiga ega bo'lishlari

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

lozim. O'zlarida shakllangan kompetensiyalarga tuzatishlar kiritish, o'z faoliyatlarini takomillashtirish natijasida o'quvchilarning nazariy bilimlari rivojlanadi [9].

Gnostik xarakterdagi evristik topshiriqlar o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirib, ularda muayyan vaziyatlardan chiqish, mantiqiy fikrlash, muammolarga tezkor yechim topish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ijodiy faollikka undaydi. Mazkur jarayonda o'quvchilarda umummadaniy va o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyalari jadal shakllanadi.

Vaziyatlarni tahlil qilish o'quvchilarni o'z faoliyatlaridagi bo'shliqlarni to'ldirishga undaydi. Tayanch kompetensiyalarga ega bo'lish ularda muayyan tajribalarning shakllanishiga asos bo'ladi. Bu esa o'quvchilarga istiqbolda muayyan vaziyatlarda aniq harakat qilish imkonini beradi. Vaziyatli topshiriqlar o'quvchilarning nazariy bilimlari bilan amaliy ko'nikmalarini uyg'unlashtiradi.

Muammoli o'qitish muammoli vaziyatlarni yaratish imkonini beradi. Mazkur vaziyatlarni anglash, qo'llash va muammolarga yechim topish o'qituvchi bilan o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatishlarini ta'minlaydi. Natijada bunday vaziyatlarda o'quvchilar muammoli topshiriqlarni yechish, nazariy bilimlarini amaliy faoliyatlarida qo'llash, kommunikativ kompetensiyani namoyon qilish, o'z-o'zlarini mustaqil rivojlantirish kompetensiyasiga ega bo'ladi. Muammoli o'qitish 2 ta muhim maqsadni amalga oshirish imkonini beradi:

1) bilim, ko'nikma, malakalarning zarur tizimini shakllantirish yordamida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni hosil qilish;

2) o'quvchilarning ijodiy quvvatlarini muvofiqlashtirish orqali mustaqil bilim olish, o'z-o'zini rivojlantirish layoqatini shakllantirishning yuqori cho'qqisiga erishish.

Integrativ yondashuv asosida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonlarda ishchan o'yinlardan foydalanish kutilgan samaradorlikka erishish imkonini beradi. Ushbu metod yordamida shaxsiy, intellektual, umumiy, kommunikativ ko'nikmalar o'zaro uyg'unlashib refleksiv kompetensiya shakllanadi. O'yin jarayonida o'quvchilarning nuqtayi nazari o'zgarib muayyan faoliyat turini egallashga bo'lgan intilishlari kuchayadi. Natijada ularda o'zlikni anglash hissi rivojlanib ijtimoiylashtirish, muammoli vaziyatlarga yechim topish layoqati shakllanadi. O'yin jarayonida aniq sherikchilik munosabatlari, o'zaro hamkorlik va jamoaviy faollik ko'rsatish ko'nikmalari tarkib topadi. Natijada jamiyat qonunlariga amal qilish asosida o'quvchilarda faol fuqarolik kompetensiyasi shakllanadi.

O'quvchilarni samarali ijtimoiylashtirish maqsadida integrativ yondashuv asosida tayanch kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida ishchan o'yinlardan keng ko'lamda foydalanish tavsiya qilinadi. Bu jarayonda o'quv materiallari, topshiriqlar o'quvchilarni o'rab turgan real borliq bilan integratsiyalashtiriladi. Bu esa real voqelik bilan bog'liq holda o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishlarini ta'minlaydi. Ularning dunyoqarashini kengaytirib, nazariy-amaliy bilimlarini chuqurlashtiradi. Ishchan o'yinlarning ijodiy xarakterga egaligi o'quvchilarning intellektual taraqqiyotini ta'minlash bilan bir qatorda, ularni yaratuvchilikka undab, hayotiy kompetensiyalarni egallashlari uchun qulay sharoit yaratadi. Ular nostandart topshiriqlarni yechishning o'ziga xos usullarini izlab topishga intiladilar.

Keys metodi esa o'quvchilarni amaliy faoliyatga jalb etish bilan bir qatorda, o'yin ko'lamini kengaytirish, uni real hayotiy voqelik bilan bog'lashga ham xizmat qiladi. Mazkur metod o'quv jarayonini aniq hayotiy vaziyatlar bilan bog'lab, o'quvchilarni qo'yilgan muammolarning yechimini faol izlash, birgalikdagi faoliyat natijalarini bosqichma-bosqich muhokama qilishga undaydi. Ushbu metodni qo'llashdan ko'zlangan maqsad o'quvchilarda integrativ bilimlar yordamida tayanch kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Natijada o'quvchilar o'z harakatlarini chuqur tahlil qilish, hayotiy vaziyatlarda aniq muammolarga yechim izlash, o'zlarining mustaqil rivojlanish yo'llarini tanlashga o'rganadilar. Bu esa ularda tayanch kompetensiyalarning jadal rivojlanishiga ko'maklashadi.

O'quvchilarda integrativ yondashuv asosida tayanch kompetensiyalarni shakllantirish ta'lim jarayoni oldiga qo'yilgan asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. O'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish nafaqat bilimlarning vertikal integratsiyasini, balki o'quv fanlararo darajali integratsiyani ham taqozo etadi. Tahlillarimiz shuni ko'rsatdiki, integrativ yondashuv o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlari bilan ijtimoiy tajribalarini uyg'unlashtirgan holda hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish imkonini beradi. Bunday yondashuv ularni muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirish, mehnat bozorida kadrlar raqobatbardoshligini ta'minlashga ko'maklashadi. Natijada bilimlar, tajribalar va innovatsion harakatlarni integratsiyalashtirish imkoniyati vujudga keladi.

Xulosa. Demak, integrativ yondashuv asosida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishda ichki pedagogik omillar muhim ahamiyatga ega. O'quvchi tafakkurining mahsuldorligi unda tayanch kompetensiyalarning shakllanishini jadallashtirishda namoyon bo'ladi. Bu o'quvchi shaxsiy faoliyatining yo'nalish, intilish, motiv, qoida, qadriyatli yo'nalishlari, individual psixologik sifatleri, ijodiy

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

faoliyatining o'ziga xosligida ko'rinadi. Obyektiv voqelikka nisbatan munosabat bildirish uchun ta'lim jarayoni subyektlarida yetarli darajada tahliliy faoliyat tajribasi shakllanishi lozim. Bu jarayonda quyidagi fikriy operatsiyalar muhim o'rin egallaydi: fikrlash, qayta fikrlash, qayta shakllantirish, aniq faoliyat usullarini biridan ikkinchisiga ko'chira olish. O'quvchilardagi konstruktiv, ijodiy xatti-harakatlar, muammoli vaziyatlarda refleksiyadan intellektual hamda shaxsiy darajaga o'tishini ta'minlaydi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017. 14-son, 230-modda.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человековедения. -Питер, 2001. -272 с.
3. Asadov Y.M., Turdiyev N. va b. O'quvchilarda kompetensiyalarning shakllanganligini tashxislash va korrektsiyalash metodikalari. Uslubiy qo'llanma. – T., 2016. -160 bet.
4. Леонтьев А.А. Деятельностный ум (Деятельность. Знак. Личность). -М.: "Смысл", 2001. -392с.
5. Nazarova X.P. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ savodxonligini ta'minlashning didaktik asoslari: Ped. fan. nom... diss... –T.: O'zPFITI, 1999. – 245 b.
6. Петровская Л.А. Общение – компетентность – тренинг. Избранные труды. -М.: "Смысл", 2007. -387 с.
7. Safarova R. va b. O'quvchilarda o'zaro do'stona munosabatlarga asoslanib hamkorlikda faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonini tashkil etish tamoyillari va parametrlari. - T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2013. – 142 b.
8. Sharifzoda S. The use of an integrative approach in the formation of basic competencies in students as a socio-didactic necessity // Journal of critical reviews ISSN- 2394-5125 vol 7, issue 12, 2020 3115.
9. Khudoynazarov Egambergan, Yarmetov Jumanazar //Application of problem-based teaching methods in the development of mathematical thinking skills of students. Psychology and education (2021) 58(1): p. 4537-4541

Manzura YULDASHEVA

Buxoro davlat tibbiyot instituti

o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

MUQADDAS ILOHALAR - SALOMATLIK TAYANCHI

Mazkur maqolada zardushtiylik ta'limoti va uning muqaddas kitobi hisoblanmish "Avesto"da nomlari keltirilgan ma'buda ilohalar va ularning nasl tozaligi, pokizalik va aholi salomatligini saqlash ramzi sifatidagi faoliyati talqin etilgan.

Kalit so'zlar: ajdodlar merosi, zardushtiylik, ta'limot, ilohalar, ezgulik, salomatlik, barkamollik.

В статье рассматривается учение зороастризма и святых в священном сборнике Авеста, о деятельности святых, как символа чистоты и общественного здоровья.

Ключевые слова: наследие предков, зороастризм, вероучение, святость, проповедование добра, здоровье, совершенство.

The article discusses the teachings of Zoroastrianism and the Saints in the Holy Collection of Avesta, about the activities of the saints as the symbol of purity and public health.

Key words: legacy of ancestors, Zoroastrianism, doctrine, gods, holiness, preaching of good health, perfection.

Kirish. Buyuk tarixiy-ma'naviy ildizlarga ega bo'lgan davlatchiligimiz an'alarini davom ettirish, demokratik tamoyillarga asoslangan davlatni barpo etish jarayoni, jumladan, jamiyat a'zolari hisoblanmish yoshlarni har tomonlama yetuk, barkamol inson bo'lib yetishishlarida ajdodlar an'anasi va o'tmish qadriyatlarini muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ana shunday manbalardan biri sifatida ajdodlarimizning ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy-ta'limiy qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan, ma'naviyatimizning sarchashmalaridan biri, zardushtiylik ta'limotining muqaddas kitobi hisoblanmish "Avesto"dir.

Asosiy qism. Zardushtiylik ta'limotida ilm-ma'rifatning kuchiga qattiq e'tiqod qilingan va jamiyat hayotida ham oqibat natijasida ilmu-hikmat yutib chiqadi, deb hisoblanilgan. "Avesto" va pandnomalarda keltirilgan dalillar shuni ko'rsatadiki, qadimgi ajdodlarimiz bolalarning nafaqat benuqson tug'ilishi va hatto chaqaloqligidan jismoniy tarbiyasiga jiddiy e'tibor beribgina qolmasdan, balki ilmu-hikmat va hunarlarni o'rganishi, ma'naviy sofligi, yaxshilik va ezgulik xislatlarini egallashlari to'g'risida ham bevosita g'amxo'rlik qilishgan. Zero, bolalarda axloqiy, aqliy, jismoniy, jinsiy, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, vatanparvarlik tarbiyasini berish qatorida rostgo'ylik, saxovatlilik, insonparvarlik kabi fazilatlarni tarbiyalashga jiddiy e'tibor berilgan [4, 27-29].

"Avesto"ning ko'pgina qismlarida zardushtiylik ahkomlariga asoslangan holda tuzilgan mustahkam oilalarga homiylik va g'amxo'rlik qiluvchi ilohalar ta'rifi keltiriladi. Shu ilohalardan biri sifatida Ardivisura Anaxita tavsiflanadi. Ardivisura alqovida u qaddi-qomati kelishgan, bo'ychan, ko'kraklari bo'liq, salobatli go'zal qiz, goh esa uch yuz qunduz mo'ynasidan tikilgan po'stin kiygan salobatli ayol sifatida namoyon bo'ladi.

Ardivisura Anaxita qudratli, pokiza, yuksak axloq va bokiralik ramzi hamdir. Amudaryoning va dunyo suvlariga ezgu homiyligidan tashqari uning boshqa sifatleri ham bor. Ular yoshlar, ayniqsa, qizlarning axloqi, ayollar baxti, iymonlilarga saodat va omad ato qilish, onalar doyasi, tug'ruqni osonlashtirish, chaqaloqlarni omon saqlash hamda farzandlarni ko'paytirish va boshqalar.

Muhimi shundaki, zardushtiyalarda homiladorni himoya qilish har bir er uchun burch, axloqiy me'yor sanalgan. Xilqati pok Anaxita ana shu himoyaning yalovbardori, barcha ayollarning ko'kragida sut paydo qiluvchi va erkaklarni poklikka undovchi ma'budadir. Shuningdek, Anaxitaning fazilatlaridan yana biri pok axloq asosidagi oila, er-xotin munosabatida ko'rinadi. U oila barqarorligini ta'minlovchi yosh qizlarni orzusidagi munosib yigitga yetishtiruvchi, vafodor va go'zal ayollarning erlari visoliga musharraf qiluvchi hamdir. Zero, iymonli er xonadonidagi ayolning Anaxitadan o'z pushtiga o'g'il farzand ato etishini iltijo qilishi ham ma'budaning farzandlar iqboli va osuda to'q hayotining homiysi bo'lganidan guvohlikdir:

"Qo'y, nikohga intiq bo'lgan g'ayratli qizlar

So'rasinlar zor intizor o'tgan kunlarin,

Xonadonin bir bahodir sohibini ham.

Qo'y juvonlar, homilali xushqad xotinlar

So'rasinlar osongina ko'z yormoqlarin.

Sen berursan, yaratursan va baxsh etursan

Ular so'rgan bori narsani,

O, Ardivisura! Zero ular bari sening ixtiyoringda!" [1, 177].

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Umuman, Anaxita bir xil zotli to'rt oq oti va ezgulik yo'lidagi harakatlari bilan hayot, poklik, xush axloq, yaxshilik dushmanlari bo'lmish devlar va boshqa yovuz kuchlarga qarshi turadi va razolat ustidan yaxshilik g'alabasini ta'minlashga erishadi.

"Avesto"da zikr etilgan ilohalardan biri Chistadir. Chista – pahlaviyda "farzang". Ma'nosi - bilim, donish, ogohlik, farzonalik. Ilmu donish ilohasi. O'n oltinchi yasht "Din yasht"da Chistaga keng ta'rif berilgan, uning sha'niga olqish va madhiyalar o'qilgan. "Din yasht"da ilm-fan, bilim va donishmandlik ilohasi Chistaning madh etilishi shuni ko'rsatadiki, zardushtiylik dini rahnamolari va peshvolari ilm-fan va dinning uyg'unligi va bir butunligini ta'kidlaganlar:

"Pokiza va dono Hvuviy Zardushtni istardi. U iloha Chistani olqishladi, murodiga yetdi. Din bilan fikrlovchi, din bilan so'zlaguvchi va din bilan amal qiluvchi bo'ldi." "O'lka hukmdori va shahriyori yurt tinchligi va osudaligi hamda o'z jismiga kuch-qudrat orzusida edi. U iloha Chistani olqishladi. "U bizni to'g'ri yo'lga boshlasin, ezgulik ko'prigiga eltsin, oliy maqsad va matlubimizga yetkarsin" [1, 273].

Zardusht qizining ismi ham Puruchista deb atalishi bejiz emas. Mehr yashtda Chista "oq libosli" sifati bilan tavsiflanadi. Shu o'rinda zardushtiylik dini ustoz va murabbiylari dastur va ma'budlarining ham doimo oq libos kiyib yurishlari Chistaga, ilm-fanga bo'lgan hurmat va ehtirom ramzi sifatida izohlanadi. Shuningdek, "Avesto" matnlarida: Hvuviy, Friniy, Sritiy, Purichista, Hutuso, Sravatatfizriy, Vanghufizriy, Iridatfizriy kabi xotin-qizlar nomlarining keltirilishi zardushtiylar jamiyatida ayollarning o'z o'rnini, hurmat ehtiromi va yuksak maqomi borligidan dalolat beradi.

Muhokamalar va natijalar. Zardushtiylar ta'limotidagi oilaviy munosabatlar va oilaning tayanchi hisoblangan qiz bola tarbiyasiga ayrimcha hurmat asosidagi e'tibor hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Respublikamizda qabul qilingan "Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish" to'g'risidagi dastur, "Sog'lom avlod" jamg'armasi va ordenining ta'sis etilishi, "Ona va bola" markazlarining tashkil etilishi, "Ayollar yili", "Ijtimoiy himoya yili", "Yoshlar yili", "Mustahkam oila", "Yoshlarni qo'llab quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash" yillarining e'lon qilinishi Prezidentimiz va Respublika rahbariyatining bu sohaga bo'lgan e'tiborlarining naqadar katta ekanligini ko'rsatadi. Kelajakda ham jismonan, ham ma'nan sog'lom avlodni voyaga yetkazish masalasida ajdodlarimizning qarashlari va faoliyati ma'naviy asoslardan biri bo'lib xizmat qilishi, shuningdek, ulardan foydalanish islohotlarni yanada samaraliroq borishi va o'tkazilishiga yordam beradi.

Zardushtiylar jamiyatida ayollarning huquq, burch hamda majburiyatlari

Huquqlar (ezgu fikr)	Burch (ezgu so'z)	Majburiyatlar (ezgu amal)
Bilim olish	Bilim va tarbiya berish	Barkamol, sog'lom farzand tarbiyasi
Jufti halol tanlash	Oila qurish, sog'lom hayot tarzi	Nasl qoldirish, vafodorlik
Ibodot, diniy farz va sunnatlarni bajarish	Pokizalik, halollik	Shaxsiy gigiyena
Kasb tanlash	Yaratuvchanlik	Mehnat qilish

Xulosa. Ko'rinib turibdiki, "Avesto" va pandnomalardagi ta'lim-tarbiyaga oid g'oyalarning asosiy o'zagini ezgulik, yaxshilik, halollik, poklik, rostgo'ylik, oliyjanoblik, adolat, insonparvarlik kabi xislatlarni yosh zardushtiylarda shakllantirish masalasi tashkil etib, bu xislatlar zardushtiylar e'tiqodining asosi hisoblanmish "Ezgu fikr", "Ezgu so'z" va "Ezgu amal" qoidalariga tayangan holda, insoniyatni ro'shnolikka, hidoyatga undaydi.

Adabiyotlar

1. "Avesto". Tarixiy-adabiy yodgorlik. A. Mahkam tarjimai -T.: "Sharq", 2001.
2. Абдуллаев К. Ф. Истоки образование у зороастрийцев //European Social Science Journal. – 2012. – №. 10-1. – С. 337-342.
3. Homidov H. "Avesto" fayzlari. -T.: "Xalq merosi" nashriyoti, 2001.
4. Yuldasheva M. M. Qadimgi pandnomalar yosh avlod ma'naviy kamoloti sarchashmasi sifatida // "Tibbiyotda yangi kun". 2-son 2020, 27 -29 –betlar.

Dilrabo XUDOYQULOVAToshkent davlat pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi**BADIIY OBRAZLAR VOSITASIDA O'QUVCHILARNI VATANPARVARLIK RUHIDA
TARBIYALASH**

Ushbu maqolada o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda badiiy obrazning ahamiyati yoritiladi; samarali metodlar, rivojlantiruvchi texnologiyalar asoslanadi; badiiy obrazlar vositasida o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda mustaqil ta'limni tashkil etish metodikasi takomillashtiriladi; amaliy-metodik tavsiyalarni ishlab chiqiladi va o'quvchilarning vatanparvarlik ruhida tarbiyalanganlik darajasini baholovchi mezonlar asoslanadi.

Kalit so'zlar: obraz, badiiy obraz, ijobiy qahramon, vatanparvarlik, vatanga sadoqat, fidoiylik.

В статье обсуждается важность художественной образности в воспитании студентов в духе патриотизма; на основе эффективных методов, технологий развития; будет усовершенствована методика организации самостоятельного воспитания патриотического воспитания школьников через художественные образы; Разработаны практические методические рекомендации на основе критериев оценки уровня патриотического воспитания студентов.

Ключевые слова: образ, художественный образ, положительный герой, патриотизм, преданность Родине, преданность.

This article discusses the importance of artistic imagery in educating students in the spirit of patriotism; based on effective methods, developmental technologies; the methodology of organizing independent education in the patriotic education of students through artistic images will be improved; practical-methodical recommendations are developed and based on criteria for assessing the level of patriotic upbringing of students.

Key words: image, artistic image, positive hero, patriotism, devotion to the motherland, devotion.

Kirish. Kishilik jamiyati taraqqiyoti tarixidan bizga ma'lumki, obrazlilik hamda ular mazmunida o'z ifodasini topayotgan g'oyalar insonlar hayotini ma'lum yo'nalishga solish, ular xatti-harakatlarining mohiyatini qaror toptirish, kelgusi hayot yo'lini belgilash hamda ijtimoiy muloqot darajasini qaror toptirishda o'ziga xos omil vazifasini bajargan. Obrazlilik ma'lum shaxs uchun hali noma'lum bo'lgan muhitga moslashish, ro'y berib ulgurmagani voqea hodisa mohiyatidan xabardor bo'lish va ana shunday vaziyatlarga psixologik jihatdan tayyorlanishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Uzoq yillardan buyon keksa avlod vakillari, yosh avlod tarbiyasiga mas'ul etib tayinlangan shaxslar, badiiy asarlar mazmunida o'z qiyofasini, siymosini namoyish eta olgan badiiy qahramonlar hayoti va faoliyatidan namuna o'zlashtirishga alohida e'tibor qaratganlar. Uzoq qish kechalari, ovul, qishloq va shahar aholisi guruh bo'lib qahramonlik eposlarini o'qib o'rganganlar. Ularning mazmunini, badiiy qahramonlarning xatti-harakatlari, o'y-kechinmalari, qarashlari, hayotiy yondashuvlari, shuningdek, atrofdagi kishilar bilan bo'lgan munosabatining mazmuni muhokama qilingan, ma'lum xulosalar asosida yoshlarga pand-nasihatlar berilgan. Xususan, Go'ro'g'li, Alpomish, Shiroq, To'maris, Spitamen, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Qurbonjon Dodho, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir kabi tarixiy va afsonaviy shaxslarning hayot faoliyatlari misolida yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usi qaror toptirilgan. Masalan, Abdurauf Fitrat nazariga ko'ra, farzandning har jihatdan to'laqonli inson bo'lib shakllanishi uchun unga jismoniy, aqliy va ma'naviy yo'nalishlarda ko'p tarkibli tarbiya berish lozim bo'ladi. Bola ruhi ham tarbiyalanishga mujtoj ekanligini alohida ta'kidlaydi. Odamning fe'l va harakatini bir yaxshi shakl va mazmunga keltirish uchun uning ruhini tarbiyalash lozim. Bolalarni o'ziga ishongan, kuchli topqir chaqqon va aqlli qilib tarbiyalash uchun o'z qadr-qimmatini, shaxsini hurmat qilishi ruhini tarbiya qilmoqlikni shu bilan birga, yon atrofdagi odamlar bilan hisoblanishi o'rgatmoq kerak. Bolalarni shunday tarbiya etmoq lozimki, baxtga bo'lgan intilishlari hech qachon xazon bo'lmasin, so'nmasin, balki ko'karsin [1]. deydi. Fitrat yoshlarni kamolotga erishish yo'lidagi intilishlarini, xatti-harakatlarini hayotning har qanday murakkab ziddiyatlari oldida shoshib qolmay, eng to'g'ri yo'lni tanlay oladigan oqil bo'lishini nazarda tutadi.

Amir Temur vafo to'g'risida "Men kimgakim va'da bersam, unga vafo qildim, har bir va'daga xilof ish qilmadim". "Men doimo va'dalarimni aniq bajarsam, shundagina odil bo'lishimni va kimsaga jabr yetkazmasligimni angladim" [2] degan g'oyalarni ilgari suradi. Quyidagilar misolida o'quvchilarni va'daga vafoli, o'ziga bo'lgan ishonch, chaqqon, bilimli, vatanparvar, jismonan yetuk qilib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

O'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini, vatanparvarlik ruhini shakllantirish uzluksiz ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb ijtimoiy pedagogik muammolardan biridir. Mazkur muammoning ijtimoiy yechimini ta'minlash, birinchidan, shaxsning yetuk ma'naviy-axloqiy sifatlariga zamin hozirlasa, ikkinchidan mamlakat mustaqilligini mustahkamlash, uning kuch-qudratini oshirish, xalqaro maydondagi obro'-e'tiborini ko'tarish, moddiy va ma'naviy boyliklarini ko'paytirish uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirishda bir qator obyektiv va subyektiv omillar mavjud. Shunday omillar sirasida badiiy obrazlar o'ziga xos o'rin tutadi. Badiiy obrazlar ta'sirchan kuchga ega bo'lib, ular shaxsda ma'lum jarayonlarda bevosita ishtirok etish, muayyan kechinmalarni boshdan kechirish, voqea-hodisalardan o'ziga xos xulosalar chiqarish, shaxsiy xatti-harakatlarni tartibga solish, ijobiy sifatlarni hosil qilish imkoniyatini yaratadi. Shu jihati bilan ham badiiy obrazlar vatanga sadoqat tuyg'usini vatanparvarlik ruhini shakllantirishda muhim ahamiyatga egadir.

Uzluksiz ta'lim tizimida umumiy o'rta ta'lim bosqichi alohida o'rin egallaydi. Mazkur bosqichda ta'lim oluvchi o'quvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlari, ushbu yosh davrida, ularda muayyan idealni tanlashga bo'lgan ehtiyojning kuchayishini anglatadi. O'quvchilar qalbida vatanparvarlik ruhini qaror topishida, aynan shunday fazilat sohibi bo'lganlarning hayotiy ideal sifatida tanlanishiga erishish, masalani ijobiy hal etadi.

Muhokamalar va natijalar. Bugungi kunda o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda milliy g'urur, milliy tafakkur, milliy tuyg'u kabi tushunchalarni paydo etish tarbiyaning poydevoriga aylanishini taqozo etadi. Vatanparvarlik ruhining o'quvchilarda qaror topishida, mahalliy materiallar, milliy qadriyatlar ham muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Badiiy obrazlarning namunasi yordamida vatanparvarlik ruhida shakllantirishda quyidagi vazifalarning amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

1. Badiiy obraz vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirishning imkoniyatlarini aniqlash.

2. Badiiy obraz vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirishning mavjud ahvolini pedagogik jihatdan o'rganish.

3. Badiiy obraz vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish borasida tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va uning natijalarini umimlashtirish.

4. Badiiy obraz vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirishning eng maqbul yo'li, usul va vositalarini aniqlash.

5. Badiiy obraz vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirishning maqbul andozasini ishlab chiqish hamda mazkur andozani tajriba-sinovdan o'tkazish.

Mazkur vazifalarni ijobiy hal etish muvaffaqiyati quyidagi omillarni inobatga olish asosida ta'minlanishi mumkin: badiiy obrazlar vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish imkoniyati aniqlansa; badiiy obrazlar vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirishning eng maqbul yo'li, usul va vositalari belgilansa; badiiy obrazlar vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish jarayonining yaxlit tizimi ishlab chiqilsa; umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning e'tibori badiiy obrazlar vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish jihatiga jalb etilsa va ularning bu boradagi tajribalari ommalashtirilsa; o'quvchilarda badiiy ideal tanlash hamda o'z idealining hayoti va faoliyatidan namuna o'zlashtirish xususida muayyan ko'rsatmalarning berilishiga erishilsa; umumiy o'rta ta'lim maktablarining bu boradagi imkoniyatlaridan to'laqonli foydalansa; o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga muvofiq badiiy obrazlarning ta'lim subyekti bo'lishiga erishilsa va hokozlar.

Badiiy obrazlar vositasida o'quvchilarda vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirishda olib borilgan sa'y-harakatlar o'quvchilarda quyidagi xislatlarning namoyon bo'lishiga zamin hozirlaydi.

1. Vatan, vatanga sadoqat, fidoyilik tushunchalarining mohiyatini to'laqonli anglash.

2. O'quvchilarda vatan ravnaqi va xalq manfaati yo'lida mehnat qilishga nisbatan ichki ehtiyoj hamda rag'batning yuza kelishiga zamin hozirlash.

3. Fidokorlik, fidoyilik insonlargagina xos bo'lgan yuksak tuyg'u ekanligini anglab yetishiga yordam berish.

4. Vatanning har bir qarich yeri, tuprog'ini muqaddas deb bilish, uni qo'riqlashni o'zining insoniy burchlaridan biri ekanligini tushunib yetish.

5. Vatan ozodligi va mustaqilligining boy berilishi, insonlarni o'zligidan, erkidan mahrum etuvchi omil ekanligiga nisbatan ishonchni paydo etish.

6. Har bir oila, tug'ilib o'sgan maskan vatanning bir bo'laki ekanligiga bo'lgan e'tiqodini, ishonchni qaror toptirish.

7. Milliy g'urur, iftixor tuyg'ularini yuzaga keltirish.

8. Davlat ramzlariga nisbatan cheksiz muhabbatni paydo qilish.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Xulosa. Umumiy pedagogik faoliyat jarayonida o'quvchilarda quyidagi axloqiy sifatlarni shakllantirish lozim:

1. Vatanparvarlik.
2. Adolatlilik.
3. Mustahkam iroda, tirishqoqlik.
3. Millatparvarlik.
5. Fidoyilik.
6. Oddiylik.
7. Hokisorlik.
8. Mustahkam fikrga egalik.
9. Jasurlik, mehnatsevarlik, mardlik.

Adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. Oila yoki oilani boshqarish tartiblari. –Toshkent: “Ma’naviyat”, 2000. -86 bet.
2. Amir Temur Ko‘ragon. Zafar y’oli. –Toshkent: “Fan”, 1992. -10 bet.

Abror ASKAROVTermiz davlat universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)**MULTIMEDIALI DARSLARNI LOYIHALASHNING AYRIM JIHATLARI**

Maqolada dars jarayonida multimedia vositalaridan foydalanish masalasi yoritilgan. Dars uchun mo'ljallangan taqdimotlarning sifati, foydalanish tartibi haqida bir qancha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: multimedia, dars, taqdimot, slayd, Microsoft PowerPoint, ko'rgazma, ovozli element, video element.

В статье рассматривается использование мультимедиа на уроках. Есть ряд рекомендаций по качеству и использованию презентаций к уроку.

Ключевые слова: мультимедиа, урок, презентация, слайд, Microsoft PowerPoint, выставка, аудиоэлемент, видеоэлемент.

The article deals with the use of multimedia in the classroom. There are a number of recommendations on the quality and use of presentations for the lesson.

Key words: multimedia, lesson, presentation, slide, Microsoft PowerPoint, exhibition, audio element, video element.

Kirish. Mamlakatimizda o'qituvchilar mehnati jamiyat taraqqiyotining mustahkam poydevori sifatida e'tirof etiladi va bu masalaga alohida e'tibor qaratib kelinadi. Bunday e'tirofga sazovor bo'lgan pedagog o'z kasbiy bilimlarini muntazam yangilab, kasbiy layoqat va mahoratini yanada oshirib borishi, o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashdagi bosh ijrochi sifatida zamon bilan hamnafas bo'lishi, taraqqiyot sur'atlariga mos hamda ta'lim ehtiyojlariga kompetentli javob bera oladigan mutaxassis bo'lishi zarur. Shuningdek, bugungi globallashuv davri o'qituvchilardan yangi sharoitlarga tezkor va samarali moslashuvni, yangi bilimlarni jadal egallashni, bir so'z bilan aytganda, zamon talablariga munosib bo'lishni, mashg'ulotlarni alohida yondashuv asosida texnologik jihatdan ta'minlashni taqozo qiladi.

Asosiy qism. "Texnologik jihatdan ta'minlash" xususiyati o'qituvchining o'quv-tarbiya maqsadini ro'yobga chiqarishda samarali hisoblangan kompyuterli o'qitish metodikasini qo'llash tajribasini ortishida ko'rinadi. O'qitishdagi bunday metodikaning ahamiyati o'quvchining bilish jarayonidagi diqqatni jamlashda; ma'lumot to'g'risidagi tasavvurni kengaytirishda; o'quv predmetiga, darsga qiziqishning ortishi va bilimlarni ixtiyoriy tarzda o'zlashtirishda; izlanuvchanlik, ijodkorlik va mustaqil faoliyatga faol kirishishda; o'zini boshqa o'quvchilarga nisbatan baholash kabi psixologik holatlarida ko'rinadi. O'z navbatida, o'qituvchining o'qitish faoliyatida kompyuterli o'qitish ish vaqtini to'g'ri taqsimlashda; o'quv materialini mazmun-mohiyatining yorqin va ishonarli bo'lishini ta'minlashda; berilayotgan axborotning ko'lamini oshirishda; o'quv topshirig'ining turlarini kengaytirishda; sog'lom raqobat, ijodiy muhitning yuzaga keltirishda; kasbiy malakani muntazam oshirib borishda ahamiyatli sanaladi.

Bugungi kunda kompyuterli o'qitish doirasida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim maqsadlari singdirilayotgan darslar multimedia vositalaridan foydalanish asosida olib borilmoqda.

Multimedia - inglizchadan olingan: multi – ko'p va media – tashuvchi, muhit ma'nolarini anglatishi, axborotni turli shakldagi tashuvchilar bo'lmish tovush, tasvir va matnlar birikmasi, deb berilgan izohdan kelib chiqib, multimedial darslarni axborotning elektron tovush, tasvir, matn ko'rinishlaridan o'quv-tarbiya maqsadini ro'yobga chiqarish uchun qo'llanilgan dars sifatida qarash mumkin.

Multimedial darsning sifati quyidagi bosqichlarni to'liq va to'g'ri amalga oshirilishiga bog'liq bo'ladi:

- darsning multimedialdan foydalaniladigan qismini aniq belgilab olish;
- multimedia materiallarini tanlash va shakllantirish;
- o'tiladigan dars jarayoniga moslashtirish;
- to'g'ri foydalanish.

Multimedial dars sifati bosqichlarini bugungi kunda keng tarqalgan Microsoft PowerPoint dasturi yordamida tashkil etiladigan taqdimotlar misolida ko'rib chiqamiz.

Darsning taqdimotdan foydalaniladigan qismini aniq belgilab olish. Taqdimotni darsning istalgan qismida qo'llash mumkin, jumladan:

- yangi materialni tushuntirishda;
- o'tilganlarni mustahkamlashda;
- takrorlash va egallangan bilim va mahoratni amaliyotda qo'llashda;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- umumlashtirish, tizimlashtirishda va hokazo.

Multimedia darsini loyihalashda uning qanday maqsadlarga yo'naltirilganligi va dars tizimi, tanlangan qismida qanday o'rin egallashini o'ylab ko'rish, belgilab olish lozim. Maqsadi belgilanmagan taqdimot samaradorlik funksiyasini bajarar olmaydi, aksincha, darsga halaqit beruvchi, ayrim hollarda uning o'quv-tarbiya jarayonini izdan chiqaruvchi omilga aylanishiga sabab bo'ladi.

Taqdimot materiallarini tanlash va slaydlarni shakllantirish. Taqdimotning quyidagi talablarga mos bo'lishiga ahamiyatni ko'proq qaratilishi maqsadga muvofiq:

1) ko'rgazmani tanlash. Taqdimotda keltirilgan tasvir, jadval, chizma, plakatlar va boshqa turli obyektlar shunday tanlanishi kerak-ki, ular gap nima haqida borayotganligini aniq bildirishi, dinamika ta'minlanishi, ya'ni kiritilgan elementlar o'quvchini chalgitish va hayolini bo'linishiga sabab bo'lmasligi, e'tiborni jamlash, faol fikrlash faoliyatini uyg'otishi uchun xizmat qilishi kerak.

Taqdimot slaydlarida bolalar ishlaridan namunalar, mualliflik loyihalari, fotorasmlar, korreksion ishlarning bosqichlarini aks ettiruvchi ma'lumotlardan iborat bo'lishi foydali yondashuv sanaladi. Biroq, hajm va son ortiqchaliligi (slayd, tasvir, matn, animasiya va hokazolarga nisbatan) ma'lumotlarni eslab qolishda halaqit berishini doimo yodda tutish kerak. Masalan, ayrim hollarda bir dars uchun tayyorlangan slaydlar soni 10-20 tani tashkil qiladi. Slaydlarning bu qadar ko'pligi dars maqsadiga erishishda yordam berishi avvaldan chuqur o'ylangan bo'lsa, bunday holga e'tiroz yuzaga kelmaydi. Lekin, slaydlarni oddiy fotosuratlar, matnlar, darslikning sahifalarini skanerlangan elektron shakllari kabilardan iborat bo'lishi kutilgan natijani bermaydi. Har bir tasvir qisqacha izohlangan, darsning maqsad, vazifalariga mos bo'lishi kerak. Darslar tashkil etish va olib borish uslubi turlicha bo'lsa ham, rasmiy hisoblanadi. Uning ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyatlariga e'tibor qaratilgan bo'lishi shart. Slaydlarda madaniyatimiz, ma'naviyatimizga yod bo'lgan tasvirlar (masalan, yurakcha, kamon tutgan qanotli odamcha, ommaviy madaniyat belgilarini ifodalovchi boshqa rasmlar)ni joylashtirish tavsiya etilmaydi.

2) matnni joylashtirish. Slayddagi matnlar adabiylikdan yiroq bo'lgan shevaga xos yoki jargonga oid so'zlardan iborat bo'lmasligi kerak.

Har bir slayddagi matnlarning formati (matn shrifti, o'lchami, rangi, foni va joylashuvi) va hajmi (so'zlar, gaplar, abzaslarning soni) bir-biriga yaqin yondashuvlar asosida bo'lishi kerak. Bitta taqdimotning slaydlari turlicha formatli yoki turli hajmli matnlardan iboratligi ularga moslashish, e'tibor berishning turlicha bo'lishiga olib keladi va bu esa o'quvchining charchashini yuzaga keltiradi. Shu bilan birga matnning o'qish uchun qulay kattalikda, rangini fonga va boshqa elementlarga mosligini ta'minlanishiga ham e'tiborni qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Mayda yozuvli matnlar, ko'p ustunli va satrli jadvallarni slaydlarga joylashtirish tavsiya etilmaydi, ya'ni shunga o'xshash ma'lumotni o'quvchilarga yetkazish zarurati bo'lsa, ularni aynan taqdimot slaydi ko'rinishida namoyish etish samarali hisoblanmaydi. Ko'p hollarda taqdimot va tarqatmali materialni o'zaro chalkashtirish, taqdimotni chop etib, tarqatma materiali sifatida o'quvchiga yetkazish kabi holatlar ham kuzatiladi. Shuni unutmaslik kerak-ki, dars uchun taqdimot dars ishlanma yoki ma'ruza matnining o'rnini bosmaydi. Taqdimot darsning ma'lum qismida dars maqsadlariga erishish, o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malaka va hayotiy vaziyatlar uchun kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayon uchun yordamchi funksiyasini bajaradi. Slaydlar ushbu funktsionallik doirasida tayyorlanishi maqsadga muvofiq keladi.

3) slayd dizayniga e'tibor qaratish. Bu yerda masala o'qituvchiga kuchli dizaynerlik mahorati talabini qo'yish yoki dizayn professionallik kasb etishi haqida emas, slaydni to'laqonli pedagogik vosita (pedagogik vosita – borliqning pedagogik faoliyat instrumentlari sifatida qo'llaniladigan moddiy va ma'naviy qismlari)ga aylantirish to'g'risida bormoqda. Slaydni turli rang, shakl, chiziq, rasmlar bilan bezash o'quvchilarning kayfiyati, psixologiyasi, qiziqishlariga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ta'sirning ijobiy bo'lishi esa dizaynning ixchamligi, aniqligiga, ranglar va shakllar mutanosibligini ta'minlashga, shu bilan birga, darsning umumiy maqsadini aks ettirishiga bog'liq bo'ladi. Ta'sirning salbiyligi olachipor, bir-birini inkor etuvchi (qora-qizil, qora-sariq, to'q ko'k-to'q yashil kabi) ranglar bir vaqtda qo'llanganda yuzaga keladi. Bir-biriga mutanosib ranglardan iborat gradientlardan (gradient-kompyuter grafikasida qurish usuli, dastlabki va so'nggi nuqtalarning rangini belgilab, bitta rangdan boshqa rangga tekis o'tishlarni hosil qilish) ko'proq foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi.

4) ovoz qo'shish. Bugungi kunda slaydlarda ovozli ta'sirlardan foydalanishga ham ko'p ahamiyat berilmoqda. Ovozli ta'sirlar anglatuvchi-ogohlantiruvchi, shovqinli, boshqa elementlarni izohlovchi vazifasini bajarishi mumkin. Taqdimotda ovoz ta'sirni qo'llash orqali ko'zda tutiladigan maqsad aniq bo'lishi kerak. Ovozli ta'sirlarni pala-partishlik bilan qo'llash, juda baland yoki keskin bo'lishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

5) videoli elementlar. Darsda video elementlarini slaydlar tarkibiga to'g'ridan-to'g'ri joylashtirish tavsiya etilmaydi. Ularni maxsus videopleyer dasturlari orqali namoyish etish maqsadga muvofiq. Darsda

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

foydalanish rejalashtirilgan video element qisqa, sifatli, ko'rgazma uchun qo'yilgan talab(1)larga mos bo'lishi, videopleyer dasturida kerakli kadrni tanlash, oldingi yoki navbatdagi kadrda o'tish, to'xtatish kabi imkoniyatlar mavjud bo'lishi talab etiladi.

Muhokamalar va natijalar. Slaydlarni o'tiladigan dars jarayoniga moslashtirishning dastlabki qismi uni tayyorlash davridayoq amalga oshiriladi. Shu bilan birga tayyorlangan slaydlarning dars uchun tanlangan usullarga, pedagogik texnologiyaga muvofiqligi takror ko'rib chiqilishi, multimedia elementlarining namoyish etish nuqtalari aniq belgilanishi zarur. Taqdimot yordamida dars jarayonini qichqacha (tasavvur orqali) repetitsiya qilish, slaydlarning o'quv maqsadiga hamohangligi, mantiqiy tartiblanganligini yana bir bor tekshirish tavsiya etiladi. Natijada taqdimotdan foydalanish vaqtida yuzaga keladigan vaqt yo'qotish, boshqara olmaslik, o'zaro mos kelmaslik kabi turli noqulayliklarning oldi olinadi. Har doim texnik muammo va elektr tarmoqlaridagi uzilishlarni inobatga olish, tarqatmali materiallarni tayyorlab qo'yish, taqdimotning muqobil variantini belgilash foydali hisoblanadi.

Taqdimotdan darsda **to'g'ri foydalanish** uni tayyorlashdan kam bo'lmagan ahamiyat kasb etadi. Taqdimotdan darsda foydalanish quyidagi tavsiyalar asosida olib borishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- taqdimot vaqtida slayddagi matnlarni so'zma-so'z o'qib berilishi o'quvchilarda qiziqishning pasayishiga olib keladi. Shu sababli mumkin qadar ekrandagi matnni o'qimaslik, uni o'qituvchi o'z so'zi bilan izohlab, tushuntirishi lozim. Doimo o'qituvchi sinfdagi o'quvchilar birinchi navbatda uni tinglashlariga erishishi kerak.

- slaydlarni tez o'tkazib yuborish, vaqtini tig'izlash maqsadida to'xtalmaslik navbatdagi slaydlarga e'tiborning susayishiga sabab bo'lishi mumkin. "Slaydda keltirilgan", "Keyin ko'rib olasizlar" kabi izohlar berilib, ma'lum vaqt to'xtalmay, o'tkazib yuboriladigan slaydlar avvaldan umumiy taqdimot tarkibiga kiritilmasligi kerak.

- ekranda namoyish etilgan slaydga, albatta, gapirilayotgan (yoki tushuntirilayotgan) yo'nalish mos kelishi kerak, o'qituvchining gapi bilan slayd o'rtasidagi tafovut o'quvchilarda ikkilanishga olib kelib, fikrlarini jamlashga to'sqinlik qiladi.

- namoyishi yakunlangan slaydlarning ekranda ochiq holda turishi o'quvchilarni chalg'itishini hisobga olib, darsning slayddan foydalanilmaydigan qismlarida ekrandan slaydni olib qo'yish kerak;

- videoli elementlar namoyishini boshlash, kadrlarni o'tkazish, izlash, to'xtatish jarayonida dars sur'atining pasayishiga sabab bo'ladigan sukunat, jimlik yuzaga kelishi, ko'p vaqt sarflashga yo'l qo'ymaslik kerak;

- taqdimot vaqtida kompyuter qurilmalari yoki dasturlariga bog'liq muammo yuzaga kelganda yordam kutmay, vaziyatdan chiqish choralarini ko'rish, bu ishga o'quvchilarni jalb qilmaslik tavsiya etiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, belgilangan talablarni inobatga olib tayyorlangan va to'g'ri foydalanilgan multimedia elementlari darsning sifatli bo'lishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Amirov D.M. va boshqalar. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari. Izohli lug'at. –Toshkent: BMTTDning O'zbekistondagi vakolatxonasi, 2010. 573-b.
2. Begimkulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. Ped. fan. dok. ... dis. – T.:TDPU, 2007. – 305 b.
3. Djurayev R.X. va boshqalar. Pedagogik atamalar lug'ati. –T.: "Fan", 2008. –195 b.

Madinaxon TO'RABOYEVA

Andijon davlat universiteti
tayanch doktoranti**PEDAGOGIK FANLAR MISOLIDA TALABALARNING SHAXSIY-KREATIV
KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI**

Maqolada talabalarda shaxsiy-kreativ kompetensiyani rivojlantirish zaruriyati, pedagogik shart-sharoitlari, imkoniyatlari va pedagogik fanlar doirasida talabalarda shaxsiy-kreativ kompetensiyani rivojlantirishning bosqichlari, metodlari xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kreativlik, zamonaviy ta'lim, talab, texnologiya.

В статье рассматриваются необходимость развития личностно-творческой компетентности у студентов, педагогические условия, возможности и этапы, методы развития личностно-творческой компетентности у студентов в области педагогических дисциплин.

Ключевые слова: компетентность, креативность, современное образование, востребованность, технологии.

The article discusses the need for the development of personal and creative competence in students, pedagogical conditions, opportunities and stages, methods of development of personal and creative competence in students in the field of pedagogical disciplines.

Key words: competence, creativity, modern education, demand, technology.

Kirish. Uzluksiz ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirishdan asosiy maqsad ta'lim-tarbiya masalalarini faollikka asoslangan prinsiplarga tayanib amalga oshirish, o'sib kelayotgan yosh avlodni yangiliklarni tez qabul qilishga o'rgatish, ijtimoiy hayotimizda bo'layotgan o'zgarishlarga o'z ijobiy qarashlari bilan javob bera olishlariga ko'maklashish, faoliyatimizning hamma sohalarida yuksak natijalarga erishish, zamonaviy madaniyat, iqtisodiy, fan-texnika, texnologiyalarning yutuqlari hamda xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida talaba-yoshlarda o'z shaxsiy-kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishdan iborat ekanligi Yurtboshimiz Sh.Mirziyoyevning "Buyuk mutafakkir shoirimiz Mir Alisher Navoiy o'z davrida yoshlarga murojaat qilib, **"Quyoshliq istasang, kasbi kamol et"**, deb yozganlar. Chindan ham, odamlarga quyoshdek beminnat nur taratishni, yaxshilik qilishni istaydigan inson, kamolotga intilib, turli ilm va kasb-hunarlarni o'zlashtirishi lozim" deb ta'kidlagan mulohazalari zamirida asoslab berilgan. Ya'ni kamolotga intilish va unga erishish yo'lida shaxs ko'p qiyinchiliklarga duch keladi. Kamolot yoki komillik ortida katta mashaqqatli mehnat yotadi. Shaxs qachonki o'z ustida tinimsiz ishlasa, o'z fikri, g'oyalari bilan har qanday qiyinchiliklar oldida dadil tura olsa, o'zining ta'limiy-tarbiyaviy, kasbiy faoliyat jarayoniga ijodiy, g'ayriodatiy, original harakatlari va amallari bilan yondashsaki, xalq kelajagini shunday insonlar qurishiga ishonsak bo'ladi.

Biz allaqachon raqamli muhit bilan o'ralganmiz va ta'lim unga tezda moslashishi, uning afzalliklaridan foydalanishi kerak. Buning uchun esa jamiyatni raqamli ko'nikmalarga ega va ilg'or texnologiyalar bilan ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan kreativ kadrlarni yetishtirish lozim [3].

Asosiy qism. Kreativlik - bu o'ziga xos, ammo ayni paytda talab qilinadigan ishni bajarish qobiliyati: boshqalar o'ylamagan, lekin bu hamma uchun foyda keltiradigan faoliyat (Ochse, 1990; Sternberg, Lyubart, 1999). Kreativ faoliyat belgilangan qoidalarga bo'ysunmaydi, balki bir-biridan farqli fikrlarni birlashtiradi. Qolaversa, u odatda tinimsiz ishlashni va yakuniy natijaga erishish yo'lida har qanday to'siqlarni yengishni talab qiladi (Vaysberg, 1993).

X.Gavin (2003) yozadiki, kreativlik nostandart usulda qimmatli natijalarga erishish qobiliyatini anglatadi.

Shaxsiy-kreativ sifatlarni shakllantirish va rivojlantirish masalalari turli soha vakillari tomonidan – shoir, olim, san'atkor, yozuvchilar tomonidan tahlil etilgan. Kreativlikka bo'lgan qarashlar faylasuflarning uzoq o'tmishdan tortib to bugungi kungacha asosiy mavzusi sifatida o'rganilib kelinmoqda.

Bugungi kunda kreativ mutuxassislarni shakllantirish zamonaviy jamiyat ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biridir. Qo'yilgan vazifaga, avvalo, pedagogning ta'lim jarayonini maqsadli olib borishi bilan erishish mumkin, bunda ta'lim oluvchilar yangi bilimlarni tushunishlari, ulardan yangilik yaratishi va amaliyotga samarali tatbiq etishiga imkon berishili lozim.

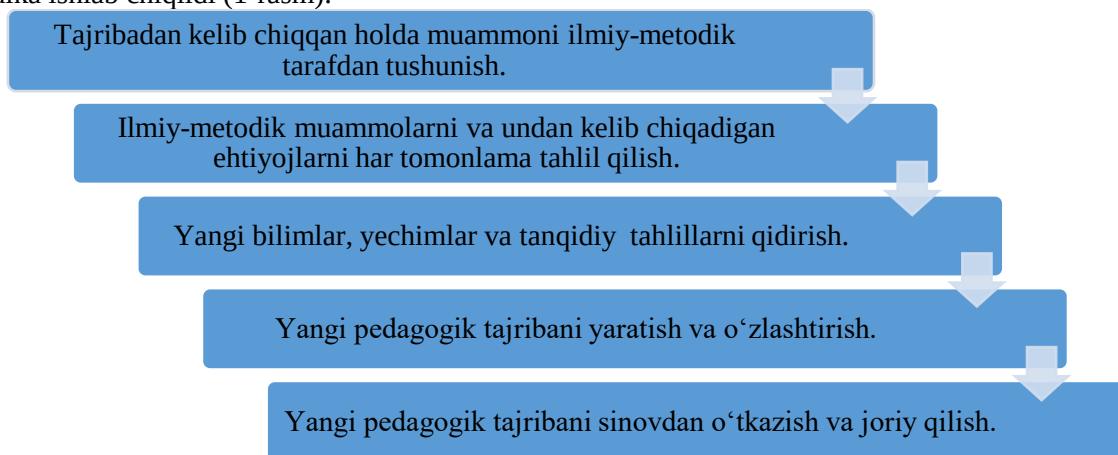
Biz talabalar ko'proq vaqti Oliy ta'lim muassasasida taqsimlanishini hisobga olgan holda ularning shaxsiy-kreativ kompetensiyasini o'qish faoliyati jarayonida rivojlantirish samarali natijaga olib keladi deb hisobladik. Ta'lim muassasasida olib borilayotgan darslar, xususan, pedagogik fanlar doirasida talabalarning shaxsiy qobiliyatlarini, faqat o'z o'ziga xos bo'lgan kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishga e'tibor

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

qaratdik. Negaki, pedagogika ta'lim muassasalaridagi har bir yo'nalishda pedagogik fanlar o'qitiladi va bu fanlar ko'proq talabalarning keyingi kasbiy va turmush faoliyatida zarur bo'lgan bilimlarni berishga yo'naltirilgan bo'lib, talabaning kelajakda egallagan kasbi, hayoti davomida professionalizmga erishishiga ko'mak beradi.

Kreativlik bo'yicha tizimli faoliyat olib borgan tadqiqotchi –olim P.Torrensning [5] so'zlariga ko'ra, kreativlik muammolarga sezgirlikning oshishi, bilimlarning yetishmasligi yoki nomuvofiqligi, bu muammolarni aniqlash, gipotezalar asosida ularning yechimlarini izlash, gipotezalarni tekshirish va o'zgartirish, natijasini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Kreativlikni har xil fikrlash testlari, shaxsiyat anketalari va ish faoliyatini tahlil qilish orqali tekshirish va baholash mumkin. Uning fikricha, kreativlikni rivojlantirish uchun talabalarga ijodiy fikrlashlariga sharoit yaratish, erkin mulohaza qilishlarini ta'minlash, shu bilan birga ularga ko'plab savollar berish tavsiya etiladi.

Pedagogik fanlar turkumiga kiruvchi Pedagogik texnologiyalar fani doirasida talabalarning shaxsiy-kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish zaruriyati tug'ildi va natijada quyidagi metodika ishlab chiqildi (1-rasm):

1-rasm. Pedagogik texnologiyalar fani doirasida talabalarning shaxsiy-kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi

Pedagogik texnologiyalar fani misolida talabalarning shaxsiy-kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishning bosqichli o'qitish metodikasi asosida quyidagi metodlarni tavsiya qilamiz.

“Grow (o'sish)” texnologiyasi. Mazkur texnologiya talabalarni o'sishlari uchun aniq maqsadlarini belgilashlariga va unga sari oldinga intilishlariga yordam beradi. Buning uchun talabalarga varoq tarqatildi va har birlari pedagogik texnologiyalar fanini o'rganish jarayonida o'zlarida qanday shaxsiy-kreativlik sifatlarni rivojlantirishni aniq maqsad (Goal) qilib belgilab olishlari, hozir qanday harakat qilayotgani (Reality), maqsadni amalga oshirishda qanday to'siqlarga uchrashi mumkinligi (Obstacles) va maqsadga erishish uchun o'zlari to'g'ri deb bilgan yo'nalishni (Way forward) bayon etishlari so'raladi. Imkon doirasida har bir talabaning fikrlari tinglanadi.

“Ijodkorlar”. Ushbu o'yinni amalga oshirishda talabalar guruhi 2 ga ajratildi, mavzu doirasigi eng muhim 2 tushuncha 2 ta vatmin qog'ozga yozildi va biri birinchi guruhga va yana biri ikkinchi guruhga tarqatiladi.

Mazkur o'yin jarayonida talabalarga pedagogik texnologiyalar fani doirasida ularda kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim bo'lgan 2 tushuncha beriladi:

- 1-guruh uchun o'yin texnologiyasi;
- 2-guruh uchun muammoli ta'lim texnologiyasi.

Guruh a'zolariga ushbu berilgan texnologiyalarga guruh ta'rifinini yozish va logatipini chizish topshirig'i beriladi.

Shu tariqa guruhlarda ta'rif berishda va surat ishlashga oid turli munozarali bahslar bo'ladi. Talabalarni bu topshiriq yangi g'oyalar ishlashga, ularda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga undaydi. Mashg'ulot so'ngida o'qituvchi guruhlarning ta'riflari, chizilgan logatiplarga izohlari tinglanadi, natijalar muhokama qilinadi va xulosalar bayon etiladi.

“10 kashfiyot” metodi. Bu metoddan foydalanishdan ko'zlangan maqsad talabalarning qanchalik ijodkor ekanliklarini ham o'zlariga ham o'zimiz uchun aniqlashtirib olamiz va shu bilan birga ularning faoliyatini tezlashtirib, fanga qiziqishlarini orttiradi. Talabalarga 10 kun davomida o'z ustida qattiq ishlashlari va o'zlarida bor iqtidorni na'moyon etgan holda 10 ta kashfiyot qilishlari talab etiladi (ilmiy faoliyat nuqtayi nazaridan). Bu natijaga erishish uchun esa yon daftarlariga hozirning o'zida 10 ta masalani belgilab olishlari ta'kidlanadi. Talabalar o'zlari uchun quyidagicha topshiriqlarni belgilashlari mumkin:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- san'atga qiziqqanim uchun fanga mos rasm chiqmoqchiman;
- internetdan mavzu yuzasidan qo'shimcha manbalar o'rganaman;
- mavzu yuzasidan tengdoshlarim uchun 10 ta test tuzaman;
- keyingi amaliy mashg'ulot darsi uchun mustaqil tayyorgarlik ko'raman.

Belgilangan vaqt tugaganidan so'ng ularning 10 kun davomida bajargan ishlar mazmuni, sabablari, dalillari tahlil etiladi. 10 kashfiyotni yakunlagan talabalar "kashfiyotchi" nomiga erishadi, vazifalarni to'liq yakunlay olmagan talabalarga maslahatlar beriladi.

Ta'limning eng muhim vazifalarini hal qilishning samarali yondashuvlarini, texnologiya va metodikalarini izlash juda dolzarb. Bular ta'lim amaliyoti va siyosatini yanada rivojlantirish uchun sifatni ta'minlash mexanizmlarini o'z ichiga olishi kerak.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, "Yangi O'zbekiston"ni qurish uchun, avvalo, yoshlar ayniqsa, talabalar qatlamini zamon talab etayotgan darajaga ko'tarish lozim. Bu maqsadga erishish yo'lida ajdodlar merosini o'rganish, xorijiy tajribalarni kuzatish, ularning ijobiy jihatlarini tizimli tahlil etish va tahlillariga tayangan holda hamda oliy ta'lim uchun talabalarning shaxsiy-kreativ kompetensiyasini rivojlantirishning yangilangan modelini ishlab chiqish lozim.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020. – B. 12.
2. Байденко В.И. Концептуальная модель государственных образовательных стандартов в компетентностном формате (дискуссионный вариант): материалы ко второму методологическому семинару // – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – с. 20.
3. Мироненко Е.С. Компетенции XXI века vs образование XXI века. Вопросы территориального развития. Вып. 2(47). 2019.
4. Torrence E.P. Developing creative thinking through school experience. // N.Y., 1962. – p. 215.
5. Креативность личности (psyera.ru).

Ирода АСЛОНОВА

Кандидат медицинских наук,

Бухарского государственного медицинского
института**Озода ХОДИЕВА**Ассистент - Бухарского государственного
медицинского института**СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ
ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ**

Предложения работа посвящена изучению сравнительной эффективности метода “Мозгового штурма” и “Пчелиного роя”. Сущности метода “Мозгового штурма” и “Пчелиного роя” являются создать новые идеи получить лучшую идею или лучшее решение, а так же поиск направление решения задачи.

Ключевые слова: научно-технический прогресс, требование образования, глобализация, метод, эвристический.

Takliflar ish “Aqliy hujumi” va “Asalarilar to’dasi” usulining qiyosiy samaradorligini o’rganishga bag’ishlangan. “Aqliy hujum” va “Asalarilar to’dasi” usulining mohiyati yangi g’oyalar yaratish, yaxshiroq g’oya yoki yaxshiroq yechim olish, shuningdek, muammoni hal qilish uchun yo’nalish izlashdan iborat.

Kalit so’zlar: ilmiy -texnik taraqqiyot, ta’lim talabi, globallashuv, uslub, evristik.

Proposals the work is devoted to the study of the comparative effectiveness of the method of “Brainstorming” and “Bee swarm”. The essence of the “Brainstorming” and “Bee swarm” method is to create new ideas, get a better idea or a better solution, as well as search for a direction to solve a problem.

Key words: scientific and technological progress, education requirement, globalization, method, heuristic.

Темпы научно-технического прогресса повышают требования высшей школе, которая должно готовить востребованных конкурентоспособных специалистов. В связи с этим проходит реформированный современной системы высшего и специального профессионального образования. Среди задач непрерывной конечномерной оптимизации учебного процесса самым важным с практической точки зрения и, одновременно, самым сложным является класс задач глобальной оптимизации. Методы решения задачи глобальной оптимизации делятся на детерминированных стохастические и эвристические методы. Эвристические методы являются относительно новым и быстро развивающимся классом методов глобальной оптимизации. Среди этих методов выделяются эволюционных поведенческие (имитационные) методы поведенческие методы относятся к мультиагентным методам, основанным на моделировании интеллектуального поведения колонии агентов (Swarm Intelligence). В природе таким интеллектом обладают группы общественных насекомых, например, колонии термитов, муравьёв, пчёл, некоторых видов ос. Динамика популяции общественных насекомых определяется взаимодействиями насекомых друг с другом, а также с окружающей средой. Эти взаимодействия осуществляются посредством различных химических и/или физических сигналов например феромонов, выделяемых муравьями. Метод “пчелиного роя” (Bees Algorithm) является одним из новейших методов относящихся к рассматриваемому направлению. Первые статьи, в которых был предложен данный метод, были опубликованный в 2005 г. Метод представляет собой эвристический интерактивный мультиагентный метод случайного поиска, основная идея которого состоит в моделировании поведения пчёл при поиске нектара.

Процессе оптимизации учебных работ несомненно связан с широким применения новых педагогических технологии и интерактивных способов обучения, которые способствуют совершенствованию оценки уровня клинических знаний студентов. Известно, что на протяжении всего подготовки кадров в учебных заведениях особое внимание уделяется совершенствованию потенциала профессиональных знаний качеству выполнения врачебных навыков и умений. Всестороннее развитие высшего в том числе медицинского образования невозможно без внедрения в круг методических навыков преподавателя современных педагогических технологии, новых приёмов обучения и их способов совершенствования. Предложения работа посвящено изучению сравнительной эффективности метода “мозгового штурма” и “пчелиного роя”. Сущности метода “мозгового штурма” и “пчелиного роя” являются создать новые идеи получить лучшую идею или лучшее решение, а так же поиск направление решения задачи.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Целью исследования явилось изучение результативности использования технологии интерактивного обучения в рамках практического занятия.

Материалы и методы. Для реализации поставленных задач в двух репрезентативных группах по рейтинговым показателям сравнивали данных проведенного практического занятия с использованием интерактивного и традиционного способа обучения. Проведено сравнительное исследование результатов 4-х практических занятий по разделу кардиологии. Все студенты были разделены на две группы: в первой группе (23 человека) 4 занятия проведено по традиционной методике, во второй группе (24 человека) по технологии интерактивного способа обучения. Ход игры “мозгового штурма” - студентам даётся вопросы по разным проблемам, сразу же анализирует в течение 1-1,5 минут отвечает и “пчелиный рой” (ход игры – группа делится на две подгруппы и в каждой группе даётся задания и они в течении 15-минут будут решать задания и правильный ответ расскажут) в формировании уровня клинического занятия студентов II курса Бухарского медицинского института (БухМИ) на кафедре пропедевтики внутренних болезней, клинической фармакологии и высшего сестринского дела и Бухарского медицинского колледжа (БМК) на кафедре пропедевтики внутренних болезней, клинической фармакологии и Высшего сестринского дела и Бухарского медицинского колледжа (БМК) на кафедре “Сестринского дела”.

Интерактивных методов “пчелиный рой” и “мозгового штурма” применяли на избранном одной и той же 14 темам предмета внутренние болезни (ВБ) студентам БухМИ и Бухарского медицинского колледжа. “Мозговой штурм” (от англ. brain storming - мозгового штурма) – это оперативный метод интенсификации процесса группового поиска решение проблемы. Она решается на основе стимулирования в творческой активности, при котором студентам предлагают высказывать как можно больше количества вариантов решения, в том числе самых фантастических. Преподаватель из общего числа высказанных идей отбирает наиболее удачные, которые могут быть использованы на практике. Учебная игра “мозгового штурма” использовалась по ходу обучения тем как из общей, так и специальной части предмета, тогда когда ролевая игра “пчелиный рой” только лишь специальной части предмета ВБ.

Уровень знаний и степень их выживаемости проверялись с помощью вопросов заданных в письменных работах, тестирование и заданий по ходу текущих промежуточных и итоговых контрольных работ. Интерактивный способ обучения “мозгового штурма” применялась в модифицированном варианте, по уровню сложности вопросы разделены (α_1 α_2 и α_3). Проведённые исследования показали, что интерактивные способы обучения “мозгового штурма” и “пчелиного роя” по разному влияют на формирование уровня знаний студентов, о чём свидетельствовали результаты их неоднократной контрольной проверки в академических группах. Из 14 проведённых занятий в БухМИ с помощью интерактивных способ обучения “мозгового штурма” в 9 (64,3%) случаях формирование багажа клинических знаний ограничивалось I уровнем Соответственно у студентов БМК этот показатель составляет 10 (71,4%) В остальных 5 занятий (35,7%) студентов БухМИ и у студентов БМК 4 занятий (28,6%) доля знаний учащихся студентов достигала до II уровня. Применение полученных знаний в практику, тем более с творческим подходом к ним практически не было замечено, что является существенным недостатком учебного метода “мозгового штурма”. Несколько по другому получены результаты в ходе применения интерактивного способа обучения - “пчелиного роя”. Это способ обучения вызывало повышенный интерес студентов. Знания полученные с помощью данного вида способа обучения были совершенно по иному и соответствовали III и IV-его уровню. Из 14 преподаваемых тем в БухМИ, в 10 (71,4%) и у студентов БМК 9 (64,3%) случаев прослеживались элементы III, в остальных у студентов БухМИ и БМК в ходе использования интерактивных методов обучения – “пчелиного роя” студенты гораздо быстро начали мыслит формировавшие знаний, что является важным, и нужным превосходством данного способа обучения. Так, среди студентов участников в учебной игры частота владения методами практических навыков (пальпация, перкуссия и аускультация) возросла. Вместе с ним, непременно улучшалось качество их выполнения данных методов, что полностью соответствовало поставленным задачам и целью. Единственным недостатком, которое было в ходе интерактивных методов обучения не все члены группы активно участвовали.

Выводы: 1. Интерактивные способы обучения “мозгового штурма” и “пчелиного роя” влияют на формирование уровня знаний неодинаково.

2. Выбор вида учебной игры необходимо осуществлять в зависимости от конкретной темы практических занятий.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

3. Интерактивный метод обучения “мозгового штурма” оказалась гораздо эффективной в ходе обучения общей части и способствует росту I и II уровней знания, а “пчелиного рой” специальной части предмета и обеспечивает росту III и IV уровней знаний.

Литература

1. Акмалова Г.М. Оценочная деятельность преподавателя в процессе воспитательной деятельности. Современные педагогические технологии оценивания учебных достижений в мед. ВУЗ. –Екатеринбург, 2010 г. С18-21.
2. Григораш О.В. Система подготовки специалистов высшего профессионального образования / О.В. Григораш // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского Государственного аграрного университета(Научный журнал КубГАУ) (Электронный ресурс.) - Краснодар: КубГАУ, 2014-№06(100). С.411-430
3. Каримов Х.Я. Новые педагогические технологии. -Второй Ташкентский Государственный медицинский институт. 2001г.С.150.
4. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные Способы активации обучения под ред. Т.С. Паниной. –“Академия”, 2007. -с.176
5. Реутова Е.А. Применения активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе Вуза. Методические рекомендации. –Новосибирск, 2010. С.4
6. Beni G., Wang J. Swarm Intelligence // Annual Meeting of the Robotics Society: Proceedings of Seventh International Conference.- Tokyo: RSJ Press, 1989.-pp.425-428.
7. Bonabeau E., Dorigo M., Theraulaz G. Swarm Intelligence: From Natural to Artificial Systems.- New York: Oxford University Press, 1999.-320p.
8. Chong S.C., Low M.Y.H. A Bee Colony Optimization Algorithm to Job Shop Scheduling // Winter Simulator Conference: Proceedings of the 38 th Conference on Winter simulator. -Monterey: Monterey Press, 2006.-P. 1954-1961.

Mahmud ASHUROVSamarqand davlat universiteti
san'atshunoslik fakulteti
yoshlar bilan ishlash bo'yicha
dekan o'rinbosari**MILLIY G'URUR VA IFTIXOR, MILLIY O'ZLIKNI ANGLASH, VATANPARVARLIK
TUSHUNCHALARINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY-PEDAGOGIK MAZMUN
MOHIYATI**

Ushbu maqolada talaba yoshlarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ma'naviy yondashuv asosida rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik mazmun mohiyati tahlil qilingan. Talaba yoshlar ta'lim-tarbiyasida milliy g'urur va iftixor tuyg'ularining aks etishi, ularni vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda xalqimizning betakror milliy urf-odatlarini, an'analari, ma'rosim va boy tariximizda yaratilgan qadriyatlarini yoshlar ongiga singdirish, ularga "ommaviy madaniyat" ta'siridan asrash, to'g'risidagi tahlillarga asoslangan fikrlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: talaba yoshlar, milliy ma'naviyat, g'urur, iftixor, urf-odatlar, milliy madaniyat, ommaviy madaniyat.

В статье анализируется сущность социально-педагогического содержания развития национальной гордости студентов на основе духовного развития. Анализ отражает национальную гордость в воспитании студентов, прививает в сознание молодежи уникальные национальные обычаи, традиции и ценности, созданные в нашей богатой истории и их защиту от влияния «массовой культуры».

Ключевые слова: студенческая молодежь, национальная духовность, гордость, традиции, национальная культура, массовая культура.

This article analyzes the essence of the socio-pedagogical content of the development of national pride and sense of pride in students on the basis of a spiritual approach. Reflections on the expression of national pride in the education of students, inculcation in the minds of young people of the unique national customs, traditions, rituals and values of our rich history in educating them in the spirit of patriotism, protection from the influence of "popular culture".

Key words: student youth, national spirituality, pride, traditions, national culture, popular culture

Kirish. XXI asr mamlakatimizning globallashuv sharoitida dunyo miqyosida tinchlik, xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, har qanday mamlakat xavfsizligi va barqarorligini ta'minlashda, eng avvalo, ichki va tashqi tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni mustahkamlash masalalari borasida jiddiy izlanishlar talab qilinadi. Bu esa mamlakat yoshlarida milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini, milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik tushunchalarini rivojlantirish, tarbiyalash, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yanada takomillashtirish orqali xavfsizlikni ta'minlash kelajakda istiqboldagi maqsadlar erishuviga zamin yaratadi. Yoshlarda milliy g'urur, iftixor tuyg'ulari rivojlantirishda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy yo'nalishlar bilan bir qatorda ma'naviy-ma'rifiy soha ham muhim o'rin tutadi. Darhaqiqat, bugungi kunda ma'naviy-ma'rifiy faoliyat fuqarolik jamiyatini qurishda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishga ega bo'lib kelmoqda. Qadriyatlarni tiklash, ularni ilm-fan va taraqqiyot yutuqlari bilan boyitib borish, milliy o'zlikni anglash, milliy g'urur, iftixor tuyg'ularini rivojlantirish, milliy istiqbol g'oyasining tamoyillarini yoshlarimiz qalbi va ongiga singdirish, muqaddas dinimiz va tariximizga sadoqatli bo'lish bugungi kunning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 28-iyuldagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi PQ-3160-sonli Qarori [1]. "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2019-yil 3-maydagi PQ-4307-son Qarori [2], O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida 2019-yil 31-dekabrda 1059-son Qarori [3] hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan mazkur faoliyatga tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlarining qabul qilinishi oliy ta'lim muassasalari oldiga qator muhim vazifalarni qo'yadi. Bo'lajak pedagogik kadrlarni tayyorlashda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini singdirish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida e'tibor qaratilayotganidan dalolat beradi.

Asosiy qism. Mamlakatimizning ertangi kuni o'sib kelayotgan yosh avlodni to'g'ri yo'nalishlar bilan ta'lim-tarbiya jarayoniga safarbar etishimiz global va muhim masala hisoblanadi. Yoshlar ma'naviyatini yuksak darajada ko'rish jarayonida, avvalo, ular qalbiga milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini shakllantirish,

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

rivojlantirish ustuvor masala hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev o'zining "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" deb nomlangan asarida "Biz boshimizdan kechirayotgan hozirgi globallashuv davri o'ta shiddat bilan o'zgarayotgani va turli tahdidlar ko'pligi bilan oldimizga hal etishni kechiktirib bo'lmaydigan g'oyat murakkab vazifalarni qo'ymoqda" [4] – degan dolzarb masalani kun tartibiga qo'ydi. Bu esa mazkur umuminsoniy ijtimoiy pedagogik mohiyatini, yoshlarning ma'naviy-estetik tarbiyasidagi rolini chuqur o'rganishni ular qalbiga milliy umuminsoniy qadriyatlarimiz, urf-odat va an'analarimiz, boy tariximiz, muqaddas dinimizni chuqur singdirishni taqozo qiladi. "Globallashuv" jarayoni inson va jamiyat hayoti rivojining hozirgi davridagi muhim xususiyatlarni, kishilik sivilizatsiyasi bugungi kungacha hayotida kechirgan davrlardan umuman farq qiladi.

Madaniy-ma'naviy hayot sohalarining globallashuv jahonda bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda mazmunan ko'proq daromad topishga qaratilgan, shaklan turli xil ko'rinishga ega bo'lgan, mohiyatan o'zga elat, millat, xalqlarning asrlar mobaynida shakllangan milliy qadriyatlarini ichidan parchalab tashlash evaziga, ularni madaniy-ma'naviy qaramlikka mahkum qilishga yo'g'rilgan katta moliyaviy qudratga ega bo'lgan davlat va shaxslar tomonidan tez sur'atlar bilan sodir etilayotgan jarayonlarda namoyon bo'lmoqda. Yoshlarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ma'naviy yondashuv asosida rivojlantirish sohasida axborot inqilobi samarasini juda katta axborotni qayta ishlash, ijtimoiy tarmoqlarda xohlagan mamlakatning elektron kutubxonasida saqlanayotgan kitoblardan foydalanish imkoniyati borligidan ham ko'rish mumkin. Radio, televideniye, internetdagi turli dastur va platformalar orqali eng so'nggi ilmiy yangiliklarni qisqa vaqtda butun dunyoga ma'lum qilish, ilm-fan, madaniyat, adabiyot va san'at yutuqlaridan har bir odam foydalanishga imkon yaratmoqda.

Globallashuv sharoitida talabalarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ma'naviy yondashuv asosida shakllantirishning nazariy jihatlarini olimlar tomonidan turli nuqtayi nazardan tadqiq qilingan. Shuning uchun globallashuv hodisasining mohiyati, uning xususiyatlari haqida bildirilayotgan fikrlar alohida e'tiborga molikdir. AQSHlik sotsiologlar J.Maklin, tadqiqotchi T.Levitt, angliyalik olim R.Robertsonlar tomonidan 1981-1983-yillarda yozgan maqola va kitoblarda "Globallashuv" atamasi ishlatilgan. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti davlat va siyosat arbobi I.A.Karimov o'zining "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida globallashuvning insoniyat hayoti sur'ati bilan bog'lab, "Globallashuv – avvalo hayot sur'atlarining beqiyos darajada tezlashuvi demakdir" [5], – degan fikrlarni bildirib o'tgan edi. Bu jarayonni erta his qilgan holda yoshlarimizni turli salbiy jarayonlardan asrashimizga sabab bo'la oladi. Hindistonning mashhur olim va davlat arbobi Mahatma Gandi globallashuvning milliy qadriyatlarga ta'siri haqida "Men uyimning darvoza va eshiklarini doim mahkam berkitib o'tira olmayman, chunki uyimga toza havo kirib turishi kerak. Shu bilan birga, ochilgan eshik va derazalarimizdan kirayotgan havo dovul bo'lib uyimni ag'dar-to'ntar qilib tashlashi, o'zimni esa yiqitib yuborishini ham istamayman" [6], deb o'z fikrlarini bayon qilgan.

Siyosatshunos Z.Bzejnskiy: "Amerikaliklarning qiziqishiga, ovqatlanish va hatto kiyinish odatlarigacha butun dunyoda taqlid qilishadi" [7], deb ta'kidlaydi. Chek-chegarasi yo'q ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlar ongi va ma'naviyatiga, milliy urf-odatlar, ana'na va marosimlar, qadriyatlarga nisbatan ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ularni kishilar hayotidan siqib chiqaradi. Bugun yoshlar orasida urf bo'lib borayotgan ochiq-sochiq kiyinish, so'zlashishda milliy o'zbek tiliga e'tiborsizlik, Yevropa mentalitetiga qiziqish kabi holatlarni ko'plab uchratish mumkin. Bular barchasi milliy g'ururimiz, millatimiz qadriyatlariga, o'zbek xalqi ma'naviyatining axloqiy asoslariga putur yetkazadi. Shuningdek, madaniy-ma'naviy mahsulotlar, san'at asarlari, asosan, Germaniya, AQSh, Yevropa va Sharq mamlakatlari ma'naviy hayotini keng targ'ib etmoqda. AQShlik siyosatshunos Z.Bzejnskiy "Amerika televizion dasturlari va filmlari bu sohada dunyo bozorining deyarli to'rtinchi qismini egallaydi. Amerika ommabob musiqasi eng yetakchi pog'onani egallagan, internet tili – inglizcha, global kompyuter tarmog'idagi so'zlashishning asosiy qismi ham amerikacha va "global suhbatlar"ga o'z ta'sirini o'tkazmoqda" [7], degan fikrlari bulardan, AQSh, Yevropa mamlakatlari manaviyati tarqalishining naqadar avj olganligiga amin bo'lish mumkin.

Yoshlar tarbiyasi va milliy qadriyatlarimizning yo'qolishiga globallashuvning ta'siri haqida professor S.Otamuratov shunday fikrlarni bildirgan. "Globallashuv millat ma'naviyatini yemirmoqda, uning o'rniga moddiy hayot kechirish omilini ustuvor darajaga ko'tarmoqda. Bugun insonlar ongida milliy o'ziga xoslikni asrashga qaraganda "Qayerda hayot yaxshi bo'lsa, o'sha joy Vatan", uning "nafasi"ga, udumlariga ko'nikishga bo'lgan moyillikning rivojlanayotgani bugungi hayot kechirish tamoyiliga aylanib bormoqda" [8]. Hozirgi axborot uzatish tarmoqlari oldingi davrlardagi axborot uzatish usullarining ko'pgina tomonlarini o'zida sintez qilgan rivojlangan zamonaviy kompyuter texnologiyalariga asoslangan ijtimoiy tarmoqlar internet kabi hodisalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Har qanday yangilik yoki ma'lumotni keng jamoatchilikka yetkazib beruvchi ommaviy axborot vositalari o'zida birlashtiruvchi xalqimiz hayotiga ulkan

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

ta'sir o'tkazish kuchiga ega. Shuning uchun ularga nisbatan "to'rtinchi hokimiyat" atamasi qo'llanilishida ham ko'rish mumkin. Bundan OAV, televideniye orqali e'lon qilinadigan va namoyish etiladigan har qanday axborot yoki ko'rsatuvlar milliy va mahalliy xarakterga ega bo'lishi muhim hisoblanadi.

"Milliy g'urur va iftixor, milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik tushunchalarini rivojlantirishning, ijtimoiy-pedagogik mazmun-mohiyati tushunchasi xususiyatlarini xiralashtirmaslik uchun, avvalo, ushbu ijtimoiy-pedagogik mazmuni tarkibiy qismlarining etimologik asoslarini ochib berishga tayanish maqsadga muvofiqdir. O'z navbatida, umumiy tan olingan etimologiya tushuntirish lug'atlarida aniqlangan. Shunday qilib, D.N. Ushakovning tushuntirish lug'atida "ijtimoiy" tushunchasi lat. Sotsiolog - ularning jamiyatdagi munosabatlari va odamlar hayoti bilan bog'liq" [9, 435]. S.I. Ojegov va N.Y. Shvedovalarning lug'atida ijtimoiy - bu "hayotdagi jarayonlar va odamlarning jamiyatdagi munosabatlari bilan bog'liq" [10] deyilgan. D.V.Dmitriyevning izohli lug'atida Socialis - konsepsiyasi "ijtimoiy - lat. ijtimoiy - do'stona, jamoatchilik. Jamiyatga xos, hayot va munosabatlar bilan bog'liq" [11]. Shuning uchun yuqorida ko'rsatib o'tilgan mualliflarning hammasi jamiyatdagi odamlarning o'zaro munosabatlari va ularning jamiyatga bo'lgan munosabatini "ijtimoiy" tushunchasi uchun asos qilib oladi.

Shu bilan birga, B.X.Xodjayevning xulosasiga ko'ra, boshqa tomondan, "talabalarning tarixiy tafakkurini rivojlantirishning ushbu jarayon samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan ijtimoiy-siyosiy, milliy-ma'naviy, psixologik va pedagogik omillarga va ularni modernizatsiya qilish ko'rsatkichlariga bog'liqligi" mavjud [12, 53].

Ta'lim xizmati sohasida zamonaviy raqobat sharoitida universitetlar oldida ta'lim sifati bozor munosabatlari talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash vazifasi turibdi. Shu bilan birga, zamonaviy mutaxassisning raqobatbardoshligi talabning kelajakdagi mutaxassislikni egallashiga ham, uning insonparvarlik madaniyati, rivojlangan ijodiy fikrlash, yaxshi naslga bog'liqdir.

Bunga muvofiq, O'zbekistonning zamonaviy pedagogik makonida, xususan, mutaxassislarni kasbiy tayyorlash jarayonida shaxsiy va ijtimoiy malakalari muhim o'rin tutadi. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy fazilatlarini shakllantirishda ularning shaxsiyatida milliy g'ururimiz, millatimiz qadriyatlarini, o'zbek xalqi ma'naviyati, ijtimoiy-madaniy rivojlantirishni mujassamlashtirishga alohida ahamiyat beriladi. Bu o'z navbatida talabalarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ma'naviy yondashuv asosida rivojlantirishning mohiyatini ochib berish zarurligini amalga oshiradi.

Hozirgi kunda "milliy g'urur" tushunchasi "milliy iftixor", "milliy umuminsoniy qadriyatlar", "milliy ma'naviyat", "ommaviy madaniyat", "ma'naviy ehtiyoj", "ma'naviy qiziqish", "shaxsning ichki ma'naviy dunyosi" kabi tushunchalari mazmun-mohiyati pedagoglarimiz tomonidan o'rganilib kelinmoqda. Shu bilan bir qatorda, yuqorida ko'rsatib o'tilgan tushunchalarning pedagogik mohiyati nazariy jihatlarini nuqtayi nazardan asoslab berilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini rivojlantirish sohasi ham ijtimoiy-siyosiy, ham ijtimoiy-pedagogik jihatlariga ega. Masalaning ijtimoiy-siyosiy jihati mamlakatimizda keng amalga oshirilayotgan O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash, xalqning milliy qadriyatlarini saqlab qolish, ularni yoshlar ongiga singdirish, buyuk davlatni barpo etish, umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg'unligiga asoslangan fuqarolik jamiyatini qurishni takomillashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Milliy g'urur, milliy o'zlikni anglash, qadrlay olish va shaxsiy e'tiqod-ma'rifiy taraqqiyot omili bo'lib kelganligi bilan qadrlanadi.

Milliy g'urur - shaxs, ijtimoiy guruhning milliy o'z-o'zini anglashi asosida shakllanadigan, ajdodlari qoldirgan moddiy, ma'naviy merosdan, o'z xalqining jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi, o'sha, millatlar oldidagi qadr-qimmatini, obro'-e'tiboridan faxrlanish hissini ifodalovchi tushuncha. Ommaviy axborot vositalarida milliy g'urur, milliy faxr, milliy iftixor tushunchalari keng qo'llanilib, ular, asosan, bir ma'noda ishlatilmoqda, ya'ni milliy iftixor (faxr) bu - **milliy g'ururdir**. Umuman, milliy ruhiyatni shakllantirishda: "milliy g'urur", "milliy iftixor", "milliy his", "milliy xarakter" kabi tushunchalar ham muhim o'rin tutadi.

Milliy g'urur - shaxs g'ururi - bu faxr. Har bir shaxs o'z yutuqlaridan mamnuniyat hissini tuyadi, o'ta-ona farzandlaridan, ustoz iste'dodli shogirdidan, yozuvchi yaxshi asaridan, bog'bon so'lim bog'idan faxrlanadi va hokazo. O'zligicha qola bilgan odamning g'ururi butundir.

Milliy iftixor - millat ma'naviy kamolotining barcha jihatlarini, merosi va bugungi qadriyatlarini o'z ichiga oladi. Milliy istiqlol natijasida erishilgan va erishilajak iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy yutuqlar ko'paygan sari yoshlarda mustaqil diyorimiz bilan faxrlanish hissi, milliy g'urur va iftixor tuyg'ulari rivojlanib boraveradi.

Milliy his - bu millat manfaati bilan yashash, o'zi kimligini tanimoq. O'zligini tanimagan insonda milliy iftixor so'nadi. Milliylik, millatga mansublik - bu umumjahon taraqqiyotining Qonuniyatidir, milliy g'urursiz hech bir millat millat sifatida shakllanmaydi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Milliy xarakter - o'zbek xarakteri, milliy ruhiyati, milliy o'ziga xos tomonlari asrlar davomida shakllangan hamda asta-sekin ularning qoniga va joniga joylashib ketgan. Milliy g'urur har bir millat hayotidagi mavjud moddiy va ma'naviy asoslarda, obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida, individual va ijtimoiy darajalarda shakllanib, rivojlanib, o'ziga xos shakl-ko'rinishlarda namoyon bo'luvchi ijtimoiy, ruhiy-ma'naviy hodisadir [13]. Milliy g'urur quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- millatning yutuqlari, obro'-e'tibori bilan faxrlanish, uning muammolariga befarq qarab turmaslik;
- o'z eliga, millatiga jonkuyar bo'lish;
- o'z millatining moddiy, ma'naviy merosini asrab-avaylash;
- xalq odatlari, an'analari, qadriyatlarini hurmat qilish, ularni boyitish va takomillashtirish;
- o'z millatiga mehr-muhabbatini amaliy faoliyatda namoyon qilish.

Sog'lom milliy g'urur o'zga millatga mansub kishilarga hurmat-ehtirom ko'rsatishni taqozo qiladi.

Milliy g'urur (tor ma'noda) - insonlarga xos his-tuyg'u sifati - tushunchaning ifodasidir. Keng ma'noda milliy g'urur ijtimoiy-ma'naviy hodisa tarzidagi talqindir.

Milliy g'urur milliy ong bilan uzviy bog'lik holda shakllanib, rivojlanadi. Demak, milliy g'urur shakllanishi quyidagicha tavsiflanadi: milliy g'urur milliy ong ta'sirida rivojlanadi; u obyektiv va subyektiv shart-sharoitlar ta'sirida o'zgarib boradi; milliy g'urur shaxs(lar) g'ururi shaklida namoyon bo'ladi; milliy g'urur siyosiy ong, madaniyat bilan bog'liq holda fuqarolik g'ururi shaklida ko'rinadi; milliy g'urur vatanparvarlik va millatparvarlikda seziladi.

Bugungi kunda milliy masalada ikkita tendensiya mavjud:

1. Millatlarning uyg'onishi, qo'shilishi (XX asr boshiga xos).
2. Milliy davlatchilikka intilish (XX asr 90-yillariga va hozirgi davrga xos).

Milliy o'zlikni anglash deganda:

- 1) milliy birlikni va boshqa etnoslarning mavjudligini tushunib yetish;
- 2) milliy qadriyatlar: til, tug'ilib o'sgan joy, madaniyatga (keng ma'noda) sodiqlik;
- 3) milliy manfaatlarni tushunish;
- 4) milliy mustaqillik va milliy taraqqiyotga intilish;
- 5) vatanparvarlik.

Millatning milliy o'zligini anglash shaxsning milliy o'zligini anglash bilan ham chambarchas bog'liqdir:

- 1) millat (etnos)ga mansublikni anglash;
- 2) mazkur millatning insoniyat taraqqiyotidagi tarixiy o'rnini tushunib yetish;
- 3) milliy qadriyatlarga sodiqlik;
- 4) millatning ehtiyojlari va manfaatlarini anglash, uning rivojlanish yo'llarini bilish;
- 5) milliy taraqqiyotga vijdonan xizmat qilish [13].

O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini qurishning eng muhim tarkibiy qismi barkamol avlod tarbiyasida milliy g'urur va iftixor, milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik tushunchalarini rivojlantirishning ma'naviyat va ma'rifat sohasida, shaxsni muntazam kamol toptirish borasida uzluksiz ish olib borishdan iborat ekanligi hech kimga sir emas. Bu tizim markazida ma'naviyat, axloq, ma'rifat kabi o'lmas qadriyatlar turmog'i kerak. Ushbu masalalar jamiyat rivojining asosi va shartiga aylanmog'i hamda o'zida yaxlit bir tizimni mujassam etmog'i lozim.

O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyat asoslarini qurishni tezlashtirishda yoshlarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ulari, milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik tushunchalarini rivojlantirishning o'zni beqiyosligini his qilgan holda respublikamizda milliy g'oya va mafkura masalalarida islohotlarni faollashtirish maqsadida faoliyatning asosiy yo'nalishlari ishlab chiqildi.

Talabalarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini rivojlantirish, milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik tushunchalari, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar strategiyasini amalga oshirish va xalq xo'jaligining hamma yo'nalishlarini takomillashtirish bilan birga jamiyat ma'naviy-iqtisodiy barkamolligini yanada rivojlantirishga o'z hissasini qo'sha oladi.

Mamlakatimiz mustaqillik yillarida amalga oshirilgan pedagogik tadqiqotlar natijasi Respublikamizda yoshlar tarbiyasi ularning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatga oid ishlarda yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Komil insonni tarbiyalash modeliga O'zbekiston Respublikasida yuksak ma'naviyatli, qator tarbiya yo'nalishlari nazariy asoslanmoqda, jumladan, tarbiyaning huquqiy, aqliy, iqtisodiy, estetik, mehnat, ekologik, tibbiy tarbiya qatoriga yoshlarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini rivojlantirish maqsadida milliy istiqlol g'oyasi yo'nalishi ham kiritildi. Oliy ta'limning DTSda ham bakalavr yo'nalishida gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bloki birinchi ko'rsatilib, uning mazmunida, milliy va umuminsoniy qadriyatlar negizida milliy va gumanitar dunyoqarashni, milliy istiqlol g'oyasi va demokratiya, yuksak ma'naviyat va demokratik

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

madaniyatni, iqtisodiy, huquqiy va ijodiy tafakkurni, e'tiqodi va ijtimoiy-siyosiy faollikni shakllantirishi kabi talablarni ta'minlash lozimligi uqtirilgan.

Davlat ta'lim standartlarida uzluksiz ta'lim turlari, ta'lim sohasini boshqarishda yagona davlat siyosatini amalga oshirish bilan birga yoshlar ongida ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirish, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy tariximiz, bebaho ma'naviy va madaniy merosini saqlab qolish, ma'naviy tiklanishning ijobiy, bunyodkorlik mohiyatini kuchaytirish, yoshlarni qadriyatlarimiz va an'alarimizga sodiq bo'lib shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratish, ta'lim oluvchilarda yuksak ma'naviyatli milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini, ijodiy fikrlashni shakllantirish, talabalarning ta'lim olishdagi ehtiyojlarini qondirishda ko'maklashish, mustaqil hayotga tayyorlash kabi yo'nalishlar chuqur o'rin olgan. Ta'lim sohasida olib borilayotgan islohatlar jarayonida talabalarning Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi, komil inson, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik kabi milliy istiqloq g'oyasining asosiy yo'nalishlarini rivojlantirishda talabalarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ma'naviy yondashuv asosida rivojlantirish faoliyatni yanada takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Talabalarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ma'naviy yondashuv asosida rivojlantirish, ularda ko'nikma va malaka hosil qilish, ular bilan olib borilayotgan tarbiyaviy ishlar o'laroq muhim masalalardan biridir. Chunki, bu sohada ma'lum bir ma'lumotlar va ish tajribalar to'planib ba'zi bir kamchiliklar ham aniqlandi.

Yoshlarda axborotlarni qabul qilish madaniyatini rivojlantirish zarur. Har qanday axborot inson ruhiyati, ongi, tafakkuri va kamoloti rivojlanishiga xizmat qiladi. Yoshlarni axborot qabul qilish madaniyati shuni beradiki, har qanday axborotni ko'rish, eshitish jarayonida inson o'zining ma'naviy ong tafakkuridagi filtr o'z faoliyatini ishga tushira boshlaydi va aniq javob topishiga sabab bo'ladi. Axborotlarni qabul qilish jarayonida milliy an'alarimiz, qadriyat va urf odatlarimizga zid bo'lgan axborotlarni o'zida saqlashdan asraydi. Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari hamda ijtimoiy tarmoqlar orqali reklamalar, badiiy va hujjatli filmlarda asar qahramonlari, turli munozara ko'rsatuvlari, qo'shiq matnlari va unga olingan kliplar, e'lonlar tayyorlashda tegishliligi jihatidan aksiologik yondashuv jihatlariga e'tiborni kuchaytirish zarur. Axborot qabul qilish ma'naviy iste'mol madaniyatini rivojlantirish uchun ma'naviy profilaktik mexanizmning mafkuraviy immuniteti ijtimoiy-pedagogik jihatdan muhim o'rinni egallaydi. Professor F.X.Nabiyev o'zining jamiyatda mafkuraviy immunitetni kuchaytirish bo'yicha fikr yuritib, jamiyat hayotining nazorati ikki xil: ichki va tashqi bo'linishi, tashqi nazoratni qonun, ichki nazorat ma'naviyat asosida amalga oshiriladi, ichki nazorat shakllanishi uchun axloqiy tarbiya kuchayib, ma'naviyat yuksalib borishi kerak, degan fikrni o'rtaga tashlagan [14]. Shu o'rinda, bu nazoratni virtual maydonga ham qo'llash zarur, shundagina talabalarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ma'naviy yondashuv asosida rivojlantirishda samarali xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

Xulosa. Mafkuraviy jarayonlar bilan zamonaviy texnologiyalar asosida yuzaga chiqayotgan axborotlar oqimini tartibga solish, "ommaviy madaniyat"ning turli ko'rinishlarini targ'ib qiluvchi materiallardan foydalanish ularning uyg'unligini ta'minlashda milliy qadriyat, urf-odat va an'alarimizga sodiq qolgan holda tayyorlash, tarqatish tarbiyaviy ta'sirchan kuchini yanada oshiradi. Buning uchun quyidagi talablarga amal qilinishi maqsadga muvofiqligi aniqlandi:

- talabalarni ta'limdan bo'sh vaqtlarini badiiy va mumtoz asarlar talqini, umuminsoniy qadriyatlar, milliy urf-odat va an'analarga mos tamoyillar bilan bog'liq holda tashkil etish;
- talabalarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ma'naviy yondashuv asosida rivojlantirishda zamonaviy axborot texnologiyalar bilan aloqadorlikda yo'lga qo'yish;
- ta'limdan bo'sh vaqtlarida talabalarning ma'naviy dunyoqarashi, ongi tafakkuriga mafkuraviy immunitetni singdirish, axborot xurujlaridan muhofazalashni rivojlantirishda boy tariximiz, urf-odat va an'alarimizga sodiq qolgan holda milliy ma'daniy merosimizdan keng foydalanish;
- notiqlik san'ati, ma'naviyat va ma'rifat, madaniyat mavzusida ish olib boradigan "Yoshlar mediya" markazlari faoliyatini rivojlantirish, yoshlarga san'at va madaniyat sohasidagi bilimlarini chuqurroq o'rganishga ko'maklashish, talabalarni ta'limdan bo'sh vaqtlarini shoir, olim, yozuvchi, jurnalist, xofiz va san'atkorlar, xalq xizmatida bo'lgan insonlar ishtirokida suhbatlar o'tkazish orqali talabalarda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ma'naviy yondashuv asosida muntazam rivojlantirib borish tarbiya samaradorligini yanada oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 28-iyuldagi "Ma'naviy-ma'rifiy faoliyat samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi PQ-3160-sonli Qarori. www.lex.uz.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

2. “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2019-yil 3-maydagi PQ-4307-son Qarori <https://www.lex.uz/docs/4320700>
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida 2019-yil 31-dekabrda 1059-son Qarori <https://www.lex.uz/docs/4676839>
4. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. Asarlar 1-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMU, 2017. 45-b.
5. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –T.: “Ma’naviyat”, 2008. 71-b.
6. Yaxshilikov J., Muhammadiyev N. Milliy g‘oya – taraqqiyot strategiyasi. – T.: “Fan”, 2017. 412-b.
7. Бзежинский З. Великая шахматная доска (господство Америки и его геостратегические императивы – М.: “Международные отношения”, 1998. – С. 256.
8. Otamuratov S. Globallashuv va milliy-ma’naviy xavfsizlik. -Toshkent: “O‘zbekiston”, 2013.-165 b.
9. Ushakov D.N. Rus tilining izohli lo‘g‘ati. –M.: “Alta-Print”, 2005. -1216 b
10. Ojegov S.I., Shvedova N.Y. Rus tilining izohli lo‘g‘ati. Rossiya fanlar akademiyasi Vinogradova V.V. nomidagi rus tili instituti, 4-nashr, - M: “Азбуковник”, 1997. -944 b.
11. Dmitriyev D. Rus tilining izohli lug‘ati. Rus akademiyasining lug‘atlari. -M.: AST, 2003. -1584 b.
12. Xodjayev B.X. Modernizatsiyalangan didaktik qo‘llab-quvvatlash orqali umumta’lim maktablari o‘quvchilari orasida tarixiy fikrlashni rivojlantirish. -2016. -81 b.
13. Milliy istiqlool g‘oyasi fanining maqsad va vazifalari <https://hozir.org/milliy-istiqlool-foyasi-fanining-maqsad-va-vazifalari.html?page=10>
14. Nabiyeu F.X. Fuqarolik jamiyati sharoitida mafkuraviy immunitetni kuchaytirishda ma’naviyatning o‘rni”// Globallashuv. Ommaviy madaniyat milliy g‘oya. //Ilmiy-amaliy maqolalar to‘plami. Milliy g‘oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi. –Toshkent, 2010. 51-b.

Анвар ЭРГАШЕВ

Самаркандский Государственный медицинский институт
кафедра общественных и гуманитарных наук**К ВОПРОСУ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ С ВНЕДРЕНИЕМ
МЕТОДА ПРОЕКТА В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ**

В статье рассматриваются проблемы духовно-нравственного воспитания в условиях дистанционного образования. Подчеркивается важность роли духовно-нравственного воспитания, его актуальность на данном историческом этапе. Проведен краткий анализ реализации духовно-нравственного воспитания в Самаркандском Государственном медицинском вузе. Раскрывается значение базовых национальных ценностей в воспитании духовно-нравственной личности. Подчеркивается важность роли социального института в процессе формирования личности студентов.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, нравственность, духовность, СамМИ, воспитание.

Maqolada masofaviy ta'lim sharoitida ma'naviy-axloqiy tarbiya muammolari ko'rib chiqiladi. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning ahamiyati, uning ushbu tarixiy bosqichdagi dolzarbligi ta'kidlanadi. Samarqand davlat tibbiyot universitetida ma'naviy-axloqiy tarbiyaning amalga oshirilishining qisqacha tahlili berilgan. Ma'naviy-axloqiy shaxsni tarbiyalashda asosiy milliy qadriyatlarning ahamiyati ochib beriladi. Talabalar shaxsini shakllantirish jarayonida ijtimoiy institutning roli muhimligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: ma'naviy-axloqiy tarbiya, axloq, ma'naviyat, SamMI, ta'lim.

The article deals with the problems of spiritual and moral education in the conditions of distance education. The importance of the role of spiritual and moral education, its relevance at this historical stage is emphasized. A brief analysis of the implementation of spiritual and moral education in the Samarkand State Medical University is carried out. The significance of basic national values in the upbringing of a spiritual and moral personality is revealed. The importance of the role of a social institution in the process of forming the personality of students is emphasized.

Key words: spiritual and moral education, morality, spirituality, SamMI, education.

Введения. Рассматривая сегодняшнюю систему образования с точки зрения условий для самосовершенствования, личностного роста и развития студентов следует подчеркнуть, что она требует целенаправленного воздействия в области воспитания, приобщения студента к духовно-нравственным ценностям, организации поиска в решении вопросов духовно-нравственного воспитания.

Древняя идеология пронизана мыслями духовно-нравственного воспитания также сопряжена со именованном Аристотеля (384-322 гг. до н.э.), что заявлял об потребности нравственного воспитания студентов посредством упражнений во хороших действиях.

Как справедливо считал Платон (427-347 гг. до н.э.), первоочередной задачей педагогики является передача следующим поколениям основ достоинство и укрепление тем самым разумной части души. Сократ (ок. 469-399 гг. до н.э.) занимался вопросами касающимися нравственных добродетелей и выделял в философии практическую часть как благие поступки и мудрость. А мудрость и есть добродетель, то есть знание о добре, которое побуждает к благим поступкам и удерживает от дурных. По утверждению Демокрита (460-370 гг. до н.э.), нравственный человек должен быть мужественным, господствовать над собственными страстями, стремиться к добру, не предаваться праздности, легкомысленному образу жизни, стремиться к гармоничности и умеренности своих желаний, соотнося их с реальными возможностями [1].

Взгляды философов античности объединены общей идеей о том, что понимание человеческой природы немыслимо без понимания норм и ценностей человеческой жизни, связывая все аспекты развития личности, прежде всего, с духовно-нравственным образованием.

На сегодняшний день перед нами стоит самая главная проблема, касающаяся духовно-нравственного образования педагогов, которые впоследствии будут осуществлять духовно-нравственное воспитание подрастающего поколения.

Одним из путей решения данной проблемы является осознание сущности духовно-нравственного воспитания как совместного восхождения педагога и воспитанника к обозначенному ими идеалу, освоение будущими педагогами методов и форм духовно-нравственного воспитания как специфической сферы воспитательной работы. Такое понимание предполагает изменение не только

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

обучающихся, но и самого воспитателя. Педагог ведет не только ученика по пути духовного совершенствования, но и сам следует по этому пути. Важной задачей на этом пути является указание возможных вариантов движения к вершинам нравственности. Одной из насущных проблем также является стимулирование духовно-нравственного саморазвития ученика, его духовные поиски в сфере взаимодействия с окружающим миром, абсолютными ценностями, самим собой. Обозначенный поиск может оказаться (и на практике зачастую оказывается) совсем не таким, как изначально предполагалось.

Духовно-нравственное воспитание - это процесс содействия восхождению студентов к нравственному идеалу через развитие у них:

- нравственных ценностей (гуманистических, интеллектуальных, социальных, эстетических, профессиональных),
- пробуждение и развитие нравственных чувств (стыда, благодарности, долга, веры, уважения, справедливости, сострадания);
- становление нравственной воли (способности к служению добру и противостоянию злу, терпение и терпимость, готовности к преодолению жизненных испытаний и противостоянию соблазнам, стремление к духовному совершенствованию);
- побуждение к нравственному поведению (послушание, служение родине, соучастие и созидание доброго).

Содержательная составляющая духовно-нравственного образования студентов, будущих педагогов, включает в себя гуманистические, интеллектуальные, социальные, эстетические, профессиональные ценности.

Гуманистическими ценностями в педагогической деятельности являются:

- детство как уникальный период человеческого развития, нацеленный на понимание окружающего мира;
- ребенок как объект и субъект педагогических воздействий;
- уникальность и индивидуальность личности, которая признает неповторимость каждого отдельно взятого человека во всем;
- развитие ребенка, предопределяющее продуктивность всех видов деятельности.

К интеллектуальным ценностям относятся:

- знание основ профессии, истина, умение профессионально мыслить, находить важную информацию.

Знание традиций и обычаев, семья, профессиональная корпоративность и др. являются социально значимыми ценностями будущих педагогов, тогда как красота, искусство, умение видеть во всем прекрасное становятся характерными проявлениями наличия эстетических ценностей.

Принятие гуманистических ценностей профессиональной деятельности позволяет впоследствии говорить о сформированности профессионально значимых качеств личности будущих педагогов: любовь к воспитанникам, принятие и понимание позиции каждого ребенка, отзывчивость, эмпатийность, способность к сочувствию и желание содействовать, педагогический такт, ответственность за жизнь и здоровье, жизнелюбие и др.

Обладание профессиональными ценностями, такими, как мир, ответственность, вера, свобода, милосердие, порядочность, верность, патриотизм, благодарность, справедливость, гуманизм, честность, доброта и др. позволит будущим педагогам выработать определенную тактику поведения и выстраивания отношений с воспитуемыми, выполнять свой профессиональный долг на высоком уровне.

На основе анализа литературы по этике, психологии, философии нами были выделены следующие нравственные чувства:

Стыд – это страх перед потерей уважения в глазах тех, перед кем человек уронил свое достоинство.

Благодарность – это чувство признательности кому-нибудь за оказанные добро, внимание, услугу.

Долг – это чувство нравственной ответственности за своё поведение перед окружающими людьми, обществом.

Вера – чувство, тесно связанное с духовным миром личности, возникающее на основе определенной информации об объекте, выраженной в идеях или образах, сопровождающееся проявлением уверенности и рядом других чувств и служащее мотивом, стимулом, установкой и ориентиром человеческой деятельности.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Уважение – позиция одного человека по отношению к другому, признание достоинств личности.

Справедливость – это беспристрастное, соответствующее истине, отношение к кому– либо, чему– либо.

Сострадание – сочувствие чужому страданию, участие, возбуждаемое горем, несчастьем другого человека.

Становление нравственной воли предполагает диалог человека с сокровенными глубинами своей души, устремляющей его к добру, совершенствованию, что ведет к способности противостоять злу, при этом проявляется терпение и терпимость, позволяющая преодолевать возникающие в жизни проблемы и трудности и противостоять соблазнам.

В “Словаре русского языка” С.И.Ожегова, нравственность трактуется, с одной стороны, как “правила, определяющие поведение”, а с другой – “как духовные и душевные качества, необходимые человеку в обществе” [3].

Побуждение к нравственному поведению предполагает послушание (беспрекословное подчинение, чьей либо воле; повиновение, покорность), служение Отечеству (осознание каждым человеком важности общественной солидарности и гражданского участия в деле духовнонравственного, экономического и социально-политического возрождения страны.), соучастие и содействие доброму.

Опираясь на выводы, сделанные А.А. Бодалевым: “образование “сплава” познания, переживания и практического действия происходит лишь при хорошо скоординированных воздействиях на ум, чувства и волю человека” [2], можно констатировать, что духовно-нравственное воспитание должно охватывать все основные стороны личности – познавательную, эмоциональную и волевую. Нами были выделены базисные компоненты для оценки духовно-нравственного воспитания студентов:

- мотивационно-ценностный;
- когнитивно-содержательный;
- деятельностно-творческий;
- рефлексивно-оценочный;
- субъектно-корректировочный.

В практике работы мы пришли к заключению, что мотивационная часть не только выступает систематизирующим фактором деятельности, но и является основой личности. Важной стороной при этом является потребность будущего педагога в самореализации и самовыражении своего нравственного потенциала.

Сегодня духовно-нравственное воспитание не может быть представлено отдельными занятиями в учебном процессе. Это должно быть четко структурированное обучение и воспитание студентов. Решение проблемы духовно-нравственного воспитания заключается не в отдельно проведенных учебных часах, а в создании духовной атмосферы в учебном заведении, которая бы способствовала духовно-нравственному становлению студента, пробуждая в нем желание, проявлять нравственные чувства, отражающиеся в нравственном поведении.

В связи с внедрением Государственных образовательных стандартов развития информационно-коммуникационных технологий, весьма актуальным на современном этапе является реализация индивидуальных потребностей личности в области общего и профессионального образования, которая связана также и с социальным заказом в образовании, осуществляющимся через различные формы обучения, в том числе и дистанционного.

Это форма обучения в сочетании с расширением областей применения информационных технологий позволяет достаточно эффективно решать проблемы подготовки специалистов и его непрерывного образования на протяжении всей жизни человека. Дистанционные формы обучения имеют много плюсов, таких как доступность, но и имеют ряд проблем, которые приобретают значимость в массовой, а особенно в профессиональном ВУЗе в условиях кардинальных изменений потребностей общества в различных видах профессии и требования к выпускникам современного образовательного учреждения. И, как известно, одно из проблем это форма обучения является трудность развития духовно-нравственного составляющего личности. Дистанционном обучении, возможно, решить эту проблему через метод проектов, которые является модулем в дистанционного обучения. Завершающим этапом этого модуля как итоговая форма контроля является “Проектная работа”, котором отводится важное место в системе самостоятельной работе обучающихся всех уровней, в том числе и обучающихся курсов повышения квалификации. Он обеспечивает развития проектных компетенций, готовность обучающихся осуществлять прикладной и проектно-

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

аналитический характер деятельности, ориентированной достижением качества образования. В то время проектная работа лежит в основе формирования портфолио как учащегося, так студента и преподавателя. При этом обучающийся работает по максимуму времени самостоятельно, развивая у себя способность к самоорганизации и самоконтролю, соединяя теоретическую и практическую составляющие. Конечно, взгляд на этот метод всегда был неоднозначный. Педагогически учебный проект может рассматриваться как одно из разновидностей учебных проектов, потому что он подразумевает свое цель создать интересный новый, авторский учебный продукт (разработки урока, пособие, комплект учебных материалов, учебную презентацию определенной теме к отдельной лекции (уроку) или цикл лекции (уроков). Учебно-методический проект это прикладной проект преподавателя (учителя) или преподавателей (учителей), разработанных по какой либо теме изучаемого учебного курса или нескольких темами учебных курсов. Учебный (ученический) проект организационная форма работы, которая ориентирована на более глубокое изучение законченной учебной теме или учебного раздела, позволяющая реализовать подходы обучения через опыт, через действий и предполагающая использование исследовательских и поисковых методов [3]. Цель этих проектов различны, но каким бы не было они по своему виду и типу проекты, с их помощью возможно осуществлять различные методы нравственного воспитания и включать в их состав духовно-нравственную составляющую, в том числе и в рамках дистанционного обучения.

Проектирования отличается от исследования, поскольку это самостоятельная деятельность обучающихся, носящая прикладной характер, осуществляемая под руководством преподавателя (учителя). Цел проекта - это позитивный итог, ожидаемый в результат его реализации. Задачи проекта - это предполагаемый этапы выполнения проекта. При решении каждой получается конкретный результат. Результат проекта - это качественный изменения, который получают в результате проведенного проекта. Проблема проекта формулируется на основе анализа негативной ситуации, направленной на решение первую очередь практической, и одновременно творческой и личностно или социально значимой проблемы, которое заканчивается итоговым получением конкретного результата в виде материального или интеллектуального продукта. Базовые знания и умения в области проектирования, которые необходимы обучающимся при выполнении проектов: теоретических основ проектирования в образовании; технологии проектирования (анализ проблемы, постановка цели, определения задачи, оценка ресурсов, разработки системы критерий эффективности проект и т.д.); алгоритм и механизмы проектирования; критерия оценки проекта; структура оформлений проектной работы; процедура защит проекта. Поэтому метод проектов расширяет возможность обучений на дистанционной основе как способ, восполняющий ряд его недостатков, таких как сложность мотивации слушателей или отсутствия индивидуального подхода и реального общения между обучающимися и преподавателями.

Выводы. Таки образом, с помощью метод проектов в дистанционном обучении будут задействованы следующие бинарные методы точнее выделены базисные компоненты для оценки духовно-нравственного воспитания студентов и воспитания-самовоспитания: убеждения и самоубеждения (интеллектуальная сфера), стимулирования и мотивация (мотивационная сфера), внушения и самовнушение (эмоциональная сфера), требования и упражнения (волевая сфера), коррекция и самокоррекция (сфер саморегуляции), воспитывающие ситуации и социальные пробыиспытания (предметно-практическая сфера), методдилем и рефлексия (экзистенциальная сфера).

Литературы

1. Айтуганова С. Управление самостоятельной работой обучаемых с целью активизации учебной деятельности // Проблемы педагогики. 2014. № 1 (1). С. 13-19.
2. Дубровина Д. А. Динамика личностного ресурса в процессе школьного обучения // Наука, техника и образование. 2014. № 5 (5). С. 146-148.
3. Иванова И. М. Проектирование воспитательной системы "Становление личности ребенка в начальной школе" // Проблемы современной науки и образования. 2013. № 1 (15). С. 105-107.
4. Коваленко И. Готовность школьников к профессиональному самоопределению // Проблемы современной науки и образования. 2013. № 4 (18). С. 83-84.
5. Лимонов С. А. Летняя языковая школа за рубежом: попытка построения организационно-педагогической модели // Наука, техника и образование. 2014. № 1 (1). С. 106-110.
6. Лобанов П. А. Личность школьника как один из центров системы ценностей образования // Проблемы современной науки и образования. 2014. № 7 (25). С. 120-121.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

7. Ломакин А. Л. Практические аспекты обеспечения контроля качества образования школьников в сельской школе // Проблемы современной науки и образования. 2014. № 3 (21). С. 105-110.
8. Матошина В. С., Грудина С. А., Иванова В. В., Терновик А. А. Роль школьного учителя в профессиональном определении будущих педагогов // Наука, техника и образование. 2014. № 5 (5). С. 141-143.
9. Николаева Л. В., Слепцова Г. Н. Ценностное воспитание личности в поликультурной среде // Проблемы педагогики. 2014. № 1 (1). С. 4-6.
10. Носенкова М. Ю. Антропология в философском осмыслении // Internationalscientificreview. 2014. № 1 (1). С. 19-21.

Zebo QOSIMOVA

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
din psixologiyasi va pedagogika kafedrasini mudiri
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

TA'LIM JARAYONIDA AXBOROTLARGA RATSIONAL YONDASHUV KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Ushbu maqolada hozirgi globallashuv sharoitida oliy ta'lim tizimida pedagogik texnologiyalar qatorida, axborot kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati, pedagog xodimlarning axborot madaniyati, axborot texnologiyalaridan ratsional foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish yo'llari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, axborot texnologiyalari, pedagog, tajriba, ijodkorlik, ta'lim usullari, internet tarmog'i, bilim, kasbiy mahorat, tashabbuskorlik, jahon axboroti tizimi, o'quv jarayoni.

В данной статье рассматриваются вопросы информационно-коммуникативных технологий и значение и их использования в учебном процессе высшего образования. А также приводятся пути развития информационной культуры педагогов, их навыков рационального применения в своей практике информационных технологий.

Ключевые слова: высшее образование, информационные технологии, педагог, опыт, творчество, методы обучения, сеть интернет, знание, профессиональное мастерство, инициативность, всемирная информационная система, учебный процесс.

This article examines the issues of information and communication technologies and the importance of their use in the educational process of higher education. And also the ways of development of information culture of teachers, their skills of rational application of information technologies in their practice are given.

Key words: higher education, information technology, teacher, experience, creativity, teaching methods, Internet, knowledge, professional skill, initiative, global information system, educational process.

Kirish. Bugungi kunda jamiyat ta'lim-tarbiya jarayoni oldiga o'quvchini uzluksiz rivojlantirish vazifasini qo'yimoqda. Endilikda ijodkor, konstruktiv fikrlovchi, hayotiy vaziyatlarni qat'iy yondashuv asosida hal qila oladigan o'quvchi shaxsini shakllantirish va ijtimoiy hayotga tayyorlash davr talabidir.

Asosiy qism. Oliy ta'lim muassasalarida sifatli ta'lim berish, birinchi navbatda, pedagog xodimlarning boy tajribasi, bilimi va kasbiy mahorati orqali amalga oshiriladi. Biroq bugungi kundagi axborotlar, ma'lumotlar manbaining kattaligi, puxta zamonaviy bilimni faqatgina darslik yoki dars mashg'ulotlari bilan egallab bo'lmashligini, buning uchun jahon axborot tizimiga ulanish, shu orqali tegishli sohalarida barcha eng yangi ma'lumotlarga ega bo'lish mumkinligini ko'rsatadi.

Bu borada Prezident Shavkat Mirziyoyev shunday deydi: "Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma'naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o'lmas meros hamisha yonimizda bo'lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag'ishlashi lozim. Avvalambor, milliy ta'lim tizimini ana shunday ruh bilan sug'orishimiz kerak. Buning uchun olim va mutaxassislarimiz, hurmatli ulamolarimiz bu ma'naviy xazinani bugungi avlodlarga sodda va tushunarli, jozibali shakllarda yetkazib berishlari zarur" [1, 2].

Mustaqil fikrlash, ijodkorlik va intellektni rivojlantiruvchi kompyuter texnikasiga asoslangan ta'lim usullarini keng qo'llash sifatli va samarali ta'lim berishning istiqbolli yo'li ekanligi pedagogik amaliyotda tasdiqlangan. Ushbu vazifalarni yuqori darajada hal etish maqsadida ta'lim muassasasi rahbariyatidan boshlab o'qituvchilar (psixologlar, yetakchilar)gacha kompyuter savodxonligini oshirish, axborot texnologiya tizimining mazmun-mohiyatini o'rgatuvchi doimiy xarakatdagi o'quv-seminarlarini tashkil etib kelinayotganligini e'tirof etish lozim. Shu bilan bir qatorda, pedagog xodimlar uchun tajriba almashish, malaka oshirish, muhimi, o'z fani doirasidagi eng so'nggi jahon yangiliklarini bilib borishni ta'minlovchi jahon axborot tizimidan erkin foydalana bilishi – zamonaviy maktab o'qituvchisi uchun zarurligi, jahon ta'limiy axborot tizimini internet tarmog'i orqali muntazam tahlil etib borish, ularning kundalik darsga tayyorlanish mashg'ulotlari qatorida turishi lozim.

Muhokamalar va natijalar. Uzluksiz ta'lim tizimini ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, pedagogik jamoada ta'lim innovatsiyalarini izlash, ularni qo'llash natijasida ta'lim samaradorligini oshishiga erishayotgan ta'lim muassasalarining tajribasi shuni ko'rsatadiki, yangi pedagogik texnologiyalar tizimini yaratish va undan samarali foydalanishning asosiy omillari quyidagilardan iborat:

- ta'lim muassasasi jamoasida ijodiy muhit yaratish, pedagog xodimlar orasida tashabbuskorlik va yangilikka bo'lgan qiziqishni orttirish;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- ta'lim sohasidagi ijodkorlik, yangiliklarni qabul qilish va keng yoyish uchun ijtimoiy-iqtisodiy sharoit yaratish;
- o'qituvchilarning izlanuvchanlik faoliyatlarini rag'batlantirish, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash mexanizmini ishlab chiqish;
- ta'lim sohasidagi istiqbolli loyihalarni o'qitish tizimiga joriy etish, to'plangan yangilik va tajribalarni ta'lim jarayoniga singdirish.

Ta'lim berish mahorati, ya'ni o'qitish usulini to'g'ri tanlash, o'quvchilarni darsga qiziqitirish va faollashtirish, egallagan bilimlarini ko'nikmaga aylantirish, haqiqiy pedagogik jarayonni shakllantirish, o'quvchini mustaqil ishlash va ijodiy fikrlashga yo'naltirish, u bilan do'stona muloqotni ta'minlash, og'zaki va yozma nutq madaniyatini rivojlantirish, o'quv faoliyatini adolatli baholash muhim ahamiyatga ega. O'tiladigan har bir mavzuning ta'lim maqsadiga mosligi, o'quv predmetlariaro hamda mavzulararo aloqadorlikni ta'minlash, o'quv materiallarini integrallashgan holda o'quvchilarga taqdim etish imkoniyatlari, o'quvchining erkin fikrlashi, muhokama-munozaralarda o'zaro hurmat asosida kirishishini ta'minlash, ularni faollashtirish, ijodiy izlanishlarga yo'naltirish, yaratuvchanlikka undash, tarbiyalay olish mahorati, ya'ni o'z fikrini mustaqil bayon qila olishga rag'batlantirish, o'z fikrini isbotlash hamda o'zining nuqtayi nazariga boshqalarni ishontira olish sifatlarini tarkib toptirish zarur.

O'qituvchining kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar quyidagi omillar bilan bog'liq holda izohlanadi: o'quv jarayonining o'ziga xos xususiyatlari va o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning ruhiy-pedagogik qo'llab-quvvatlanishi; o'qituvchining psixologik-pedagogik tayyorgarligi; o'z fanini chuqur bilishi, kasbiy omilkorligi; ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini bilishi; kompyuter bilan ishlay olishi; kasbiy axborot manbalari sifatida ilmiy-uslubiy adabiyotlar bilan tanishib borishi; uzluksiz ta'lim tizimida amal qiladigan me'yoriy hujjatlarni bilishi.

Pedagogik texnologiyaning markaziy vazifasi o'quvchi shaxsini rivojlantirish orqali ta'lim maqsadiga erishishni ta'minlashdan iboratdir. Pedagogik texnologiyani tanlash dars va to'garak mashg'ulotlarida qaysi darajadagi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish nazarda tutilganligiga bog'liqdir.

Ta'lim jarayonining didaktik tarkibi quyidagi pedagogik texnologiyalarni ajratish imkonini beradi: a) muayyan o'quv-tarbiya maqsadlarini bajarishga asos bo'ladigan omillarni yaratishga asoslangan pedagogik texnologiya; b) faoliyat ko'rsatishga asoslangan pedagogik texnologiya.

Ta'lim-tarbiya jarayoni butun mashg'ulot davomida o'quvchi faolligi va qiziquvchanligini muntazam ravishda rivojlantirib borishni ko'zda tutadi. O'quv omillarini yaratishga asoslangan pedagogik texnologiya o'quvchilarni tezkorlik bilan o'quv yoki amaliy mashg'ulot (yoki to'garak mashg'ulotlari) faoliyatiga jalb qilish imkonini beradi. Aks holda, zaif, yetarli darajada tushunarli bo'lmagan yoki aniq natijani ko'zlamagan topshiriqlar mashg'ulotning samarasiz yakunlanishiga olib keladi.

Pedagogik munosabatning tarkibiy qismi bo'lgan muloqot (kommunikativ faoliyat)ni quyidagi shakl asosida samarali tashkil etish mumkin: pedagogik jarayonni loyihalashtirish, o'quvchilar guruhi bilan muloqotga kirishish, bevosita muloqot (kommunikativ hamkorlik)ni tashkil etish, rivojlantiruvchi pedagogik jarayonda muloqotni boshqarish, ko'zda tutilgan faoliyatni amalga oshirish davomida muloqot tizimini loyihalashtirish.

Xulosa. Pedagogik texnologiyani o'quv jarayoniga faol tatbiq etish hisobiga, ta'lim jarayonining rag'bati (motivatsiyasi) kuchaytirilishi mumkin. Ma'lumki, tayyor holda olingan bilimlar, odatda, ularni amaliyotda qo'llashni qiyinlashtiradi, bu ayniqsa, aniq masalalarni yechishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishda o'quvchilarning bevosita faoliyat ko'rsatishlari talab etiladi. Bu muammoning yechimi boshqaruvga asoslangan pedagogik texnologiyaning qo'llanishi bilan bog'liqdir.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. – T., 2020.
2. Djurayev R.X., Tolipov O'.Q. Pedagogik atamalar lug'ati. - T., 2008.
3. Maxsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. – Toshkent, 2006.
4. Qosimova Z.X. Pedagogik mahorat asoslari. -T.: "Fan", 2009.

O'QITISHDA ELEKTRON TA'LIM RESURLARIDAN FOYDALANISH

Maqolada o'quv jarayonining interaktivligini ta'minlash uchun elektron ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari muhokama qilinadi. Xususan, hozirda elektron ta'lim resurslariga bo'lgan talablar, uning afzalliklari, vazifalari hamda yutuqlari bayon etilgan. Shuningdek, elektron ta'lim resurslaridan foydalanish talabalarga o'zlarining tanqidiy va obyektiv ravishda oraliq attestatsiyaga tayyorgarlik ko'rishda o'z bilimlari va ko'nikmalarini baholashga imkon berishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: elektron ta'lim resursi, o'quv jarayoni, ta'lim mazmuni, interaktiv, multimedia kontentlari, Moodle tizimi, masofaviy o'qitish.

В статье рассматриваются возможности применения электронных образовательных ресурсов для обеспечения интерактивности процесса обучения. В частности, описаны текущие требования к электронным обучающим ресурсам, его преимущества, задачи и достижения. Также было отмечено, что использование ЭОР позволяет студентам оценить свои знания и навыки при подготовке к критической и объективной промежуточной аттестации.

Ключевые слова: электронный образовательный ресурс, образовательный процесс, учебный контент, интерактив, мультимедийный контент, система Moodle, дистанционное обучение.

The article examines the possibilities of using electronic educational resources to ensure the interactivity of the learning process. In particular, the current requirements for e-learning resources, its advantages, objectives and achievements are described. It was also noted that the use of EER allows students to assess their knowledge and skills in preparation for a critical and objective midterm assessment.

Key words: electronic educational resource, educational process, educational content, interactive, multimedia content, Moodle system, distance learning.

Kirish. Ayni paytda mamlakatning muhandislik-texnik kadrlarga ehtiyoji ortib bormoqda. Ta'lim jarayonida axborot va kompyuter texnologiyalaridan foydalanish ancha dolzarb masalalardan biridir. Bu ko'plab sabablarga bog'liq. Ayrim talabalar, bilim olish bilan bir qatorda, ishlashga majbur bo'lishadi. Oliy ta'limning yangi ta'lim standartlarining qabul qilinishi, muhandislik mutaxassisliklari bo'yicha o'qitish muddati 4 yilga (bakalavr darajasi) qisqartirilishiga olib keldi. Shu bilan birga, kerakli bilim va ko'nikmalar hajmi kamaymadi, aksincha, ortdi. Bu o'quv materialini talabaga yetkazishning yangi shakllarini va olingan materialni nazorat qilish shakllarini izlash kerakligini anglatmoqda. Shu sababli, hozirgi paytda o'qituvchi bilan aloqa qilish bilan bir qatorda qo'shimcha ta'lim shakli sifatida masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish zaruriyati tug'iladi.

Ta'limning masofaviy shaklidan foydalanishda zamonaviy o'qituvchi nafaqat o'z bilimlarini sinf o'quvchilariga bera olishi, o'quvchini o'rganishga o'rgatishi, o'zini o'zi rivojlantiruvchi shaxsni tarbiyalashi kerak. Elektron ta'lim resurslari zamonaviy ta'lim tizimidagi ushbu dolzarb muammoni hal qilishga yordam beradi. Shu sababli, oliy ta'limning davlat ta'lim standartlari o'quv jarayonida darslarni o'tkazishning faol va interaktiv shakllaridan foydalanishni nazarda tutishi tabiiy.

Har bir talabaga butun o'qish davrida bir yoki bir nechta elektron kutubxonaga va tashkilotning elektron axborot-ta'lim muhitiga individual cheksiz kirish imkoniyati taqdim etilishi kerak. Shuningdek, ular talabaning internetga kirish imkoniyati mavjud bo'lgan har qanday nuqtadan, ya'ni tashkilot hududi va undan tashqarida kirish imkoniyatini ta'minlashi kerak.

Ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha nashrlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, turli xil fanlar va turli xil ta'lim muassasalari uchun foydalanishning xilma-xilligi va o'ziga xosligi sababli, hozirgi vaqtda kompyuterli o'qitish dasturlarining aniq umumiy qabul qilingan tasnifi mavjud emas, ammo ularni sinfda ishlatish turi bo'yicha shartli ravishda taqsimlash mumkin: namoyish dasturlari, o'quv dasturlari, matematik modellashtirish uchun dasturiy ta'minot, bilim darajasini kuzatish va sinovdan o'tkazish uchun dasturiy ta'minot, simulyatorlar, axborot-ma'lumot tizimlari, avtomatlashtirilgan o'qitish tizimlar, elektron darsliklar, mutaxassislarni tayyorlash tizimlari, aqlli o'qitish tizimlari.

Shu o'rinda nazariy materiallarni va o'quv mashg'ulotlarni yetkazib beradigan, talabalarni bilim darajasini nazorat qilishni ta'minlaydigan, shuningdek, axborot qidirish faoliyati, matematik va simulyatsiyali modellashtirishni ta'minlaydigan hamda interaktiv qayta aloqa qilish kabi kompleks maqsadlar uchun mo'ljallangan elektron darsliklar alohida o'rin egallaydi.

Asosiy qism. Elektron ta'lim muhitining elementlaridan biri bu elektron ta'lim resursidir. Elektron ta'lim resursi (ETR) - bu raqamli shaklda taqdim etilgan ta'lim tuzilishi, ularning tarkibi, mavzusi va ular haqidagi metama'lumotlarni o'z ichiga oladi. ETR elektron shaklidagi yagona o'quv materiallari sifatida

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

hozirgi kunda yangilik emas, chunki barcha ta'lim muassasalaridagi o'qituvchilar ko'p yillar davomida elektron shaklda matnlar, audio va videofayllar, kompyuter taqdimotlari bilan ishlashgan. Ushbu manbalar ta'lim jarayonini axborotlashtirishning uzoq vaqt davomida o'zlashtirilgan bosqichidir.

Xuddi shu yo'nalishdagi yangi qadam - bu o'quv materialining har xil turlari va formatlarining ajralmas tizimi bo'lgan (shu bilan birga o'qituvchi va talabalarning birgalikdagi faoliyati uchun hamda talabalarning mustaqil ishi uchun mantiqiy qurilgan vazifalar to'plami) o'quv jarayonini kuzatib borish va nazorat qilishdir. Elektron ta'lim resurslari talabalarni o'qitishning nazariy va amaliy jihatlarini birlashtirishga, shuningdek, nazorat va o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlarini kengaytirishga hamda talabaning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga qiziqishini oshirishga mo'ljallangan.

Ta'lim jarayonida bunday murakkab elektron ta'lim resurslaridan foydalanish universitet o'qituvchisiga o'qitishning innovatsion usullarini amaliyotga tatbiq etish, kurslarni individual holga keltirish va ta'limning axborotlashtirishini oshirish imkonini beradi. Bu, masalan, har bir talaba uchun individual ta'lim trayektoriyasini yaratish, kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv tamoyillarini ta'lim jarayoniga kiritish, talaba uchun o'quv jarayonining mustaqil tarkibiy qismini oshirish va h.k. [1].

ETR o'quv materialini har tomonlama ko'rib chiqishga qaratilgan bo'lib, o'quv jarayonining barcha tarkibiy qismlarini ta'minlaydi. Bu ETR, ma'lumot olishdan tashqari, bilimlarni (amaliy mashg'ulotlar) amalda qo'llashni va sertifikatlashni, ya'ni o'quv materialini o'zlashtirish jarayonida talabalarning yutuqlarini nazorat qilishni o'z ichiga olishi kerakligini tasdiqlaydi. ETR nafaqat o'qituvchining talaba bilan birgalikdagi ishini, balki tinglovchilarning mustaqil ishlarini ham o'z ichiga oladi va masofaviy o'qitish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

ETR masofaviy ta'limni to'liq bajarishi kerak, bu ularning murakkab tarkibi va tarkibini tizimlashtirishni nazarda tutadi. Sinfdan tashqarida talaba mustaqil ravishda yangi materiallarni o'rganadi, amaliy va laboratoriya vazifalarini bajaradi, o'z yutuqlarini nazorat qiladi, bilimlarning joriy nazoratini tahlil qiladi (baholash va xulosalar bilan), virtual tajribalar o'tkazadi va hokazo. O'qitish amaliyotida ETRdan foydalanish yuqori natijalarga, ta'lim sifatini oshirishga, mustaqil va masofaviy o'qitish imkoniyatlarini kengaytirishga olib kelishi kerak. Nazariy darajada ko'rib chiqilgan ma'lum bir qator afzalliklarning mavjudligi ularning amalda to'liq amalga oshirilishini kafolatlamaydi, chunki elektron masofaviy o'qitish sifatini boshqarish tizimining ilmiy-uslubiy asoslari hali ishlab chiqilmagan.

Ta'limning yuqori natijalariga erishish elektron ta'lim resurslarining asosiy funksiyalarini amalga oshirish hisobiga bo'ladi, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: ta'lim faoliyatining yangi turlarini boshlash va an'anaviy ta'lim faoliyatining yuqori sifat darajasida ishlashini qo'llab-quvvatlash, chunki u taklif qilingan o'qituvchining o'quvchilar bilan an'anaviy aloqa ishiga qo'shimcha sifatida ETRni ko'rib chiqish; ta'lim jarayoni ishtirokchilarining o'zaro ta'sirining xususiyatlarini o'zgartirish imkoniyatini ta'minlash, chunki elektron ta'lim resurslari o'quv jarayonining mustaqil tarkibiy qismini oshiradi; ta'lim jarayonini individuallashtirish va ta'lim mazmunini kengaytirish [2, 3].

Ushbu funksiyalar elektron ta'lim resurslarining quyidagi imkoniyatlari orqali amalga oshirilishi mumkin:

- o'quvchining tezkor mulohazalari;
- o'quvchiga yetkazilgan ma'lumotlarning ko'rinishi;
- real vaqt rejimida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda tezkor ishlov berish;
- virtual laboratoriyalarni tashkil etish;
- murakkab, qimmat yoki xavfli real hayot tajribalarini modellashtirish;
- o'quv mazmunini talabaning hozirgi bilim va ko'nikmalarini hisobga olgan holda turli darajadagi tafsilotlar bilan va har xil murakkablik darajalari bilan taqdim etish;
- individual ish jadvalini tanlash;
- talaba uchun ma'lumotni ko'paytirish usulini tanlash;
- talabaning ta'lim yutuqlarini o'z-o'zini diagnostikasi va o'zini o'zi boshqarish.

Sifatli elektron ta'lim resursini yaratish uchun o'qituvchi kompyuter texnologiyalarini yaxshi bilishi va shu sohada mutaxassislar va metodistlar yordamiga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari, siz bir qator dasturiy mahsulotlar asosida amalga oshiriladigan bir necha asosiy modullardan iborat bo'lishi kerak bo'lgan ETRni yaratish va boshqarish texnologiyasini yaxshi bilishingiz kerak:

1. Ta'lim mazmuni moduli. Ushbu dastur turli xil kurslarni ishlab chiqish, o'quv materiallari bilan to'ldirish va ularga kirish imkoniyatini ta'minlash uchun ishlatiladi. Amaldagi o'quv materiallari statik bo'lishi mumkin (HTML-sahifalar, matnlar va boshqalar). Ularni yaratish uchun standart muharrirlar va dasturlash tillaridan foydalanish mumkin. Animatsiya va ovoz elementlari bo'lgan interaktiv va multimedia kontentlari maxsus dasturiy mahsulotlar yordamida yaratiladi.

2. Axborot almashish moduli. Dastur turli vaqt rejimlarida talabalar, o'qituvchilar, mutaxassislar va o'quv jarayonining boshqa ishtirokchilari o'rtasida ma'lumot almashinuvini ta'minlash uchun ishlatiladi. Ushbu modul quyidagi aloqa turlarini amalga oshirishga imkon beradi (tanlangan dasturiy ta'minotga qarab):

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- asinxron aloqa (forum, taxta, e’lon, elektron pochta va boshqalar);
- real vaqtda sinxron aloqa (ovozli va kompyuter suhbat, videokonferensiyalar, virtual sinf va boshqalar).

3. Ta’limni boshqarish moduli. O’qitish sifatini boshqarish tizimini ta’minlovchi dasturiy vositalar quyidagilarni o’z ichiga oladi:

- tinglovchilarni hisobga olish;
- kirish huquqlarini farqlash;
- o’quv jarayonini boshqarish;
- o’quv va sinov natijalarini tekshirish va qayd etish;
- tahliliy hisobotlarni tayyorlash;
- sinxron va asinxron aloqa modul bilan integratsiya qilish;
- tashqi ma’lumot manbalari bilan integratsiya.

Ta’lim sifatini boshqarish tizimini ta’minlaydigan uchinchi modul ta’lim portalini yaratish texnologiyasida juda muhim o’rin tutadi va eng murakkab mexanizm hisoblanadi. Ushbu bo’lim uchun dasturiy ta’minot o’quv portali ishining tuzilishi va mumkin bo’lgan variantlarini hisobga olgan holda, shuningdek, masofadan turib o’qitishning barcha tarkibiy qismlariga o’zgartirish kiritishga imkon berishi kerak [4].

Elektron ta’lim resurslaridan foydalanish darsga tayyorgarlik ko’rish vaqtining qisqarishiga olib kelmaydi, ammo avtomatlashtirish evaziga nazorat natijalarini qayta ishlash vaqti qisqaradi va baholashning ob’ektivligi keskin oshadi [5].

ETRni yaratishda o’qituvchidan o’quv materialiga an’anaviy yondoshishga nisbatan ko’proq mehnat va vaqt talab etiladi. Shuningdek, materiallarni juda ehtiyotkorlik bilan tanlashi kerak.

An’anaviy ta’lim muhitida o’qituvchi faol rol o’ynadi, talaba rejalashtirilgan ta’lim natijalariga erishish uchun pedagogik metodlar ta’sirida bo’lishi kerak bo’lgan ob’ekt sifatida namoyish etiladi. Shu bilan birga, bilimlarni uzatish va ularni standart vaziyatlarda qo’llash ko’nikmalarini shakllantirish bilan bog’liq bo’lgan reproduktiv usullar ustun keladi. Talaba tayyor ma’lumotlarning iste’molchisi bo’lib, o’zlashtirganidan so’ng bilimdonga aylanadi.

Elektron ta’lim resurslari asosida qurilgan zamonaviy axborot ta’limi muhitida o’quv jarayoni ishtirokchilari faoliyati tabiatida talabaning mustaqil, izlanuvchan, ijodiy va ishlab chiqarish faoliyati ulushini oshirishga qaratilgan o’zgarishlar bo’lishi kerak. Ta’lim jarayonini rejalashtirish o’qituvchi va talabaning birgalikdagi faoliyati natijasida rejalashtirilgan ta’lim natijalariga, ta’lim mazmuniga, o’quvchining individual xususiyatlariga muvofiq ravishda, kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan bo’lishi kerak [6].

Elektron ta’lim resurslari kuchli ta’lim vositasi va ta’lim sifatini oshirish instrumentidir. O’qitish vositalarining o’zgarishi o’quv jarayonining butun tizimini qayta qurishga olib kelishi kerak, ya’ni o’quv materialining mazmuni, o’qitish shakllari va usullari, shuningdek, o’quv jarayoni subyektlari faoliyati o’zgaradi.

Elektron ta’lim vositalarini o’quv jarayoniga joriy etish, agar ulardan to’g’ri foydalanilgan bo’lsa - ta’limning an’anaviy vositalari va uslublari bilan to’g’ri birlashishi sharti bilan sifat jihatidan yangi ta’lim natijalariga erishish muammosini hal qilishga yordam beradi. Elektron ta’lim resurslaridan foydalanish o’quv jarayoni imkoniyatlarini kengaytiradi, ammo shu bilan birga ular faqat vosita bo’lib qoladi, ularni qo’llash asosiy maqsadga aylanmasligi kerak.

Shuni unutmashimiz kerakki, ETRni keng va tizimli ravishda qo’llanilmasligi quyidagi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin:

- 1) idrok va o’zlashtirishni pasayishi
- 2) so’nggi ETR talablariga javob beradigan uskunalarni sotib olish zarurati;
- 3) gippermurojaatlarning ko’pligi tufayli qo’shimcha bilim yukining paydo bo’lishi;
- 4) ETR yordamida mashg’ulotlar o’tkazishga qodir kadrlarni tayyorlash muammosi;
- 5) mualliflik huquqi muammosi va boshqalar.

O’quv jarayonida joriy qilingan elektron tizim quyidagilarni o’z ichiga oladi: kontentni boshqarish tizimi – maxsus dastur bo’lib, unda o’quvchilarning shaxsiy kabinetlarida mustaqil ishlashi, amaliy va laboratoriya mashg’ulotlariga tayyorgarlik ko’rish uchun turli uslubiy materiallar va baholash savollari, har bir yo’nalishining asosiy ta’lim dasturlari, o’quv rejaları kiritilgan. O’qishni boshqarish tizimi - Moodle masofaviy o’qitish tizimi orqali amalga oshiriladi, unda o’qituvchilar tomonidan ishlab chiqilgan maxsus kurslar joylashtirilgan bo’lib, ushbu kurs orqali masofadan turib o’quvchilarga ta’lim berish, bilimlarni obyektiv baholash uchun oraliq nazorat o’tkazish, shuningdek on-layn yoki off-layn konsultatsiyalar tashkil etish mumkin. Shaxsiy kabinetlarida ro’yxatdan o’tgan talabalar ularga kirish huquqiga ega. Moodle tizimidagi kurslarning tarkibi va masofadan o’qitish jarayoni oliy ta’lim standarti talablariga mos keladi.

Muhokamalar va natijalar. ETRdan foydalanish orqali quyidagilarga erishish mumkin:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

1) talabaning fanga qiziqishini oshirish, chunki kursni Moodle tizimida o'rganish paytida talaba nafaqat nazariy materiallarni o'rganadi, balki o'zining tayyorgarlik darajasini aniqlaydi, bu esa o'quvchilarga o'zaro tanqidiy va xolisona ravishda oraliq nazoratga tayyorgarlik ko'rishda o'z bilim va ko'nikmalarini baholashga imkon beradi;

2) o'quv materialini o'zlashtirishga, chunki talaba o'quv materialini mustahkamlab, test sinovidan bir necha marta o'tishi mumkin;

3) tinglovchilar tomonidan fan bo'yicha qo'shimcha bilimlarni egallashga, chunki ETR hajmi ma'ruzalar va amaliy mashg'ulotlar hajmidan ancha katta;

4) ta'lim jarayonini individuallashtirish, Moodle tizimi orqali turli darajadagi sinovlardan o'tkazish;

5) kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, chunki darslarni sababli va sababsiz qoldirgan talabalar ETR foydalanib bo'shliqlarni o'zlari to'ldirishi, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarni uyda o'tkazish, shuningdek, fanlarning materiallarini katta hajmda o'zlashtirish imkoniyatiga ega.

Hozirgi vaqtda elektron ta'lim resurslari, asosan, asosiy kursga qo'shimcha ravishda, yordamchi material sifatida yoki talabalarning mustaqil ishi tizimi sifatida ishlatiladi. Demak, o'qituvchining vazifasi o'qituvchi va talaba o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri muloqot jarayonida ETRda taqdim etiladigan material va an'anaviy shaklda taqdim etiladigan asosiy o'quv materialining kombinatsiyasini aniqlashdir.

ETRni amalga oshirish jarayonida o'qituvchining nazorati, talabalarning ta'lim yutuqlari bo'yicha olingan ma'lumotlarni tahlil qilishi, ikki tomonlama teskari aloqani ta'minlashi, shuningdek uning mazmunini doimiy ravishda yangilab turishi zarur. Ko'pgina hollarda o'qituvchining o'zi o'quv jarayonini tashkil qilish uchun ta'lim resurslarini tanlashni amalga oshiradi, ko'p narsa uning axborot texnologiyalari sohasidagi bilimiga bog'liq.

Xulosa. Elektron ta'lim resurslarini zamonaviy interaktiv ta'lim texnologiyalariga qo'shilishi o'quv jarayonida qo'llaniladigan intellektual texnika va tashkiliy shakllar doirasini sezilarli darajada kengaytirishga imkon beradi. Ushbu kombinatsiya bilimlarni o'zlashtirish va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini samaraliroq qiladi va natijada talabalarning ta'lim natijalari darajasining oshishiga yordam beradi. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, ta'lim muassasalari bitiruvchilarini tayyorlash sifatining yaxshilanishi bugungi kunda o'qitishning innovatsion shakllari va uslublari bilan birgalikda elektron ta'lim resurslaridan kompleks foydalanish bilan bog'liq. Ta'limning metodik tizimini barcha tarkibiy qismlarini yaratishda elektron ta'lim resurslaridan foydalanish, bizning fikrimizcha, zamonaviy ta'lim maqsadlariga erishishda ko'p jihatdan yordam beradigan yaxlit ta'lim trayektoriyasini shakllantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Исупова Н.И. (2012). Методические особенности применения электронных образовательных ресурсов [Methodological features of the use of electronic educational resources]. Сборник научных трудов Sworld. Vol. 2, 4, 92-95.

4. Суворова Т.Н. (2014). Дидактические функции, возможности и свойства электронных образовательных ресурсов [Didactic functions, capabilities and properties of electronic educational resources]. Стандарт и мониторинг в образовании - Education standards and monitoring, 2, 27-35.

5. Суворова Т.Н. (2014). Использование дидактических возможностей электронных ресурсов для повышения качества образования [Using the didactic capabilities of electronic resources to improve the quality of education]. Информатика и образование - Computer science and education, 6, 43-48.

6. Кутсенко С.М., & Косулин В.В. (2016). Электронные образовательные ресурсы как инструмент обучения и повышения качества образования [Electronic educational resources as a tool for learning and improving the quality of education]. Topical issues of engineering education: content, technology, quality '16: VII межвузовской конференции (21-22 апреля 2016 года) – Proceedings of the and interuniversity conference. (pp. 194-198). - Казан: Издательство "Brihg".

7. Бородин Т. Ф. (2014) Применение электронных образовательных ресурсов в образовательном процессе вуза и определение их эффективности [The use of electronic educational resources in the educational process of the university and the determination of their effectiveness]. Молодой ученый - Young scientist, 13, 241-243.

8. Исупова Н. И., & Суворова Т. Н. (2014) Использование электронных образовательных ресурсов для реализации активных и интерактивных форм и методов обучения [Use of electronic educational resources for the implementation of active and interactive forms and methods of teaching]. Научно – методический электронный журнал - Scientific and methodical electronic journal, "Concept" Vol. 26, 136-140. URL: <http://e-koncept.ru/2014/64328.htm>.

Mirjalol JO'RAYEV

Buxoro muhandislik-texnologiya institute
 elektr mexanikasi va texnologiyalari
 kafedrsi assistenti

ELEKTR YURITMALARI TEZLIGINI ROSTLASH USULLARI

Ushbu maqolada elektr mashinalar fanida eng ko'p energetik mutaxassislar oldindan chiqadigan muammo, ya'ni mavzulardan biri yoritiladi. Yangi pedagogik texnologiyalar orqali bugungi kunda har bir dars amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Talabalar dars jarayonida qanchalik didaktik yondashuv orqali o'quv jarayonini mustaqil ishlar bilan tushunib borsa maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: motivatsion, kreativlik, innovatsiya, qora quti, motivatsiya, kompetensiya, ilg'or, standartlari.

В статье рассматривается одна из самых актуальных проблем, с которыми сталкивается большинство специалистов-энергетиков в области электротехники. С помощью новых педагогических технологий. Сегодня каждый урок посвящен развитию практических навыков. Чем больше дидактических подходов используют студенты для понимания процесса обучения посредством самостоятельной работы, тем лучше.

Ключевые слова: мотивация, творчество, инновации, черный ящик, мотивация, компетентность, продвинутый, стандарты.

In this article, one of the most pressing issues in the field of electrical engineering is one of the most pressing issues. Through new pedagogical technologies. Today, each lesson is aimed at developing practical skills. The more didactic approaches students take to understand the learning process through independent work, the better.

Key words: motivation, creativity, innovation, black box, motivation, competence, advanced, standards.

Kirish. Mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan elektr energiyaning 60% dan ortiqrog'i ish mexanizmini harakatga keltiruvchi avtomatlashtirilgan elektr yuritmalar tomonidan iste'mol qilinmoqda. Sanoat, qishloq xo'jaligi, kommunal va boshqa tarmoqlarning barcha sohalarida, turli mashina va mexanizmlar hamda qurilmalardan keng foydalanmoqda. Har qanday mexanik jarayonni amalga oshirish uchun mexanizm va mashinaning ish organini harakatga keltirish yuritma yordamida amalga oshiriladi, xususan, elektr energiya mexanik energiyaga aylantiriladi.

Asosiy qism. Sanoatda va kichik quvvatli qurilmalarda ijrochi dvigatel sifatida qo'llaniladigan bir fazali kondensatorli asinxron dvigatelli elektr yuritmalar, katta yuk ko'taradigan kranlarda elektr o'qni tashkil etadigan elektr yuritmalarni ishlab chiqish, tadqiq etish ishlarini professor N.M.Usmonxo'jayev rahbarligidagi bir guruh olimlar amalga oshirdilar.

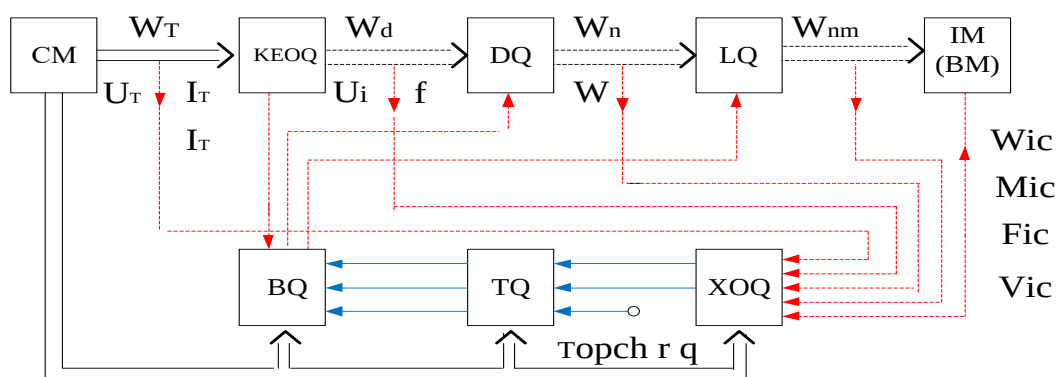
Chastotasiga ko'ra boshqariluvchi avtomatlashtirilgan elektr yuritmalarini ixtirosi uchun akademik M.Z.Homudxonov rahbarligidagi bir guruh olimlar S.Z.Usmonov, N.M.Usmonxo'jayev, O.O.Hoshimov, M.A.Husanov, K.Mo'minovlar O'zbekiston Hukumatining qarori bilan ilm-fan va texnika sohasidagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zbekiston Davlat mukofotiga sazovor bo'ldilar. 1966-yil Toshkentda bir necha qattiq yer silkinishlaridan keyin panelli uylar qurilishi bir necha bor ortdi. Qurilishning zamonaviy tezkor usullari qo'llanila boshlandi. Bu esa olimlar oldiga uy-joy qurilish kombinatlaridagi temir-beton plitalarni elektr yuritma yordamida zichligi va mustahkamligini oshirish, yangi qurilayotgan imorat va inshootlarning zilzilaga bardoshlilikini tekshirish va oshirish masalasini qo'ydi. Shularni hisobga olib, professor N.H.Bozorov rahbarligidagi olimlar tomonidan elektr yuritma nazariyasida yangi sahifa bo'lgan titratgich elektr yuritmasining yangi, yengil, chidamli va kam energiya sarflaydigan turlari yaratilib, qurilish sanoatida keng ko'lamda qo'llanildi. Bundan tashqari, imorat va inshootlarni zilzilabardoshlikka tekshiradigan elektr yuritma tadqiq etayapti va yangi yaratilgan imorat va inshootlar shu avtomatlashgan elektr yuritmalar tadqiq etilayapti.

Yuritma energiyani ma'lum yo'naltirilgan maqsadda o'zgartirishi kerak. Shuning uchun uning tarkibiga bu funksiyalarni amalga oshiruvchi qurilmalar va boshqaruv vositalari kiritilishi darkor. Bu maqsadga elektr yuritma yordamida avtomatik boshqaruv asosida erishiladi. Quyida 1-rasmda avtomatlashtirilgan elektr yuritmaning funksional sxemasi keltirilgan.

Elektr yuritma deb mashinalarning ish organlarini harakatga keltiradigan hamda bu jarayonlarni maqsadga muvofiq boshqaradigan, hamda elektr dvigatel, kuchli o'zgartgich, boshqarish, axborot hamda

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

kuchli o'zgartgich, boshqarish, axborot hamda uzatish qurilmalaridan tashkil topgan murakkab elektromexanik tizimga aytiladi.

1-rasm. Avtomatlashtirilgan elektr yuritmaning funksional sxemasi

Yuritmaning “chiqish” koordinatlariga ish mashinasi organlarining me’yorda ishlashi uchun zarur bo’lgan elektromagnit moment M yoki kuch F va harakat koordinatlari: burchak tezlik w yoki chiziqli tezlik n hamda ularga mos harakat yo’nalishi bo’laklari D_a , D_S kiradi.

Muhokamalar va natijalar. Elektr yuritma tezligini rostdash mavzusini ochib berishda “Blis” o’yin metodidan foydalanamiz. Bu metod talabalarni mustaqil fikrlashga va muammoni avval o’ylab, keyin unga yechim qidirishni o’rgatadi. Bu metodni tanlashimdan oldin “BBB”, “Zig-zag”, “Klaster”, “Qarorlar sharchasi” kabi bir qator metodlarni o’rganib “Blis” o’yin metodiga to’xtalдим. Bunda asosiy urg’u innovatsion pedagogik texnologiyaga qaratilgani uchun tanlagan o’yin metodim maqsadga muvofiqdir.

“BBB” metodi (“Bilaman. Bilib oldim. Bilishni xohlayman”)

Talabalar beshta guruhga bo’linadilar, guruhlar nomlanadi. Yozuv taxtasi uch qismga ajratiladi. Birinchi bandning yuqori qismiga “Bilaman”, ikkinchi bandning yuqori qismiga “Bilib oldim”, uchinchi bandning yuqori qismiga esa “Bilishni xohlayman” degan so’zlar yoziladi. So’ngra o’qituvchi o’quvchilardan mavzu yuzasidan qanday ma’lumotlarga ega ekanliklarini so’raydi va bildirilgan fikrlarni “Bilaman” nomli bandga yozib qo’yadi. Ushbu harakat guruhlar tomonidan fikrlar to’la bayon etilganga qadar davom etadi. Mazkur jarayonda guruhlarining barcha a’zolari faol ishtirok etishlariga ahamiyat berish zarur. O’quvchilar tomonidan bildirilayotgan noto’g’ri fikrlar ham inkor etilmasligi zarur (zero bunday harakat o’quvchilarning faolligiga salbiy ta’sir ko’rsatadi). Keyingi bosqichda talabalarga mavzuga oid matnlar tarqatiladi. Ushbu matn mavzu bo’yicha eng asosiy tushunchalarni o’z ichiga oladi. O’quvchilar matn bilan tanishib chiqqandan so’ng fikr yuritishlari hamda mavzuga oid yana qanday ma’lumotlarni o’zlashtirganliklarini aniqlashlari lozim. O’quvchilar o’z xulosalari asosida fikrlarini bayon etadilar, ushbu fikrlar “Bilib oldim” nomli ustunga yozib boriladi. So’ngi bosqichda o’qituvchi o’quvchilaridan yangi mavzu bo’yicha qanday ma’lumotlarni o’zlashtirish istagida ekanliklarini so’raydi va o’quvchilarni yana o’ylashga da’vat etadi. Guruhlardan navbati bilan fikr so’raladi. O’quvchilar tomonidan bildirilgan fikrlar “Bilishni xohlayman” nomli ustunga yozib boriladi. Namuna sifatida quyidagi jadvalni keltiramiz:

BBB jadvali

Bilaman

Bilmoqchiman

Bilib oldim

“Zig-zag” strategiyasi metodi

Talabalar 7 ta guruhga bo’linadilar va guruh nomlanadi. Guruhlarda yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn qismlarga ajratiladi va ajratilgan qismlar mazmuni bilan tanishib chiqish vazifasi guruhlariga topshiriladi. O’quvchilar matnlarni diqqat bilan o’rganadilar va gapirib beradilar. Vaqtni tejash maqsadida guruh a’zolari orasidan liderlar belgilanadi va qayd etilgan vazifa ular tomonidan bajariladi. Liderlarning fikrlari guruh a’zolari tomonidan to’ldirilishi mumkin. Barcha guruhlarining o’quvchilari o’zlariga topshirilgan matn mazmuni xususida so’zlab berganlaridan so’ng, matnlar guruhlararo almashtirilib, avvalgi faoliyat takrorlanadi. Guruhlarga bir necha matnlar taqdim etiladi. Shu tarzda barcha matnlar mazmuni guruhlar tomonidan o’rganib chiqilgach o’quvchilar o’tilgan mavzu bo’yicha asosiy tushunchalarni ajratadilar, ularning o’zaro mantiqiy bog’liqligini aniqlaydilar, yuzaga kelgan g’oyalar asosida mavzuga oid sxema ishlab chiqiladi.

“Klaster” metodi

Klaster metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo'lib, u ta'lim oluvchilarga ixtiyoriy muammo (mavzu)lar xususida erkin, ochiq o'ylash va fikrlarni bimalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. “Klaster” metodi aniq obyektga yo'naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning ta'lim oluvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. Guruh asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotlarda ushbu metod guruh a'zolari tomonidan bildirilayotgan g'oyalarning majmui tarzida nomoyon bo'ladi. Bu esa guruhning har bir a'zosi tomonidan ilgari surilayotgan g'oyalarni uyg'unlashtirish hamda ular o'rtasidagi aloqalarni topa olish imkoniyatini yaratadi.

“Klaster” metodini o'tkazish texnologiyasi.

1-bosqich. Nimaniki o'ylagan bo'lsangiz, shuni qog'ozga yozing. Fikringizni sifati to'g'risida o'ylab o'tirmay, ularni shunchaki yozib boring.

2-bosqich. Yozuvingizning orfografiyasi yoki boshqa jihatlariga e'tibor bermang.

3-bosqich. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetmaguncha, yozishdan to'xtamang. Agar ma'lum muddat biror-bir g'oyani o'ylay olmasangiz, u holda qog'ozga biror narsaning rasmini chiza boshlang. Bu harakatni yangi g'oya tyg'ilgunga qadar davom ettiring.

4-bosqich. Muayyan tushuncha doirasida imkon qadar ko'proq yangi g'oyalarni ilgari surish hamda mazkur g'oyalar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikni ko'rsatishga harakat qiling. G'oyalar yig'indisining sifati va ular o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatishni cheklamang.

Stil g'oyasiga muvofiq ishlab chiqilgan “Klaster” metodi puxta o'ylangan strategiya bo'lib, undan ta'lim oluvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida foydalanish mumkin.

Pedagogik texnologiya o'z mohiyatiga ko'ra subyektiv xususiyatga ega. Qanday shakl, metod va vositalar yordamida tashkil etilishidan qat'iy nazar texnologiyalar:

- pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishi;
- professor-o'qituvchilar, ilmiy xodimlar o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror toptirishi;
- talabalar tomonidan o'quv predmetlari bo'yicha puxta bilimlarning egallanishini ta'minlashi;
- talabalarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi;
- talabalarining o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi;
- pedagogik jarayonda demokratik va insonparvarlik g'oyalarining ustivorligiga erishishni kafolatlashi

zarur.

“Blis” o'yin metodi

Ta'lim oluvchilarni harakat kema-ketligini to'g'ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, o'rganayotgan predmeti asosida ko'p, xilma-xil ma'lumotlardan kerakligini tanlab olishni o'rgatishga qaratilgan metoddir. Ushbu metodni amalga oshirish tartibi qo'yidagicha: Har bir ta'lim oluvchiga alohida-alohida tarqatma materiallar beriladi, ular berilgan materialni o'rganib chiqadi. Materialdagi “yakka baho” bo'limiga berilgan harakatlardan qaysi biri birinchi qaysi biri esa ikkinchi va hokaza qilib belgilashi kerak. Vazifani bajarib bo'lganlaridan keyin professor-o'qituvchilar kichik guruhlarini shakllantiradi. Kichik guruhdagi talabalar o'zlarining “yakka baho” bo'limida belgilangan harakatlar ketma-ketligi bilan tanishtiradi va guruh a'zolari har xil bo'lgan ketma-ketlikni birlashtirib, bir-birlarini o'z fikrlariga ishonitirib kelishilgan holda bir to'xtamga kelib, ularga tarqatilgan qog'ozdagi “guruh bahosi” bo'limiga raqamlarni qo'yib chiqadilar. Guruhlar vazifalarni bajarib bo'lganidan keyin professor-o'qituvchi harakatlar ketma-ketligi bo'yicha to'g'ri javobni beradi. Talabalar tarqatilgan qog'ozdagi “to'g'ri javob” bo'limiga yozadilar. Talabalar “to'g'ri javob” bo'limida berilgan raqamlarni ya'ni kattadan-kichikni ayirgan holda “yakka xato” bo'limiga chiqqan farqlarni yozishni so'raydi. “yakka baho” bo'limidagi sonlarni yuqoridan pastga qarab qo'shib chiqib, umumiysini xisoblashlari kerak.

Xuddi shu tariqada “to'g'ri javob”ga “guruh bahosi” o'rtasidagi farqni kattadan-kichikni ayirish orqali bajariladi, chiqarilgan farqlar soni “guruh xatosi” bo'limiga yozilib, yuqoridan pastga qarab qo'shib chiqib, umumiy son kelib chiqadi. Professor-o'qituvchi yakka va guruh xatolarining umumiy soni bo'yicha tushuncha beradi ularni alohida-alohida sharhlab beradi.

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Harakatlar mazmuni
---------------------	-----------------	------------------	------------	------------	-----------------------

Umumiy yig'indi

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Bajarilgan vazifalarni qo'yidagicha baholash mumkin:

Talabalarning javoblari professor-o'qituvchi tomonidan berilgan "to'g'ri javob"ning yarimidan ko'piga to'g'ri kelgan bo'lsa, demak "qoniqarli", 75% to'g'ri kelgan bo'lsa "yaxshi", 100% to'g'ri kelgan bo'lsa "a'lo" deb belgilash mumkin.

Xulosa qilib aytganda ushbu fan bo'yicha ta'lim berayotgan professor-o'qituvchi birinchi navbatda, o'zi sohasi bo'yicha yuqori malakali, amaliy ko'nikma va tajribaga, yuqori kreativlikka va pedagogik mahoratga ega bo'lgan holda faoliyat olib borishi shart va muhim hisoblanadi. Chunki hozirgi zamon talabi, ayniqsa, "Elektr mashinalar" sohasining rivojlanishi kun sayin emas, balki soat sayin oshmoqda. Ushbu rivojlanishlarni mavzular davomida talabalarga yetkazib borilishi kerak. Shu bilan birga ishlab chiqarish korxonalari va sanoat obyektlaridagi elektr yuritmaning o'zgarishlarni ko'rgan holda, ushbu o'zgarishlarni innovatsion pedagogik texnologiyaga asoslangan holda talabalarga yetkazish muhim. Chunki erta o'sha sanoat obyektlariga u tahsil berayotgan talabalar faoliyat olib boradi.

Adabiyotlar

1. Jo'rayev M.Q. "Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari ilmiy-nazariy jurnali" Toshkent 2021 1 son 18 bet
2. S.Sh.Rustamov "Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari ilmiy-nazariy jurnali" Toshkent 2021 1 son 47 bet
3. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. T.: Chulpan.2013. – 200 bet.
4. Xakimova M.F. Pedagogik texnologiyalar. O'quv qullanma. T.TDIU.,2013
5. Jo'rayev M.Q. Dunyoda yadro energetikasi taraqqiyoti rivojlanishini amaliy ahamiyatining inavasion texnologiyalardagi bosqichlari.Maqola №12(79) soni 1. (dekabr, 2020).
6. Вайндорф-Сысоева М.Е. Принципы и правила обучения Хрестоматия: Сборник научных и методических материалов ред. Л.П. Крившенко. – М.:МГОУ, 2006. - С. 99-102.
7. Алебастрова А.А. Справочник заведующего ДОУ. – М.: ВАКО, 2011. – 208с.ЧерниченкоВ.И. Дидактика высшей школы. История и современные проблемы. – М.: Вузовская книга, 2007. - 136 с.
8. Исаев И.Ф. Теоретические основы формирования Профессиональной педагогической культуры преподавателей высшей школы: Автореф.дис .докт.пед.наук. -М., 1993. 33-бет
9. Осмоловская И.М. Инновации и педагогическая практика // Народное образование. — 2010. — № 6. — С. 182—188
- 10.Строкова Т.А. Мониторинг педагогических нововведений / Т. Строкова // Педагогическая диагностика.-2008.-№3.-С. 44-56.
- 11.Быков А.К. Концептуальные основы мониторинга воспитания / А.К. Быков // Педагогика. - 2006. - №6. - С. 19-27
- 12.O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 6-noyabr "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora –tadbirlari to'g'risi"dagi PF-6108 farmonida www.lex.uz

D. XOTAMOVA

Buxoro davlat universiteti
magistranti**BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA MA’NAVY-AXLOQIY SIFATLARNI
SHAKLLANTIRISH DOLZARB MUAMMO SIFATIDA**

Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda ma‘naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish didaktik muammo ekanligi batafsil bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: vatanparvarlik, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, xalqimizning ma‘naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish, insonning o‘z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi, ezgulik, odoblilik.

В статье подробно разъясняется, что формирование духовно-нравственных качеств у будущих учителей - дидактическая задача.

Ключевые слова: патриотизм, приверженность общечеловеческим ценностям, укрепление и развитие духовного наследия нашего народа, свободное выражение человеческого потенциала, доброта, порядочность.

This article explains in detail that the formation of spiritual and moral qualities in future teachers is a didactic problem.

Key words: patriotism, commitment to universal values, strengthening and development of the spiritual heritage of our people, free expression of human potential, kindness, decency.

Kirish. Mustaqillik yo‘lidan dadil odimlayotgan O‘zbekistonda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ma‘rifiy sohalarida katta o‘zgarishlar bo‘layotgani bugungi kunda butun dunyo mamlakatlari tomonidan e‘tirof etilmoqda. Bunday o‘zgarishlarda ishtirok etish insonlardan yuqori darajadagi umumiy va maxsus bilimlar, yuksak madaniyat, ma‘naviy kamolot va keng dunyoqarashni talab etadi. Ta‘lim tizimini shu talablar asosida qayta qurish – jamiyatning kelajak avlod tarbiyasi sohasidagi ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Davlatlararo qattiq raqobat mavjud bo‘lgan davrda har bir mamlakat barcha sohada raqobatbardosh bo‘lishga harakat qiladi. Davlatning iqtisodiy, texnik rivojlanishiga qator omillar ta‘sir ko‘rsatishi tabiiy. Bular ichida: mamlakatda mavjud bo‘lgan tabiiy resurslar, uning geografik joylashuvi, ta‘lim tizimi, tarixi va boshqa ko‘p omillardir. Lekin mavjud tabiiy resurslardan oqilona foydalana oladigan, davlatning tarixiy rivojlanishini belgilab beradigan (tarixni o‘z qo‘li bilan yaratadigan), davlat iqtisodiyotini boshqaradigan, yangidan-yangi texnikani yarata oladigan, mavjud ilg‘or texnika va texnologiyalardan foydalana oladigan, ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ya oladigan omil bu albatta, inson omilidir. Shunday ekan, aynan inson omili, boshqacha qilib aytganda, inson resursi mamlakat rivojlanishida eng muhim rol o‘ynaydi. Demak, O‘zbekistonning kelajakda buyuk davlat bo‘lishida ham inson omilining o‘rni beqiyosdir. Inson omilini to‘la ishga solish, undan oqilona foydalanish yo‘llarini ishlab chiqish bugungi kunda ta‘lim tizimi oldiga qo‘yilgan muhim vazifalardan biridir.

Bunday murakkab va muhim jarayonni amalga oshirishda turli sohalar mutaxassislari ishtirok etadilar, lekin bunda ustoz-murabbiylar o‘rni beqiyosdir. Aynan ta‘lim sohasida iqtisodiyotimizning barcha sohaları uchun mutaxassislar tayyorlanadi. Insonlardan yuqori darajadagi umumiy va maxsus bilimlar, yuksak madaniyat, ma‘naviy kamolot va keng dunyoqarash talab etiladi. Ta‘lim tizimini shu talablar asosida qayta qurish – jamiyatning kelajak avlod tarbiyasi sohasidagi ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Bunday islohotlarni amalga oshirishda o‘qituvchilarning o‘rni nihoyatda katta ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Globallashuv davrida ishlab chiqarish tinmay rivojlanadi. Bunday rivojlanishni esa insonlar boshqaradilar. Ishlab chiqarish texnik taraqqiyot bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun, odamzot bor ekanki, u hech qachon to‘xtab qolmaydi. Rivojlanayotgan ishlab chiqarish esa mutaxassislar oldiga yangidan-yangi talablar qo‘yaveradi. Hamma zamonda ham mutaxassislarga qo‘yiladigan umumiy, o‘zgarmas talablar mavjud, ular ko‘proq inson ma‘naviyati bilan bog‘liq talablardir: ishchanlik, halollik, hamkorlikda ishlay olish, o‘z kasbida kamolot sari intilish va boshqalar.

Jamiyatda kechayotgan ijtimoiy islohotlarning samaradorligi uning fuqarolari ega bo‘lgan ma‘naviyatga bog‘liq. Shu bois mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov jamiyat rivojlanishining ma‘naviy-axloqiy negizlarini aniq belgilab berdi. Bular:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
- xalqimizning ma‘naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o‘z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;
- vatanparvarlik.

Zero, jamiyat rivojlanishi faqat uning iqtisodiy taraqqiyotinigina emas, balki ma‘naviy yuksalishini ham taqozo etadi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Ijtimoiy tarbiyaning boshqa turlari kabi ma'naviy-axloqiy tarbiya asosini ham ilg'or milliy, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, xalq pedagogikasi g'oyalari tashkil etadi.

Ma'naviyat shaxs, xalq, davlat va jamiyatning kuch-qudrati, taraqqiyoti, imkoniyatlari va istiqbollarini belgilab beruvchi ichki ijobiy, ruhiy omildir.

Ma'naviyat - axloqiy holat, barcha axloqiy narsalar, xususiyatlar. Insoniyatning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlari va tushunchalar majmui [1].

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.Karimov O'zining "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida ma'naviyatga shunday ta'rif beradi: "Ma'naviyat – insonning ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir" [2].

Demak, ma'naviyatli inson bilimli, ma'lum kasb-hunar sohibi, o'z Vatanining sodiq fuqarosidir. O'z davlati qonunlarini biladigan va ularga amal qiladigan, yurti bilan g'ururlana oladigan inson. O'z Vatani boyliklarini saqlaydigan, uni yanada boyitadigan, go'zalliklaridan bahramand bo'ladigan shaxs. U har qanday zararli illatlarga qarshi kurashadigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni avaylab-asraydigan insondir. Axloq esa shaxsning xatti-harakatlari, yurish-turishi, turmush tarzi, hayot kechirish tamoyillari, qoidalari, ijtimoiy munosabatlar mazmunini ifodalaydi.

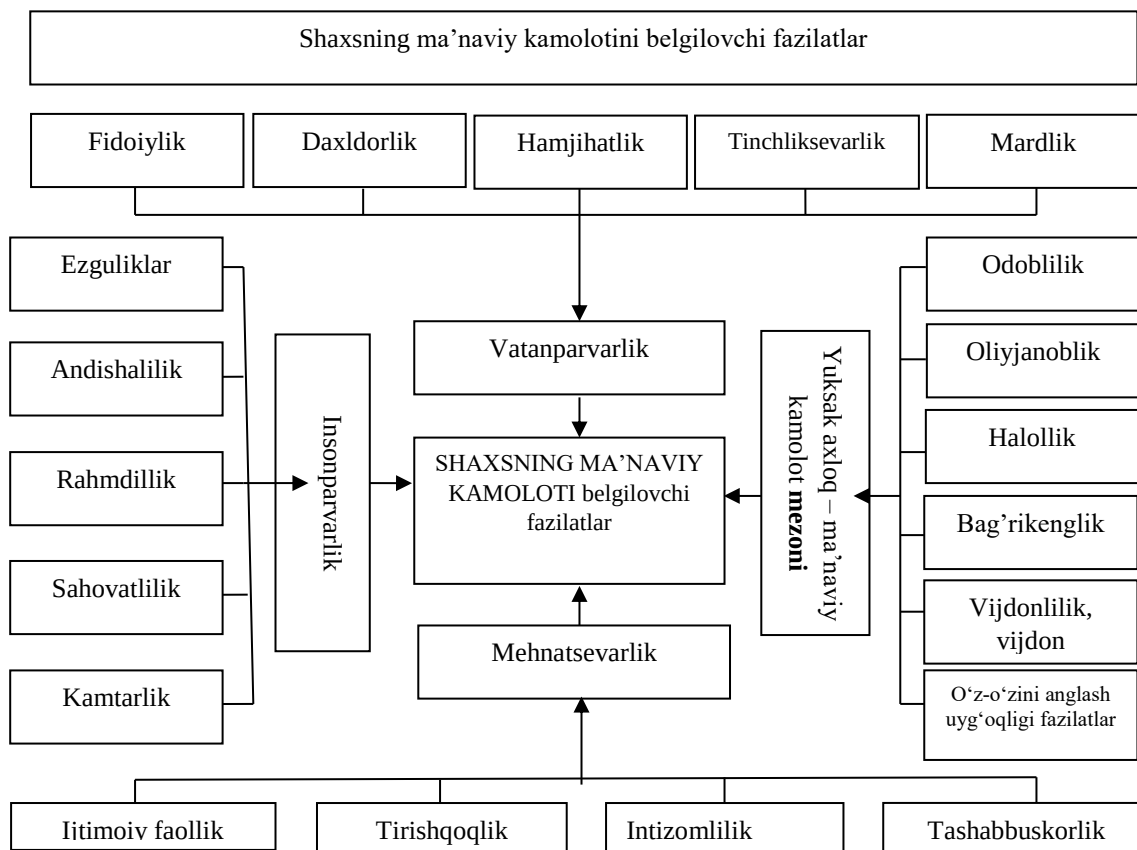
Axloq ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat ma'naviy-ruhiy hayotida o'ziga xos o'rin tutadi. "Axloq" (lotincha – xulq-atvor ma'nosini bildiradi) ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soladigan qonun-qoidalar majmuidir.

Axloq - ma'naviyatning tarkibiy qismi sifatida shaxs kamolotining yuqori bosqichi sanaladi. Zero, axloq, axloqiy me'yorlarsiz shaxsning ruhiy va jismonan yetukligining mezonini bo'lgan ma'naviy kamolotga erishib bo'lmaydi. Shuning uchun ham ma'naviy-axloqiy tarbiyada uzviylik, aloqadorlik dialektik xarakterga ega bo'lib, shaxsning ma'naviy-axloqiy shakllanishida muhim sanaladi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya va unga qo'yiladigan talablar bu jamiyatda ma'lum ijtimoiy-axloqiy talablarga mos axloqiy xislatlarni shakllantirish maqsadida o'quvchilar ongi, hissiyotlari hamda xulqiga muvofiq va tizimli ta'sir etishdir.

Muhokamalar va natijalar. Bo'lajak o'qituvchi, avvalo ma'naviy-axloqiy tarbiyaning mazmuni, vazifalarini aniq tasavvur etishi va bu tarbiyani amalga oshirishda kompetentli bo'lmog'i lozim.

Buning uchun bo'lg'usi pedagog shaxsning ma'naviy kamolotini belgilovchi fazilatlarini bilishi va o'zi ham shu fazilatlariga ega bo'lmog'i lozim. Bular quyidagilar:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Bu fazilatlar avvalo o'qituvchining o'zida shakllangan bo'lishi zarur. Shundagina o'qituvchi bunday fazilatlarni o'quvchilarda tarbiyalashga kompetentli bo'ladi. Buning uchun u ma'naviy – axloqiy tarbiya vazifalarini aniq tasavvur qilishi lozim.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya vazifalari quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy ongini shakllantirish.
2. Ularda ma'naviy-axloqiy his-tuyg'ularni tarbiyalash va rivojlantirish.
3. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy xulq-atvor ko'nikma va odatlarini tarkib toptirish.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya mohiyatiga ko'ra inson ongining jamiyat bilan aloqadorligi, jamiyat oldida burchli ekanligi, o'z xulq-atvorini jamiyat taraqqiyoti darajasiga bog'liqligini tushunishi, jamiyat tomonidan tan olingan axloqiy me'yor, ideal hamda talablarni bajarishda mas'uliyatni his etishi, ma'naviy-axloqiy bilimlarning e'tiqodga aylanishi va bu e'tiqodlarning tizimliliigi, mustahkam ma'naviy-axloqiy his-tuyg'u va xislatlarni shakllantirish, o'quvchilar tomonidan ma'naviy-axloqiy xulq-atvor jamiyat a'zolariga bo'lgan hurmat-e'tiborni namoyon etuvchi mezonlardan ekanligining anglab yetilishi, ma'naviy-axloqiy odatlarning shakllanishi va boshqalardan iborat. Bo'lajak o'qituvchi anglashi va uni chuqur o'zlashtirishi zarur bo'lgan masalalardan biri ma'naviy-axloqiy tarbiya mazmunida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni tiklash masalasining kun tartibiga qo'yish zaruriyatining yuzaga kelganligi munosabati bilan ta'lim-tarbiya mazmunida tub o'zgarishlar yuz berganligidir. Hayot insonga bir marta beriladi, Shuning uchun ham milliy va umuminsoniy qadriyatlarda uni mazmunli, o'zgarlar va o'zining hayoti ma'nosini anglagan holda o'tkazish kerakligi haqida ko'plab rivoyat, hikmat va pand-nasihatlar mavjud. Bundan tashqari, ta'lim muassasasida o'quvchilarga qadriyat sifatida munosabatda bo'lish ham dolzarb ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Zero, ta'lim tamoyillarida eng muhim, asosiy tamoyillardan biri ta'limni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish bo'lib, uning asosiy mohiyati o'quvchi shaxsiga insoniy munosabatda bo'lishni, ta'lim jarayonini erkinlashtirishni talab etadi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimida ma'naviy-axloqiy his-tuyg'ular inson tomonidan, uning voqea-hodisalar, kishilar hamda o'z xulqiga nisbatan his-tuyg'ularni uyg'otishga rag'bat paydo qiluvchi tarbiyaviy ishlar tizimli tashkil etilgandagina samarali kechadi. Mazkur tizimda xulq-atvorni shakllantirishga oid tarbiyaviy ishlar aks etadi. Shunga ko'ra ma'naviy-axloqiy xulq-odobga doir xislatlarni shakllantirishga undovchi rag'bat bilan hosil bo'ladigan faoliyat eng asosiy bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, o'quvchida ma'naviy-axloqiy xislatlarni shakllantirishga nisbatan ehtiyoj bo'lishi shart. Demak, ma'naviy-axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida uyushtiriluvchi tadbirlar xulq-odobga doir xatti-harakatlar zanjiridan iborat bo'ladi. Ma'naviy-axloqiy xatti-harakatlar esa o'quvchi tomonidan axloqiy me'yor va tamoyillar mohiyatini o'rganish, ularni anglab yetishdan iboratdir.

Ma'naviy-axloqiy tarbiyani tashkil etishda o'quvchilar xatti-harakatlarida ko'zga tashlanadigan salbiy odatlar – jamoa joylarida qattiq gapirish, qo'pol so'zlarni ishlatish, hissiyotga berilish, o'ylamay gapirish, ishonchli bo'lmagan hamda dalillar bilan tasdiqlanmagan voqea-hodisalar haqida fikr yuritish, boshqalarning suhbatini bo'lish, qo'lini silkitib gapirish kabilarning bartaraf etib borilishiga alohida e'tibor qaratish zarur.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga yuqori samaradorlikka erishishni ta'minlaydi. Biz fikrimizni asoslash uchun o'qituvchilar faoliyatida o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlikning o'ziga xos tomonlarini tadqiq etishga intildik. Bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga tayyorlashni tashkil etish uchun o'qituvchilarining o'quvchilarini ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga doir faoliyatini har tomonlama o'rganish maqsadga muvofiqdir. Hozirgi fan-texnika taraqqiyoti bizdan zamon talabiga javob beradigan, o'z bilimlarini muttasil oshirib boradigan, fandagi yangiliklarni tushuna oladigan, uni o'quvchilarga yetkaza biladigan, o'quvchilarni shu fan yuzasidan yetarlicha bilim bilan qurollantiradigan, yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarga ega o'qituvchini yetkazishni talab etadi. Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan barcha ishlarning, islohotlarning negizida yosh avlodni ma'naviy-axloqiy, insoniy fazilatlarini yuksak darajada shakllangan insonlar qilib tarbiyalash yotadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 1992. -48 bet.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Toshkent: "Ma'naviyat", 2008.
3. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. -T.: "O'qituvchi", 1992. 13-bet.
4. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. –Toshkent: "Sharq", 1999-yil.
5. Джураева Б.Р. Формирование педагогической культуры у будущих учителей в процессе профессиональной подготовки при изучении дисциплин педагогического цикла. Дис. Степен. Канд. Пед. наук. -Ташкент. 2002. - 156 с.

Hasan TO'XTAYEV

Termiz davlat universiteti
pedagogika va ijtimoiy ish
kafedrası o'qituvchisi,
stajyor tadqiqotchi

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA MILLIY QADRIYATLARGA HURMAT HISSINI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy qadriyatlarga nisbatan hurmat hissini shakllantirish jarayoni mazmuni, bu jarayonning o'ziga xos jihatlari yoritilgan. "Qadriyatli aniqlovchi", "ijtimoiy-madaniy qadriyat", "afzal qadriyat" kabi psixologik-pedagogik tushunchalar mazmuni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: qadriyat, ta'lim, milliy meros, an'ana, norma, madaniyat, ijtimoiy-madaniy qadriyat, dunyoqarash, boshlang'ich ta'lim, qadriyatlarni shakllantirish

В статье освещается содержание процесса формирования у младших школьников чувства уважения к национальным ценностям, специфика этого процесса. Проанализировано содержание таких психолого-педагогических понятий, как "ценностный детерминант", "социокультурная ценность", предпочтительная ценность

Ключевые слова: ценности, образование, национальное наследие, традиция, норма, культура, социокультурная ценность, мировоззрение, начальное образование, формирование ценностей

The article highlights the content of the process of formation of a sense of respect for national values among younger schoolchildren, the specifics of this process. The content of such psychological and pedagogical concepts as "value determinant", "socio-cultural value", "preferred value" is analyzed.

Key words: values, education, national heritage, tradition, norm, culture, socio-cultural value, worldview, primary education, formation of values.

Kirish. Mamlakatimizda turli xil yosh guruhlarida milliy madaniyatimiz, an'analarimiz va milliy merosimizga hurmat hissini tarbiyalash hissini o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan bir qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Bu tadqiqotlarda qadriyatlar, milliy meros, an'analarimizni asrash, yoshlarda ularga nisbatan hurmat, ishonch, e'zozlash hissi va xulqini shakllantirish masalalari falsafiy, psixologik, pedagogik, sotsiologik jihatdan tadqiq qilingan bo'lsa ham bevosita "qadriyat" tushunchasi mazmuni to'laqonli yoritilmagan, izohlanmagan deya hisoblaymiz. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy qadriyatlarga nisbatan hurmat hissini shakllantirish yo'llarini tanlab olish uchun, avvalo, qadriyatlar va milliy qadriyatlar tushunchasiga nisbatan eng zamonaviy yondashuvlar, nazariyalarni o'rganish, ularni keng ilmiy jamoatchilik muhokamasiga taqdim etish maqsadga muvofiq.

Asosiy qism. Yurtimiz olimlar tomonidan "qadriyat", "milliy meros" tushunchalari, ularga nisbatan hurmat hissini shakllantirish muammosi keng miqyosda tadqiq etilgan muammolardan biri bo'lib, turli mualliflar tomonidan turlicha talqin etiladi. Jumladan, falsafa fanlari doktori, professor E.Yusupov "qadriyat" tushunchasini quyidagicha ta'riflaydi: "Qadriyat - bu inson yoki jamiyatning u yoki bu ehtiyojini qondiradigan va ular manfaatiga xizmat qiladigan moddiy va ma'naviy ehtiyoj va manfaatdir. Umuman, qadriyatlar jamiyat hayotining tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllangan va rivojlangan o'tmishda, hozirgi kunda va kelajakda ham ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotga ta'sir etadigan, kishilar ongiga singib, ijtimoiy ahamiyat kasb etadigan moddiy va ma'naviy boylikdir [2]".

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, qadriyat ijtimoiy-tarixiy hodisa va jarayon bo'lsa ham, uning ahamiyati va mohiyati jamiyat a'zolarining unga bo'lgan munosabati asosida belgilanadi. Shunga ko'ra, oddiy ma'noda qadriyat degan tushunchaning o'zi ham qadr-qimmat degan ma'noni bildiradi. Uning mohiyatini belgilashda kishilarning umumiy madaniy saviyasi, ma'naviy kamolotining darajasi, ijtimoiy ongi, shuningdek milliy ongi va milliy o'z-o'zini anglashining yetukligi muhim ahamiyatga molikdir. Ma'naviy yetuk millat qadriyatlarni to'g'ri baholashga va uni yanada rivojlantirish imkoniga ega bo'ladi. Demak, jamiyat ma'naviyatini o'sishi qadriyatlardan keng foydalanish uchun shart-sharoitlarni yaratib beribgina qolmasdan, balki qadriyatlarni yanada rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratadi, uning ijtimoiy va tarbiyaviy qiymatini oshiruvchi omilga aylanadi.

Masalani yana bir muhim tomoni borki, u ham bo'lsa qadriyat va meros tushunchalarining o'zaro munosabatidir. Ma'lumki, qadriyat va meros tushunchalari bir-biriga yaqin bo'lsa ham, ammo ular aynan bir ma'noni bildirmaydi. Qadriyat va meros tushunchalari bir-biriga uzviy bog'liq bo'lishiga qaramay, har qanday meros qadriyat bo'la olmaydi. "Meros" tushunchasining mohiyati qadriyatga nisbatan kengroqdir.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Meros hozirgi kun va kelajak taraqqiyotga ijobiy ta'sir etgandagina qadriyat bo'la oladi. Shu bilan birga, hozirgi kun talablari, yangi sharoit va imkoniyatlar asosida shakllanayotgan ijtimoiy va ma'naviy hodisalar ham qadriyat hisoblanadi. Masalan, O'zbekistan mustaqilligi meros emas, balki hozirgi kunda voqelikka aylangan zaruriy qadriyatdir.

Pedagog olimi M.Inomova qadriyat haqidagi ta'rifdan kelib chiqqan holda "ma'naviy qadriyatlar" tushunchasini quyidagicha tavsiflaydi: "Ma'naviy qadriyatlar - bu falsafiy va sotsiologik tushunchalar bo'lib, jamiyat ma'naviy hayotidagi hodisalarning sifatli xossalari belgilab, muayyan tartibga tushirilgan bilimlar shaklida o'zini namoyon qiladi va ijtimoiy ishlab chiqarish asosida insonni o'rab olgan atrof-muhitni amaliy jihatdan o'zlashtirish natijasi o'laroq vujudga keladi" [3].

Ta'lim-tarbiya jarayoni ham ma'naviy qadriyat bo'lib, inson shaxsining ma'naviy kamolotiga xizmat qiladigan ijtimoiy-tarixiy hodisani ifodalaydi. Shunga ko'ra, qadriyatlardan talim-tarbiyaviy ishlarda, xususan, oilaviy tarbiyada foydalanishning o'ziga xos xususiyati mavjud.

Muhokamalar va natijalar. Qadriyatlar, ularning mohiyati va jamiyat taraqqiyoti uchun ahamiyati, shuningdek, o'quvchi ma'naviyatini shakllantirishdagi o'rni tarbiyashunos olimi O.Musurmonovning tadqiqotlarida ham o'z aksini topgan. "Pedagogik nuqtayi nazardan qadriyatlar, - deb yozadi muallif, - shaxs ongi va faoliyatini rivojlantirishga, uni bir butun shaxs sifatida shakllanishiga ta'sir etuvchi madaniy-ma'rifiy vositadir" [1]. Har qanday tarbiya kishilar faoliyatining ongli, bir maqsadga qaratilgan jarayoni hisoblanadi. Bu jarayon natijasida shaxs qadriyatlarni o'zlashtiribgina qolmasdan, uni yanada rivojlantirish uchun ma'naviy ehtiyojni keltirib chiqaradi. Ma'naviy ehtiyojlar esa shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni qondirishga xizmat qiladi.

"Qadriyat", "milliy qadriyat" tushunchalarini tadqiq qilgan, bu borada maxsus konseptual yondashuv yaratgan tadqiqotchi Sh.Shvarts hisoblanadi.

Qadriyat tushunchasi quyidagi olti asosiy belgi bilan farqlanib turadi [4], [5], [6]:

1. Qadriyat — bu hissiyotlar, tuyg'ular bilan chambarchas aloqador va bo'lgan fikrlar hamda ishonch. Misol uchun, qadriyat faollashgan vaqtida u tuyg'ular bilan aralashib ketadi. Masalan, mustaqillik, erkinlik muhim qadriyati bo'lgan insonlar agar ularning mustaqilligi yoki erkinligi xavf ostida qolsa, bezovtalanishadi, uni himoya qila olishmasa, chuqur tushkunlikka tushishadi va undan foydalana olishsa, baxtli bo'lishadi.

2. Qadriyat inson tomonidan istalayotgan, ko'zlanayotgan, uning harakatlariga sabab bo'lib xizmat qilayotgan maqsadni anglatadi. Ijtimoiy tartib, adolat, mehr-shafqat muhim qadriyati bo'lgan insonlar ushbu maqsadlarga erishishga intilishadi.

3. Qadriyatlar transsendet, ya'ni muayyan harakat va vaziyatlar bilan chegaralanmaydi. Misol uchun, odob va rostgo'ylik qadriyatlari ham ta'limga, ham ishga, ham sportga, ham siyosatga, oilaga, do'stlarga va begona insonlarga birday taalluqli bo'ladi. Bu xususiyat qadriyatni muayyan aniq harakat, obyekt yoki vaziyatlarga nisbatan taalluqli bo'lgan torroq tushunchalar norma va munosabat (attitude-nimadir yoki kimdir haqida fikr yo tuyg'ular, hislar yoki shulardan rag'bat oladigan xulq, harakat usuli [10])dan farqlab turadi.

4. Qadriyatlar standart sifatida xizmat qiladi. Ular tanlovni yoki harakatlar, hodisalar, insonlarga nisbatan bahoni (shu jumladan, insonning o'ziga nisbatan ham) boshqarib turadi. Qadriyatlar insonning o'z o'zini baholashida asos hisoblanadi[7].

Insonlar nima yaxshi yoki yomon ekanligi, nima adolatlilik, nima esa unday emasligini, nima qilish ma'no, maqsadga ega, nimadan qochish, uzoqroq yurish kerakligini, o'sha (o'shalar) o'zlarining qadriyatlariga mos, muvofiqligi yoki nomuvofiqligidan kelib hal etishadi.

5. Qadriyatlar ahamiyati jihatidan tartiblanadi, ierarxiya yaratadi va nisbatan barqaror afzalliklar tizimini hosil qiladi. Bu ierarxiyaviylik qadriyatlarni norma hamda munosabatlardan farqlab turadi.

6. Turli xil qadriyatlar nisbiy afzalligi inson harakatlarini boshqarib turadi. Har qanday ichki, xulqni sabablovchi munosabat yoki xulqda ikki yoki bir necha qadriyatlar aksi bo'ladi. Misol uchun, insonning diniy muassasalarga tashrifi an'analarga, konformizmga va xavfsizlikka mos kelsa, ko'p hollarda, gedonizm va stimulyatsiya kabi qadriyatlariga putur yetkazadi [8].

Raqobatlashayotgan qadriyatlar orasidagi murosa munosabatlar va harakatlarni boshqarib turadi [5].

Qadriyatlarni tadqiq qilish ikki aspektida: individual (qadriyatlarining individual farqlari) va madaniyat darajasi sohasida (ijtimoiy madaniy qadriyatlardagi farqlar) sohasida amalga oshirilishi mumkin.

Xulosa. Alohida shaxs sohasida (qadriyatlarining individual farqlari) qadriyatlar tahlili. Ushbu holatda analiz birligi sifatida alohida shaxs tanlanadi. Alohida individlar uchun qadriyatlar ularning hayotida rahbariy tamoyil (boshqaruvchi qoida) bo'lib xizmat qiluvchi motivatsion maqsad sifatida xizmat qiladi [8]. Turli xil qadriyatlar orasidagi munosabatlar nizolarning psixologik dinamikasi va qadriyatlarining kundalik hayotidagi amalida (rioya etilishida) aks etadi. Misol uchun, insonlar bir vaqtning o'zida o'zi uchun obro'

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

(hurmat, avtoritet) olishga hamda shu paytning o'zida kamtar bo'lishda intilmasligi mumkin, ammo ular bir vaqtning o'zida obro'ga va moddiy farovonlikka intilishi mumkin. Qadriyatli aniqlovchilarni aks ettiruvchi (ifodalovchi) qadriyatlar baholari orasidagi korrelyatsiya, ularga muvofiq keluvchi o'lchov o'qlari (dimensions)da aks etadi.

Adabiyotlar

1. Musurmonova O. O'quvchilarning ma'naviy madaniyatini shakllantirish. -T.: "Fan", 1993, 54-bet.
2. Yusupov E. Qadriyatlar va ularning jamiyat hayotidagi o'rni. -T.: "Universitet", 1996. 6-bet.
3. Inomova M. Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash. T.: "Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti". 1999.
4. *Schwartz S.H.* Culture matters: National value cultures, sources and consequences // Chiu C._Y. et al. (eds). Understanding culture: Theory, research and application. -N.Y.: "Psychology Press".
5. *Schwartz S.H.* Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations// Jowell R. et al. (eds). Measuring attitudes cross_nationally: Lessons from the European Social Survey. L.: Sage, 2007. P. 161—193.
6. *Schwartz S.H., Bardi A.* Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe // Political Psychol. 1997. V. 18. P. 385—410.
7. *Schwartz S.H.* Cultural and individual value correlates of capitalism: A comparative analysis // Psychological Inquiry. 2007. V. 18. P. 52—57.
8. *Schwartz S.H., Ros M.* Values in the West: A theoretical and empirical challenge to the Individualism_Collectivism cultural dimension // World Psychol. 1995. V. 1. P. 99—122.
9. *Schwartz S.H.* Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations// Jowell R. et al. (eds). Measuring attitudes cross_nationally: Lessons from the European Social Survey. L.: Sage, 2007. P. 161—193.
10. Cambridge Advanced Learners Dictionary/e-resurs, 2008.

Azamat SAIDOV

Samarqand davlat chet tillar instituti
pedagogika va psixologiya kafedrası mudiri,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

SOG'LOM TURMUSH TARZI TO'G'RISIDAGI TASAVVURLAR SHAKLLANISHINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Maqolada sog'lom turmush tarzi haqidagi tasavvurlarning ilmiy-nazariy asoslari, sog'lom turmush tarzi haqidagi tasavvurlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil etiladi. Shuningdek, maqolada sog'lom turmush tarzi va ular haqidagi tasavvurlarning diniy-psixologik masalalari to'g'risida qarashlar qamrab olinadi.

Kalit so'zlar: *sog'lom turmush tarzi, tasavvurlar, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, ijtimoiy tasavvurlar, kommunikativ, interaktiv, jamoaviy tasavvurlar, ijtimoiy tasavvurlar tuzilmasi.*

В статье анализируются научно-теоретические основы концепции здорового образа жизни, социально-психологические особенности концепции здорового образа жизни. А также, в статье рассматриваются взгляды на религиозные и психологические проблемы здорового образа жизни и представления о них.

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, восприятия, социально-психологические характеристики, социальные восприятия, коммуникативные, интерактивные, коллективные восприятия, структура социального восприятия.*

The article analyzes the scientific and theoretical foundations of the concept of a healthy lifestyle, social and psychological features of the concept of a healthy lifestyle. And also, the article discusses views on religious and psychological problems of a healthy lifestyle and ideas about them.

Key words: *healthy lifestyle, perceptions, socio-psychological characteristics, social perceptions, communicative, interactive, collective perceptions, the structure of social perception.*

Kirish. Sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi tasavvurlarni tushunib yetish uchun tasavvurlar psixologiyasi to'g'risidagi g'oya va qarashlarga murojaat etishga to'g'ri keladi. Shunga ko'ra, quyida tasavvurlarning ijtimoiy va psixologik xususiyatlari haqida to'xtalib o'tishga harakat qilamiz.

Ijtimoiy tasavvurlarni o'rganish dolzarb vazifadir, chunki ularning dinamikasi va transformatsiyasi madaniyatdagi o'zgarishlarni tushunish imkonini beradi. Ijtimoiy tasavvurlar o'z navbatida u yoki bu guruh a'zolarining muloqoti jarayonida shakllanadi.

Ijtimoiy tasavvurlar nazariyasiga ko'ra, tasavvurlar obyektı turli darajadagi diskurslar (shaxslararo, ommaviy axborot vositalari, madaniy kommunikatsiya) predmeti bo'lgan sotsiokognitiv "burtib" chiqqan obyektıdır.

Shunga ko'ra, ijtimoiy tasavvurlarni timsol tarzida tahlil etuvchi interaksionizm ko'proq sotsiologiyaga tortsa, ijtimoiy tasavvurlar nazariyasi esa bir qator ijtimoiy fenomenlar: g'oya, jamoaviy tasavvurlar va xotiralar, individual va jamoaviy "Men"ning ijtimoiy madaniy konstruksiyasi kabilarga murojaat etuvchi psixologik statusga davorgarlik qila oladi.

Ijtimoiy tasavvurlar nazariyasi va ijtimoiy bilimlar modeli ularning tuzilishi, kommunikativ, interaktiv jarayonlarda namoyon bo'lishi va taqsimlanishini ishlab chiqadi, ijtimoiy amaliyotdagi bilimlar va tajribalarning funksiyalarni tavsiflaydi.

Ijtimoiy tasavvur tushunchasini fanga Serj Moskvısi tomonidan o'tgan asrning 60-yillarida Fransiya aholisi o'rtasida psixoanaliz g'oyalarining ommalashishiga nisbatan munosabatiga bag'ishlangan ishida o'rtağa tashlanadi va u keng ko'lamda qo'llanila boshlanadi. Dastlab bu yo'nalish ilmiy bilimning ijtimoiy ko'rinishlarini o'rganishga yo'naltirilgan edi. Ammo, keyinroq ushbu nazariyaning tushuntiruvchi doirasi kengaydi va hozirgi kunda u ijtimoiy tajriba haqidagi ta'limot, uning tuzilishi, va ijtimoiy amaliyotda to'liq dinamikasi va rolini o'rganuvchi soha sifatida idrok etilmoqda.

Tarixan bu nazariya Emil Dyurkgeym sotsiologiyasida ijtimoiy va jamoaviy tasavvurlarni chegaralashdan kelib chiqadi [1]. U birinchilardan bo'lib, bizning tilimiz, an'analarimiz va institutlarimiz tuzilmasida jamoaviy tasavvurlarning muhim rolga va ushbu tasavvurlar to'plamining qanchalik individual fikrda ijtimoiy fikrning qo'shimcha ravishda tarkib topishiga e'tiborini qaratgan.

XIX asrning 1960-yillaridan buyon ijtimoiy tasavvurlar nazariyasi Fransiya, Italiya, Ispaniya, Portugaliya va Lotin Amerikasida yetakchi paradigma bo'lib kelmoqda. 80-yillarning o'rtalarida esa bu yo'nalishga qiziqish Britaniya orollarida, keyinroq esa Fransiya, AQSH, Kanada, Avstraliyada ham yuzaga keldi va shu masala yuzasidan akademik diskussiyalar avj oldi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Asosiy qism. Ijtimoiy tasavvurlar tuzilmasini ajratishda esa tadqiqotchilar J.K.Abrikning ijtimoiy tasavvurlar guruh tasavvurlari barqarorligini ta'minlovchi (yadro) qismi hamda guruhning dunyodagi o'zgarishlarga moslashuviga olib keluvchi doimiy o'zgaruvchi periferik qismidan tashkil topadi. Tasavvurlar tuzilmasi attityudning o'zgarishiga bog'liq bo'lib, yadro barqaror bo'lib qoladi, periferik qism esa o'zgaradi [2].

Hozirgi zamon sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi qarashlar rivojiga nazar tashlaydigan bo'lsak tarixiy ma'lumotlar 1832-yilga - amerikalik tibbiyotchi Silvester Grexemga (1794-1851) borib taqaladi. Silvester Grexem xristianlikka kuchli e'tiqodi bo'lganligi uchun Angliyadan Amerikaga ko'chib borgan xristianlarga vegetarianlik bo'yicha ma'ruzalar o'qiydi. Sababi, xristianlikning ba'zi udumlariga ko'ra, hayvonlar go'shtini, jumladan, tuxumni ham iste'mol qilish gunoh hisoblanar edi. O'sha davrda Amerikaning Filadelfiya shtatida vabo kasalligi keng tarqalib, ko'pchilik bu kasallikdan o'lib ketayotgan edi. Grexem kuzatib ko'radiki, uning maslahati bilan vegeterianlikka rioya etayotganlardan hech kim vabo bilan og'rimaydi. Shunda u vegetariancha ovqatlanish organizmning himoya kuchlarini oshiradi, degan qarorga keladi va bu fikrni keng targ'ibot, tashviqot qilishni davom ettiradi [3].

Shu saylda sog'lik masalasida noan'anaviy fikrlovchi kishilar, aniqrog'i, tibbiyotchilar ko'payib, ular ichida sog'lom turmush tarzi sohasida jahonshumul ishlar qilgan fidoyilar va olimlar yetishib chiqadilar. Amerikada - Govard Xey, Djennings, Trol, Tilden, Djekson, Gerbert Shelton, Pol Bregg, Alisa Cheyz, Yaponiyada - Kotsudzo Nishi, Jorj Ozava, Imamura Motoo, Germaniyada - Maks Gerzon, Isroilda - Mixael Goren, Rossiyada - Yuriy Nikolayev, Aleksandr Mikulin, A.N.Kokosov, Nadejda Semenova va boshqalar shular jumlasidandir.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, sog'lom turmush tarziga o'tgan kishilarning ko'pchiligi o'zlari og'ir dardlarga duchor bo'lib, ularning ayrimlari rasmiy tabobat tomonidan davolab bo'lmazligi tan olingan kishilar bo'lganlar. Lekin, ular dard oldida tiz cho'kib o'tirmasdan, o'zlarining hayotlari uchun o'zlari kurashganlar. Masalan, Govard Xey - buyrak shamollashi, Pol Bregg - o'pka sili, Kotsudzo Nishi - ichak sili, Maks Gerzon - migren, Mixael Goren - buyrak sili, Aleksandr Mikulin - yurak infarkti, Nadejda Semenova - poliartrit, Luiza Xey - bachadon raki bilan og'rib, faqatgina turmush tarzlarini sog'lomlashtirishlari hisobiga og'ir dardlardan xalos bo'lganlar.

Muhokamalar va natijalar. Sog'lom turmush tarzining bu fidoyilari fikr va qarashlarini rasmiy tabobatning eng nomdor vakillari, akademiklar Yuriy Lisitsin, Nikolay Amosov, Fedr Uglov, Evgeniy Chazov, G.I.Saregorodsev, Galina Shatalova va shular singari ko'pgina olimlar qo'llab-quvvatlaganlar hamda ularning takliflarini o'z turmushlarida qo'llaganlar.

Akademik Y.Lisisin uzoq yillardagi ilmiy izlanishlar hamda bu sohadagi mavjud fikr va mulohazalarni umumlashtirib, kishilar sog'ligi 50-55% ularning turmush tarziga, 20-25% irsiy omillarga, 15-20% atrof-muhitga bog'liq, tibbiy xizmat esa kishilar sog'ligini atigi 8-10% gina ta'minlay olishi mumkin, degan qarorga keladi [4].

Sog'lom turmush haqidagi dastlabki qarashlar yurtimizda Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"ga borib taqaladi. Zardushtiylik dinidagi eng asosiy g'oya "ezgu amal, ezgu so'z va ezgu fikr" hozirgi kunda ham shaxs kamolotida, sog'lom turmush tarzini shakllantirishda muhim ma'naviy asos bo'lmoqda.

Zardushtiylik dinidagi marosimlarda axloqiy va jismoniy tarbiya ham birga berilgan, shuningdek, ezgulik, bunyodkorlik, yaxshilik kabi sog'lom g'oyalarni o'zida mujassam etishga harakat qilgan. Jamiyatda ezgu g'oyalar ulug'langan, mehribonlik, vatanparvarlik, ma'rifatparvarlik kabilar g'oyalar egasi xalq ichida ham yaxshi e'tiborga sazovor bo'lgan, insonlarga isnod keltiruvchi o'g'irlik, talonchilik, o'zgalar moliga ko'z olaytirish kabi boshqa illatlar qoralangan.

Sog'lom turmush haqidagi qarashlar keyingi davrlarda islom dinidagi g'oyalar bilan yanada boyib borishini ko'rishimiz mumkin. Ezgulik g'oyalarini islom dinida dunyo va diniy ishlarni biri ikkinchisidan ustun qo'yilmaydi. Bu esa sog'lom muhitni rivojlanishiga olib keladi. Bahouddin Naqshband nomi bilan bog'liq: "Dil ba yoru dast ba kor" – jumlasining manosi shuki, diling Allohda bo'lsin qo'ling mehnatda, bunda inson iymonli pok bo'lishga o'z mehnati bilan halol luqma asosida kun kechirishga undaydi. Bunday ezgu g'oyalar hozirgi kungacha o'z qiymatini yo'qotgani yo'q.

Ilmiy tajribalarning ko'rsatishicha, faylasuflar, etnograflar, tarixchilar, sotsiologlar, psixologlar va pedagoglar tomonidan sog'lom turmush tarzi muammosining falsafiy jihatlarini, sog'lom turmush tarzining ijtimoiy munosabatlardagi o'rni, jamiyatga tarbiyaviy ta'siri, aholi o'rtasida, ayniqsa yoshlarda, sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi tasavvurlarni shakllantirish masalalariga bag'ishlangan qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Ularga ko'ra, turmush tarzi tarixan tarkib topgan ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy omillar bilan belgilanadigan kundalik hayot tarzi bo'lib, shu asosda shakllangan munosabatlar, an'analar va urf-odatlardan iborat deyiladi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

G'arb davlatlari olimlaridan R.Banton, S.Germann, G.Makdonald, A.Skrivenlarning so'nggi o'n yillikdagi tadqiqotlari inson salomatligini muhofaza qilish psixologiyasini targ'ib qilish, uning targ'ibotini nazariy-amaliy xulosalar va bilimlar asosiga qurilishini ta'minlash, shuningdek, mavjud sog'likii saqlash tizimini rivojlantirishga qaratilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan A.F.Georgiyevskiy, P.L.Dribinskiy, A.D.Dubachay, T.V.Kamenskaya, A.D.Karabasheva, Y.A.Mensh, G.P.Novikova, Y.A.Pipko, G.M.Populo, O.A.Plaskina va boshqalar tomonidan yoshlarni sog'lom turmush tarzi asosida tarbiyalash, ularda sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi tasavvurlarni shakllantirish masalalari ilmiy psixologik-pedagogik jihatdan asoslangan.

Rus olimlaridan T.F.Akbashev, B.A.Klassov insonning ma'naviy salomatligini uch omil birligida, ya'ni ijtimoiy, intellektual va reproduktiv sog'lik bilan to'ldiradilar. Ularning fikricha, intellektual sog'lik fikrlash, axborotlarni qabul qilish va uni yetkazishda o'z aksini topsa, ijtimoiy sog'lik, insonni ijtimoiy faolligida jamiyatda o'z o'rini topishi, kasbiy kamolotida o'z ifodasini topadi. Reproductiv sog'lik esa otalar bilan bo'lgan aloqada, oilaviy munosabatlar, jinsiy madaniyat, farzand ko'rish va uni tarbiyalash bilan bog'liq bo'lgan holatlarda namoyon bo'ladi.

Salomatlik, sog'lom turmush tarzi muammosi bo'yicha shug'ullanuvchi tadqiqotchilardan R.Ayzman ham shaxs salomatligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganar ekan, uning quyidagi darajalarini ajratib ko'rsatadi:

- jismoniy, ya'ni genetik, biokimyoviy, metabolik, morfologik, funksional;
- ruhiy, ya'ni missiy, aqliy, shaxsiy;
- ijtimoiy-ma'naviy yoki axloqiy [5].

Shaxsning salomatlikka bo'lgan munosabatining kognitiv, xulq-atvor va hissiy tarkibiy qismlari G.S.Nikiforovning fikricha, sog'liqni saqlash yoki aksincha holatlarga moyillikdan iborat shaxsiy sifat tarzida ko'rib chiqilishi mumkin. Ko'pchilikda, salomatlikka e'tiborli bo'lish masalasida, jiddiy qarama-qarshiliklar yashiringan. Ilmiy dalillarga murojaat qilinmagan holda ham, sog'liqning qadriyat sifatida ifodalanishi ongimizda yetarli darajada yuqori. Biroq, sog'liqni saqlashga (sog'lom turmush tarzi) munosabatda, ta'sirchan, xulq-atvor tarkibiy qismining jiddiyligi sog'lik to'g'risida bilim hajmiga yoki uning zaiflashishiga hissiy reaksiyalarning kuchiga mutlaqo mos kelmaydi. Aksariyat odamlarning sog'likni saqlash va mustahkamlashga qaratilgan faoliyati hissiy munosabat intensivligiga mos kelmaydi. Bu nafaqat sog'lom odamlar uchun, balki allaqachon jiddiy kasalliklarga duchor bo'lganlar uchun ham xosdir [5].

Sog'lom turmush tarzini falsafiy-ma'naviy, psixologik mezonlarini quyidagicha ta'riflash mumkin:

- oilada, ta'lim maskanlari va jamoat joylarida yosh qizlar va ayollarning kiyinishlariga alohida e'tiborni qaratish;

- oilada va jamoat joylarida yoshlarning muomala madaniyatini shakllantirishda sog'lom turmush borasidagi xalqimizning o'ziga xos an'analari va qadriyatlarini, otalar va momolar o'g'itlarini alohida sog'lom ma'naviyatli oilalar tajribasini ibrat omili sifatida keng targ'ib etish;

- yoshlarni sportga, jumladan, oilaviy sportga ijobiy munosabatini shakllantirishda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tadbirlar, oilaviy sportchilar an'alaridan foydalanish;

- oila a'zolarida, birinchi navbatda yoshlar orasida hayot mohiyatini anglash, umr qadriyatini e'zozlash, hayotiy faoliyatni oqilona tashkil etish madaniyatini shakllantirish;

- islom falsafasidagi orastalik va ozodalik tamoyillarini omma orasida targ'ib etish orqali suv, havo, yer va suv qadriyatlari borasida ijtimoiy fikrni shakllantirish. Umuman, salomatlik falsafasining shakllanishi sog'lom va xalqchil marosimlar, urf-odatlar va milliy doimiy qadriyatlar bilan bevosita bog'liq.

Kishilarning turmush tarziga mavjud ijtimoiy shart-sharoitlar ma'lum darajada sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Kundalik hayot faoliyatida ularning axloqiy-estetik qarashlari, xulqi, muomalasi, hayotiy turmush tasavvurlari, ularning ichki dunyosiga, e'tiqodiga singib ketadi va turmush tarziga, fikrlash tarziga aylanadi. Turmush tarzining eng muhim ijtimoiy tomoni jamiyat a'zolarining ijtimoiy mehnati, o'zaro munosabatlar, oila, kundalik turmushidagi faolligi, kishilarning jismoniy va ma'naviy imkoniyatlarini atrofdagi tabiiy va ijtimoiy muhit bilan qay tarzda namoyon bo'lishidadir. Bundan tashqari oilada sog'lom turmush tarzini shakllantirish orqali jamiyatimiz a'zolarini, ayniqsa, yoshlarni milliy vatanparvarlik, insonparvarlik g'oyalariga, shu bilan bir qatorda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatli qilib tarbiyalashda muhim o'rin tutadi.

Manbalarda qayd etilishicha, sog'lom turmush tarzi haqidagi tasavvurlar – bu kundalik turmushni muayyan qonuniyatlar asosida tashkil etish, salomatlikni saqlash va uni mustahkamlashga qaratilgan turmush tarzi bo'lib, shu turmush tarzining qanday bo'lishi, o'z hayotini qay yusunda va shaklda tashkil etishga bog'liq hisoblanadi, buning uchun esa har bir inson sog'lom turmush tarzi tushunchasi va tasavvurlariga, ma'naviyatiga, dunyoqarashiga ega bo'lishi talab etiladi. Shu o'rinda shaxsning o'z salomatligiga bo'lgan munosabati muhim komponent sifatida namoyon bo'ladi. Aytish mumkinki, mazkur masala jamiyat o'z

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

kuchi bilan salomatlik muammolarini hal etishga o'z ekanini anglay boshlashi natijasida vujudga keladi. Shundan kelib chiqib, qayd etish mumkinki, "Xavf-xatar omillari" kasallik va o'lim bilan bog'liq bo'ladi, demakki uni o'rganish va baholash ham psixologiyaga ham tibbiyotga dahldordir.

Shu ma'noda, psixologiya aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi tasavvurlarning shakllanishida inson fe'li, xulq-atvori va turli psixologik holatlari nuqtayi nazaridan o'rganganda: u asosan, har birimiz go'yoki sirdek tuyulgan ruhiyatimizning o'zimizni sog'-salomat, beshikast va tetik his qilishimizga aloqador qanday jihatlari borligini, uni boshqarish orqali o'z boyligimiz – salomatligimizni saqlash borasida qo'limizda qanday imkoniyatlar mavjudligini va sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi tasavvurlarning shakllanishi - har birimizga o'z ruhiy holatimizni boshqarishda, ong-u shuurimizda ro'y berayotgan o'zgarishlarni vaqtida ilg'ash orqali uni mo'tadil tutish, o'zgaruvchan shart-sharoitlarga moslashish yo'llarini, profilaktikani o'rganadigan fan hamda foydali amaliyot sifatida tobora hayotimizga kirib kelmoqda.

Xulosa. Yuqoridagilardan xulosaga kelish mumkinki, yoshlarda sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi tavsavvurlarning shakllanishi bo'yicha turli fan sohalari yo'nalishida ko'plab konsepsiya, nazariya, yo'nalish, qarash, yondashuv, turli jabhalar va jihatlarni mavjudligi kuzatiladi. Ammo unutmaslik lozimki, sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi tasavvurlar shakllanishi uchun shaxsning ular haqidagi tushuncha va tasavvurlari, ularning ijtimoiy va psixologik xususiyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Ананьев В.А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья. – СПб.: Речь, 2006. – 79 бет.
2. Ананьев В.А. Психология здоровья. - СПб., 2006. – 214.
3. Березовская Р.А. Отношение к здоровью // Здоровая личность / Под ред. Г.С. Никифорова. - СПб.: Речь, 2013. – С. 214-244.
4. Лисицын Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение: Учебник для вузов. - М.: ГЭОТАР-МЕД, 2002. - 160 с.
5. Karamyan M.X. Shaxsning salomatlikka qadriyat sifatidagi munosabatining ijtimoiy-psixologik determinatsiyasi. Psixologiya fanlari doktori (dsc) darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.

Qutlug'murod QODIROVTermiz davlat universitetining
pedagogika instituti fakultet dekani,
pedagogika fanlari nomzodi**ISLOM MADANIYATI TARIXINI O'RGANISHDA PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK
FIKRLARNI TAHLIL ETISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI**

Maqolada islom madaniyati tarixini o'rganishga oid markaziy osiyolik allomalarning qarashlari, islomshunos va pedagoglarning fikrlari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: xalq, islom dini, islom madaniyati, diniy va dunyoviy tamoyillar, ijtimoiy va gneseologik ildiz, mohiyat, din.

В статье представлены взгляды центральноазиатских ученых, исламоведов и педагогов на изучение истории исламской культуры.

Ключевые слова: люди, ислам, исламская культура, религиозные и светские принципы, социальные и гнесеологические корни, сущность, религия.

The article presents the views of Central Asian scholars, Islamic scholars and educators on the study of the history of Islamic culture.

Key words: people, Islam, Islamic culture, religious and secular principles, social and epistemological roots, essence, religion.

Kirish. Xalqimiz tarixiga e'tibor qaratsak, uning an'analari va qadriyatlari XIV asrdan beri islom dini bilan chambarchas bog'lanib, bir-biriga singib ketganligini e'tirof qilamiz. Shunday ekan, ajodlarimiz ulug'lagan odamiylik, ma'rifat, poklik dini bo'lgan islomning jamiyatni ruhiy-axloqiy jihatdan sog'lomlashtirish borasidagi ta'limoti, xususan, uning uzviy qismlaridan bo'lgan oila tarbiyasiga oid qarashlarini chuqur o'zlashtirish, o'z kelajagini qurishga har tomonlama qobil nasllarni vujudga keltirishga hissa qo'shishi mumkin bo'ladi.

Asosiy qism. Islomshunos olim Z.Husniddinov bu borada quyidagi fikrlarni bildiradi: "O'zbekistonda dunyoviylik bilan diniylik o'rtasida andoza sifatida qo'llash mumkin bo'lgan yangi nisbatning shakllanishi natijasida dinlararo bag'rikenglik va millatlarga totuvlikning ta'minlangani, qolaversa, tabarruk zaminimizning azaldan umumjahon tamadduni markazlaridan bo'lgani barchaga ayon.

Katta ishonch bilan aytish mumkinki, dunyoviy qarashlar va diniy e'tiqod madaniyat rivoji ham gullab-yashnashi umumiy jarayonning turli jihatlaridir. Umuman olganda, diniy va dunyoviy tamoyillarni sun'iy ajratish, ularni qarama-qarshi qilib qo'yish harakati zavorolga yuz tutishini hayot ko'rsatdi" [2, 14].

Hozir mustaqillikka erishgan O'zbekiston o'z milliy madaniyatini yuksak darajada rivojlantirishning eng muhim shartini, omilini qo'lga kiritdi va bu yo'lda ikkilanmay qadam tashlab, shiddat bilan bormoqda.

Allomalar, buyuk siymolar merosi Markaziy Osiyoda o'tmishda ilm-fan, madaniyatning barcha sohalari, tarmoqlari rivojlangani, ularning ijodlari ko'p qirrali bo'lganligi, faoliyatida ilm-fan bilan bir qatorda din, axloq, insonning ma'naviy dunyosi, jamoaning hamjihatligi, uni odilona boshqarish masalalari muhim o'rin tutganligidan dalolat beradi [1, 176].

Har bir insoniylik jamiyati u yoki bu darajada yosh avlod tarbiyasiga alohida e'tibor beradi. Bu isbotsiz haqiqatdir. Bu yo'nalishda ko'plab asarlar bitildi, fikrlar aytiladi.

Har bir ijtimoiy jarayon yoki hodisa kabi, milliy qadriyatlarining o'ziga xos rivojlanish qonuniyatlari mavjud. Milliy qadriyatlarni sun'iy ravishda ideallashtirishga urinish, ulardan salbiy maqsadlarda foydalanish xunuk oqibatlarga olib kelishi ko'p bora o'z isbotini topmoqda. Chunonchi, O'zbekiston xalqi ko'p millatli va konfessiyali davlat bo'lib, fuqarolarimiz o'z navbatida milliy va diniy betoqatlikni sira qabul qila olmaydi.

Keyingi yillarda urf-odatlarini, muqaddas dinimizni o'rganish, ajdodlarimizning madaniy va ma'naviy merosidan bahramand bo'lish yo'lida keng imkoniyatlar paydo bo'ldi.

Qaysi davrga mansub bo'lmasin har bir millatning, har bir yurtning faxri va iftixori uning olimlari-yu, jahon ilm-fani va madaniyati ravnaqiga qo'shgan hissasi bilan o'lchanadi va qadrlanadi. Mana shu mezon tayanib, adolat ko'zi bilan qaraydigan bo'lsak, ko'hna Turkiston (Markaziy Osiyo) zaminimiz, hech bir mubolag'asiz, dunyoda eng ilg'or, oldingi o'rinlardan birini egallaydi. Chunonchi, ilm-fanning qaysi bir jabhasini olmaylik – aniq fanlarmi, tabiiy fanlarmi yoki ijtimoiy fanlar deysizmi markaziy osiyolik olimlarning xizmatlari beqiyosdir.

Chunonchi, dinning ijtimoiy va gneseologik ildizlari, ijtimoiy mohiyati, kelib chiqishi va rivojlanishning xolis hamda mufassal tahlil etish – zamon talabidir. Dinning ruhiy ildizi inson psixikasining

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

xususiyatlariga bog'liq. Dinning ruhiy ildizlari muayyan ijtimoiy-tarixiy zaminda shakllanib namoyon bo'ladigan inson psixikasining muayyan jihatlari yig'indisi sifatida talqin qilish mumkin. Dinning psixologik ildizlari – dinning vujudga kelishi va o'zlashtirilishi uchun eng yaxshi psixologik sharoit yaratib beruvchi ijtimoiy va individual, guruhiiy psixologiyaniing holatlari, jarayonlari, mexanizmlaridir. Ijtimoiy-psixologik ildizlar jamiyat va guruhlar psixologiyasi belgilaridan iborat, ya'ni ijtimoiy-psixologik muhitning tanglik holatlari, teskari munosabat ommaviy va guruhiiy iztirob hamda qiynalishlar, ijtimoiy fikr, ta'sir etish, taqlid qilish, urf-odatlarining avloddan-avlodga o'tishi va hokazolarda ifodalanadi.

Shunday ekan, uzoq tariximizda islom madaniyati etnik sabr-toqat va bag'rikenglik ruhini o'zida aks ettirishini ta'kidlashimiz lozim. Uning Forobiy va Ibn Sino asarlarida o'z ifodasini topishi, jumladan, fozil kishilar shahri nafaqat diniy asosda, balki madaniy va axloqiy negizda ham uyushgan odamlarning hamjamiyatidan iborat bo'lishi faqatgina asar emas, balki amalda ham ko'plab isbotini topganligini o'tmishda bo'lgan shaharlar yoki kishilik jamiyatlari tarixini o'rganib bilish mumkin.

Shu bois mustaqillik yillarida boy ma'naviy merosimizni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Milliy madaniyatimizga, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga buyuk hissa qo'shgan bobokalonlarimizning asarlari xalqimizga qaytarildi, tavallud kunlari butun mamlakat va xalqaro miqyosda nishonlandi.

Ushbu tadbirlarning barchasi hukumatimizning diniy qadriyatlariga bo'lgan munosabatini aks ettirishi tabiiy holatdir. Mamlakatimizda qabul qilingan hujjatlarda fuqarolarning vijdon erkinligi bilan bog'liq asosiy huquqlarini kafolatlash bo'yicha barcha zarur tadbirlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi turmush tarzi buning yorqin misoli bo'lib xizmat qiladi.

Muhokamalar va natijalar. Umuman olganda, islom madaniyati manbalaridagi jamiyat, ota-ona, vatanga muhabbat masalalari, insonparvarlik, adolatlilik bo'yicha da'vat har qaysi davrda o'zining tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmaydi hamda jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy tadbirlariga hissa qo'shib yashayveradi.

Islomshunos olim Z.Husniddinovning fikricha, mustaqillikning birinchi kunlaridanoq diniy omilning ijtimoiy va ma'naviy hayotdagi o'rni tubdan o'zgardi. Buning asosiy sababi davlatning dinga bo'lgan munosabatida sodir bo'lgan o'zgarishlar bilan bog'liq. Barcha fuqarolar haqiqiy e'tiqod erkinligini his eta boshladilar. Mamlakatimiz tarixan ko'p millatli o'lka bo'lgani hamda diniy bag'rikenglik va millatlaro totuvlik tufayli bu zaminda turli-tuman din vakillari emin-erkin yashab kelmoqdalar [2, 33].

Ma'lumki, ta'lim-tarbiyaga doir fikrlar dastlab xalq pedagogikasida o'z ifodasini topgan. Buni xalq pedagogikasiga doir ilmiy tadqiqotlardan ham ko'rsak bo'ladi. Xalqning tarbiyaga doir tajribalarini o'rganish hamma davrlarda ham mutafakkirlarda qiziqish uyg'otgan. Xalq tarbiyasi, uning ilk pedagogik fikrlari – islom madaniyati asosida tarbiya qilishda, islom manbalarida millatimizga xos bo'lgan tarbiyaviy elementlarning ko'rinishi vujudga kelishida bosh fundament yoki asos bo'lib sanalishi shubhasizdir.

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi siyosiy-iqtisodiy, madaniy sohalarida tamoman yangi davr boshlab berdi. Xalqimizning ko'p asrlik madaniyati tarixini kuzatish mustaqillik madaniyati, ma'naviyatini shakllantirishda tarixdan ko'p saboqlar olish mumkinligini va bu saboqlar kelajak uchun shubhasiz foydali ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi hayotning barcha sohalarida katta o'zgarishlarga olib keldi, bu o'zgarishlar jamiyatning mazmunan boyishi, uning jahon hamjamiyatiga kirib borishida ko'zga tashlandi. Mustaqillikni mustahkamlash bozor iqtisodiyotiga o'tish va hayotning demokratlashuvi jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda amalga osha borayotganini namoyon etdi.

Allomalar, buyuk siymolar merosi Markaziy Osiyoda o'tmishda ilm-fan, madaniyatning barcha sohaları, tarmoqlari rivojlangani, ularning ijodlari ko'pqirrali bo'lganligi, faoliyatida ilm-fan bilan bir qatorda din, axloq, insonning ma'naviy dunyosi, jamoaning hamjihatligi, uni odilona boshqarish masalalari muhim o'rin tutganligidan dalolat beradi [1, 176].

So'nggi vaqtlarda Z.Islomov, N.Komilov, B.Nazarov, S.Olim, S.Rafiddinov, I.Suvonqulov, U.Uvatov, O.Usmonov, I.Usmonov, I.Haqqulov, H.Homidov kabi olimlar so'fizm ta'limoti, uning tarixi, muhaddislik ilmi hamda islom olamining atoqli namoyondalari faoliyatini ilmiy jihatdan asosli ravishda tadqiq etdilar.

Shu o'rinda, yuqoridagi olimlarimiz tomonidan ilmiy ishlarida islom madaniyati manbalari – diniy asarlarni tahlil qilishda pedagogik muammolarga e'tibor qaratilsa-da, uning ildizlari, ya'ni inson tarbiyasining ijtimoiy jihatlari alohida pedagogik yoki psixologik muammo sifatida ajratilgan holda tadqiq etilmaganligini yoki maxsus tadqiqot obyekti sifatida ham o'rganilmaganligi ma'lum bo'ladi.

Shuningdek, vatanimizda islom madaniyatining yuzaga kelishi, shakllanishi va rivojlanishiga oid bo'lgan manbalar, fikrlar, islom madaniyati allomlarining faoliyati va ijodi ilmiy pedagogik va psixologik tahlilga muhtoj ekanligi, islom madaniyati shakllanishining ijtimoiy asoslarini o'rganish muammolari pedagogika tarixi yo'nalishida yaxlit tizimga keltirilishi, islom madaniyatini o'rganishdan kelib chiqadigan maqsadlar, vazifalar, erishiladigan natijalar pedagogika tarixi fanlari tizimida tartiblash, umumlashtirish va yaxlit ko'rinishga keltirish imkoniyatini yaratadi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Yaqin tariximizda ba'zi ijtimoiy fanlar qatorida falsafa, tarix yoki pedagogika nazariyasi va tarixi bo'yicha noto'g'ri mafkura ta'sirida, siyosiy g'oyalar hamda partiya ko'rsatmalari nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda ta'lim berildi. Shu asosda, Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy vaziyatni tahlil qilishda asl manbalarga hamda olimlarimizning mustaqillik davrida amalga oshirgan va oshirilayotgan ilmiy ishlariga tayanish lozimligi yuzasidan qator taklif va tavsiyalar yuzaga keldi.

Xulosa. Diniy e'tiqod barcha davrlarda o'zining muhimligini namoyon etib keldi. Bunday olganda, dunyodagi barcha dinlarning kelib chiqishi va rivojlanishi bir-biriga o'xshaydi. Barcha qadimgi dinlar qabilalar o'rtasida paydo bo'lib, keyinroq esa millatlar diniga aylangan. Ular har bir xalqning ijtimoiy va siyosiy sharoitidan kelib chiqqan holda taraqqiy etgan va ular bilan qo'shilib ketgan.

Eng muhimi esa, yoshlarni tarbiyalashda sog'lom e'tiqodni va diniy qadriyatlarga bo'lgan sog'lom munosabatni shakllantirish muammolari avvalom bor, insonning axloqiy, ma'naviy, ma'rifiy, madaniy sifatlarini rivojlantirishga hamda namoyon etishga bo'lgan intilishlari mavjud ekanligidan dalolat beradi. Bu borada islom madaniyati tarixida mavjud bo'lgan pedagogik va psixologik fikrlarni tahlil etib borish muhim masala sifatida yuzaga chiqadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston: islom obidalarini // Fotoalbom o'zbek, ingliz va arab tillarida. -T.: "O'zbekiston", 2002. – 263 b.
2. Husniddinov Z. O'zbekistonda diniy bag'rikenglik // Monografiya. -T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2006. – 164 b.

O'SMIRLAR AGRESSIV XULQ-ATVORINING XORIJ VA MAMLAKATIMIZDA O'RGANILGANLIK HOLATI

Mazkur maqolada o'smirlik yosh davrida namoyon bo'luvchi xulq-atvor ko'rinishlaridan agressiya va agressiv xulq tushunchalari, bu sohada ilmiy izlanishlar olib borgan xorij va mahalliy olimlarning agressiya hamda agressiv xulq-atvor haqidagi qarashlari, bergan ta'rif va qoidalari, kelib chiqishi, rivojlanishi, paydo bo'lish omillari va sabablarini o'rganish borasidagi yondashuvlari tahlil qilingan. Bundan tashqari Sharq allomalarining agressiv xulq to'g'risidagi fikr va mulohazalari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: o'smirlik, agressiya, agressiv xulq, o'smirlik davri inqirozi, motivatsion agressiya, instrumental agressiya, jismoniy-verbal, faol-sust, to'g'ri-bilvosita agressiya.

В статье рассматриваются концепции агрессии и агрессивного поведения в подростковом возрасте, анализируются взгляды зарубежных и отечественных ученых на агрессию и агрессивное поведение, их определение и правила, происхождение, развитие, факторы и подходы к изучению причин. Кроме того, изложены взгляды и мнения востоковедов об агрессивном поведении.

Ключевые слова: подростковый возраст, агрессия, агрессивное поведение, подростковый кризис, мотивационная агрессия, инструментальная агрессия, физико-вербальная, активно-пассивная, прямо-косвенная агрессия.

The article examines the concepts of aggression and aggressive behavior in adolescence, analyzes the views of foreign and domestic scientists on aggression and aggressive behavior, their definition and rules, origin, development, factors and approaches to the study of causes. In addition, the views and opinions of orientalists on aggressive behavior are presented..

Key words: adolescence, aggression, aggressive behavior, adolescence crisis, motivational aggression, instrumental aggression, physical-verbal, active-passive, direct-indirect aggression.

Kirish. Yangi O'zbekistonda jadallik bilan ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar hozirgi zamonaviy sharoitda psixologiya fanidan uzoq yillardan buyon dolzarb bo'lib kelgan an'anaviy muammolar bilan bog'liq tadqiqotlar sifatini oshirishni talab etadi. Turli ijtimoiy-psixologik muammolar qatorida zamonaviy o'quvchilarning agressivlik muammosi, xususan, o'smir maktab o'quvchilarining agressivligi alohida e'tiborga loyiqdir. Bu muammoni o'rganish "agressivlik" fenomeni bilan bog'liq. Agressivlik bolalar jamoasida tez-tez uchraydigan muammolaridan biridir. Uning u yoki bu shakldagi ko'rinishi ko'pchilik o'smir yoshlar uchun xosdir. Agressiv o'smir nafaqat yon atrofdagilarga, balki o'ziga ham ko'plab muammolar keltiradi. Shu sababli ham bu kabi muammolarga olimlar, tadqiqotchilarning ilmiy qiziqishi ancha yuqori.

Asosiy qism. O'smirlarda kuzatiladigan agressiya haqida fikr yuritilar ekan, o'smirlik davri psixologiyasiga to'xtalish maqsadga muvofiq. O'smirlik davri insonni bolalikdan yoshlikka o'tuvchi va o'z navbatida boshqa davrlardan o'zining nisbatan keskinroq, murakkabroq kechishi bilan farqlanib turuvchi davrdir. Bu davr taxminan bolalarning 5-8-sinflarda o'qish paytlariga to'g'ri keladi va 11-12 yoshdan 14-15 yoshgacha bo'lgan davr oralig'ida kechadi. Ayrim bolalarda bu davr 1-2 yil ertaroq yoki kechroq kuzatilishi ham mumkin. O'smirlik davri ayrim maxsus psixologik adabiyotlarda "o'tish davri", "og'ir davr", "inqiroz davri" kabi nomlar bilan ham ataladi [1]. Bu davrning "og'irligi", "keskinligi", "murakkabligi" nimalar bilan asoslanadi? O'smirlik davrining og'ir, murakkab davr ekanligi ko'plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Bu davrda rivojlanishning barcha jihatlar: jismoniy, aqliy, axloqiy, ijtimoiy va shu kabilarning mazmun mohiyati ham o'zgaradi. Bu davrda o'smir hayotida, uning ruhiyati, organizmining fiziologik holatlarida, uning ijtimoiy holatida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Aksariyat holatlarda ularda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli xil an'analar kuzatiladi [2]. Bu davrga kelib bola endi "bola" emas va shu bilan birga hali "katta" ham emas. Uning o'z-o'ziga va atrofdagilarga nisbatan bo'lgan munosabatlari butunlay boshqacha xarakter kasb etib boradi. Uning qiziqishlari tizimi, ijtimoiy yo'nalganligi qaytadan shakllanadi, o'z-o'zini anglashi, baholashi, qadriyatlar o'zgaradi. Uning uchun o'z "men"i va shu "men"ning ahamiyati ortadi.

O'smirlar agressiyasi va unga turdosh bo'lgan xulq-atvor shakllari zamonaviy psixologiya fanida ustuvor tadqiqot mavzularidan biri bo'lib kelmoqda. Xorij psixologiyasida o'smirlardagi agressiv xulq-atvorning kelib chiqishi, rivojlanishi, paydo bo'lish omillari va sabablarini o'rganish borasida juda ko'p tadqiqot ishlari olib borilgan hamda olib borilmoqda. So'nggi yillarda turli yo'nalishlarda faoliyat olib

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

borayotgan olimlar o'smirlar agressiv xulq-atvori mohiyatini, uning psixologik mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan turli yondashuv va mulohazalarni taklif etmoqdalar.

Agressiya muammosini xorij va MDH olimlaridan A.Bandura, L.Berkovis, R.Beron, P.A.Kovalev, D.Konnor, K.S.Lebedinskaya, N.D.Levitov, Y.B.Mojginskiy, A.Nalchadjyan, A.Paterson, M.M.Rayskaya, A.A.Rean, D.Richardson, L.M.Semenyuk, I.A.Furmanov, O.I.Shlyaxtinalar ilmiy-tadqiqot mavzusi sifatida o'rganishgan. Agressiv xulqning mohiyatini ochishga qaratilgan izlanishlar A.Bass, V.V.Znakov, N.D.Levitov, T.G.Rumyanseva, V.G.Stepanov, E.Fromm kabilarning ishlarida kuzatish mumkin; uni keltirib chiqaruvchi sabablar orasida irsiy biologik faktorning ajralib chiqishi K.Lorens, Z.Freyd va boshqalar tadqiqotlarida tahlil qilingan. A.Bandura, A.A.Rean, T.G.Rumyanseva, G.Sele kabi olimlar ijtimoiy hodisalar oqibati sifatida o'rgangan, agressiv xulq-atvorni korreksiya va profilaktika qilish metodlari L.V.Vigotskiy, L.S.Semenyuk, D.I. Feldshteyn, T.P.Smirnova, O.P.Rojkov kabilarning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topadi.

O'zbekistonlik psixologlardan G'.B.Shoumarov E.G'.G'oziyev, N.G'.Kamilova, G.Q.To'laganova, B.M.Umarov kabi olimlarning izlanishlarida bolalik va o'smirlik davridagi psixik xususiyatlarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, ularda asosiy e'tibor deviant xulq-atvor, xarakter aksentuatsiyasi, bolalar va o'smirlar suitsidi, o'z-o'ziga baho berish va nazorat qilish muammolariga qaratiladi. N.M.Dalimovanning tadqiqot ishida kompyuter o'yinlari o'smirda tajovuzkor xulq-atvor shakllanishiga ta'sir etuvchi omil sifatida o'rganilgan [3].

O'zbekistonda o'smirlar agressiv xulq-atvorining namoyon bo'lish muammosi, uni keltirib chiqaruvchi omil va sabablarini o'rganish va ularni bartaraf etish yo'llari masalasi bo'yicha alohida izlanishlar olib borilmaganligi tadqiqot ishimizning dolzarbligini belgilaydi.

Inson aggressivligining tabiatini tushunish uchun asosiy tushunchalarning ma'no va mazmunini ochib berish maqsadga muvofiqdir. Agressiya so'zining lug'aviy ma'nosi lotin tilidan olingan bo'lib, "aggressio" – tajovuz degan ma'noni anglatadi [4]. Agressiya bu – so'z yoki xatti-harakatlar orqali boshqa mavjudotga nisbatan ruhiy va jismoniy zarar yetkazishdir [5]. Agressiya – boshqa kishiga yoki kishilar guruhiga, jismoniy yoki psixologik zarar yetkazishga yoki yo'q qilishga qaratilgan individual yoki jamoaviy xatti-harakat [6]. Shartli ravishda "agressiya"ning barcha mavjud ta'riflarini ikkita katta guruhga bo'lish mumkin:

1. Motivatsion agressiya. Agressiya – motivatsion faoliyat sifatida norma hamda qoidalarni buzish, atrofida qilargilarga zarar va azob-uqubat keltirish deb tushuniladi. Shu o'rinda instrumental hamda g'araz bilan qilingan (oldindan o'ylangan) agressiya tiplari ham farqlanadi.

Instrumental agressiya. Inson agressiv harakat qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi, balki bu sharoit bilan bog'lik holda yuzaga keladi. Ayni holda motiv mavjud bo'ladi, lekin anglanmagan tarzda namoyon bo'ladi.

G'araz bilan qilingan (oldindan qilingan) agressiya. Agressiv xulq-atvor, ya'ni zarar yoki ziyon yetkazishga qaratilgan xatti-harakatlar anglangan motiv asosida amalga oshiriladi.

2. Agressiya dushmanlik va vayronagarchilik akti sifatida. R.Beron va D.Richardsonlar bu borada bunday aniqlikni keltirishadi. Agressiya – bu harakatlanish yoki boshqa tirik mavjudotga zarar yetkazishga yo'naltirilgan har qanday xulq-atvor shaklidir. Ularning fikricha:

- agressiya, albatta, g'araz bilan qilingan (oldindan o'ylangan) va zarar yetkazishni maqsad qilib olingan xulq-atvorni nazarda tutadi;

- agressiv xulq-atvor sifatida faqatgina tirik mavjudotga zarar yoki ziyon yetkazishga yo'naltirilgan xulq-atvor ko'rinishlari tushuniladi;

- agressiya qurbonida o'ziga nisbatan qilingan bunday munosabatdan motivatsion qochish istagi mavjud bo'lishi kerak [6].

O'smirlik davri uchun xarakterli xususiyatlardan biri aggressivlikning namoyon bo'lishidir. L.M.Semenyuk o'smirlik yoshining turli bosqichlarida aggressivlikning bir qancha ko'rinishlari namoyon bo'lishini ko'rsatuvchi ma'lumotlarni keltiradi. 10-11 yoshdagi bolalarda aggressivlikning jismoniy ko'rinishi ustunlik qiladi va bilvosita aggressivlik kamdan-kam namoyon bo'ladi. 12-13 yoshdagi o'smirlarda negativizm ko'proq namoyon bo'ladi, jismoniy hamda verbal agressiyaning ortishi kuzatiladi. 14-15 yoshli o'smirlarda, verbal aggressivlik birinchi o'ringa chiqadi, jismoniy va bilvosita aggressivlik, shuningdek, negativizm ahamiyatsiz darajada oshadi. Agressiv reaksiyalarining kuchi barobarida gender farqliklar ham mavjud. O'g'il bolalar jismoniy agressiv reaksiyalarining ustunligi bilan ajralib turadi, qizlar esa yosh bilan bog'liq holda agressiyani ifodalashning bilvosita usullariga murojaat qilishadi: verbal, bilvosita va negativizm [7]. Feshbax tomonidan agressiv xulq-atvor 2 tipga bo'lib o'rganilgan:

1. Dushmanlik (g'araz) agressiyasi. 2. Instrumental agressiya.

Bu tip agressiyaning maqsadi va mukofotlanishiga (agressiyaga to'lanadigan haq nazarda tutilmoqda) asoslanib ajratilgan.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Agressiyaning dushmanlik (ekspressiv) ko‘rinishi. Dushmanlik aggressiyasi – aggressivlikni qo‘zg‘atuvchi sabab va ta’sirlar, jumladan haqoratlash, jismoniy hujum yoki shaxsiy omadsizlik ta’siri natijasida g‘azabni qo‘zg‘atish oqibatida sodir bo‘ladi. Agressorning maqsadi jabrlanuvchini azob chekishga majbur etishdir. Qotilliklarning aksariyat qismi zo‘rlash, nomusga tegish va boshqa jinoyatlar jabrlanuvchiga ziyon-zaxmat yetkazishga qaratilib, dushmanlik aggressiyasini yuzaga keltiradi. Bunday hollarda aggressorning tezkor va jahl ustidagi harakati kuzatiladi.

Instrumental aggressiya. Instrumental aggressiya odatda raqobat yoki qandaydir obyekt, statusni egallash maqsadida yuzaga keladigan xulq-atvor shakli hisoblanadi. Agressor istagidagi obyektini har qanday sharoitda ham qo‘lga kiritishga intiladi, yo‘ldagi to‘siqlarni yo‘q qiladi. Masalan: sindiradi, buzadi, odamga esa majburan hujum qiladi. Instrumental agressor birovga zaxmat yoki zarar yetkazish maqsadida emas, faqat biror predmetga ega bo‘lish maqsadida buzg‘unchilik qiladi. Dushmanlik aggressiyasidan farqli o‘larok, ya’ni avvaldan ziyon yetkazish, azob berishni rejalashtirmagan holda sovuqqonlik asosida aggressiv xulq-atvorni namoyon etadi. Bir so‘z bilan aytganda, instrumental aggressiya qarama-qarshi tomondagi biror narsaga egalik qilish huquqini qo‘lga kiritishga qaratilgan urinishdir [8].

Insondagi aggressiv xulq-atvor ko‘rinishlarini turlarga ajratishda biz A.Bass tomonidan tuzilgan jadval bilan tanishib chiqamiz.

Insondagi aggressiv xulq-atvor turlari

Agressiya turlari	To‘g‘ridan-to‘g‘ri faol aggressiya	Bilvosita faol aggressiya	To‘g‘ridan-to‘g‘ri sust aggressiya	Bilvosita sust aggressiya
Jismoniy aggressiya	Zarba berish	Oyog‘idan chalish	Halaqit berish, ziyon yetkazish, to‘siqlar	Vazifani bajarishdan bosh tortish
Verbal aggressiya	Jabrlanuvchini haqorat qilish	Yomon mish-mish tarqatish	So‘zlashishdan bosh tortish	Yozma yoki og‘zaki kelishishni xohlamaslik

A.Bass aggressiya turlarini 3 ga: jismoniy-verbal, faol-sust, to‘g‘ri-bilvositaga ajratib tadqiq qilganini kuzatdik. A.Bass va I.Darki tomonidan aggressiv xulq-atvorning quyidagi shakllari ajratib ko‘rsatilgan [9].

1. Jismoniy aggressiya – boshqa bir odamga qarshi jismoniy kuch ishlatishni ifodalaydi.

2. Verbal aggressiya – salbiy his-tuyg‘ularni og‘zaki tarzda ifodalanishi (qiy-chuv solish, so‘kinish, og‘zaki tahdid qilish, la‘nat aytish, qarg‘ash).

3. Bilvosita aggressiya – boshqa shaxsga qaratilgan g‘iybat, piching ko‘rinishida bilvosita olinadigan alam, hech kimga yo‘naltirilmagan nafrat (yer tepish, baqirib-chaqirish).

4. Negativizm – mavjud qonun-qoidalarga shunchaki qarshi chiqishdan totib, ular bilan kurashishgacha bo‘lgan reaksiyalar (voqelikka salbiy munosabatda bo‘lish, hamma narsani inkor etish).

5. Jizzakilik – jizzakilikka moyillik, arzimagan narsalarga portlab ketish, keskinlik qo‘pollik qilish.

6. Sergumonlik – ishonchsizlikka moyillik, odamlardan shubhalanish, ular bilan ehtiyot bo‘lib munosabatga kirishish, atrofdagilar zarar yetkazishi mumkin degan o‘y bilan yashash.

7. Ranjning butun olamdan yoki kimdandir alamzadalik, hayolan yoki chindan ham keltirilgan iztirobdan g‘azablanish, atrofdagilarga nisbatan nafrat va hasadning namoyon bo‘lishi;

8. Autoagressiya – o‘zi va atrof-muhit o‘rtasidagi munosabatlarda kuzatiladigan aybdorlik hissi, o‘ziga qarshi qaratilgan xatti-harakat (o‘zini ayblash, men shundoqman, men bundoqman deb ich-etini yeyish).

Demak, aggressiv reaksiyalarga boshqa odamlarni qoralash, haqoratlash, tahdid qilish, jismoniy kuch ishlatish, janjallashish kirs, noagressiv reaksiyalarga vaziyatni yumshatish, aybni o‘z bo‘yniga olish, ro‘y bergan hodisaga e’tibor bermaslik, hissiyotga berilmay bosiqlik bilan qaror qabul qilish kabilarni kiritish mumkindir.

Muhokamalar va natijalar. Agressiyaning ijtimoiy ma’qul va asotsial aggressiv xulq-atvor turlari farqlanadi. Ijtimoiy ma’qul aggressiya turida frustratsiya va nizo natijasida kelib chiquvchi zo‘riqish hamda havotirlanish ijtimoiy normalarga mos keluvchi harakatlar orqali hal qilinadi. Asotsial aggressiv xulq-atvor normalarga zid bo‘lgan (urishish, so‘kish) harakatlarda namoyon bo‘ladi. Agressiv xatti-harakat asosida aggressivlik motivi yotadi. Agressiv xatti-harakatlar odamlarga ma’naviy, ruhiy, moddiy va jismoniy zarar yetkazadi. Agressivlik boshqa odamga bila turib zarar yetkazish demakdir. Bunday xatti-harakatlarni bartaraf etishning psixologik jihatdan qiyin tomoni shundaki, aggressiv xulq-atvorli shaxs o‘z xatti-harakatlarini oqlash uchun osongina ko‘plab mantiqiy dalillarni keltiradi va aybni o‘z bo‘ynidan soqit qilishga urinadi. Agressiv xatti-harakatlarni o‘rgangan tadqiqotchi **A.Banduraning** aniqlashicha, agressorlar quyidagicha bahonalar topadilar:

1. O‘z aggressivlik harakatlarini uning qurboni bo‘lgan shaxsni kamchiliklari va salbiy qilmishlari bilan solishtirish asosida aggressiyani u yo‘naltirilgan kishi qilmishlariga nisbatan unchalik dahshatli emasligini ko‘rsatishga urinish.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

2. O'z agressiyasini qandaydir g'oyaviy, diniy, tasavvurlar orqasiga berkitish.

3. Sodir etilgan agressiv akt uchun o'z shaxsiy javobgarligini inkor etish.

4. Agressiv harakat boshqa odamlar bilan birgalikda sodir etilganligiga ro'kach qilib, mas'uliyatning bir qismini o'z bo'ynidan soqit qilish.

5. Agressiv xulq-atvor natijasida qurbon bo'lgan insonning shunday munosabatga mos odam bo'lganligini ta'kidlash.

6. O'z xatti-harakatlarini oqlovchi yangi-yangi dalillar, bahonalar qidirish [10].

Shunday qilib, xorij olimlarning agressiya, agressiv xulq-atvor borasidagi qarashlari bugungi kunda juda muhim bo'lib hisoblanadi.

Mamlakatimizda yashab ijod qilgan buyuk allomalarimiz insoniyatning psixologik qonuniyatlarini muayyan ilmiy yo'nalish sifatida o'rganmagan bo'lsalarda, biroq ularning asarlari, qo'lyozmalarida mazkur holatlarning yoritilishi, tahlili kuzatiladi. Ta'kidlash lozimki, allomalarning shaxs ma'naviy-ruhiy kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari hozirgi kungacha o'z o'rnini va ahamiyatiga egadir. Jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf xos Hojib, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning pedagogik-psixologik qarashlari bugungi kunda fan taraqqiyotining metodologik asosi bo'lib xizmat qilmoqda.

Abu Nasr Forobiy inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo'lish, ularning ko'maklashuvi yoki munosabatlariga muhtoj bo'ladi, deb hisoblaydi. Bunga Forobiy ta'lim-tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish orqali erishish mumkin, deydi. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan kamolga yetkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to'g'ri bilib oladi va hayotda to'g'ri yo'l tutadi, boshqalar bilan to'g'ri munosabatda bo'ladi, jamiyat tartib-qoidalariga rioya qiladi.

Forobiy nazariy bilimlarni egallashga kirishgan har bir kishi xulq-odobda ham qay darajada pok bo'lishi kerakligini "Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida"gi risolasida shunday ta'riflaydi: "Falsafani o'rganishdan avval o'zingizni hirs-havaslardan shunday tozalashingiz lozimki, sizda maishiy va shahvoniyat kabi noto'g'ri tuyg'ularga emas, balki kamolotga bo'lgan hirs-havas qolsin.

Bunga xulq-axloqni faqat so'zdagina emas, balki haqiqatda tozalash orqali erishish mumkin. Shundan so'ng xato va adashishdan saqlovchi, haqiqat yo'lini tushunib olishga boshlovchi (notiq-so'zlovchi, fikrlash ma'nosida) nafsini, jonini, ruhini tozalash zarur" [11].

Abu Rayhon Beruniy ilmi, ma'lumotli kishi bo'lishning o'zini odob-axloq va nafosat bilan bog'laydi. Uning dunyoqarashida axloq masalasi insonning eng asosiy sifatleri safatida mujassamlashgan. Beruniyning fikricha, aqliy qobiliyatlar odamlarning kundalik ehtiyojlari asosida vujudga kelsa, axloqiy masalalar tarixiy taraqqiyot, odamlarning o'zaro munosabatlari bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'ladi va rivojlanib boradi. Beruniy so'zlari bilan aytganda, inson yerdagi bunyodkor va yaratuvchi kuchdir. Shuningdek, u insonning ijobiy va salbiy tomonlarini birma-bir ta'riflaydi. Masalan, olim insondagi yaxshilik, rostgo'ylik, oliyanoblik, muruvvat, mehr-shafqat, do'stlik va jamoatchilik kabi fazilatlarni ulug'laydi. Beruniy insonning ma'naviy qiyofasini, xulq-atvorini yaxshilik va yomonlik axloqiy tushunchalar bilan belgilaydi. Yaxshilik tantanasi va unga erishish oson ish emas. Umuman olganda, yaxshilik sari intilish va unga yetishish katta mehnat va harakat, sabr va matonat, mustahkam iroda va yuksak axloqiy maslakni, maqsad yo'lida doimo ko'rashishni talab etadi. Ana shu kurash yo'lida kamolotga erishish mumkin. Bu uning (shaxsning) yaxshi tomoni olimning so'zlari bilan aytganda yomonlarning shaxobchalari ko'p, biroq ularning eng yaramasi ta'ma, g'azab, ilmsizlikdir. Bular ahmoqlikdir. Ahmoqlik esa davosi yo'q bir kasallikdir. Agar kishilar shu yomonliklardan forig' bo'lib, ilm-hikmatni egallasa, bilimlar birligini o'ziga singdirsa yaxshilik bo'ladi. Olimning fikricha, g'azab va ilmsizlik inson uchun eng kuchli va eng halokatli dushmandir. Ular, ya'ni razil kishilar ovqatlanganda qanday lazzat va rohat olgan bo'lsalar, o'ch olganda ham shunday rohatlanishga o'rgatadi.

Beruniy g'azab, ta'ma balosidan qutula olmagan kishilarni inson degan pok nomga sazovor emas, deb ta'lim bergan. Yuqorida lazzat va alam kabi tushunchalarning mazmunini bayon etar ekan, alloma alam, ta'ma, o'ch olish singari salbiy tushunchalarni yaxshilik tushunchasiga mutlaqo yot deb hisoblaydi. Beruniy axloqsiz odamlarni qayta tarbiyalash orqali odobli, yaxshi kishilar safiga qo'shishi, axloqsiz yomon odamlar birinchi navbatda nafsoniy hirs-havasdan o'zini tozalashi, axloqiy kitoblarda zikr qilingan barcha yaxshiliklarni o'rganishi hamda yaxshilar bilan yaqin munosabatda bo'lishi, yaxshilarga taqlid qilib yashash orqali odam o'zini-o'zi qayta tarbiyalashi mumkinligini isbotlashga uringan. Yaxshi kishilarga ergashish bu faqat bolalargina emas, balki barcha jamiyat a'zolariga ham xos xususiyat ekanligini o'sha zamonda aytilgan bo'lsada, ular hozirgi zamon pedagogik-psixologiyasining ham asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Yaxshi xulqqa intilgan, namunaga taqlid qilgan o'quvchi eng avvalo o'z imkoniyatlarini tushuna boradi, jamoadagi o'rnini to'g'ri belgilaydi. Inson ongli va tabiatning eng oliy mavjudoti bo'lgani uchun ham

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

namunadan o'rnak oladi. Irodasizlik o'zini-o'zi qo'lga ololmaslik insonga xos xususiyat emas deb ko'rsatgan edi, Beruniy [11].

Abu Ali ibn Sino axloqlikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta'riflaydi. Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlarini ham tahlil etadi va har biriga ta'rif beradi. Masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezoni sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo'ladi, yomon illatlardan o'zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim. Insondagi ijobiy axloqiy xislatlarga sahiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi-muhabbat, mo'tadillik, aqllilik, ehtiyotkorlik, qat'iyatlilik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi. Ibn Sino har bir axloqiy xislatning ta'rifini beradi:

mo'tadillik – tan uchun zaruriy oziq va xulq me'yorlariga to'g'ri kelmaydigan ishlarni qilmaslik;

sahiylik – yordamga muhtoj kishilarga ko'maqlashuvchi insoniy quvvat;

g'azab – biror ishni bajarishda jasurlik;

chidamlilik – inson o'z boshiga tushgan yomonliklarga bardosh beruvchi quvvat;

aqllilik – biror ishni bajarishda shoshma-shosharlikdan saqlanuvchi quvvat deydi.

Inson hissiy va ma'naviy talablarni ajratib olish imkoniyatiga ega ekan, bu imkoniyat asta-sekin inson fe'l-atvoriga xos xislatga aylana boradi. Ibn Sino insonning shakllanishida uning atrofini o'rab olgan tashqi muhit, odamlar alohida muhim rol o'ynaydi, ana shu tashqi muhit va odamlar insonning atrof-dunyoni bilishgagina emas, balki uning xulqida yaxshi yoki yomon jihatlarining tarkib topishiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham bolalarni tarbiyalashda ehtiyotkor bo'lish kerakligini, bola yomon odatlarga o'rganmasligi uchun, uni yomon odatlardan, yomon muhitdan uzoqroq saqlash zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning tarbiyalash masalalariga keng o'rin berilgan. Chunki inson avvalo oilada kamolga yetadi [11].

Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida insoniy fazilatlar va ezguliklarni madh etib, targ'ib-tashviq etish bilan cheklanmay, ayni zamonda odamlardagi yomon, xunuk, insoniylikka xilof xislatlarni, insonlar uchun, jamiyat uchun zararli, sharaflil inson sha'niga yarashmaydigan xulq-atvor va sifatlarini tanqid qiladi. Achchiq so'zlilik, nodonlik, yomon qiliqlilik, yolg'onchilik kabi illatlarga berilgan kishilarni qoralaydi. Navoiy ana shu yomon, yaramas xislatlardan, illatlardan odamlarni holi ko'rishni istaydi. Karamli, muruvvatli, sadoqatli, yumshoq ko'ngilli, shirinsuhan, muloyim bo'lish kabi bir qancha fazilatlarini ko'klarga ko'tarib madh etadi.

"Achchiq tillik" eng yomon xususiyatlardan biri ekanligi haqida Alisher Navoiy shunday yozadi: "Achchiq til zaharli nayzadek sanchiladi. Ko'ngulda til nayzasining jarohati bitmas, unga hech narsa malham bo'la olmaydi". Uning bu fikrida verbal agressiya, ya'ni salbiy his-tuyg'ularni og'zaki tarzda ifodalash shakli o'z aksini topganligini ko'rishimiz mumkindir.

Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida yaxshi fazilatlar va yomon xislatlar borasida fikr bildirar ekan, axloqsizlik sifatida e'tirof etiluvchi agressiv xulq-atvor xususida ham to'xtalib o'tib, bu xulq-atvor shaklini hayotiy misollar orqali tushuntirishga harakat qiladi [11].

Sharq mutafakkirlarining qarashlarida shaxsning kamoloti, undagi sog'lom qarashlar, o'smir ma'naviyati va dunyoqarashining ijtimoiy psixologik mexanizmlari sifatida undagi iymon va insof, aql-zakovot va farosat, e'tiqod va diyonat kategoriyalari ilgari surilgan. Bularning ta'sirida shakllangan insoniy fazilatlar esa shaxs komilligining omillaridandir.

O'zbekistonlik olimlarning asosiy tadqiqot yo'nalishlari ham hozirgi davrda har tomonlama rivojlangan yetuk shaxsni tarbiyalashga qaratilgan.

G'.B.Shoumarov fikriga ko'ra, o'smirlik davrining og'ir, murakkab davr ekanligi ko'plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Bu davrda rivojlanishning barcha jihatlarini: jismoniy, aqliy, axloqiy, ijtimoiy va shu kabilarning mazmun-mohiyati ortib boradi. Bu davrda o'smir hayoti, ruhiyati, organizmining fiziologik jarayonlari, uning ijtimoiy holatida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Aksariyat vaziyatlarda ularda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli xil holatlar kuzatiladi [2].

B.R.Qodirovning ilmiy tadqiqot faoliyatlari maktab o'quvchilari, o'smirlar shaxsini o'rganishda, ularning individual xususiyatlarini kompleks tadqiqot qilishda alohida o'rin tutadi. Professor B.R.Qodirov tadqiqotlarida shaxsning shakllanish jarayonida faoliyatning o'zni, atrof-muhit va ota-onaning ta'siri masalasi yoritiladi. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, nosog'lom muhit va faoliyatning noto'g'ri yo'naltirilishi shaxs xulqida salbiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi [12].

N.M.Dalimovning ilmiy tadqiqot ishi natijasida bolalardagi tobe axloq va uning psixologik mohiyati, kompyuter o'yinlariga tobelikni keltirib chiqaruvchi omillar, kompyuter o'yinlariga tobelik o'smirlarda verbal va jismoniy agressiyaning ortishini, bu bilvosita agressiyaning ham tug'ilishiga turtki bo'lganligini aniqlangan [13].

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, o'smirlarda kuzatiladigan agressiya oqibatida kelib chiqadigan vajohat holati – bu shunday yo'nalishki, unga oid xulosalar nafaqat psixologlarni, balki sotsiolog,

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

huquqshunos, pedagog, faylasuf, ijtimoiy soha xodimlarini birdek qiziqtiradi. Zero, inson tabiati va uning boshqa insonlarga bog'lik jihatlarini o'rganish uchun xulqning aynan shu tomonini ham o'rganish, bilish va boshqara olish lozimdir. Yuqorida keltirib o'tilgan muammolar o'z-o'zidan yechimini topib ketmaydi. O'smirlar oilada ota-ona bag'rida yashayotganligini hisobga olib aytish mumkinki, boladagi agressiv xulqni bartaraf qilish, uning psixik salomatligini saqlashda ota-onalar, maktab pedagoglar jamoasi samarali ta'sir ko'rsatish imkoniga ega. Farzand oilada kamol topar ekan, u oila a'zolarining o'zaro munosabatlaridan doimo ibrat oladi. Shular zaminida u boshqa kishilarning xulq-atvori, xatti-harakatlarini o'rganib, farqlay boshlaydi va ular bilan munosabatga kirishish, muloqotda bo'lishning usul hamda shakllarini o'rganib boradi. Oilada sog'lom muhitni shakllantirish, ota-onalar hamda farzandlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash va shu orqali bolalarning barkamol inson bo'lib voyaga yetishlarini ta'minlash bugungi kunda har bir oila a'zosi, mahalla-ko'y, rahbariyatning asosiy vazifasi bo'lishi lozim.

Agressivlik ijtimoiy (oilal, maktab, rasmiy va norasmiy guruhlar) va individual psixologik (xarakter aksentuatsiyasi, xavotirlanish, ustanovkalar, qadriyatlar tizimi) omillar ta'sirida shakllanadi. Bu omillarning o'zaro ta'siri agressivlikning konstruktiv yoki destruktiv modalligini belgilaydi. Agressiv o'smirlar bilan korreksion ishlarda shaxsning emotsional, kognitiv va xulq-atvor sohalariga ta'sir ko'rsatish uchun korreksiyan quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirish maqsadga muvofiq: 1) g'azab va travmatik holatga umumiy tarzda javob berish; 2) salbiy hislarni ifodalashning maqbul ko'rinishlarini o'rgatish; 3) empatiyani rivojlantirish; 4) o'z-o'zini pozitiv baholashni rivojlantirish; 5) muammoli vaziyatda xulq-atvor reaksiyalari doirasini kengaytirish hamda unda destruktiv komponentlarni kamaytirish.

Xulosa. Yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib quyidagi tavsiyalarni bayon qilish mumkin:

1. Eng muhimi, har bir oila a'zosi o'zini tinchlantirishi va agressiyasini ko'rsatmaslik. Agressiv xulqni namoyon qilish vaziyatni yanada chigallashtiradi.

2. O'smir farzandga e'tiborli bo'lib, iloji bo'lsa, uni tashvishga solayotgan va agressiyaga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan narsalar haqida gaplashish.

3. Agar o'smirda agressiya kuzatilsa, bu holatni muhokama qilish va bolaning boshidan kechirgan his-tuyg'ulari haqida gaplashish;

4. Yakuniy qarorlar kattalar tomonidan qabul qilinishiga qaramasdan, o'smirda o'z fikr va istaklarini bildirish imkoniyatini berish.

5. O'smirda nisbatan qo'llaydigan ta'qiqlar aniq va tushunarli bo'lishi. Ularga qarata izoh va sabab ko'rsata olish lozim.

Demak, agressiyan o'z vaqtida aniqlash, korreksiya qilish orqali keyinchalik addiktiv xulq-atvor kelib chiqishi va salbiy oqibatlarining oldini olish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. G'oziyev E. G'. Ontogenez psixologiyasi. – T.: "O'qituvchi", 2010.
2. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi. – T.: "O'qituvchi", 2000. – 24 b.
3. Rasulova F.F. O'smirlarda agressiv xulq-atvor namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari. Psixol.fanlari bo'y.falsafa dok... diss. Avtoreferati. – T., 2018.
4. Falsafa: qomusiy lug'at (Tuzuvchi va mas'ul muharrir Q.Nazarov). – T.: "Sharq", 2004. – 496 b.
5. Берковиц Л. Агрессия: причина, последствия, контроль. -Прайм-Еврознак, 2007. – 512 с.
6. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
7. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – М.: Воронеж: Акад. пед. и социал. наук; Моск. психол. – социал.инст, 1996. – 96 с.
8. Бабаев Т.М., Каргина Н.В. Психологические особенности тревожности студентов в процессе адаптационного периода в первый год обучения в вузе // Вестник РУДН. Серия "Психология и педагогика". 2014. № 2. – С. 55-59.
9. Басс А. Концепция агрессии /враждебности: учебник. – Екатеринбург, 2013. – 260 с.
10. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: "Апрель Пресс", 2000. – 512 с.
11. Hoshimov K. va boshqalar. Pedagogika tarixi. – T.: "O'qituvchi", 1996. – 488 b.
12. Qodirov B. Ta'lim tizimidagi islohatlar maqsad va yo'nalishlari. -T.: "O'zbekiston", 1999. -32 b.
13. Dalimova N.M. Kompyuter o'yinlariga tobe o'smirlarning psixologik diagnostikasi va korreksiyasi xususiyatlari: Psixol.fan.nom. ... dis. – T., 2010.

Alisher SHARIPOV

Navoiy davlat pedagogika instituti
o'qituvchisiO'SMIRLARDA (11-15 YOSH) IRODAVIY FAZILATLARNI TARBIYALASHNING
IJTIMOIY-MA'NAVIY ASOSLARI

Ushbu maqolada o'smirlar (11-15 yosh) irodaviy fazilatlarini tarbiyalashning ijtimoiy-ma'naviy asoslariga doir Sharq mutafakkirlarining qarashlari, irodaviy sifatlar shakllanishini ta'minlovchi muhim psixologik omillar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: o'smirlar, xulq-atvor, irodaviy fazilatlar, badiiy adabiyot, xalq og'zaki ijodi, o'zbek xalq maqollari, Sharq mutafakkirlari, psixodiagnostika, psixotrening, murakkab vaziyat, qat'iyatlilik, dadillik, matonat, mas'uliyatlilik, sabr-toqatlilik, tirishqoqlik.

В статье рассматриваются взгляды мыслителей Востока на социально-духовные основы развития волевых качеств подростков (11-15 лет), важные психологические факторы, обеспечивающие формирование волевых качеств.

Ключевые слова: подростки, поведение, сила воли, художественная литература, фольклор, узбекские народные пословицы, восточные мыслители, психодиагностика, психотренинг, трудная ситуация, настойчивость, отвага, ответственность, терпение, настойчивость.

This article discusses the views of Eastern thinkers on the socio-spiritual basis of the development of volitional qualities of adolescents (11-15 years), the important psychological factors that ensure the formation of volitional qualities.

Key words: adolescents, behavior, willpower, fiction, folklore, Uzbek folk proverbs, oriental thinkers, psychodiagnostics, psychotraining, difficult situation, perseverance, courage, perseverance, responsibility, patience, perseverance.

Kirish. Hozirgi davrda fan qudratli yaratuvchanlik kuchiga aylandi, har bir mamlakatning bugungi ijtimoiy, iqtisodiy yuksalishini fan-texnika taraqqiyotining zamonaviy yutuqlarisiz tasavvur qilish qiyin. Ma'naviyat-ma'rifat ishlarini va ta'lim tizimini tubdan isloh qilishni ilmiy metodologik ta'minlash psixologiya fani yutuqlariga shuningdek, barcha insonni o'rganadigan fanlar, jumladan, badiiy adabiyot bilan o'zaro aloqasiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Shuning uchun insonshunoslik asosida maqsad va vazifalari uyg'un bo'lgan psixologiya bilan badiiy adabiyotning o'zaro bog'liqlik metodologiyasi va metodikasini tadqiq etish bugungi kun uchun nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

Qadimgi Sharqda psixologiya va badiiy adabiyot bir-biri bilan bog'liq holda taraqqiy etgan. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi va xalq psixologiyasida bu uzviy bog'liqlik asrlar osha rivojlanib kelgan. Asosan badiiy va tarixiy asarlar orqali buyuk mutafakkirlarning psixologik merosi ifodalangan va ommalashgan.

Hozirgi davrda psixologiya bilan badiiy adabiyotning o'zaro bog'liqligini tadqiq etish milliy psixologiya tarixini chuqur o'rganishga yo'l ochadi.

Asosiy qism. Psixologiya bilan badiiy adabiyot tarixan va mantiqan bog'liqdir. "Adabiyot"- odob, xulq, axloq, "yot"- ilm, ya'ni adab haqidagi ta'limot ma'nosini anglatadi. Adabiyot – ma'naviyat, hayot darsligi yoki jamiyat hayotiga xos tarbiyashunoslikdan iboratdir.

Psixologiyaning dolzarb muammolari bo'lgan o'quvchilarning yosh davrlariga xos qonuniyatlari, individual psixologik xususiyatlari, ular yashab turgan milliy, hududiy xususiyatlar va xalq pedagogikasi - psixologiya durdonalari hikmatlarda, xalq og'zaki ijodida, buyuk mutafakkirlarning asarlarida aks etganligini ko'ramiz.

Dunyo fanlari taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan ulug' mutafakkir bobokalonlarimiz avvalo mudarris, murabbiy, adib va mashhur ilm darg'alari bo'lganlar. Ular uchun xalq og'zaki ijodi va badiiy adabiyot ham darslik, ham ma'naviy oziq manbai, ham ijod mahsulini yorituvchi vosita bo'lgan.

Psixologiya bilan badiiy adabiyotning dialektik aloqadorligini o'rganish misolida fanlar tarixi va badiiy ijod hamohang bo'lgani oydinlashadi, fanlararo aloqa metodologik tizimining yaratilishi O'zbekistonda psixologiya fani ravnaqiga asosli zamin bo'ladi. Shuning uchun ham Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", Abu Ali Ibn Sinoning "Donishnoma", "Tibbiy doston", Sa'diy Sheroziyning "Guliston", "Bo'ston", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Kaykovusning "Qobusnoma", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", Ahmad Yassaviyning "Devoni Hikmat", Ahmad Yugnakiyning "Hibbatul xaqoyiq", Alisher Navoiyning "Mahbub-ul-qulub", "Hayrat-ul abror" kabi asarlarida badiiylik va psixologik uyg'unlik mavjud.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Ta'lim-tarbiyada milliylik va umuminsoniylik birligiga erishish avvalo psixologiyaning milliy asosga ega bo'lishiga bog'liq. Psixologiya ilmidagi inqirozning tub ildizlari, eng avvalo, uning milliy zaminidan, ko'hna Sharqning ming yillik teran an'alaridan uzilib qolganligidadir. Psixologiya bilan badiiy adabiyotning tarixan bir-biri bilan bog'liqligi va o'zaro aloqasining metodologik va metodik tizimini yaratish Psixologiya tarixiga doir tadqiqotlarning samaradorligini ta'minlaydi.

Millatning milliy xususiyatlari psixologiya fanida kam o'rganilganligi bilan alohida ajralib turadi. Hozirgi paytda milliy xususiyatlarning shakllanish bosqichlari, uning tarkibiy qismlari, milliy ongning ontogenezi, o'ziga xos xususiyatlari va o'zini-o'zi anglash kabi muammolarning o'rganilishi psixologiya fani uchun dolzarb masalalar sirasiga kiradi. Shuni qayd qilish kerakki, respublikamiz mustaqilligining hozirgi bosqichida milliy xususiyatlar va milliy o'zlikni anglash muammosiga qiziqish yanada ortdi. Shunday qilib, milliy madaniyat va turmush tarzi xalqning milliy ongi, milliy irodasi, milliy xarakteri va o'ziga xosligini belgilovchi asosiy mezonlardir.

Psixologiya insonni rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan fan sifatida o'zbek xalq og'zaki ijodini psixik rivojlanishning muhim manbai sifatida qarashni taqozo etadi.

Ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davomida har bir xalqning erishgan barcha amaliy tajribasi va madaniy boyliklari xalq donishmandligi sifatida shu xalqning tarixi, badiiy adabiyoti va xalq og'zaki ijodida, amaliy san'ati namunalari, uning urf-odatlar va qadriyatlarida, shuningdek, boshqa mehnat faoliyati natijalarida ham aks etgan.

Xalq donishmandligi namunalari ichida, ayniqsa, maqollarning tarbiyaviy ahamiyati beqiyosdir. Maqollar ixcham shaklga, ammo chuqur mazmunga ega bo'lib, ularda xalqning turmush tarzi, ma'naviy qiyofasi, dunyoqarashi, jamiyat va tabiatga bo'lgan munosabati yorqin ifodasini topgan. Maqollar xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribalari asosida yuzaga kelganligi sababli ular o'zida kishilar hayotining g'oyat xilma-xil tomonlarini mujassamlashtirgan, ayniqsa, turmush tarzining axloqiy va irodaviy jihatlarini aks ettirishi bilan alohida ajralib turadi.

Maqollar inson psixologiyasining, unda shakllangan insoniy sifat va fazilatlarining yoki insoniy sifat va fazilatlarga bo'lgan munosabatning til vositasidagi ifodasidir. Xalqimiz tomonidan yaratilgan har bir maqol tilimiz ko'rkini, nutqimiz nafosatini, aql-farosat va tafakkurimiz mantiqini hayratomuz bir qudrat bilan namoyish etadi-ki, unda xalqimizning ko'p asrlik hayotiy tajribalari va maishiy turmush tarzining o'ziga xos qonuniyatlari, uning hayotga, tabiatga, inson, oila va jamiyatga munosabatlari, ijtimoiy-tarbiyaviy, ma'naviy-axloqiy va falsafiy qarashlari, eng muhimi o'zligi to'la namoyon bo'lgandir.

Har bir xalq yoki millat tomonidan yaratilgan xalq og'zaki ijodi, jumladan, xalq maqollari shu xalq farzandlari uchun tarixning hamma davrlarida tarbiya va kamolot manbai sifatida xizmat qilib kelgan.

O'zbek xalq maqollari shu xalq psixologiyasining amalda sinalgan intiqosi bo'lganligi uchun hozirgi ta'lim tizimining hamma bosqichlarida undan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, o'smirlarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida o'zbek xalq maqollariga tayanish mavzu mohiyatini, ya'ni inson psixikasi mazmun-mohiyatini, insonga xos sifat hamda fazilatlarining shakllanish qonuniyatlarini ilmiy va hayotiy xulosalarga tayangan holda tushuntirishga imkon beradi.

O'smirlarda irodaviy sifat va fazilatlarini tarbiyalashda badiiy adabiyotdan foydalanish, ya'ni o'zbek xalq og'zaki ijodiga tayanish yoshlar psixologiyasi fani taraqqiyotidagi yangi bir qadamdir.

Bu bog'liqlik psixologiya muammolarini xalq og'zaki ijodida aks ettirilishida va ta'lim-tarbiyaning psixologik asoslarini yoritishda xalq og'zaki ijodidan o'rinli foydalanishda namoyon bo'ladi.

Muhokamalar va natijalar. Shu paytgacha o'zbek xalq og'zaki ijodining psixologik asoslari, rivojlanish qonuniyatlari, o'quv-tarbiya jarayonlaridagi ahamiyati va yoshlar kamolotidagi o'rni psixologik nuqtayi nazardan o'rganilmagan.

Shunga ko'ra, ilmiy izlanishlarimizdan maqsad o'smirlik (11-15 yosh) yosh bosqichida irodaviy sifatlarni tarbiyalashda badiiy adabiyotdan (o'zbek xalq og'zaki ijodi bo'lgan maqollardan) foydalanish tizimini ilmiy asoslashdan iboratdir.

Buning uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirishni lozim topdik:

1. O'zbek xalqi og'zaki ijodi namunalari ijtimoiy-psixologik tadqiqot predmeti sifatida yoritilgan adabiyotlarni tahlil qilish.

2. Markaziy Osiyo mutafakkirlari ijodidan o'zbeklarga xos psixologiyaning ifodasini o'rganish.

3. Tadqiqotni yo'lga qo'yish uchun muayyan uslubiy vositalar, metodikalar va maxsus materiallarni saralash.

4. O'zbek xalq maqollarida ifodalangan psixologik jarayonlar, hissiy-emotsional holatlar va irodaviy sifatlarni hamda psixologik xususiyatlarga xos tushunchalarni eksperimental o'rganish, to'plash, tahlil qilish va tizimlashtirish.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

5. To'plangan empirik materiallarni sifat (psixologik) tahlilini amalga oshirish va o'smirlar irodaviy sifatlarini xalq og'zaki ijodi asosida tarbiyalashga yo'nalgan tavsiyalar ishlab chiqish.

Ilmiy izlanishlarimizni amalga oshirishda quyidagi ilmiy farazlarga tayandik.

1. O'zbek xalq og'zaki ijodi, ayniqsa, maqollarning mazmun-mohiyati qadimgi o'zbek xalqiga xos milliy ong va milliy psixologiyaning ifodasi ekanligi ehtimoli yuqori.

2. O'zbek xalq og'zaki ijodining muhim qismi hisoblangan xalq maqollari – o'zbek xalqiga xos psixologik xususiyatlarning asosini tashkil etish taxmini mavjud.

3. O'zbek xalq og'zaki ijodi, xususan, o'zbek xalq maqollari psixologiya fanlarini o'qitishda muhim etnopsixologik manba sifatida xizmat qilishi va barkamol avlod tarbiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

4. O'zbek xalq maqollarida ifodalangan o'zbek xalqiga xos psixologiyani respondentlar tomonidan baholanishiga tayanib, barkamol avlod tarbiyasi uchun ilmiy-psixologik tavsiyalar tayyorlash ehtimoli kutiladi.

Ilmiy tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxsning shakllanishida milliy psixologik o'ziga xoslik va umuminsoniy qadriyatlarining yagonaligini belgilovchi umum ilmiy metodologiya, psixik hodisalarni tadqiq etishga kompleks yondashish, o'zbek xalq og'zaki ijodi, sharq mutafakkirlarining inson kamoloti to'g'risidagi ta'limotlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlarida barkamol avlod tarbiyasiga yo'nalgan g'oyalar xizmat qiladi.

Mazkur ilmiy ishni tayyorlashda mavzuga doir manbalar, tajriba va faoliyat natijalarining tahlili, kuzatish, suhbat, biografiya, anketa, test hamda matematik–statistika metodlaridan foydalanildi. Ilmiy tadqiqotning maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda ma'lumotlar fondini boyitishga, zarur empirik materiallarni olishga yordam qiluvchi IPS (ijtimoiy-psixologik so'rovnomma) ishlab chiqildi.

Ilmiy tadqiqotning yangiligi:

- o'zbek xalq og'zaki ijodi (o'zbek xalq maqollari) namunalari ijtimoiy-psixologik tadqiqot predmeti sifatida birinchi bor o'rganilayotganligi;

- mavzuni o'rganishning o'ziga xos usullari tanlangani, tadqiqot o'tkazish uchun zarur shart-sharoitlar hozirlangani;

- o'zbek xalq maqollarida ifodalangan o'zbek millatiga xos psixologiya, xarakter xislatlari, irodaviy sifat va fazilatlar aniqlanganligi;

- o'smirlar irodaviy sifatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan o'zbek xalq maqollaridan foydalanishning o'ziga xos tizimi ishlab chiqilganligi;

- o'smirlarni (11-15 yosh) xalq og'zaki ijodi asosida tarbiyalashga yo'nalgan psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilganligi.

Xulosa. Ilmiy tadqiqotlarimiz tahlillaridan ko'rinadiki, o'smirlarni vatanparvar, o'z xalqiga sadoqatli, yoshi ulug'larga hurmat-ehtiromli, kichiklarga mehr-oqibatli, hayotning har qanday sinovlariga matonatli va mas'uliyatli qilib tarbiyalashda o'quv-tarbiya jarayonlarida o'zbek xalq og'zaki ijodidan, aynan o'zbek xalq maqollaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab quvvatlash to'g'risida"gi Farmoni, 2017-yil 6 iyul.

2. Jabborov A.M., Abduqahhorova G. Milliy psixologiyaning shakllanish manbalari. -Qarshi: "Nasaf", 2017. -72 b.

3. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. -М., 1957. -172 с.

4. Xayriyev I. Irodani tarbiyalash – komillikka eltadi. –T., 2016. -304 b.

5. Sarimsoqov B., Musaqulov A., Madraximova M. O'zbek xalq maqollari.- Toshkent: "Fan", 1981. - 352 b.

J. SHUKUROV

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat
pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi**BO‘LAJAK OFITSERLAR FAOLIYATIDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING ROLI**

Mazkur maqolada bo‘lajak ofitserlar faoliyatida emotsional intellektning roli haqida so‘z yuritilgan. Shuningdek, maqola matnida harbiy faoliyatning o‘ziga xosligi, emotsional intellekt tushunchasining mazmun mohiyati, strukturaviy jihatlari, bo‘lajak ofitserlarning emotsional bilimdonligi, ofitserlar o‘rtasidagi empatik munosabatlar kabi masalalar ham keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: harbiy faoliyat, ofitser, harbiy ta‘lim, emotsional intellekt, empatiya, shaxslararo munosabatlar, hissiy barqarorlik, sezgirlik, o‘zini o‘zi anglash, tuyg‘u, muloqot, emotsional ifodalar, o‘zini o‘zi nazorat qilish, hissiy idrok.

Данная статья посвящена роли эмоционального интеллекта деятельности будущих офицеров. В тексте статьи широко освещены такие вопросы как особенности военной деятельности, понятие эмоционального интеллекта, его структурные аспекты, эмоциональная осведомлённость будущих офицеров, эмпатические отношения между будущими офицерами.

Ключевые слова: военная деятельность, офицер, военное образование, эмоциональный интеллект, эмпатия, межличностные взаимоотношения, эмоциональная устойчивость, чуткость, самопознание, чувство, общение, эмоциональное выражение, самоконтроль, эмоциональное восприятие.

The article deals with the issues of emotional intelligence which provide the effectiveness of the activities of future officers. In the article, notions such as emotional intelligence, structural aspects of emotional intelligence, emotional awareness of future officers, emphatic relationships among future officers, have been discussed in detail.

Key words: military activity, officer, military education, emotional intelligence, empathy, interpersonal relationship, affective tolerance, sensitivity, self-cognition, feeling, communicating, emotional expression, self-control, emotional consideration.

Kirish. Mamlakatimizning tinchlik-osoyishtaligini himoya qilish, mustaqilligimizni mustahkamlashning kafolati bo‘lgan Qurolli Kuchlarimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, milliy armiyamizning jangovar tayyorgarligi va harbiy salohiyatini yanada oshirishga xizmat qilmoqda. Mazkur islohotlar mamlakatimizning mustaqilligi va hududiy yaxlitligi, davlatimiz tinchligi va barqarorligini yanada ishonchli ta‘minlash kafolatini oshirmoqda. Bu esa, o‘z navbatda harbiy oliy o‘quv yurti bo‘lajak ofitserlari faoliyatiga ham qator dolzarb vazifalar yuklaydi. Chunki bugungi kun bo‘lajak ofitseri hissiy baqaror, yuqori intellektual, kasbiy barkamol, yuqori empatiyaga, o‘z hissiy kechinmalarini nazorat qila oladigan, boshqalarning hissiy kechinmalarini tushuna oladigan, ijtimoiy vaziyatni tez anglaydigan, boshqalar bilan samarali muloqot qila oladigan qator psixologik sifatlariga ega bo‘lishi muhim hisoblanadi. Qayd etilgan sifatlarning ichida hissiy bilimdonlik, emotsional intellektuallik fenomenlari o‘ziga xos sanalib, u orqali harbiy xizmat sharoitida muvaffaqiyatli faoliyat olib borish mumkin. Demak, emotsional intellekt rolini harbiylik kasbi bilan bog‘lab o‘rganish dolzarb masalalardan biri ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Asosiy qism. Bugungi kunga qadar inson intellektini tushuntirish bo‘yicha bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lib, ularning aksariyati umumiy intellekt muammosiga bag‘ishlangan. Mohiyatan, umumiy intellekt o‘z mazmunida insondagi qobiliyatlar yig‘indisi, bilish jarayonlaridagi o‘ziga xos xususiyatlar, madaniyatlararo farq, ijtimoiy – demografik omillar, yashash muhitidagi shart-sharoitlar kabilar bilan ham xarakterlanadi.

Emotsional intellekt tushunchasi fanga ilk bor ilmiy asosda tadqiqotchilar Dj.Meyer hamda P.Soloveylar tomonidan kiritilgan. Ularing fikriga ko‘ra, emotsional intellekt - bu his-tuyg‘ularni ifoda etish, tushunish, tartibga solish, boshqarish hamda fikrlar va tuyg‘ularni assimilatsiya qilish jarayonidir.

Bundan tashqari, Dj.Meyer va P.Soloveylar emotsional intellekt bo‘yicha o‘ziga xos model va metodologiya ishlab chiqqan olimlar sanaladi. Keyinchalik tadqiqotchi D.Goulman o‘zining “Emotsional intellekt” nomli kitobini nashr etib, psixologiyada emotsional intellektni tadqiq etishning yangi yo‘nalishiga asos soldi. Muallif o‘z asarida, emotsional intellektni bosh miya yarim sharlari va mendal soha bilan uzviy bog‘liqligini shunday ta‘riflagan edi: “Miya yarim sharlarida qayta ishlanayotgan emotsiyalarimiz haqidagi axborotlar bu ongsiz xarakterda bo‘lib, ular qayta ishlanib bo‘lingandan so‘ng anglanadi. Boshqa insonlarning emotsional kechinmalarini tushuna olishimiz va boshqarishimiz hissiy donolik emas, bu emotsional kompetentlik tushunchasi bilan tushuntirilishi kerak”. Emotsional kompetentlik mazmunida

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

hissiy o'zini-o'zi anglash, o'zini-o'zi boshqarish, ijtimoiy munosabatlarni tushunish va boshqarish kabilar yotadi". Demak, emotsional kompetentlik o'z mazmunida his-tuyg'ularni boshqarish va tushunish, ijtimoiy munosabatlarda emotsiyalarni tartiblash kabilar ta'minlaydi [4].

I.G.Malkina Pix o'zining ekstremal vaziyatlar borasidagi asarida shunday yozadi: "Tanlagan ishga qobiliyati yo'q insonlar yoki vazifalarni chala bajaradigan kishilar, odatda, ko'proq, umidsizlik, tashvishlanish, o'ziga ishonmaslik va yashirish, tushkunlik hislarini boshdan kechiradilar [3].

Bundan tashqari, D.Goulmanning fikriga ko'ra, intellekt va emotsional intellekt alohida farqqa ega bo'lgan, bir-biriga zid bo'lmagan tushunchalar hisoblanadi. Bo'lajak harbiy ofitserlarning emotsional intellekti o'z mazmunida quyidagi psixologik komponentlarni qamrab oladi:

- o'zini-o'zi anglash;
- o'zini-o'zi boshqarish;
- voqelikni idrok qilish;
- o'zaro munosabatlar dinamikasi [1].

A.V.Nosovanning fikriga ko'ra, bo'lajak ofitserlarning o'quv va xizmat faoliyati ekstremal holatlar, kasbiy stress va boshqalarning his-tuyg'ularini idrok etish omillariga boy bo'lganligi sababli, kursantlarning bunday sharoitda faoliyat olib borishi quyidagicha amalga oshirilishi kerak [5]:

- og'ir sharoitlardagi o'quv mashg'ulotlari va standart kasbiy vazifalarni bajarish algoritmlarini tahlil qilish;

- dala mashg'ulotlari uchun kunduzgi va kechgi jangovar tayyorgarlik standartlarini ishlab chiqish;
- kursantlarni uzoq masofali yurish, tunda parashut bilan sakrashga vzvod va jangovar bo'linmalar vazifalarini bajarishda jonli otishga o'rgatish hamda antiterror tadbirlariga tez-tez qatnashtirish va hokazolar.

R.K.Kooperning ta'rificha, emotsional intellekt - bu o'z hissiy holatini boshqara olish qobiliyati sanalib, u refleksiv ko'nikmalar orqali amalga oshadi. Refleksiya esa, o'z mazmunida, o'zini va o'zgalarni anglash, baho berish, qaror qabul qilish, xulosa chiqarish kabilar bilan tavsiflanadi.

A.V.Savatayev fikricha, kursantlarni ko'proq ekstremal sharoitlarga o'rgatish ularda kuchli stresslar ta'siriga tushib qolmaslikka, favqulodda vaziyatlarga tez moslashishlariga kursantlarning emotsional intellekti katta yordam beradi [6].

T.I.Solodkova P.Solovey va J.Meerlar tomonidan yaratilgan emotsional intellekt modelini tahlil etar ekan, inson emotsional intellekti uchun zarur sanalgan, eng maqbul qobiliyat turlarini ajratib o'tadi. Ular quyidagilar:

- hissiyotlarni to'g'ri idrok etish, baholash va ifoda etish qobiliyati;
- fikrlash samaradorligini oshirish uchun his-tuyg'ularga kirish va ularni uyg'otish qobiliyati;
- hissiyotlarni, hissiy bilishni anglash qobiliyati;
- hissiyotlarni ongli ravishda tartibga solish, hissiyotlarni boshqarish;
- hissiy va intellektual rivojlanish darajasini oshirish qobiliyati.

Ushbu yondashuvga muvofiq, bizning barcha hissiy holatlarimiz hissiy xotira funksiyalari orqali amalga oshadi. Ya'ni hissiy xotiraga xos fiziologik reintegratsiya (qayta tiklash) jarayoni, o'tmish bilan bog'liq hissiy kechinmalarimizni qayta tiklashga katta yordam beradi.

Bir qancha tadqiqotlarda, emotsional intellekt insonning aql darajasi bilan bog'lash haqiqatdan holi ekanligi ta'kidlanadi. Masalan A.Adlerning ta'kidlashicha, emotsional intellekt ta'lim va mavqe kabi omillar bilan bog'liq emas, balki uni shakllantiruvchi o'ziga xos psixologik omillar mavjud. Shuningdek, insonlarning ishga yoki ta'lim muassasalariga qabul qilishda, test natijalari shaxsiy o'zini o'zi anglash va o'z-o'zini bilish uchun ahamiyatli emas, bu ichki aqlning tarkibiy qismlaridan biridir.

Darhaqiqat, emotsional intellekt uchun maxsus ta'lim olish va yuqori shart-sharoitlar shart emas.

Shu o'rinda, J.Mayer, P.Soloveylar tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt modeli mazmuniga e'tibor qaratishimiz maqsadga muvofiq sanaladi. Modelning tarkibiy qismlari quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- hissiyotlar haqidagi bilimlar;
- hissiyotlarni boshqara olish;
- hissiyotlarni anglash;
- o'zini o'zi rag'batlantira olish qobiliyati va ijtimoiy munosabatlarni yenga olish qobiliyati va hokazo

[7].

Yuqoridagi tasniflardan farqli o'laroq, D.Goulman emotsional intellektga xos bo'lgan yanada to'liq modelni taklif etadi. Ushbu modelga ko'ra, emotsional intellektning yuqori darajasi quyidagi qobiliyat turlari bilan tavsiflanadi:

- o'zini-o'zi anglash qobiliyati;
- o'zini-o'zi tartiblay olish qobiliyati;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- o‘zini-o‘zi motivatsiyalay olish qobiliyati;
- hamdardlik qobiliyati;
- ijtimoiy ko‘nikmalarga egalik qobiliyati.

A.G.Maklavovning mulohazalariga ko‘ra, kursantlarning amaliy va nazariy faoliyati doim kasbiy zo‘riqish va ekstremal vaziyatlar bilan uzviy bog‘liq. Shuning uchun kursantlarni har tomonlama boshqalarni tushinishi va idrok etishi uchun ularda psixologik, fiziologik va hissiy jihatdan muntazam tayyorlab borish maqsadga muvofiqdir [2].

Muhokamalar va natijalar. Ayrim tadqiqotlarda keltirilishicha, emotsional intellekt boshqa insonlarning his-tuyg‘ularini tushunish va ularni boshqarish qobiliyati deb ta’riflanadi. Bu yerda ichki va shaxslararo intellekt e’tirof etiladi. Garchi mazkur ikki tarkibiy qism alohida bilish jarayonlari va ko‘nikmalar bilan tushuntirilsada, ular bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir. Mazkur mulohazalar D.V.Lyusinga tegishli bo‘lib, uning fikricha, emotsional intellektga faqat kognitiv qobiliyatlar nuqtayi nazaridan bu noto‘g‘ridir, his-tuyg‘ularni tushunish va boshqarish qobiliyati shaxsning boshqa sohalariga ham tegishli hisoblanadi. Ya’ni bu yerda shaxsning individual xususiyatlari, ong sohasining tarkibiy elementlari nazarda tutiladi. Muallif emotsional intellektni kognitiv qobiliyat va shaxsiy xususiyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan ikkilamchi psixologik unsur sifatida ta’riflaydi.

Bo‘lajak ofitserning kelgusidagi xizmat faoliyatini tahlil qilish, o‘z-o‘zidan emotsional intellekt bilan bog‘liq quyidagilarni ajratib o‘tishga imkon beradi. V.A.Glebov ularni qo‘yidagicha tasniflaydi:

1. Harbiy-pedagogik yo‘nalish.
2. Mafkuraviy, siyosiy, axloqiy va intellektual fazilatlar uyg‘unligi.
3. Pedagogik optimizm.
4. Pedagogik mahorat.
5. Pedagogik yo‘naltirilgan muloqot va xulq-atvor.
6. Bo‘lg‘usi ofitser sifatida doimiy o‘zini o‘zi takomillashtirish.

Yuqorida keltirilgan tasniflar izohi lavozimdagi oliy harbiy bilim yurti boshliq shaxslar faoliyatida ham namoyon bo‘lib, ularga xos pedagogik madaniyat tarkiblari quyidagilarda aks etadi:

- bo‘ysunuvchilarni qadrlash va hurmat qilish;
- harbiy-pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanish va unda yuqori natijalarga erishish;
- bo‘linma xodimlarini o‘qitish va malakasini oshirish;
- akademik qobiliyatga ega bo‘lish, ya’ni boshqa sohalarga oid bilimlardan umumiy xabardorlik;
- yuqori darajadagi pedagogik e’tiqod (mutaxassislarni tayyorlashdagi fidoiylk).

Bu borada tadqiqotchi V.A.Suxomlinskiyning fikr-mulohazalari ahamiyatlidir. Uning fikricha mustahkam “pedagogik e’tiqod” ofitser pedagogning axloqiy yadrosidir.

Mazkur mustahkam e’tiqod orqali oliy harbiy bilim yurtlarida olib boriladigan amaliy va nazariy mashg‘ulotlarning samaradorligi, o‘quv va jamoat ishlari natijalarining muvaffaqiyati ta’minlanadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, emotsional intellektning psixologik xususiyatlarini harbiy faoliyatda tadqiq qilinishi, bugungi davr harbiy xizmatchilar oldida turgan asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, harbiy xizmatchilar ish faoliyatida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni bartaraf qilishda emotsional intellektning roli asosiy ekanligi va hissiy kechinmalarini oldindan sezishi hamda harbiy xizmatchilar faoliyati samaradorligini oshirish ehtimoli ortib boradi.

Adabiyotlar

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Даниэл Гоулман; пер. с англ. А. П. Исаевой. - М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2012. С. 57.
2. Маклаков А.Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих: дис. докт. психол. наук: 19.00.03 / А.Г. Маклаков. – СПб.: СПб ГУ, 1996. – 392 с.
3. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. – М.: Издательство “Эксмо”, 2005. С.121.
4. Мэйер Дж., П.Соловей, Д. Карузо. Эмоциональный интеллект. – М.: Институт психологии РАН, 2010. С. 92.
5. Психологическая консультация, профилактика и коррекция в работе войскового психолога. Под. ред. А.В.Носова. – М., 1992. С. 36.
6. Саватеев А.В. Психологические условия совершенствования имиджа командира курсантского подразделения. Автор, дис ... канд. психол. наук. – М., 2001. С. 24.
7. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R., Sitarenios G. Emotional intelligence as a standard intelligence // Emotion, 2001. № 1. P. 232 – 242.

Ziyodullo ELOV

Buxoro davlat universiteti
psixologiya kafedrası o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

QOBILIYATNING SHAXSI PSIXOLOGIYASIDAGI O'RNI VA DANNING-KRYUGER EFFEKTI

Maqolada shaxsning individual xususiyatlaridan biri bo'lgan qobiliyat haqida fikr yuritilib, kishilarning o'ziga nisbatan yuqori yoki past darajada baho berishining sabablari haqida aytib o'tiladi.

Kalit so'zlar: qobiliyat, Danning-Kryuger effekti, adekvat, tajribasizlik, mashq.

В статье рассматривается способность человека отражать свои способности и причины, по которым люди его более или менее ценят.

Ключевые слова: способности, эффект Даннинга-Крюгера, адекватность, неопытность, упражнения.

The article examines a person's ability to reflect his abilities and the reasons why people value him more or less.

Key words: abilities, Dunning-Kruger effect, adequacy, inexperience, exercise.

*Bilgan odam gapirmaydi,
gapirayotgan odam bilmaydi.*

Lao-Szi

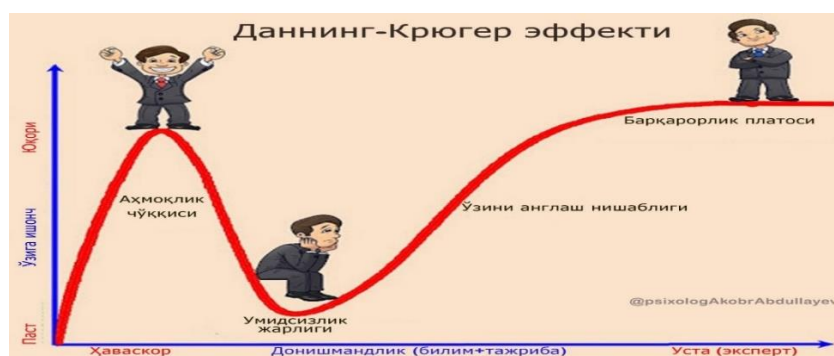
Kirish. Zamonaviy psixologiyada shaxsning individual psixologik xususiyatlaridan biri bo'lgan qobiliyat tushunchasi hali yetarli tadqiq etilmagan jarayonlardan biri hisoblanadi. Bugun qobiliyatga psixologlar, bilim, ko'nikma, malakalardan farqli o'laroq, shaxsning muayyan faoliyat yuzasidan layoqati va uning ish uddalay olishidagi subyektiv shart-sharoitlarni ifodalovchi individual-ruhiy va jismoniy xususiyati, insonning individual salohiyati, imkoniyatlari – deb ta'rif berishadi.

Asosiy qism. Qobiliyat shaxsning psixologik va fiziologik tuzilishining xususiyati sanaladi. Qobiliyat ko'nikma, malakadan farq qiladi. Qobiliyat inson tomonidan ko'nikma va malakalarning egallanishi jarayonida takomillashib boradi. Har qanday qobiliyat turi shaxsga tegishli murakkab psixologik tushunchadan tashkil topgan bo'lib, u faoliyatning talablariga mutanosib xususiyatlar tizimini o'z ichiga oladi. Shuning uchun qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zini emas, balki shaxs faoliyatining talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlashga imkoniyat beradigan xususiyatlar sintezini tushunish lozim.

Albatta, qobiliyat shaxsning u yoki bu sohadagi imkoniyatlari va uning darajasini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Negaki, kishi mehnat faoliyatining qay darajada bo'lishi va uning o'z imkoniyatlarini qanday baholashi bu qobiliyatga bog'liq.

Tajribali shaxslarga o'z imkoniyatlariga aslidagidan pastroq baho berishi yoki qobiliyatsiz shaxsning o'ziga yuqori baho berish xususiyati mavjud bo'lib, bu holat psixologiyada **Danning-Kryuger effekti** deb nomlanadi.

Mazkur holat 1999-yilda amerikalik psixologlar Djustin Kryuger va Devid Danninglar tomonidan ilmiy asoslangan. Danning-Kryuger effektiga ko'ra, tajribasi past insonlar xato xulosalar chiqarishadi hamda muvaffaqiyatsiz qaror qabul qilishadi. Ular muvaffaqiyatsizliklari noto'g'ri qarorlar va tajribasizlik natijasi ekanini anglay olishmaydi va o'zlarining yetarli bo'lmagan qobiliyatlariga ishonishadi.

1-rasm

Chindan yuqori tajribaga ega insonlar esa o'zidagi qobiliyatlarga adekvat baho berish bilan birga, o'z mahoratiga biroz shubha bilan qarashga moyil bo'ladi. Ular o'zlari bajara oladigan ish-faoliyatni boshqalar ham qunt bilan o'rgansa, oson qila oladi, deb o'ylashadi.

Tajribasizlik va bir vaqtning o'zida aqlsizlik u yoki bu sohaning asoslarini bilmaslikdan kelib chiqadi. Birgina, stol tennisida o'ynash uchun sharikni urish kerakligini bilamiz. Lekin uni qay tarzda, qanday pozitsiyada, qachon, qanday zarb bilan urish asoslaridan bexabarligimiz – **tajribasizligimiz** bu o'yinda pand beradi. Shunga qaramay, tennis sohasida tajribasiz odamlar hali biror marta o'ynab ko'rmay turib, tennis juda oson o'yin deb o'ylaydi, yaxshilab shug'ullansa, bemalol eplashiga, hatto g'olib chiqishiga haddan tashqari ishonadi.

Muhokamalar va natijalar. Ilm, fan, ta'lim, madaniyat, texnika, kommunikatsiya kabi boshqa sohalarda ham tajribasizlik, kerakli bilim-ko'nikmaga ega bo'lmaslik shu yo'nalishda bildiradigan kichik fikrimizdan to muayyan faoliyatimizgacha omadsizlik olib keladi.

Danning-Kryuger effektiga ko'ra, insonlar o'zi tajribasiz bo'lgan sohada quyidagilarga moyil bo'lishi isbotlangan:

- 1) o'z qobiliyatlarini yuqori baholashadi;
- 2) boshqalarning yuqori darajadagi qobiliyatini to'g'ri chamalay olishmaydi;
- 3) o'zlarining tajribasiz va bilimsiz ekanligini anglab yetishmaydi;
- 4) biror professional o'quv yoki treningdan o'tgach, o'qib-o'rgangach, avvalgi tajribasizligini tushunishadi. Ya'ni odamlar tajribasizlik sababligina bilmagan ishiga qo'l urib yoki tushunmagan sohasida fikr bildirib, ahmoqona vaziyatga tushishadi.

Bunday vaziyatga tushmaslik uchun esa bugun psixologlar tomonidan quyidagilar tavsiya etiladi:

Ko'proq o'qib-o'rganish va o'z ustida muntazam mashq qilib borish lozim. Bu kishi tanlagan, fikr yoki faoliyat yuritayotgan sohasida tajribali inson (professional ekspert) bo'lishiga katta yordam beradi.

Shuningdek tadqiqotda, shaxsning o'z qobiliyatlaringizga tez-tez shubha bilan qarab turishi lozimligi alohida ta'kidlangan bo'lib, bu kishining o'ziga ortiqcha baho berib, oqibatda ahmoqona vaziyatlarga tushishini oldini olishga ko'maklashadi.

Xulosa. Kishilar har doim shaxsiy tajribasining mantiqan to'g'ri baholashga yordam beradigan mezonlarni topishi va ular asosida bilim-ko'nikmalarini baholab borishlari lozim. Bu shaxsga kerakli sohadagi darajasini aniq belgilab, shunga yarasha harakat qilishiga turtki beradi.

Adabiyotlar

1. Djasting Kryuger va Devid Danning tadqiqotlari natijalari tahlili. 1997 – 1999-yil internet ma'lumotlari asosida.
2. G'oziyev E. Psixologiya. -T.: "O'qituvchi", 1994.
3. G'oziyev E. Pedagogik psixologiya asoslari. -T.: "O'qituvchi", 1998.

Olmos AVEZOVBuxoro davlat universiteti
psixologiya kafedrası dotsenti**EKSTREMAL VAZIYATLARDA OILAGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH
AMALIYOTI**

Mazkur maqolada ekstremal vaziyatlarda shaxs psixikasida yuzaga keladigan stressli vaziyatlar va ularning oldini olish, shuningdek, turli oilalarda ruhiy tushkunlikka tushgan shaxsga psixologik yordam ko'rsatish amaliyoti haqida fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: psixologik stress, stressli hodisa, vaziyatni idrok etish va javob berish usuli, stressorlar, uzoq muddatli stresslar, hissiy reaksiyalar, surunkali stressorlar, stress va kasbiy salomatlik, ta'sirning intensivligi.

В статье рассматриваются стрессовые ситуации, возникающие в психике человека в экстремальных ситуациях и способы их предотвращения, а также практика оказания психологической поддержки депрессивному человеку в разных семьях.

Ключевые слова: психологический стресс, стрессовое событие, способ восприятия ситуации и реакции на нее, стрессоры, длительные стрессы, эмоциональные реакции, хронические стрессоры, стресс и профессиональное здоровье, интенсивность воздействия.

This article discusses the stressful situations that occur in a person's psyche in extreme situations and how to prevent them, as well as the practice of providing psychological assistance to a depressed person in different families.

Key words: Psychological stress, stressful event, way of perceiving and responding to the situation, stressors, long-term stresses, emotional reactions, chronic stressors, stress and occupational health, intensity of exposure.

Kirish. Oilada har bir shaxsning tezkor vaziyat bilan bog'liq psixologik imkoniyatlariga yetarlicha baho bermay turib uning taraqqiyotiga hozirgi zamon talablariga mos natija ko'rsatishi juda mushkuldir. Tabiiyki, bu holat psixologlar, favqulodda vaziyat xodimlari zimmasiga yanada ko'proq mas'uliyat yuklaydi. Azal-azaldan oilaparvar, mehribon, mehmondo'st va insonparvar hisoblangan o'zbek xalqi uchun inson hayoti hamma narsadan ustun. Shuning uchun ham ekstremal vaziyatlarda shaxsga psixologik yordam ko'rsatish va favqulodda vaziyatlarda psixologik himoya qilish hozirgi kunda dolzarb muammo hisoblanadi.

Asosiy qism. Ko'pincha "oddiy" inson tajribasidan tashqariga chiqadigan vaziyatlar yuzaga keladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, vaziyatning ekstremalligi inson hali moslashtirilmagan va o'z sharoitlarida harakat qilishga tayyor bo'lmagan omillarni paydo qiladi. Vaziyatning ekstremallik darajasi ushbu omillarning namoyon bo'lishining kuchi, davomiyligi, yangiligi, g'ayritabiiyligi bilan belgilanadi.

Biroq ekstremal vaziyat nafaqat o'zi yoki yaqinlari uchun haqiqiy, balki obyektiv ravishda mavjud bo'lgan hayot tahdidi yoki sodir bo'layotgan narsalarga bo'lgan munosabatimiz bilan ham bog'liq. Shu sababli har bir shaxs tomonidan bir xil vaziyatni individual ravishda qabul qilish emas, ekstremal vaziyatlarga shaxsning ichki psixologik rejasi bo'lishini ta'minlash lozimdir.

Ushbu o'rinda xavf quyidagi dinamik jihat bilan tavsiflanadi:

- maqsadi biror narsaga ta'sir qiladigan xavfli manba tomonidan ta'qib qilinadi va bu faqatgina bir shaxs yoki uning jamoati xavfli manba sifatida harakat qilishi mumkin;

- obyektga xavfli obyektning ta'sir qilish jarayoni. Bunday ta'sir har doim tabiatda halokatli bo'lib, obyektga nisbatan bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Ushbu jarayon xavfli obyektning faol javobidan kelib chiqqan holda har doim o'zgaruvchan bo'ladi;

- ta'sirning natijasi ba'zi bir elementlarning yoki boshqa obyektlarning yo'qolishi, ular o'rtasidagi aloqalarni buzish, obyektning tuzilishini soddalashtirish, rivojlanish qobiliyatini yo'qotish, xavfli obyektning funksiyalarini zaiflashtirishi va uni butunlay yo'q qilishiga olib kelishi mumkin.

Xavflarni boshqarish mexanizmini aniqlash va tahlil qilish metodologik va amaliy jihatdan ikki muhim muammolarni hal qilish imkonini beradi.

Birinchidan, ular obyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimini ko'rish va tahlil qilish imkonini beradi, bu narsa obyektning xavflardan himoya qilish uchun tizim yaratish uchun juda muhimdir.

Ikkinchidan, ular aniq tasniflash tizimini ishlab chiqishga yordam beradi.

Soha mutaxassisi sifatida V.Yarochkin ijtimoiy xavf-xatarlarni quyidagi funksiyalar bo'yicha guruhlagan:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

T/p	Funksiyalar	Xususiyati
1.	Ta'sir obyektlari bo'yicha	inson, jamiyat, davlat, shuningdek, jamiyatning atrof-muhiti
2.	Ta'sir doirasiga nisbatan	ichki va tashqi
3.	Inson faoliyati sohalarida (joylarida)	iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, harbiy, madaniy, axborot, ekologik va hokazolar
4.	Ko'lami miqyosida	global, mintaqaviy, milliy, mahalliy va h.k
5.	Namoyish usullari va shakllari borasida	bayonotlar, muayyan harakatlar, kelajakda xavf tug'diruvchi va mudofaa xarakterini talab qiladigan vaziyatlar to'plami va boshqalar
6.	Manbalar va harakatlantiruvchi kuchlar bo'yicha (kelib chiqishi bo'yicha)	tabiiy, inson faoliyati (insoniy, ijtimoiy) tufayli
7.	Obyektga kutilgan ta'sir bo'yicha	kutilgan, kutilmagan; kutish yoki uzoq kechikish
8.	Huquqiy me'yorlarning amalga oshirilishidan kelib chiqqan holda	qonuniy; noqonuniy; ekstralegal
9.	Formasiga ko'ra	to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita, yopiq, shakllanmagan
10.	Vaqtga ko'ra	tez, uzoq muddatli, diskret
11.	Natijalari bo'yicha	orqaga qaytarilmaydigan, qaytariladigan, dominant, katalitik
12.	Tarkibiga ko'ra	yagona, juft, tarqoq
13.	Yangiligiga ko'ra	ehtimol (yuqori ehtimoli bor, ehtimoldagi), potentsial, real, amalga oshirilgan
14.	Sabablarga ko'ra	muntazam, tasodifiy, spontan, qasddan
15.	Predmetiga ko'ra	moddiy, ma'naviy
16.	Zarariga ko'ra	ahamiyatli, ahamiyatsiz
17.	Ta'siriga ko'ra	faol, passiv va h.k

Keng ma'noda ijtimoiy xavflardan tashqari, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, tor ma'noli ijtimoiy xavf-xatarlar, ya'ni jamiyatda keng tarqalgan va ko'plab odamlarning hayoti va sog'lig'iga xavf tug'diradigan xavflar mavjud. Ularning tashuvchilari ham turli xulq-atvorli xususiyatlarga ega bo'lganlar va turli ijtimoiy guruhlarda birlashadilar. Ijtimoiy xavf-xatarining sabablari jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda yotadi. Shu bilan birga, ijtimoiy xavf-xatarlarga olib keladigan sabablarning tortishuvli xususiyati e'tiborga olinishi lozim. Ularning asosiy sharti inson tabiatining nomutanosibligi, shuning uchun davlat hokimiyati va fuqarolik jamiyatini shakllantirishning rivojlangan tizimining mavjudligi, yetarli huquqiy tizim ijtimoiy xavflarning oldini olish va ulardan ishonchli himoya qilishning eng muhim shartidir.

Ijtimoiy xavf-xatarlarni juda ko'plab uchratishimiz mumkin. Bularga zo'ravonlikning turli shakllari kiradi: qonuniy (urushlar, qurolli to'qnashuvlar, terroristik harakatlar, isyonlar, repressiyalar va boshqalar), jinoyat (bandit, o'g'irlik, firibgarlik, charlatanizm va boshqalar) insonning aqliy va jismoniy muvozanatining buzilishi, (spirtli ichimlik, nikotin, giyohvand moddalar), o'z joniga qasd qilish va boshqalar.

Ko'rib chiqilayotgan ijtimoiy xavf-xatarlar ma'lum xususiyatlarga ko'ra tasniflanishi mumkin.

1. Shaxs individualligi bilan bog'liq:

- shaxsga ruhiy ta'sir ko'rsatish (shantaj, firibgarlik, o'g'irlik va boshqalar);
- jismoniy zo'ravonlik bilan (urushlar, qurolli to'qnashuvlar, ommaviy tartibsizliklar, talonchilik, terrorism, garovga olish va h.k.);
- inson tanasining aqliy va jismoniy holatiga (giyohvandlik, alkogolizm, chekish) salbiy ta'sir ko'rsatadigan moddalardan foydalanish bilan;
- ommaviy kasalliklar (OITS, jinsiy kasalliklar, yuqumli kasalliklar va boshqalar);
- o'z joniga qasd.

2. Tadbir shkalasi bo'yicha: mahalliy, mintaqaviy, milliy, global.

3. Yuzaga kelishi bo'yicha: tasodifiy, qasddan.

4. Yosh va jinsga ko'ra: bolalar, yoshlar, ayollar, qariyalar va boshqalar.

Insoniyatning tarixiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy xavf-xatarni e'tiborsiz qoldirish, ularni yomon boshqaruv ostiga olish ekstremal bosqichga aylanib ijtimoiy tabiatning favqulodda holatlariga aylanishga olib keladi.

Ekstremallikni belgilovchi omillar sifatida quyidagilarni ko'rib chiqish mumkin:

1. Xavf, qiyinchilik, yangilik, favqulodda vaziyatning psixologik holati bilan bog'liq turli emotsiogen ta'sirlar.
2. Kerakli ma'lumotlarning yetishmasligi yoki zid ma'lumotlarning mavjudligi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

3. Haddan tashqari ko‘p aqliy, jismoniy va hissiy stressning yuzaga kelishi.
4. Iqlim sharoitlariga salbiy ta‘sir qilish: issiqlik, sovuq, kislorod yetishmovchiligi va boshqalar.
5. Ochlik va tashnalikning mavjudligi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, ekstremal vaziyatlar inson xavfsizligining asosiy tuyg‘usini sezilarli darajada buzadi.

Favqulodda vaziyat (favqulodda holatlar) biror voqea sodir bo‘lishi, xavfli tabiiy hodisa, falokat, tabiiy yoki inson qurbonlari, inson salomatligi yoki atrof-muhitga zarar olib kelishi mumkin bo‘lgan boshqa ofatlar, muhim moddiy zarar natijasida yuzaga kelgan ma‘lum bir hududda vaziyat va inson hayoti sharoitlarini buzilishidir.

Taniqli psixolog Ivan Ognev tomonidan quyidagi tizim asosida shaxsning psixologik himoya mexanizmlari tavsiya qilinadi.

Himoya mexanizmlari

Himoya mexanizmlari	Mazmuni
Tajovuzkorlik	Individning unga past baho bergan, o‘zi haqidagi tasavvuriga ikkilanishga sababchi shaxsga bo‘lgan aks ta‘sirning namoyon etilishi.
O‘ylash	Noxush hissiyot, his-tuyg‘ularning bir obyektidan talabga muvofiq bo‘lmagan boshqa obyektga ko‘chirilishi.
Tasavvur	O‘zining hissiyoti, istak-xohishlari va xususiyatlarini o‘zi bilmagan holda boshqa kishida ko‘rishi.
Ideallashtirish	O‘zini “ideallashtirish” o‘z xatolarini, kamchiliklarini tan olmaslik.
Unutish	Shaxsning o‘zi yoqtirmagan voqealarini unutishi: odamlarning timsoli, ismi, muloqot vaqtida noxush yoqimsiz xotiralarning esga tushirilishi kabi holatlar.
Inkor etish	Individning voqea va hodisalarni adekvat tarzda idrok qilmasligi, inkor etishi va o‘zi haqidagi bilimlarini “men bu haqda hech nimani bilmasdim”, “bu meniki emas”, “menga shunday aytdilar”, “men bunday aytmagan edim” kabi bahonalar bilan ifoda etishi.
Diskreditatsiya	Xabar manbalarini past baholash “men-timsol”, “hamma gapirsa ham, sen gapirma”, “kim hakam?” kabi gaplar bilan shaxsni kamsitish va unga past baho berish.
Identifikatsiya	O‘zini boshqa odam bilan va namunali xulq-atvoriga ega guruh bilan solishtirish, o‘z xulq-atvori va munosabatini atrofdegilar bilan taqqoslab, hayot tarzini yengillashtirish.
Konversiya (o‘zgarmoq)	“Men”ligi yuqoriligini saqlab qolib o‘ziga noxush holatlarni, vaziyatlarni hazilga yo‘yadi va ijobiy muomalada bo‘ladi hamda berilgan tanbehlarni hazil tariqasida qabul qiladi.

Ushbu psixologik himoya mexanizmlarining berilishi orqali muallif shaxs xulq-atvori formalarida tashqi (atrof) muhitdan va tajovuzkorlikdan o‘zini o‘zi himoya qilish holatlarini ilmiy jihatdan tadqiq qiladi.

Shaxsning psixologik himoya mexanizmlari ayrim nizolarning subyektiv sabablariga bevosita ta‘sir etishi mumkin. Shaxsning shaxsiy yoki guruhiy ehtiyojlarini amalga oshirishga yo‘l qo‘ymaslik va shaxsiy yoki guruhiy qiziqishlarini poymol qilish kabi sabablar nizoli vaziyatlarni vujudga keltiradi. Binobarin, individning nizolarga ishtiroki, uning oldiga qo‘ygan maqsadini amalga oshirish uchun yuzaga kelgan to‘siq qay darajada xalaqit berishi bilan aniqlanadi. Subyekt o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi qanchalik muhim bo‘lsa va unga erishishni juda xohlasa, u shunchalik darajada qat‘iylik bilan o‘zaro nizoli vaziyatlarga va unga xalaqit beruvchi shaxsga qarshilik ko‘rsatadi.

Shaxsdagi o‘zini o‘zi turli xil muvaffaqiyatsizlikdan, turli xil salbiy holatlarga tushib qolishdan himoya qila olish tizimini o‘rganish, tadqiq qilish va rivojlantirish masalasi ham o‘ta muhim ahamiyat kasb etishini unutmaslik kerak bo‘ladi. Chunonchi, **oilaga psixologik xizmat ko‘rsatish** borasida o‘tkazilgan shaxs temperamentiga oid nazariy va amaliy tadqiqotlar asosida quyidagi ilmiy amaliy xulosalar yotadi:

1. Sangvinik temperament. Sangvinik odamlar bilan tezda birlashadi, quvnoq, bir faoliyat turidan ikkinchisiga osonlikcha o‘tishadi, lekin monoton ishini yoqtirmaydi. U o‘z his-tuyg‘ularini osonlikcha boshqaradi, yangi muhitda tezda o‘zlashtiradi, odamlar bilan faol aloqada bo‘ladi. Agar effektlar uzoq va monoton bo‘lsa, unda ular faollik, hayajonlanish holatini qo‘llab-quvvatlamaydilar va sangvinik odam bu

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

narsaga qiziqishni yo'qotadi, u befarqlik, zerikish, letargiya kabi ko'rinadi.

2. Flegmatik temperament. Bunday fe'l-atvorli odam sekin, xotirjam, shoshilmaydi, muvozanatli. Faoliyatida qat'iyat, tirishqoqlik, qat'iyatlilik namoyon bo'ladi. U qoida tariqasida, boshlagan ishini oxirigacha yakunlaydi. Flegmatikadagi barcha ruhiy jarayonlar go'yo sekin harakatda bo'ladi. Flegmatikaning his-tuyg'ulari tashqi tomondan zaif namoyon bo'ladi, ular odatda tushunarsizdir. Buning sababi asabiy jarayonlarning muvozanati va zaif harakatchanligi. Odamlar bilan munosabatlarda, flegmatik har doim bir tekis, xotirjam, mo'tadil, kayfiyati barqaror. Flegmatik temperamentga ega odamga chidamlilik, muloyimlik, xotirjamlikni rivojlantirish oson. Ba'zida bunday temperamentli odam mehnatga, uning atrofidagi hayotga, odamlarga va hatto o'ziga befarq munosabatda bo'lishi mumkin.

3. Xolerik temperament. Ushbu temperamentli odamlar tezkor, haddan tashqari harakatchan, muvozanatsiz, qo'zg'aluvchan, ulardagi barcha ruhiy jarayonlar tez, jadal kechadi. Asabiy faoliyatning ushbu turiga xos bo'lgan qo'zg'alishning ustunligi yaqqol namoyon bo'ladi. Xolerik temperamentli odamning his-tuyg'ulari kuchli, odatda yorqin namoyon bo'ladi, tezda paydo bo'ladi; kayfiyat ba'zan keskin o'zgaradi. Xolerikaga xos bo'lgan nomutanosiblik uning faoliyatida aniq bog'liq: u bu masalani ko'tarilish va hatto ishtiyoq bilan qabul qiladi, shu bilan birga harakatning tezkorligi va tezligini namoyish etadi, ko'tarish, qiyinchiliklarni yengish bilan ishlaydi. Ammo xolerik temperamentli odamda asabiy energiya ta'minoti ish jarayonida tezda yo'q bo'lib ketishi mumkin, shundan so'ng faollik keskin pasayishi mumkin: ko'tarilish va ishtiyoq yo'qoladi, kayfiyat keskin pasayadi.

4. Melanxolik temperament. Melanxolik psixik jarayonlar asta-sekinlik bilan davom etadi, ular kuchli tirnash xususiyati beruvchi moddalarga reaksiya bermaydi; uzoq davom etadigan va kuchli stress bu temperamentli odamlarning sekinlashishiga va keyinchalik uni to'xtatishiga olib keladi. Ishda, melanxolik odamlar odatda passiv, ko'pincha kam qiziqishadi (oxir-oqibat, qiziqish har doim kuchli asabiy taranglik bilan bog'liq). Melanxolik temperamentli odamlarda his-tuyg'ular va hissiy holatlar asta-sekin paydo bo'ladi, ammo chuqurligi, buyuk kuchi va davomiyliги bilan farq qiladi. Tashqi tomondan bu barcha tajribalar juda zaif ifodalangan bo'lsa-da, melanxoliklar osongina himoyasiz, xafagarchilik va qayg'uqa toqat qilish qiyin. Melanxolik temperament vakillari izolyatsiya va yolg'izlikka moyil, notanish, yangi odamlar bilan muloqot qilishdan qochishadi, ko'pincha xijolat tortishadi va ekstremal sharoitda o'zini juda noqulay his qiladi.

Muhokamalar va natijalar. Respublikamizda olib borilayotgan islohotlarning barchasi, eng avvalo, inson shaxsi va uning manfaatlarini himoya qilishga, qolaversa, har bir oila a'zosining ijtimoiy-psixologik taraqqiyotini ta'minlashga qaratilgan.

Respublikada qo'lga kiritilgan natijalariga tayangan holda, mamlakatimizda hozirgi zamon ilg'or psixologiyasi yutuqlarini hayotga tadbiiq etish zaruriyatini hisobga olib, shaxslardagi psixologik himoya jarayoni bilan bog'liq holatlarni to'g'ri tushunish, tadqiq qilish va uning bugungi yoshlarimizni tarbiyalash ishidagi ulushini oshirishga qaratilgan quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqilmoqda.

1. Bugun respublikamizda faoliyat yuritayotgan favqulodda vaziyat xodimlari, yong'in xavfsizligi xodimlari va ekstremal holatlarga tushib qolgan shaxslar bilan hamkorlikda zarur bo'lgan ishlar dasturini tuzishlari va shu dasturga mos psixologik himoya jarayonini o'rganishga qaratilgan tadbirlarni belgilashlari zarur.

2. Respublikamizda faoliyat olib borayotgan psixologlarga psixologik xizmat talablarini o'rganishi, tahlil qilish va tadqiq qilishning mahsuli o'laroq, psixologik xizmatning ish mazmunini tashkil etuvchi "Nizom"ga qo'shimcha ravishda amaliyotchi – psixologlar bajarishi lozim bo'lgan quyidagi vazifalar tavsiya etilmoqda:

- faoliyat va individual imkoniyatlar o'rtasidagi adekvatlikning qay darajada tarkib toptirilayotganligini aniqlash; har bir shaxsdagi mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli bajarish bilan bog'liq individual uslubni aniqlash; mehnat faoliyati jarayonida har bir shaxsning o'zini o'zi muvaffaqiyatli idora qilishning ta'minlanishi bilan bog'liq me'yoriy hissiy faollik ko'rsatkichlarini aniqlash imkoniyatlari yaratilmoqda;

- ota – onalar, tezkor xizmat xodimlari o'rtasida psixologik himoya imkoniyatlari va istiqbollari xususida maxsus tushuntirish ishlarini olib borish talab etiladi;

- har bir shaxs uchun xarakterli bo'lgan faoliyatdan qoniqishga nisbatan psixologik himoya ierarxiyasining qaror toptirilishiga xizmat qiluvchi, rivojlantiruvchi korreksion ishlar rejasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish kerak bo'ladi;

- har bir shaxsning psixologik himoya imkoniyatlaridan kelib chiqib, mehnat faoliyati talablarini bajarish bilan bog'liq muvaffaqiyatlarga erishish, ayni paytda, turli xil muvaffaqiyatsizliklarga uchramaslik uchun tegishli maslahatlar berib borish bilan birga, mazkur shaxsning faoliyatga nisbatan muvaffaqiyatli individual uslubni rivojlantirish uchun tegishli shart-sharoit yaratilishini ta'minlovchi tavsiyalar ishlab

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. O'ylaymizki, mazkur vazifalarning muntazam ravishda amalga oshirilishi psixologik himoya samaradorligini ta'minlashda, ayni paytda, shaxsdagi psixologik himoya omillarini tadqiq qilish bilan bog'liq ekstremal vaziyatlarda psixologik xizmat samaradorligini taqozo etadi.

Demak, ekstremal vaziyatlarda shaxsni o'rganish va unga psixologik ta'sir qilish mexanizmlaridan xabardor bo'lish har bir amaliyotchi psixologdan juda katta mahorat talab etadi.

Adabiyotlar

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. -М., 2015.
2. Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. - Worth Publishers. 2010. -910 p.
3. Barotov Sh.R. Psixologik xizmat: Magistrlar uchun darslik. -T.: "Navro'z", 2018. -344 b.
4. Avezov O.R. va boshq. Shaxs psixologiyasi. –Buxoro: "Durdona", 2019.
5. Кокс Т. Стресс. Пер. с англ. -М.: "Медицина", 1981.
6. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. Пер. с англ. -М.: "Медицина", 1960.

Muyassar MAHMUDOVASamarqand davlat chet tillar
instituti professori,
pedagogika fanlari doktori**OILAVIY ZIDDIYATLARNI BOSHQARISH VA BARTARAF ETISH**

Ushbu maqolada oilaviy ziddiyatlarni boshqarish va bartaraf etish usullari, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: oila, oilaviy ziddiyatlar, ziddiyatning mazmuni, shaxslararo ziddiyatlar, oilaviy tojarolar.

В данной статье рассматриваются вопросы управления и разрешения семейных конфликтов, подготовки молодежи к семейной жизни.

Ключевые слова: семья, семейные конфликты, содержание конфликта, межличностные конфликты, семейные непонимание.

This article examines the management and resolution of family conflicts, preparing young people for family life.

Key words: family, family conflicts, the content of the conflict, interpersonal conflicts, family misunderstandings.

Kirish. Oilani muqaddas dargoh sifatida e'zozlash va qadrlash o'zbek millatining azaliy qadriyatlaridan sanaladi. Oilaviy qadriyatni farzand ongiga singdirish tarbiyaning bosh maqsadi va talablaridan sanaladi.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash davlat ahamiyatiga molik vazifalardan biri hisoblanib, mazkur vazifa o'zining yangicha mohiyatini namoyon qilayotgan bo'lib uning mazmuni kundan-kun o'zgarib, moddiy ta'minlangan, ma'naviy qo'llab quvvatlangan davlat siyosati orqali amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda yoshlarni har tomonlama jamiyat hayotiga tayyorlash masalalari davlat istiqbol rivojlanish strategiyasining muhim jabhalaridan biri sifatida talqin qilinadi hamda fuqarolarning kelgusi zahirasini bunyod etishning asosi deb tan olinadi.

Asosiy qism. Yoshlarni oilaga tayyorlash tushunchasining bizning mamlakatimizga xos bo'lgan milliy xususiyatlari ham mavjud. Ular sirasiga – oilaga bo'lgan muqaddas munosabat, oilada diniy bag'rikenglik tamoyillarining tarbiya qilinishi, oilaga sadoqat, oilada ijtimoiy, moliyaviy, iqtisodiy vazifalar taqsimoti va uning an'anaviylik negiziga qurilishi, oilada yetakchilik, oilaviy urf-odatlar va marosimlari tartibi, oilaning ijtimoiy vazifalari kabilar kiritiladi. Ammo shu bilan birga bugungi zamon, ayniqsa, mamlakatimizda fuqarolik jamiyati rivoji hamda demokratik davlat qurilishi oilaning an'anaviy vazifalari qatoriga yangicha tamoyillar asosida shakllantirilgan bir qator yangi vazifalarni yuklamoqda. Ular sirasiga milliy g'oya va milliy mafkura, demokratik qadriyatlar va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga asoslangan, umumbashariy va milliy tafakkur asosidagi dunyoqarashni shakllantirish, "Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari" g'oyasini oilada tarbiyalash, yot mafkuralar ta'siridan yoshlar tafakkurini asrab avaylash va mazkur g'oyalarning asl mohiyatini to'g'ri tushuntirish, mafkuraviy uyg'oqlik va sezgirlik talablari alohida ahamiyat kasb etadi. Mafkuraviy ogohlisiz bugungi kunda oilaviy tarbiya tushunchasini tasavvur etib bo'lmaydi.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash mavzusi mustaqillik yillarida pedagogik ta'lim va pedagogik fanlar tarkibidan mustahkam o'rin egallab, rivojlanib bordi. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash mavzusi eng ahamiyatli mavzulardan sanalib, mazkur masala bugungi kunda keng qamrovli tarmoqlangan tizimlarning amaliy va nazariy bilimlar majmuasini o'z tarkibida mujassam etadi. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash faoliyati bir necha bosqichlar uzviyligidan iborat bo'lib, uning amaliyoti nafaqat yoshlarning o'spirinlik davrini, balki talabalik davrlarini ham qamrab olishni talab etadi. Bugungi kunda yoshlarni oilaviy turmushga tayyorlashning huquqiy, tibbiy, psixologik, jinsiy gender, diniy va ma'rifiy, mafkuraviy, shaxs madaniyati, ziddiyatlar yechimi, jismoniy tarbiya va sport, uy-ro'zg'or tutish, kiyinish odobi, oila an'analari, bolalar tarbiyasi, moliyaviy, iqtisodiy, oila nufuzi va ijtimoiy mavqeyi kabi yo'nalishlar mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos ko'pqirrali va ahamiyatlidir.

Ammo ko'pchilik holatlarda farzandni oilaviy hayotga tayyorlashda obyektiv va amaliy, ya'ni bugungi hayotimizda keng uchrab turayotgan holatlar tahlili emas, balki ko'proq nazariy masalalarga o'rin beriladi. Oilaviy tarbiya bilan oila a'zolari, uning ichida bosh tarbiyachi sifatida ota onalar, maktab hamda fuqarolik jamiyati instituti (NNT, televedenie, radio, internet) kabilar u yoki bu darajada shug'ullanadi. Ammo ular tarkibida ham oilaviy hayotga mustaqil kirmagan yoshlar uchun amaliy bilim, malaka va ko'nikmalardan ko'ra, nazariy, umumlashgan, aynan o'zbek oilasi muhiti uchun xos bo'lgan axborotlarni topish mushkul

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

kechadi. Shunga ko'ra, o'zbek oilasi va o'zbek oilasidagi ziddiyatli o'rinlarni qanday boshqarish mumkinligiga doir bilimlarni egallash ahamiyat kasb etadi.

Hech bir inson o'z hayotida ziddiyatlarsiz yashashi mumkin emas. Ziddiyatlar inson hayotining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Har bir inson hayotida u yoki bu darajadagi turli ziddiyatlar bo'lib turadi. Ammo yuqorida sanalgan hech bir ijtimoiy va pedagogik institut (oila, maktab, fuqarolik jamiyati) yoshlarni ziddiyatlar yechimini qanday ta'minlash mumkinligiga oid bilim, malaka va ko'nikmalarni o'rgatmaydi. Shunga ko'ra, yoshlarda oilaviy ziddiyatlar, ular mohiyati, mazmuni, kelib chiqish sabablari va ularni yengib o'tish malakalariga doir bilimlar yetarli mavjud emas.

Muhokamalar va natijalar. Biz tadqiqotimiz doirasida yoshlarda oilaviy ziddiyatlarga doir bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirishga doir quyidagi ziddiyatlarni boshqarish tartiblarini taklif etamiz.

Oilaviy ziddiyatlarni yechimga olib kelish uchun quyidagi amallardan to'liq foydalanish zarur:

1. Ziddiyatning vujudga kelganini, uning mavjudligini tan olish va uni o'rganish. Ziddiyatni tan olish ziddiyatga nisbatan tashqaridan munosabat bildirishga imkon yaratadi. Buning oqibatida ziddiyatga asos bo'lgan muammoni ko'rish imkoniyati tug'iladi. Muammoni ko'rishni boshlash uning yechimga yo'naltirilgan eng birinchi qadam hisoblanadi.

2. Ziddiyatga tortilgan oila a'zolari, bevosita ziddiyat ishtirokchilari hamda ziddiyatga aloqador bo'lmagan, ammo mana shu oila manfaatlarini hurmat qilgan insonlarning ziddiyat to'g'risidagi xolis fikr mulohazalarini o'rganish.

3. Ziddiyatning asl mazmuni, nima sababdan kelib chiqqanligini aniqlash. Ziddiyatning shaxslararo ziddiyat ekanligi yoki tomonlararo ziddiyat ekanligini belgilash. Shuningdek, oiladagi osoyishtalikni buzishga, oilaga o'z salbiy ta'sirini o'tkazishga, tinch va osuda hayot jarayonining buzilishiga sabab bo'layotgan odam mavjudligi yoki yo'qligini aniqlash. Umuman ziddiyat vaziyatining subyektiv va obyektiv kelib chiqish sabablarini o'rganish. Obyektiv sabablar mavjudligi aniqlansa, ularning oldini olish choralarini ko'rish imkoniyatini yaratadi.

4. Ziddiyat yechimini rejalashtirish, ziddiyat yechimini topish bo'yicha turli alternativ usullar, yo'llar va ssenariylarni ishlab chiqish. Ziddiyatning qanday rivojlanib va o'sib borishi mumkinligini aniqlash. Ziddiyatning o'sib ketmasligi oldini olish choralarini ko'rish.

5. Ziddiyat yechim jarayoniga barcha oila a'zolarini jalb qilishga harakat qilish. Ko'pchilik hollarda birgalikda ziddiyat mazmuni, uning kelib chiqishi va uning yechimini topish bo'yicha chora-tadbirlarni belgilash yo'nalishida hamkorlik va birgalikda ishlashning o'zi vaziyatni yumshatishga, tomonlarni yangidan bir-biriga yaqinlashtirishga xizmat qiladi.

6. Muammoni ochiq muhokamaga qo'yish, har bir insonning fikr va qarashlarining samimiy bayon qilinishiga erishish, qarashlardagi plyuralizmga erishish, ziddiyat yechimi bo'yicha har bir tomon qarashlarining ifodalanishini yo'lga qo'yish oiladagi turli keskinliklar, mavhumlik, gina-qudrat, g'iybat, xafagarchilik, fikrlarning ichda qolib ketishi, g'alamislik, fitna, intriga, bo'hton va aniq bo'lmagan ma'lumotlar tarqalishining oldini oladi.

7. Oiladagi diqqatni ziddiyatning mazmuni, muammoni mohiyatini anglashga qaratish va yo'naltirish yaxshi natijalar beradi. Chunki ziddiyat – bu oilaviy hayotning yoki oiladagi faoliyat jarayonining oxiri emas. Oila a'zolari mazkur ziddiyatdan so'ng ham birgalikda, hamkorlikda ishlashi lozim. Hayotda esa turli ziddiyatlar bo'lishi mumkin. Oilaviy ziddiyat hayotning tugashi emas, yangi mazmunda oilaviy hayotning qayta tiklanishi jarayonidir.

8. Shuna ko'ra, oilaviy ziddiyatga hayot jarayonini yaxshilash uchun vujudga kelgan yangi vaziyat, hayot darajasi va ish unumdorligini oshirish imkoniyati, insonlararo yangi munosabatlarni o'rnatish jarayoni sifatida qarash o'rinlidir.

9. Ziddiyat oilada yuzaga kelganda ham, jamoada yuzaga kelganda ham, oddiy va tabiiy hayot jarayoni bo'lib qolaveradi. Ziddiyat ko'pincha oilada vujudga kelgan notabiiy va nizoli holatning yangi mazmunda qayta shakllantirilishi uchun katta imkoniyat beradi. Ziddiyat kelib chiqishidan so'ng vujudga kelgan yangi vaziyat aynan yangi qarorlar uchun yo'l ochib beradi. Yig'ilib qolgan muammolarni yuzaga chiqaradi. Ular yechimini topishga butun oila a'zolarini yo'naltiradi.

10. Ziddiyat oiladagi muammoni yorqin va aniq ko'rish, uni his qilish va uni yechimini topish orqali, yangi ilg'or va taraqqiyot tamoyillarini belgilab olish uchun shart-sharoitlar yaratadi. Bu holat – ziddiyat mazmunida yashiringan uning yaratuvchanlik imkoniyatlarini ko'rsatadi. Agar oilada ziddiyatlarga nisbatan "status" siyosati emas, bunyodkorlik siyosati va falsafasi o'rnatilgan bo'lsa, oila a'zolari ichida o'zaro hamkorlik, hamjihatlikda munosabatlarni aniqlab olish malakalari mavjud bo'ladi. Bu esa har qanday ziddiyatli o'rin asosida hamkorlikda qaror qabul qilinishi uchun asos yaratadi, ziddiyat yechimi doirasida qabul qilingan qarorlarning bajarilishini ta'minlash va ziddiyat vaziyatini hamkorlikda qabul qilingan yechimga olib kelish ziddiyatning tugaganligini bildiradi. Har bir tomonning amallari aniq, o'zaro

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

muvofiglashgan, bir-birini to'ldirgan, adolatli va oddiy bo'lishi taqozo etiladi. Yechimni o'z vaqtida topish ziddiyatning kuchayib ketmasligini ta'minlaydi.

11. Ziddiyat vaziyat bo'yicha belgilangan qaror va xulosalarning o'z vaqtida joriy etilishini ta'minlash tomonlarda qoniqqanlik hissiyotini kelirib chiqaradi. Ammo ziddiyat vaziyatda bir marta qaror qabul qilib, qaror qabul qilingandan so'ng ziddiyat o'z-o'zicha yechiladi, deb o'ylash noto'g'ridir. Ziddiyat yechimi bilan aloqador bo'lgan qarorlarning amaliyotda bajarilishigina ziddiyatning haqiqiy yechimi bo'la oladi.

12. Oilaviy mojarolarda tomonlardan quyidagi amallarga rioya qilish taqozo etiladi: dimog'dorlik, o'zini katta tutish, boshqalarni behurmat qilishdan saqlanish, bergan va'dalar ustida turish, o'z fiklaridan o'zgacha bo'lgan qarashlarga e'tibor, ularni yoqtirmasa ham, ularni anglashga sayi-harakat qilish, boshqalar fikrini inkor etmaslik, fikr bildirgan kishilarni ta'qib ostiga olmaslik; oila a'zolari huquqlarini cheklashning mumkin emasligi; inson nafsoniyatini pastga uradigan tanqid bilan shug'ullanmaslik; oila a'zolari orasiga ataylab g'alva va nifoq solib qo'yish mumkin emas; xodimlarni guruh-guruh qilib, ular o'rtasidagi nizolarni keltirib chiqarish; mulohazakor, muloyim, takallufli, tavozeli bo'lish, birovning dilini og'ritmaslik.

Xulosa. Har bir inson o'z hayotida ziddiyatlarsiz yashashi mumkin emas. Shunga ko'ra, yoshlar oilaviy ziddiyatlar, ular mohiyatini, mazmunini, kelib chiqish sabablari va ularni yengib o'tish malakasiga ega bo'lsalar, ular mustaqil hayotda qiynalmaydilar.

Adabiyotlar

1. Suyarova Gulmira Sirliboyevna. Oilaviy ziddiyatlar va oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro muloqot madaniyati. –Samarqand, 2012.
2. <https://fayllar.org/3-topshiriq-bajardi-318-18-gruh-talabasi.html?page=2>.
3. <https://livadiya-resort.ru/uz/primer-realnyi-semeinyi-konflikt-konflikty-v-seme/>.
4. <https://azkurs.org/mavzu-oilaviy-nizolar-psixologiyasi-ajralish-uning-sabab-va-oq.html>.

Azamat NAZAROVO'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
din psixologiyasi va pedagogika
kafedrası o'qituvchisi**BOSHQARUV QARORLARINI QABUL QILISHNING PSIXOLOGIK MODELARI VA
TEXNOLOGIYALARI**

Mazkur maqolada boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishning tashkiliy va ijtimoiy-psixologik jihatlari aniqlangan. Boshqaruv qarori konsepsiyasining mohiyati, uning asosiy xususiyatlari va amalga oshirish bosqichlari ochib beriladi. Boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish jarayonida menejerning shaxsiy fazilatlarini va ishbilarmonlik xatti-harakatlari xususiyatlarining ahamiyati asoslari berilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, personal, menedjer, shaxsning individual xususiyatlari, menejment, qaror qabul qilish, boshqaruv qarorlari, ongli tanlov, determinizm, indeterminizm.

В статье определены организационные и социально-психологические аспекты выработки управленческих решений. Разъясняется сущность концепции управленческого решения, его основные особенности и этапы реализации. В процессе выработки управленческих решений излагаются основы важности личных качеств руководителя и особенности делового поведения.

Ключевые слова: человек, персонал, менеджер, индивидуальные характеристики, управление, принятие решений, управленческие решения, осознанный выбор, детерминизм, индетерминизм.

This article identifies the organizational and socio-psychological aspects of the development of management decisions. The essence of the concept of management decision, its main features and stages of implementation are explained. In the process of developing management decisions, the basics of the importance of the personal qualities of the manager and the characteristics of business behavior are given.

Key words: person, staff, manager, individual characteristics, management, decision making, management decisions, conscious choice, determinism, indeterminism.

Kirish. Bugungi kunda ro'y berayotgan ijtimoiy hodisalar insoniyat tafakkurida o'z aksini topadi. Fan ham ijtimoiy ong shakli sifatida o'z zamonasiga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Shu ma'noda hozirgi zamon psixologiya fani rivojida keskin burilishlar sodir bo'lmoqda. Muayyan davrgacha nazariy masalalarga asosiy e'tiborni qaratib kelgan psixologiya bugungi kunda qator amaliy vazifalarni hal etish sari qadam qo'ydi. Bunday vazifalar, oxir oqibat insoniyat manfaati odamlarga qulayliklar yaratish yo'lidagi xayrli ishlarni amalga oshirish bilan bog'liq. O'zbekiston Respublikasining bugungi tarixi demokratik davlatni shakllantirishga asoslangan. Mamlakat ijtimoiy hayotining barcha sohalarida demokratik islohotlarni talab etadigan jarayonda xalqning ana shu muhim jarayonda faol ishtirok etishi muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston mustaqil davlat sifatida bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida, iqtisodiy munosabatlar, mulkchilikning yangi shakli vujudga kelgan vaqtda boshqaruv tizimini o'z milliy taraqqiyotiga mos ravishda o'zgartirib kelmoqda. "Boshqaruv tizimining samaradorligini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish, qarorlarni tayyorlash va qabul qilish sifatini sezilarli darajada oshirish, ularning ijrosi ustidan nazoratning ta'sirchan mexanizmini joriy etish" boshqaruv tizimini isloh qilishning asosiy yo'nalishi deb tan olindi.

Asosiy qism. Ma'lumki, tashkilotni boshqarishning asosiy jihatlaridan biri, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ular ijrosini ta'minlashdir. Boshqaruv qarori tashkilotdagi biron obyektini ko'zlangan maqsadga muvofiq ravishda bir holatdan ikkinchi holatga keltirish bilan ifodalanadi. Shuning uchun ham boshqaruv qarorlari tashkilotning istiqbolini, taraqqiyotini belgilovchi asosiy ijtimoiy-psixologik, iqtisodiy omillardan biri hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, ijtimoiy-iqtisodiy fan yo'nalishlarida boshqaruvda qaror qabul qilish, qabul qilingan qarorlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy tadqiq etishga harakat qilinmoqda.

Boshqarishda qaror qabul qilish modellari, texnologiyalari va uning ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hamda "Qarorlar qabul qilish" atamasi ilk bor XX asrning 30-yillarida amerikalik olimlar Ch.Bernard, E.Stin va boshqlar tomonidan qo'llanilgan. Ular ijtimoiy va tashkiliy jarayonlarni nomarkazlashtirishni ta'riflashda ushbu atamadan foydalanishgan. XX asrning 60-yillarida mazkur nazariya G.Saymon va D.Marchlar tomonidan rivojlantirildi. Hozirgi kunda iqtisod, sotsiologiya, siyosatshunoslik, ijtimoiy psixologiya sohalarida ijtimoiy jarayonlarni modellashtirish nazariyasi doirasida ushbu nazariyaning turli yo'nalishlari ishlab chiqilmokda [1, 3, 4, 9].

Manbalardan ma'lum bo'lishicha, davlat qarorlarini oqilona va maqsadga muvofiq ravishda qabul qilish masalasi uyg'onish davri mutafakkirlari (N.Makiavelli, J.Boden va boshqalar) va ma'rifatparvarlar (T.Gobbs, B.Spinoza, J.J.Russo va boshqalar) tomonidan izchil o'rganilgan. Jumladan, davlat qarorlarini

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

turlarga ajratib, N.Makiavelli va T.Gobbs hukmdorlarning maslahatchilari va ularning maslahatlari haqida fikr yuritadi. B.Spinoza va J.J.Russo vakillik organlari hamda xalq yig'inlarida ovoz berishning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qiladi, J.Boden esa qaror qabul qilishda sotsial sharoitni hisobga olish zaruratiga to'xtaladi. Mazkur mualliflarning fikrlari hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan [10, 11].

A.I.Solovyovning "Siyosatshunoslik, siyosiy nazariya, siyosiy texnologiyalar", V.I.Knorringning "Boshqaruv nazariyasi, amaliyoti va san'ati", D.P.Zerkin va V.G.Ignatovlarning "Davlat boshqaruvi nazariyasi asoslari", G.V.Pushkarevaning "Siyosiy menejment", mahalliy olimlarimizdan E.G'.G'oziyev "Menejment psixologiyasi", I.Maxmudovning "Boshqaruv psixologiyasi", A.Nazarovning "Menejment va marketing psixologiyasi" nomli qo'llanmalarida boshqaruv sohasida boshqaruv qarorlari qabul qilish jarayonining mohiyati va xususiyatlari ochib berilgan [1, 5, 7, 8].

Ma'lumki, muammoli vaziyatlarda qarorlar qabul qilishning samaradorligi ko'p jihatdan qaror qabul qiluvchining shaxs va individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Shundan kelib chiqib, biz oliy ta'lim tizimi boshqaruv xodimlarining shaxs va individual-psixologik xususiyatlarini (temperament, xarakter, munosabatlar) o'rganishga harakat qildik. Buning uchun biz tadqiqotimizda A.Kettelning "16 omilli shaxs xususiyatlarini o'rganish so'rovnoma"dan foydalandik. So'rovnoma 16 omillardan iborat. Jumladan: shaxsga xos va ijtimoiy shakllangan xususiyatlar: odamovilik - kirishuvchanlik; intellekt salohiyati; hissiy beqarorlik - hissiy barqarorlik; bo'ysinuvchanlik - dominantlik; bosiqlik - ekspressivlik; hissiyotga berilish - xulqni kuchli nazorat qilish; uyatchanlik - dadillik; qattiqqo'llik - ko'ngilchanglik; ishonuvchanlik - shubhalanuvchanlik; amaliyotchilik - ijodkorlik; cho'rtkesarlik - diplomatlik; o'ziga ishonganlik - xavotirga moyillik; konservatizm - radikalizm; mustaqillik - qaramlik; o'zini nazorat qilishning past-yuqoriligi; stressga moyillik.

Muhokamalar va natijalar. Tadqiqotimizda boshqaruv qarorlarini qabul qiluvchi rahbar shaxsi xususiyatlarini aniqlash bo'yicha R.Kettel metodikasi natijalariga ko'ra, oliy ta'lim tizimi boshqaruv faoliyatida qaror qabul qiluvchilarning shaxs xususiyatlari orasida qarorlar qabul qilish samaradorligini oshirishda ishtirok etadigan bir qator jihatlar aniqlandi:

1. A-omili. Rahbarning "Odamovilik – muloqotga kirishuvchanlik" xususiyati uning faoliyatga tayyorgalik jarayonining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Respondentlarning aynan ushbu xususiyati "dadillik" bilan (4,92) ijobiy bog'lanish hosil qildi. Boshqaruvchilik va qarorlar qabul qilish jarayonida muloqotga kirishuvchanlik xususiyatining o'sishi (6,47) ularning qo'l ostidagilar va ish yuzasidan muloqotga kirishuvchilar bilan bevosita ishlash jarayonida dadillik va jur'atning o'sishiga sabab bo'lishi mumkinligi kuzatilmoqda.

2. V – omili. "Intellekt" ko'rsatkichining oliy ta'lim tizimida boshqaruv faoliyati bilan shug'ullanuvchi xodimlarida pastligi (3,46) faoliyat davomida "hissiy beqarorlik"ning o'sishiga sabab bo'lishi (5,21), "intelekt" ko'rsatkichining oshishi esa o'zaro munosabatlarda dominantlik xususiyatini ortishiga xizmat qiladi. "Intelekt" ko'rsatkichining oshishi o'z o'rnida boshqaruvchida dadillik xususiyatining shakllanishini ishonchli ichki aloqadorlikda ko'rishimiz mumkin. Intellekt darajasining pasayishi muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishda samaradorlik darajasining pasayiga olib kelishi mumkin (1-jadval).

1-jadval. R.Kettel testi bo'yicha respondentlarda shaxs xususiyatlarining namoyon bo'lishi (foizda)

Omillar	Shaxsga xos va ijtimoiy shakllangan xususiyatlari	Ko'rsatkichlar	
		Past	Yuqori
MD (testning aniqlik darajasi)	To'g'ri yoki yolg'onga moyil	46,7	53,3
A	Odamovilik - kirishuvchanlik	4,92	6,47
B	Intellekt salohiyati	3,46	5,21
C	Hissiy beqaror - hissiy barqarorlik	6,92	6,96
E	Bo'ysinuvchanlik – dominantlik	6,89	7,22
F	Bosiqlik – ekspressivlik	6,68	7,10
G	Hissiyotga berilish – xulqning kuchli nazorati	8,46	6,61
H	Uyatchanlik – dadillik	5,98	7,19
I	Qattiqqo'llik – ko'ngilchanglik	6,84	6,49
L	Ishonuvchanlik – shubhalanuvchanlik	8,50	5,08
M	Amaliyotchilik – ijodkorlik	4,76	4,26
N	Cho'rtkesarlik – diplomatlik	4,88	5,14
O	O'ziga ishonganlik – xavotirga moyillik	6,56	7,74
Q₁	Konservatizm – radikalizm	5,86	6,30

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Q ₂	Mustaqillik – qaramlik	3,86	4,18
Q ₃	O‘zini nazorat qilish past - yuqori	5,63	6,52
Q ₄	Stressga moyillik yuqori - past	9,80	7,53
	Jami:	100%	100%

3. **C – omili.** Hissiy beqarorlik amaliy faoliyatdagi shubhalanuvchanlikning ortishi boshqaruvchilarning hissiyotlarga berilishiga (6,92) sababchi ekanligini hamda muayyan boshqaruvchilik faoliyati vazifalarni bajarishda va qarorlar qabul qilishda qaramlik xususiyati ko‘rsatkichining ortishiga, o‘zini nazorat qilish xususiyatining pasayishiga sabab bo‘lar ekan. Hissiy barqarorlik o‘z xatti-harakatlarini kuchli nazorat qilish xususiyatini shakllantirish ehtimolini namoyon qiladi (6,96).

4. **E – omili.** Bo‘ysinuvchanlik – dominantlik xususiyatining ortishi (6,89-7,22) o‘zaro munosabtlarda “diplomatiya” ko‘rsatkichining ortishida aks etar ekan.

5. **F – omili.** Bosiqlik-ekspressivlik F (6,68-7,10%) xususiyati respondentlarni g‘ayrat, umumiy xatti-harakatlarining ko‘rinishlarini xarakterlagan holda, ularda xavotirga moyillik va rigidlik xususiyatlarining mavjudligi haqida axborot berdi.

6. **E – omili.** Shaxsning o‘z xatti-harakatlariga ishonch (6,56-7,22), mustaqillik hamda yetakchilik xususiyatlariga talab qo‘ygan holda ushbu xususiyatlardan iborat ekanligini tasdiqlash bilan bir qatorda ularni vaziyat va holat ta‘siriga bo‘ysinuvchan, o‘ziga ishonch hissining kamligiga ishora qiladi.

7. **N – omili.** Cho‘rtkesarlik diplomatiya xususiyati ayrim boshqaruv faoliyati bilan shug‘ullanuvchilarda (5,14-4,88%) hissiyotlarni ochiq namoyon qilish, o‘zaro munosabatlarga kirishishning qiyinligi, insonlarning ichki olamini tushinishdagi ojizlik, qo‘pollik xususiyatlarining kuchli rivojlanganligiga ishora qiladi.

8. **Q₄ – omili.** Stressga moyillik omili shaxsni stressga chidamlilik xususiyati – Q₄ (9,80-7,53) ning ko‘rsatkichi respondentlarda zo‘riqish alomatlarini mavjudligini tasdiqladi.

9. **M – omili.** Faoliyat jarayonidagi **amaliylik.** M xususiyatini tahlil qilishga xizmat qiladigan (4,26-4,76) omili natijalari respondentlarda voqea holatlarni abstraktlashtirish, aniq vaziyat va realikdan qochish, zavq-shavqqa beriluvchanlik alomatlari mavjudligidan dalolat berdi.

10. **Q₁ – omili.** Konservatizm-radikallik - (5,86-6,30) boshqaruvchida egiluvchanlik xususiyatining pastligi, biror holat yoki vaziyatga berilishning kuchliligiga ishora qildi.

11. **Q₂ – omili.** Respondentlarda **mustaqillik darajasini** (4,18-34,83%) o‘zida ifodalagan holda ushbu ko‘rsatkich jamoaga qaramlikning yuqoriligini ko‘rsatdi.

12. **Q₃ – omili.** **O‘z xatti-harakatlarni nazorat qilish** - (6,52-54,53%) ko‘rsatkichi respondentlardagi ichki konformlikning pastligi, belgilangan ijtimoiy va qonuniy talablarni amalga oshirishdagi mas‘uliyatsizlikdan dalolat beradi.

Shaxs xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida biz boshqaruv faoliyati bilan shug‘ullanuvchi xodimlar faoliyatida salmoqli ahamiyatga ega bo‘lgan omillarning ko‘rsatkichlarini (A, B, C, L, M, N, O, Q₁, Q₄) o‘rtadan biroz past ekanligini kuzatdik. Shaxs xususiyatlarining rivojlanganlik ko‘rsatkichlarini bunday tarzda namoyon bo‘lishi, boshqaruv faoliyati bilan shug‘ullanuvchilarda faoliyatga doir muhim xususiyatlarning shakllanishiga o‘z ta‘sirini o‘tkazibgina qolmasdan, balki kelajakda bu sohada mahoratga erishishga ham to‘sqinlik qilish mumkin degan xulosani shakllantiradi. Qolaversa, boshqaruvchilik faoliyati bilan shug‘ullanuvchilarda muayyan faoliyatlarda ikkilanish, ikki xil fikr birligi, aniq yo‘nalish ola bilish xususiyati yaxshi darajada emasligi holati kuzatildi. Shuningdek, boshqaruvchilik faoliyati bilan shug‘ullanuvchilarning bir qismida hissiy omillarga tolerantlikning pastligi, o‘ziga ishonmaslik, tez hayajonlanish, asabiylikka moyillik asab tizimi kuchsizlar ham uchrab turishligi kuzatildi. Bundaylarning faoliyatlarini tahlil qilganimizda ularning shaxslararo munosabatlarida kelishmovchilik, tortishuvlar ko‘p kuzatilishi ko‘zga tashlandi. Tabiiyki, ular jamoadoshlari, kasbdoshlari va boshqa insonlar davrasida yakkalanib qolish, o‘z yaqinlari va sirdoshlariga ega bo‘lmaslik holatlariga boshqalarga qaraganda ko‘proq duch kelishadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, ta‘kidlash mumkinki, boshqaruvchilik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi rahbarlar shaxsiga xos bo‘lgan individual-psixologik xususiyatlar ularning shaxslararo munosabatlar tizimiga, boshqaruvchilik faoliyati samaradorlik darajasining oshishiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Xulosa. Boshqaruv qarorlari qabul qilish jarayonining takomillashtirish istiqbollari bugungi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylanib bormoqda. Davlat va jamiyat boshqaruvi demokratik tamoyillar, hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti fonuniyatlari asosida rivojlangani sari boshqaruv qarorlari ushbu qonuniyatlarga mos tarzda ishlab chiqishini taqozo etadi, bu o‘z o‘rnida boshqaruv samaradorligiga erishish imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, boshqaruv qarorlarining o‘ziga xos jihatlarni aniqlash, uni takomillashtirish va bu sohada zamonaviy rahbar kadrlar tayyorlash, ularda oqilona boshqaruv qarori qabul qilishga doir ko‘nikma va malakani shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Yuqoridagilardan kelib chiqib, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda quyidagi ijtimoiy-psixologik jihatlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir deb o'ylaymiz:

1. Qaror qabul qilish jarayonining psixologik jihatini bilish mavjud bosqichlarni yanada samarali amalga oshirish imkonini beradi. To'g'ri qaror qabul qilish va uni samarali joriy etish uchun rahbar psixologik jihatdan ham muayyan mezonlarga rioya qilishi kerak.

2. Mamlakatimizning yangilanish bosqichida islohotlarni jadallashtirishga asos bo'la oladigan boshqaruv qarorlari qabul qilish yo'lidagi izlanishlar, tadqiqotlar, ilmiy tekshirish ishlarini (psixologik va pedagogik jihatdan ham ilmiy izlanishlarni) olib borishni yo'lga qo'yish lozim.

3. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayoni nazariy bilimlarni ijodiy tasavvurga va oldindan ko'ra bilish qobiliyati bilan uyg'unlashtirib, tadbqiqiy texnologiyalarni amaliy ko'nikma va malakalar bilan mutanosibligini ta'minlashni yo'lga qo'yish.

4. Tajriba va kuzatuv natijalarining ko'rsatishicha, boshqaruvchilik faoliyati bilan shug'ullanuvchilarning bir qismida hissiy omillarga tolerantlikning pastligi, o'ziga ishonmaslik, tez hayajonlanish, asabiylikka moyillik asab tizimi kuchsizlar ham uchrab turishligi kuzatildi. Bundaylarda o'z-o'ziga nisbatan ishonch, ijtimoiy va psixologik faollikni oshirish talab etiladi.

5. Qaror qabul qilish jarayonida o'rganilayotgan obyektlarga nisbatan rahbarlar kreativ ko'nikmalar, ya'ni bilimlarni bevosita borliqdan olish, nostandart vaziyatlarda muammoni hal etishning harakat usullari va evristik metodlarini tanlay bilishi qabul qilinayotgan qarorning muvaffaqiyatini ta'minlashda ishtirok etadi.

6. Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda qator ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni: demografik, milliy tarkibning etnopsixologik xususiyatlarini hisobga olish, ma'lum qadriyatlarga ega bo'lgan kishilarning muayyan ijtimoiy-psixologik ongini hisobga olish, qarorlar qabul qilishda boshqaruvchining kasbiy mahorati, ijtimoiylashuv darajasi, tafakkur xususiyatlari va rahbar xodimlarda inson omiliga e'tiborni qaratish psixologiyasini shakllantirish va boshqalarni inobatga olish lozim.

7. Har qanday darajadagi rahbar o'z huquq va burchlarini, mas'uliyat va javobgarligini tasavvur qilish kerak. Shuningdek, rahbar boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ularni ijro etishga doir demokratik va milliy etnopsixologik qadriyatlarga xos bo'lgan boshqaruv malakalari va ko'nikmalarini egallagan bo'lishi lozim.

8. Qaror qabul qilishda inson omili yuqori o'rinda turar ekan, bu jarayonning asosiy ishtirokchilari, ya'ni qaror qabul qiluvchi (rahbar) va mutaxassislarning (xodimlar, ekspertlar) professionalizm darajasini o'stirish, bunga shart-sharoit yaratish va uni rag'batlantirish maqsadga muvofiq.

9. Jamoadagi psixologik muhitning ishga ijobiy ta'sirini nazarda tutib, unga e'tiborni kuchaytirish va mutaxassis psixologlarni jalb etish. Boshqacha aytganda, boshqaruv qarorlarining ijtimoiy-psixologik jihatlarini O'zbekiston va jahon tajaribasini taqqoslagan holda o'rganish va bu sohada ilmiy tadqiqot ishlari ko'lamini kengaytirish.

10. Qaror qabul qilishda shaxsning xarakter va temperament xususiyatlarining o'rni va ta'siri yaqqol ko'zga tashlanadi.

Adabiyotlar

1. Abduraxmonov U.F. va boshqalar. Personalni boshqarish. -T.: "Sharq", 1998.
2. Бирман Л. А. Управленческие решения. Учеб.пособие. -М.: "Дело", 2008.
3. Вертакова Ю.В., Козьева И.А., Кузбожев Э.Н. Управленческие решения: разработка и выбор. -М.: "Кнорус", 2009.
4. Ларичев О.И. Теория и методы принятия решений. Учебник. -М.: "Логос", 2000.
5. Maxmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. -T.: "UUNAKS- PRINT", 2006.
6. Nazarov A.S. Menejment va marketing psixologiyasi. -T.: "Innovatsion-Ziyo", 2020.
7. Назаров А. Психологические особенности руководителей, влияющие на принятие управленческих решений // Молодой ученый. – 2019. – №. 44. – С. 298-300.
8. Смирнов Э.А. Управленческие решения. -М.: "Инфра-М.", 2001.
9. Kindon J.W. Agendas, Alternatives and Public Copyright, 2014.
10. Lasswell H. Power and Personaliti. -New York, 2009.
11. Nazarov A. S. Psychological analysis of levels of administration of management decisions // Вопросы экономики и управления. – №. 3. – С. 1-5. -К., 2020.

Ho‘jageldi ALIMOV

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
din psixologiyasi va pedagogika kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi

TASAVVUF AHLIGA VA ASARLARIGA TO‘LAQONLI YONDASHUV

Ushbu maqolada tasavvuf ta’limotini o‘rganishga nisbatan bo‘lgan yondashuvlar, sof materialistik yondashuvning yetarli emasligi, idealistik yondashuvni ham inobatga olish zarurligi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, yondashuv, materialistik yondashuv, idealistik yondashuv, aqidaviy masalalar, psixologik yechim, metodologiya.

В этой статье речь идёт о подходах в отношении изучения теории и практики “тасаввуф”, недостаточности только материалистического подхода, необходимости иметь в виду идеалистического подхода.

Ключевые слова: тасаввуф, подход, материалистический подход, идеалистический подход, вопросы акид, психологическое решение, методология.

This article deals with the approaches to the study of the theory and practice of tasawwuf, the insufficiency of only the materialistic approach, the need to keep in mind the idealistic approach.

Key words: tasawwuf, approach, materialistic approach, idealistic approach, acoid questions, psychological solution, methodology.

Kirish. Sharq mutafakkirlarining, tasavvuf ahli tomonidan yozilgan asarlarini psixologik tahlil qilishda ikki xil yondashuvni kuzatsak bo‘ladi: materialistik va idealistik. Ulardan foydalangan holda qilinadigan tahlil, albatta, ijobiy natijalar beradi. Biroq keyingi paytlarda qator sof materialistik tahlillar amalga oshirilmoqdaki, uning natijasida bir yoqlamalikka yo‘l qo‘yilmoqda. Quyida shunga bir qancha misollar keltiramiz.

Asosiy qism. Faqat materialistik yondashuv orqali tadqiqot o‘tkazilsa, mutafakkirlarimizning falsafiy-psixologik qarashlari shu darajada soddalashtiriladi, hatto, masalan, Abu Ali ibn Sinoday e’tiqoddagi, islomdagi zotlar dahriy darajasiga tushirib qo‘yilishi mumkin. Misol keltiramiz. A.A.Xismatulinning “So‘fiylik” deb nomlangan kitobi 2003-yilda Sankt-Peterburgda chop etildi. So‘fiylikka, umuman islom diniga, sof materialistik yondoshgan muallif Muhammad alayhissalomga payg‘ambarlik maqomi berilishini quyidagicha sharhlaydi: “Payg‘ambarlikka chaqiriq motivatsiyasi, uning hayotga tatbiq etilishi sababi, bir tomondan, Muhammadning merosxo‘rga ega bo‘lishdek tabiiy istagi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mazkur merosxo‘rning (yoki merosxo‘rlarning) bolalikda vafot etib ketganligidadir” [7, 28]. Payg‘ambarlik maqomatini agar Yaratuvchi yo‘q deyilgan holdagina shunday tushuntirish mumkin.

Boshqa misol. Kim Shilin tomonidan yozilgan va 2007-yilda chop etilgan “Rus so‘fiylari: Yangi insoniyat va kelajak obrazi” degan kitobda Marks, V. Solovyov, F.Dostoyevskiy, Vernadskiy, Pushkinlar Muso, Iso va Muhammad kabi ulug‘ payg‘ambarlar darajasiga qo‘yiladi. Mazkur xulosalar ham masalaga materialistik yondashuvning natijasi hisoblanadi [8]. Yoki yana bir misol. V.Irvingning “Жизн Мухаммеда. Книга о пророке” degan kitobiga M.B. Piotrovskiy so‘ngso‘z yozgan. Unda u shunday deb yozadi: “Iloh bilan payg‘ambarning “muloqoti” ekstatik trans holatida sodir bo‘lgan. Bu holatning psixologik tabiati hali ilmiy jihatdan tushuntirib berilmagan. Shu bilan birga shaxsiy g‘oyalarning tashqaridan kelayotgandek tasavvur etilishi hodisasi psixologlar tomonidan yetarli darajada aniq qayd etilgan va bunga turli xil sivilizatsiyalarning mistik tajribasida ko‘plab misollar mavjud” [5, 285]. E’tibor qilinsa, M.B.Piotrovskiy vahiyni ekstatik trans holati bilan tushuntirmoqda. Bunday talqin vahiylar hodisasiga sof materialistik yondashilgandagina yuzaga kelishi mumkin.

Nemis olimasi Annemarie Shimmel o‘zining “Jonon mening jonimda” kitobida shunday deb yozadi: “O‘g‘il farzand tug‘ilganligini xursandchilik bilan ma’lum qilish, qiz tug‘ilganida esa hafsalsasi pir bo‘lib, ruhi tushib, “ha, qiz ko‘rdik” deb aytilish ko‘pgina qavmlarda o‘ziga xos odat tusiga kirib qolgan. Shu sababdan, Islom avliyolari mo‘jiza ko‘rsatib, yangi tug‘ilgan qiz bolani o‘g‘il bolaga aylantirib berishgan” [6, 64]. Bu endi hammasidan oshib tushgan. Agar shunday bo‘lganda edi, olamni o‘g‘il bolalar bosib ketgan bo‘larmidi. Bunday gapni tasavvufdan xabari bo‘lmagan kishigina yozishi mumkin. Birinchidan, mo‘jizani Alloh taolo payg‘ambarlari vositasida ko‘rsatadi, avliyolar emas. Avliyolar Allohning inoyati bilan karomat ko‘rsatishgan, xolos. Shunda ham bunday ishni qilishmagan. Ikkinchidan, olima nimaga va qanday manbaga asoslanib bu gapni aytganligini bilib bo‘lmaydi. Fikrimizga ko‘ra, bu uning shaxsiy fikridir.

O.B.Frolova o‘zining “Неизвестные рукописные трактаты первой половины XVIII века, посвященные Ибн Араби и его философии” maqolasida ispan olimi A.G.Palensianing monografiyasidagi

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

ma'lumotga tayanib shunday yozadi: "Uning (Ibn Arabiyning – X.A.) tushlariga o'zida xristian payg'ambari Ilyos va muqaddas Georgiyning xususiyatlarini mujassamlashtirgan payg'ambar Xizr kirar edi" [2, 24]. Bu ma'lumotni o'qib ensangiz qotadi. Nahotki Xizr alayhissalom muqaddas Georgiyga o'xshasa?!

Budapesht universitetining professori I.Goldsiger o'zining "Islom haqida ma'ruzalar" risolasida materialistik kayfiyatdagi quyidagi holatni kuzatsa bo'ladi: "Etnografik sharoitdan tashqari aziz-avliyolarga sig'inishga psixologik ehtiyoj ham yordam beradi: kundalik turmushi bilan bog'liq xilma-xil tashvishlarga va xohishlarga ega bo'lgan oddiy dindor bilan Olloh o'rtasida o'tib bo'lmas katta masofa bor – uni nima bilandir to'ldirish ehtiyoji juda katta. Uni shunday vositachi kuchlar bilan to'ldirmoq kerakki, bu kuchlarga oddiy dindorning ishonchi bo'lsin, hamma odamlardan, zamin-u osmondan yuqorida, hududsiz yuksaklikda o'tiruvchi Ollohdan ko'ra ana shu vositachi kuch dindorga yaqinroq bo'lmog'i, uning aqliga sig'mog'i lozim. Xalq Ollohnin butun koinotning hukmdori sifatida tan oladi va undan qo'rqadi. Olloh koinotdagi eng ulkan, eng ulug' voqea-hodisalarni boshqaradi. Shundoq bo'lgach, u tor doiradagi odamlarning yoki ayrim olingan bitta shaxsning mayda-chuyda ehtiyojlari bilan shug'illana olmaydi-da! Bunaqa fikrni hayolga ham keltirib bo'lmaydi" [3, 14].

"Sinergetika: mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo'lishi" kitobidagi quyidagi chiqarilgan xulosalar ham masalaga bir yoqlama va o'ta materialistik chiqarilgan xulosadir: "...tasavvuf ilmining bilimdoni G'azzoliy ta'limotida yangi davr falsafiy va psixologiyasiga muhim hissa qo'shgan Z.Freyd – psixoanalizi aks etgan edi" [4, 188]. Qanday qilib tavhidga asoslangan tasavvuf ta'limotida ateistik ta'limot hisoblangan psixoanaliz aks etishi mumkin!? Keyin paydo bo'lgan ta'limot qanday qilib o'zidan oldingisini o'zida aks ettirishi mumkin? Bu xulosa ham tasavvufni o'rganishda tegishli metodologik tamoyillarning ishlab chiqilmaganligi sababli chiqarilayapti. Ko'rib turganigizdek, islom Sharqi mutafakkirlarining psixologik qarashlarini tadqiq qilishda sof materialistik yondashuv fan uchun noto'g'ri, hatto bir qadar xavfli xulosalar yasashiga olib kelar ekan. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, alohida olingan fan sohalari uchun alohida maxsus metodologik yondashuv zarurati ko'zga tashlanib turibdi. Aniqroq qilib aytganda, ongning turli xil darajalarini tadqiq qilishning metodini ishlab chiqish uchun ham metodologik yo'l ochilishi lozim. Bu haqda pokistonlik mashhur shoir va faylasuf Muhammad Iqbol shunday deb yozadi: "Hatto Ibn Xaldun ko'rsatilgan darajalarni (ong darajalari – X.A.) tadqiq qilish uchun samarali ilmiy metodga bo'lgan ehtiyojni his qilgan. Hozirgi zamon psixologiyasi yaqindagina shunday metodning zarurligini anglab yetdi, biroq shu paytgacha ongning mistik darajalari xarakterli xususiyatlarini kashf etish bo'yicha yanada ilgarilab keta olmadi" [1, 101].

Xulosa. Nihoyat, muammoni ko'rsatish bilan birga biz o'z taklifimizni bermoqchimiz. Birinchidan, biz ilmiy psixologik tadqiqotlarda materialistik yondashuvdan voz kechishni targ'ib qilayotganimiz yo'q. Aksincha, mazkur yondashuv ham ayrim o'rinlarda, ayniqsa tabiiy fanlarda zarur bo'ladi. Ikkinchidan, islom Sharqi tafakkuri namunalarini sof idealistik yondashuv yordamida tadqiq qilish zarur degan fikrni singdirmoqchi ham emasmiz. Idealistik yondashuvni esa o'z o'rnida ilohiylik prinsipi orqali amalga oshirish mumkin. Bizningcha, masalaga o'rtadan kelib chiqqan holda yondashsak maqsadga muvofiq bo'lardi. Xuddi inson ruh va tanadan tashkil topganidek materialistik-idealistik yondashuvni ham o'zaro hamkorlikdagi yondashuv sifatida qo'llasa bo'ladi. Ularni bir-biriga qarshi qo'ymasdan, har bir qismga alohida vazifa yuklab, tadqiqotlarda foydalanish yuqorida zikr qilingan holatlarning kelib chiqishining oldini olgan bo'lardi.

Adabiyotlar

1. Мухаммад И. Реконструкция религиозной мысли в исламе. – М.: "Восточная литература", 2002. – 200 с.
2. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: "Наука" Главная редакция восточной литературы, 1989. – 341 с.
3. Goldsiger I. Islom haqida ma'ruzalar // Tarj.: O.Sharafiddinov. – T.: "Akademiya", 2001. – 46 bet.
4. Sinergetika: mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo'lishi. (Mas'ul muharrir: prof. Karimov B.R.). – T.: "Navro'z" nashriyoti, 2017. – 360 bet.
5. Пиотровский Б.М. Послесловие. – В кн.: Ирвинг В. Жизнь Мухаммеда. Книга о пророке. – Алма-Ата: "Жазуши", 1990. – 304 bet.
6. Shimmel Annamarie. Jonon mening jonimda. Islom olamida xotin-qizlar siymosi. – T.: "Sharq" nashriyot – matbaa konserni, 1999. – 173 b.
7. Хисматулин А.А. Суфизм. – СПб.: "Азбука-классика"; Петербургское Востоковедение", 2003.
8. Шилин Ким. Русские суфии: Новое человечество и образ будущего. – М.: "Беловодье и др.", 2007. – 96 с.

Nargiza G'AYIBOVA

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
din psixologiyasi va pedagogika kafedrası katta o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'SMIRNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI SHAKLLANISHIDA SIBLING MAQOMINING O'RNI

Kalit so'zlar: oila, psixologik xizmat, oilaviy munosabatlar, oilaviy maslahat, tizimli va strategik yo'nalish, eklektik yo'nalish, psixodinamik yo'nalish.

Maqola oilaga psixologik xizmat ko'rsatish masalasiga bag'ishlangan bo'lib, unda oilaga psixologik maslahat berishning o'ziga xosligi va oilaga tizimli yondashuvning xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, oila psixokorreksiyasidagi asosiy yo'nalishlarning muhim jihatlari keltirilgan.

Ключевые слова: семья, психологическая служба, семейные отношения, семейное консультирование, системное и стратегическое направление, эклектическое направление, психодинамическое направление.

Статья посвящена проблеме психологической помощи семье, в которой дается информация об особенностях психологического консультирования семьи и описывается особенность системного подхода, как одно из направлений семейного консультирования. Также обозначены основные направления семейной психокоррекции.

The article is devoted to the problem of psychological assistance to the family, which provides information about the features of psychological counseling of a family and describes the features of a systematic approach as one of the areas of family counseling. The main directions of family psychocorrection are also indicated.

Key words: family, psychological service, family relations, family counseling, systemic and strategic direction, eclectic direction, psychodynamic direction.

Kirish. Oilaviy munosabatlarning shaxs shakllanishiga beqiyos ta'sirini anglagan holda bugungi kunda jahonda oila muammolari zamonaviy jamiyatning asosiy muammolari sifatida qaralmoqda. Bu esa o'z navbatida, mamlakatimizda ham oilaga psixologik xizmat ko'rsatish masalalariga alohida yondashuvni taqazo etmoqda. Oilaviy maslahat va korreksion ishlar oilaga psixologik xizmat ko'rsatishning asosiy yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Asosiy qism. Oilaviy maslahatning rivojlanishi o'ziga xos tarixga ega bo'lib, quyidagilar eng muhim omillarni: 1940-yillarda psixoanalizning shaxs bolaligida ota-ona va farzandlar munosabatlari tahlili sifatidagi oilalar bilan ishlash shaklidan birgalikdagi er-xotinlar terapiyasi shakliga o'tishi; N.Akkerman tomonidan tizimli yondashuvning ishlab chiqila boshlanishi; J.Boulbi tomonidan yaqinlik nazariyasining yaratilishi; oilalar bilan ishlashga diagnostika va terapiyaning bixevioristik uslublarining keng tarqalishi hamda V.Satir tomonidan birgalikdagi oilaviy psixoterapiyaning yaratilishini alohida ta'kidlash lozim.

Ma'lumki, psixologik konsultatsiya yoki maslahat aksariyat hollarda dialog ko'rinishga ega bo'lib, o'ziga xos vaziyatlarda mijoz ongi va shaxsida psixologik yangi tuzilmalarning shakllanishiga asos bo'luvchi shaxslararo munosabat va o'zaro bir-biriga ta'sir ko'rsatishning modellarini yaratish imkonini beradi. Maslahat berishda ham psixologik xizmatning boshqa yo'nalishlari kabi markaziy va muhim jihat terapevtik aloqa vositasida amalga oshiriladigan psixolog va mijoz o'rtasidagi muloqot muammoni o'rganish, uni bartaraf etish yo'llarini izlashda yordam ko'rsatish hisoblanadi. Psixolog mijozga muammoli vaziyatda yo'nalishni belgilab olishini, muammoni obyektlashtirishni, vaziyatni tahlil qilishni, ehtimoliy yechimlar "doirasi"ni rejalashtirishni tashkil etish uchun sharoit yaratadi. Qaror qabul qilish va uning amalga oshishi uchun javobgarlik mijozning alohida huquqi hisoblanadi hamda uning shaxs sifatida rivojlanishiga, oilasining, yaqinlarining hayotida barqaror o'rin topishiga yordam beradi.

Oilaviy konsultatsiyaning muhim ijtimoiy vazifasi individual konsultatsiya singari murakkab hayotiy vaziyatda oilaga psixologik yordam berish hisoblanadi. Uning belgilari: bolalardagi dezadaptatsiya va bola taraqqiyotidagi nuqsonlar, er-xotin o'rtasidagi kelishmovchiliklar, oilaning sotsium (mikro va makro) bilan o'zaro nomuvofiq munosabati, oila a'zolaridan birining shaxsiy muammolari va oiladagi inqirozlar kabilar hisoblanadi. Konsultatsiya jarayoniga zarur bo'lganda muassasalar, jumladan: oilalarni psixologik-ijtimoiy-pedagogik qo'llab-quvvatlash markazlari, ta'lim tizimi muassasalari, ijtimoiy soha tarmoqlari, boshqaruv va ma'muriy muassasalar va boshqa bevosita oilalar bilan ishlovchi mutaxassislar jalb etilishi mumkin.

Umuman olganda, oilaviy konsultatsiyaning asosiy vazifalari quyidagicha:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- nikoh, shu jumladan, turmush o'rtoqni tanlash va nikohdan o'tish masalalarida psixologik maslahatlar berish;
- er-xotinlik munosabatlari borasidagi maslahatlar (diagnostika, konsultatsiya, profilaktika);
- ajrashish jarayonlarida oilaga psixologik yordam ko'rsatish;
- ota-ona va farzand munosabatlari bo'yicha maslahatlar berish (diagnostika, profilaktika va moslashtirish);
- farzandlikka olish va farzandlikka olingan bolalarni tarbiyalash masalalarida psixologik yordam ko'rsatish;
- homiladorlik va tug'ish jarayonida psixologik yordam (perinatal psixologik maslahatlar);
- ota-ona bo'lishga tayyorlanish jarayonida psixologik yordam;
- turmush o'rtog'ining xiyonati bilan bog'liq masalalarida psixologik maslahatlar berish;
- oiladagi zo'ravonlik holatlarida psixologik maslahat berish.

Demak, oilaviy konsultatsiyaning maqsad, vazifa, shakl va uslublari oilaviy munosabatlarning qaysi sohasi hamda oila hayot siklining qaysi bosqichida ekanligiga (nikohdan o'tish masalalarida, er-xotinlik munosabatlari borasida, farzandlar va ota-onalar munosabatlari) qarab farq qiladi. Shunday ekan, oilaviy konsultatsiya maqsadlari rivojlantirish, o'zgartirish, profilaktika, moslashtirish kabilarni nazarda tutishi mumkin. Rivojlantirish maqsadlari oila hayotini tashkil etish va rivojlantirish sohalaridagi resurslarining taraqqiyot imkoniyati bilan bog'liq bo'ladi. Psixologik faoliyat natijasida oilaning normativ va nonormativ muammo va masalalarini hal qilishdagi kompetentligi oshishiga erishiladi. O'zgartiruvchi maqsadlar oilaning rolli tuzilmasini optimallashtirishni, uning birdamligini hamda nikohdan qanoat hosil qilishi darajasini oshirishni, shaxslararo kommunikatsiyani yaxshilashni nazarda tutadi. Profilaktika maqsadlari oilada frustratsion bag'rikenglikning o'sishi bilan, moslashtirish esa oiladagi muammo, qiyinchilik va nizolarni muvaffaqiyatli hal etish, yangi sharoitlarga adaptatsiya masalalari bilan bog'liqdir. Ta'kidlash lozimki, yuqorida qayd etilgan barcha maqsadlarni alohida ajratib ko'rsatish faqat ilmiy abstraksiya darajasidagina izohlanishi mumkin. Hayotda, psixologik konsultatsiya jarayonida esa psixolog ham, mijoz ham mazkur muammolar ustida birgalikda, yaxlit tarzda ishlashi lozim bo'ladi. Shu bilan birga, oilaviy maslahat berish bo'yicha turli nazariy yondashuv va maktablar o'z diqqatlarini turlicha maqsadlarga qaratishlarini ham qayd etib o'tish lozim. Masalan, bixevioristik yondashuvda mijozning xulq-atvorini moslashtirish masalalariga, yangi xulq-atvor modellarini yaratish vazifalariga e'tibor qaratiladi. Gumanistik yondashuvda esa mijozning shaxs sifatida o'sishi va o'zini o'zi rivojlantirishi, oilaviy konsultatsiya jarayonida esa – butun oila hamkorlik markaziga chiqadi.

Muhokamalar va natijalar. Oilaviy konsultatsiya berishda oilaning tizim sifatida rivojlanishi masalalari, uning rolli tuzilmalarining o'ziga xosliklari va oila funksiyalarining bajarilishi xususiyatlariga katta e'tibor qaratiladi. Oilaga tizimli va strategik yondashuvda ayni vaziyatga e'tibor qaratiladi, "shu yerda va hozir" tamoyiliga amal qilinadi. Psixologning asosiy vazifasi muammo sabablarini aniqlash hisoblanmaydi, chunki muammolarning mavjudligi ayni paytda sodir bo'layotgan o'zaro munosabatlar tizimida aks etib turipti, shu bois ularni o'zgartirish talab etiladi.

Oila bilan psixokorreksion ishlash yo'nalishlari umuman olganda 3 asosiy yo'nalishga bo'linadi, bular quyidagilardir:

1. Psixodinamik yo'nalish.
2. Tizimli va strategik yo'nalish.
3. Eklektik yo'nalish.

Psixodinamik yo'nalishda asosiy e'tibor oila va uning a'zolari tarixiga, ularning anglanmagan orzu-istaklariga, psixologik muammolari va uni hal qilish yo'llariga qaratiladi. Vaqt ko'p sarflansada, ammo natija samarali bo'ladi. Psixoterapiyada ushbu yo'nalish chuqur ichki psixologik tahlilga-psixozanalizga asoslanadi. Ushbu yo'nalish doirasiga xos mazmunga ega turli oqimlar va ilmiy maktablar yaratilgan. Ammo barcha psixodinamik yo'nalish oqimlarini ongsiz psixik jarayonlar haqidagi tasavvurlar va ularni tahlil qilishdagi psixoterapevtik usullar birlashtirib turadi.

Tizimli va strategik yo'nalish. Bir tomondan, shaxsning oiladagi shaxslararo munosabatlar xarakteriga, o'zaro birgalikdagi faoliyat turlariga, tarbiya usullari, muomala tarziga qaratilsa, ikkinchi tomondan har bir oila a'zolarining shaxs xususiyatlariga e'tibor qaratilib, ikkala tomonning aloqadorligi o'rganiladi. Oila yaxlit bir tizim deb qaralib, uning shakllanishi va mustahkamligiga ta'sir qiluvchi tagtizimlariga (avlodlar, er-xotin munosabatlari, farzandlar o'zaro munosabatlari, ota bilan o'g'il, ona bilan qiz va boshqa oilaviy munosabatlarga) ham e'tibor qaratiladi. Har bir individ bir vaqtning o'zida turli tagtizimlarga aloqadorligi e'tibordan chetda qolmasligi lozim bo'ladi.

Bu yondashuvda korreksion ishlar quyidagi bosqichlarda olib boriladi:

1. Oila va oilaviy munosabatlar diagnostikasi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

2. Oilaviy nizolarni bartaraf etish.
3. Qayta ishlash bosqichi.
4. Qo'llab-quvvatlash bosqichi.

Eklektik yo'nalishda ish yurituvchi mutaxassislar oila bilan korreksion ishlashda turli psixologik yo'nalish usullaridan foydalanishadi, jumladan guruhiiy diskussiya, rolli o'yinlar, xulq-atvor ko'rinishlari yuzasidan uyga topshiriq, munosabatlar tahlili va interpretatsiyasi va hokazo. Bugungi kunda ko'pgina psixologlar oila bilan ishlashda eklektik yo'nalishda faoliyat olib borishadi.

Xulosa. Oilaviy psixolog qaysi yo'nalishda ish olib bormasin, uning asosiy maqsadi oila mustahkamligi va farovonligini ta'minlash hisoblanadi. Bunda mutaxassis oila imkoniyatlarini hisobga olgan holda maqbul yo'nalishni to'g'ri tanlashi oilaga psixologik xizmat ko'rsatish samaradorligini belgilaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, oilaviy konsultatsiyaning samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil bu – barcha oila a'zolarining muammoni hal etish yo'llarini topish uchun birgalikda ishlashga, o'zini rivojlantirish va mos ravishda o'zgartirishga tayyorligi hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учеб. пос. – М.: “Гардарики”, 2005. – 320 с.
2. Karimova V. Oila psixologiyasi: Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik. – T.: “Fan va texnologiya”, 2008. – 152 b.
3. Осипова А.А. Общая психокоррекция. -М.: “СФЕРА”, 2002.- 510 с.
4. G'ayibova N.A. Sibling maqomi va uning o'smir shaxslararo munosabatlariga ta'siri. Monografiya. – T.: “Im-ziyo-zakovat”, 2020. – 114 b.
5. Шнайдер Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов.2-е изд. -М.: “Академический проект”, 2006. – 768 с.

Alisher JABBOR

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
din psixologiyasi va pedagogika
kafedrası tayanch doktoranti

DINIY MA'LUMOTLARNI TUSHUNISH XUSUSIYATLARI SHAXS KOGNITIV DIFFERENSATSIYA MEZONI SIFATIDA

Mazkur maqolada diniy ma'lumotlarni tushunish xususiyatlari shaxs kognitiv differensatsiya mezoni sifatida o'rganilgan. Diniy ma'lumotlarni tushunish va idrok etishning o'ziga xos jihatlari talqin etilgan. Diniy ma'lumotlarni idrok etish kognitiv yo'nalish tadqiqotchilari orqali ochib berilgan hamda diniy ma'lumotlarni tushunishga ta'sir qiluvchi psixologik omillar ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: diniy ma'lumotlar, kognitiv yo'nalish, psixologik xususiyat, shaxs, idrok etish, tushunish.

В данной статье особенности понимания религиозной информации исследуются как критерий когнитивной дифференциации личности. Интерпретируются конкретные аспекты понимания и понимания религиозной информации. Восприятие религиозной информации было выявлено когнитивными исследователями, а также проанализировано влияние психологических факторов, влияющих на понимание религиозной информации.

Ключевые слова: религиозная информация, когнитивная ориентация, психологическая черта, личность, восприятие, понимание.

In this article, the characteristics of understanding religious information are studied as a criterion of cognitive differentiation of the individual. Specific aspects of understanding and comprehending religious information are interpreted. The perception of religious information has been revealed by cognitive researchers and the influence of psychological factors influencing the understanding of religious information has been analyzed.

Key words: religious information, cognitive orientation, psychological trait, personality, perception, comprehension.

Kirish. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda shaxsning diniy ma'lumotlarni tushunish jihatlari bilan bog'liq tadqiqot ishlari din psixologiyasida amalga oshirilayotgan shu turdagi tadqiqotlarni yanada boyitishga xizmat qiladi. Diniy ma'lumotlarni tushunishni shaxsning kognitiv uslublari bilan bog'liq ravishda tadqiq etilishi bugungi kundagi kognitiv yondashuvning ilmiy-amaliy imkoniyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Globallashuv sharoitida diniy soha rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini din psixologiyasi doirasida tadqiq etish muhim nazariy va amaliy ahamiyatli jihatlarni qamrab oladi. Diniy ma'lumotlarni tushunishda kognitiv uslublarining o'zmi tezkorlik, to'g'ri idrok etish va konstruktiv ravishda tahlil eta olish o'z navbatida din psixologiyasi sohasining shiddat bilan rivojlanishiga keng yo'l ochmoqda. Biroq shunday bo'lsa-da, hozirgi davrda noto'g'ri diniy axborotlarni idrok etish umumbashariy ahamiyatga molik jiddiy muammolarning chuqurlashib borayotgani bilan ham o'ziga xos jihatga yega bo'lib, millatlararo, va dinlararo ziddiyatlarga jiddiy to'siqlar bo'lib kelmoqda.

Asosiy qism. Din ma'lumotlarni idrok etishning psixologik jihatlari rivojlanayotganligi, qator davlatlarda amalga oshirilayotgan amaliy tadqiqotlar va loyihalar bilan bog'liqdir. Masalan, AQSHda Massachesets va Virjiniya universiteti olimlari Emi Vachxoltz va Usha Sambamortlar tomonidan 2002-2007-yillarda o'tkazilgan tadqiqotda ibodat (namoz)dagi jarayonlar salomatlikni ta'minlovchi mexanizm sifatida tahlil etilgan. Ushbu tadqiqotning maqsadi - ibodatni amalga oshirish jarayonlarining sog'liqni saqlashga va barqaror holatga keltirishga ta'siri masalalariga qaratilgan. Tadqiqotda sinaluvchilarning bir yil davomida ibodat qilmagan vaqtidagi salomatligi va bir yil ibodat qilish davridagi sog'lig'i ko'rsatkichlari qiyosiy tahlil etilgan. Ibodatni amalga oshirgandan keyingi 12 oy ichida sog'liqda sezilarli o'zgarishlar aniqlangan. 2002-yildan 2007-yilgacha sinaluvchilarning sog'liq bilan bog'liq holati 43%dan 49%gacha yaxshilangan. 2007-yilgacha sinaluvchilarda ibodat orqali og'riqlarni yengishga ijobiy munosabatlar kuchaygan.

Yana bir tadqiqot Nottingem Trent universiteti olimlari Yedo Shonin, Uilyam Van Gordon va Mark Griffittlar tomonidan "Klinik psixologiyada buddizmning roli:samarali integratsiyaga yerishish" mavzusida 2014-yil buddist o'qituvchilarda tadqiqotlar o'tkazilgan. Tadqiqotda oxirgi o'n yil ichida buddistlarda meditatsiya jarayoni ta'sirida orqali klinik ko'rsatkichlar ijobiy tomonga ancha o'zgargani kuzatildi. Bundan tashqari, psixopatologik va shizofreniya kasalliklarini samarali davolashda yoga, meditatsiya va katarsis holatlari ancha qo'l kelishi ta'kidlab o'tiladi [1, 67-77].

Xorijda din psixologiyasi bo'yicha izlanishlar nazariy jihatdan emas, balki amaliy tomonlama ham rivojlanish tendensiyasiga ega. Yevropada din psixologiyasida diniy matnlarni tushunish muammosi, matn

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

va uni o'rganuvchi subyekt aloqasi, matnni germeneytik nuqtayi nazardan yoritish, psixosemantik usullar orqali matnlarni tahlil qilish va matnlarni idrok etishning konseptual asoslari kabi jihatlariga katta e'tibor qaratilmoqda. Bundan tashqari, uzoq xorijda din psixologiyasining fundamental metodlari ustida ishlash, empirik tadqiqotlarni olib borish, din psixologiyasi va sotsial psixologiya sohasidagi tadqiqotlarning ilmiyligini boyitish va subyektni diniy manbalarni o'rganishda zarur bo'ladigan argumentlarni topish va boyitish muhim vazifalardan sanaladi. Shu kabi ilmiy izlanishlar Rossiyada ham din psixologiyasi doirasida istiqbolli tadqiqotlarni yanada rivojlantirish ustida ishlar olib borilmoqda [2, 123-152].

Din psixologiyasida diniy manbalarni o'rganish va tushunishning psixologik jihatlarini bo'yicha amalga oshirilayotgan tadqiqotlar va loyihalar Germaniyada ham rivojlanmoqda. Marburg universiteti professori Sebastian Murken din psixologiyasiga doir ikkita loyiha ustida tadqiqotlarni amalga oshirgan. Ulardan birinchisi 2002-yildan 2005-yilgacha "Ko'krak bezi saratoni bilan og'rgan bemorlarning kasalliklarini davolashda diniy amallarning o'rni" deb nom olgan. Loyihada 198 ta bemorlarning hayoti o'rganilgan. Kasallikni yengishda diniy amallarning o'rni psixodiagnostik anketalar yordamida ko'rib chiqilgan. Din va sog'liqni saqlash o'rtasidagi munosabatlarning turli shakllari bemorlarga tushuntirilgan. E'tiqodining kuchliligiga qarab bemorlarning 30% da kasallikni yengishga nisbatan optimistik kayfiyat hosil bo'lgan va dinga ishonch tuyg'usi yanada ortgan. Ikkinchi tadqiqot loyihasi diniy jamoalar faoliyati va g'oyaviy og'ishishning psixologik sabablari deb nomlangan. Loyiha 2002-yildan 2007-yilgacha davom etgan. Bunda Iegova shohidlari, yangi apostol cherkovi a'zolarining diniy va psixologik jihatlarini kuzatilgan. Tadqiqot davomida jamoa a'zolari bilan turli xil sinovlar, so'rovlar, intervyular va diniy mulohazalar bo'yicha to'rt marta suhbat o'tkazilgan [3, 17-37].

Muhokamalar va natijalar. Diniy ma'lumotlarni tushunish va idrok etishning psixologik jihatlarini o'rganish va tadqiq etish hozirgi davrda eng muhim aktual muammolardan biri sanaladi. Shu jihatdan olib qaralganda, diniy ma'lumotlarni tushunish va idrok etishda kognitiv uslublar bilan bir qatorda psixosemantik usullar ham subyekt diniy ma'lumotlarni o'rganish jarayonida unga tushunarli tahlil qilish imkoniyatini yaratib beradi. Chunki, ma'lumotning psixologik mazmun-mohiyatini kontent-analiz qilishda psixosemantik usullar asosiy unsurlardan biri sanaladi. O'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab matnlarning mazmunini semantik tahlil qilish bilan bir qatorda psixologiyada psixosemantika sohasi paydo bo'ldi. Bu sohaning yaxlit strukturasi ishlab chiqqan olimlar: A.N.Leontev, E.Y.Artemova, L.S.Vigotskiy, Ch.Osgud, V.F.Petrenko, F.E.Vasilyuka va boshqalar sanaladi [4, 3-14].

Psixosemantika bevosita nafaqat matnlarni, balki diniy matnlarni tushunish va tahlil qilishda, uning ma'no-mazmuni bilan birgalikda insonning ruhiy holatiga ta'siri va nutqiy ta'sir etishda so'zlarning ta'sirchanligini anglash, uning subyektiv kechinmalari bilan bo'ladigan munosabatlarda vujudga keladigan matn grammatikasining mazmuniy jihati sanaladi. Psixosemantik yondashuv yoki eksperimental psixosemantika Rossiya psixologiyasining nisbatan yangi maydonga chiqqan sohalaridan biri sanaladi. XX asr 70-yillarining boshida psixologlar: E.Y.Artemova, V.F.Petrenko, A.G.Shmelev, V.Stolin, A.A.Nisratov, O.V.Mitina va boshqalarning ishlarida psixosemantikaga doir tadqiqotlar keltiriladi. Psixosemantika - individual funksiyalarning tuzilishi va ishlashini, matnning idrok etilish jarayonlarida tafakkur, xotira, idrok va qarorlar qabul qilishni o'rganadigan psixologiyaning sohasi hisoblanadi.

Psixosemantikada diniy ma'lumotlarning ma'no-mazmunini tahlil qilishda eng avvalo tushunish muhim rol o'ynaydi. Tushunish darajalarining ajratilishi turlicha. V.P.Belyanin matnlarning mazmunini idrok etishda tushunishning uch xil darajasini ta'kidlaydi. Boshlang'ich daraja eng umumiy daraja bo'lib, unda nutqiy bayonning asosiy predmeti, gap nima haqida ekanligi, tushuniladi. Keyingisi, mazmun mundarijasining tushunish darajasi, so'zlovchining nima haqida nimalar deganini anglaydi. Uchinchi daraja eng yuqori daraja bo'lib, u qanday gap, nima uchun va qanday lisoniy vositalar bilan aytilganini tushunish bilan xarakterlanadi. Tushunishning bu darajasi so'zlovchi tomonidan tanlangan lisoniy vositalarni baholashni ham o'z ichiga oladi. Insonning psixik faoliyatida obyektivlik va subyektivlik farqlanadi. Matnni psixosemantik tahlil qilishda ham shu jihatlar ajratiladi. Matnning tuzilishi, undagi so'zlarning mazmun-mohiyati va sintaktik konstruksiyalarning to'g'ri hal qilinishi tushunishning obyektiv amalga oshirishini ta'minlaydi. Tushunishning subyektivligi ijtimoiy va individual-psixologik omillar bois yuzaga keladi [5, 46].

Xulosa qilib aytganda, birinchidan, dinin ma'lumotlarni tushunish va idrok etishning rivojlanishi yangi asrga kelib, o'tgan asrga nisbatan yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarildi. Ikkinchidan, dinin ma'lumotlarni tushunishning tadqiq etilishi nafaqat nazariy bilimlarni o'rganishni taqozo yetadi, balki soha doirasida fundamental tadqiqotlarni amalga oshirilishi bilan alohida ahamiyat kasb yetadi. Uchinchidan, diniy ma'lumotlarni tushunishning psixologik xususiyatlari sof manbalarga tayanishi orqali mustahkam asos yaratishni ang'i davr talab etmoqda.

Adabiyotlar

1. Wachholtz, Amy; Sambamoorthi, Usha. National trends in prayer use as a coping mechanism for health concerns: Changes from 2002 to 2007. // Psychology of Religion and Spirituality. American Psychological Association. 2011. №. 2. P. 67-77.
2. Шаньков Ф.М. Духовное и религиозное совладание. Обзор западных исследований // Консультативная психология и психотерапия, 2015, № 5. С. 123-152.
3. Murken S., Namini S. Childhood familial experiences as antecedents of adult membership in new religious movements: A literature review. 2007. Nova Religio. 10 (4) P. 17-37.
4. Леонтьев Д.А. Личностный смысл и трансформации психического образа. // Вестник Московского университета. 1988.-№2. С. 3-14.
5. Леонтьев Д.А. Личностный смысл и трансформации психического образа. // Вестник Московского университета. 1988.-№2. С. 3-14.

Mushtariy ISAYEVAO'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
din psixologiyasi va pedagogika
kafedrası o'qituvchisi**OILA FUNKSIYALARINING DINIY-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI**

Ushbu maqolada oilaning jamiyatda bajaradigan funksiyalari va uning oilaviy munosabatlar mustahkamligiga ko'rsatadigan ijobiy ta'siri tahlil etiladi. Islom dinida nikoh masalalari, er-xotin burchlari bayon etilishi orqali oila funksiyalarini bajarishda ularning ahamiyati bayon etilgan.

Kalit so'zlar: oila, oila funksiyalari, nikoh, burch, ota-ona, oila mustahkamligi, oila qurish motivlari.

В данной статье анализируются функции семьи в обществе и ее положительное влияние на силу семейных отношений. В исламе роль брака в выполнении семейных функций объясняется вопросами брака и обязанностями супругов.

Ключевые слова: семья, функции семьи, брак, долг, родители, прочность семьи, мотивы создания семьи.

This article analyzes the family's functions in society and its positive impact on the strength of family relationships. In Islam, the role of marriage in the performance of family functions is explained by the issues of marriage and the responsibilities of the couple.

Key words: family, functions of family, marriage, duty, parents, stability of family, motives for marriage.

Kirish. Inson va insoniy munosabatlar, shaxs va uning kamoloti muammolari uzoq asrlardan buyon jamiyatning muhim masalalaridan biri bo'lib kelgan. Shuning uchun ham faylasuf, psixolog, qomusiy olimlar, buyuk allomalar diqqat markazida bo'lib kelgan. Zero, har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda oilaning o'rni va ta'siri beqiyosdir. Chunki insonning eng sof va pokiza tuyg'ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oilada shakllanadi. Darhaqiqat, oila jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lib, u barkamol avlod tarbiyasining muhim obyekti hisoblanadi. Har bir oilaning baxtiyorligi va farovonligi pirovard natijada jamiyatning barqarorligi, gullab-yashnashi hamda farovonligini ta'minlaydi. Oila nafaqat inson naslini davom ettirish omili sifatida, balki jamiyat a'zolarini, ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash maskani sifatida katta ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Har bir oila ijtimoiy tizim, struktura sifatida jamiyat oldida ma'lum bir funksiyalarni bajaradi. Oilaning ijtimoiy funksiyalari haqida gapirganda, bir tomondan jamiyatning oilaga ta'sirini, ikkinchi tomondan esa umumiy ijtimoiy tizimda oilaning o'rnini, oilaning hal qiladigan ijtimoiy (jamoatchilik) funksiyalarini hisobga olish lozim. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, oila quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi [5,6]:

- iqtisodiy;
- reproduktiv;
- tarbiyaviy;
- rekreativ;
- kommunikativ;
- regulativ.

Yuqorida sanab o'tilganlar hozirgi zamon oilasi asosiy funksiyalarining yagona klassifikatsiyasini tashkil eta olmaydi. Chunki, ayrim manbalarda: naslni davom ettirish, tarbiyaviy, xo'jalik va o'zaro yordam kabi funksiyalar hozirgi zamon oilasining muhim funksiyalari sifatida ko'rsatib o'tilgan. Sotsiolog olimlar (U.M.Sverdlov, V.A.Ryasensov, V.P.Klyuchnikov) esa inson zotini davom ettirish, bolalarni tarbiyalash va xo'jalik funksiyalarini farqlaydi [7, 132].

S.D.Laptenok xo'jalik-maishiy, aholi sonini qayta tiklash, tarbiyaviy va oila a'zolari dam olishi - hordiq chiqarishini tashkil etish kabilarni tasnifaydi. N.G.Yurkevich - ma'naviy muloqot, jinsiy, bolalarni dunyoga keltirish, tarbiya jarayonidagi hamkorlik, uy xo'jaligini yuritish uchun zarur vositalarni ta'minlash, dam olishni tashkil qilish, o'zaro moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash; A.G.Xarchev - aholi sonini qayta tiklash, ijtimoiylashuv, xo'jalik, iste'mol va dam olishni tashkil qilish kabilarni farqlaydi. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, qator psixolog va sotsiologlar tomonidan oilaning asosiy funksiyalari turlicha klassifikatsiya qilinmoqda. Bu o'rinda, oila funksiyalarini shunchaki sanab o'tish emas, balki ularni bir tomondan odamlarning moddiy, xo'jalik-maishiy va ikkinchi tomondan emotsional va ijtimoiy-psixologik ehtiyojlarini qondiruvchi funksiyalarga farqlash muhim.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Shuni ham aytib o'tish joizki, hozirgi zamon oilasida emotsional va ijtimoiy-psixologik jarayonlarni qondirish funksiyasining ahamiyati ortib bormoqda. Hatto sof moddiy xarakterga ega bo'lgan funksiyalarda ham hissiyot ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida hozirgi zamon oilasining asosiy funksiyalari qatorida quyidagilarni sanab o'tish mumkin: iqtisodiy, reproduktiv, tarbiyaviy, rekreativ, kommunikativ, regulyativ (boshqaruv), feliotsitologikdir.

Muhokamalar va natijalar. Oilaning iqtisodiy funksiyasi uning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. Oila iqtisodi, budjeti, daromadini rejali sarflash, kundalik xarajatga, zarur buyumlarga pul ajratish, bir necha yildan so'ng olinadigan narsalarga mablag' yig'ish, tejab ro'zg'or yuritish er-xotindan katta tajriba, malaka talab qiladi. Shuningdek, oilada o'sayotgan bola ham mana shu malaka va ko'nikmalarga ega bo'lib borishi zarurligini unutmagan holda, bolaga iqtisodiy masalalarni hal etishni o'rgata borish lozim. Oila o'zining shu funksiyasi tufayli jamiyatga, davlatga katta iqtisodiy foyda keltiradi.

Islom dinida oilaning iqtisodiy funksiyasini bir tizimda ushlash erkak kishining zimmasida sanaladi. Xususan, shariatga muvofiq er - xotinining oziq-ovqat va kiyim-bosh kabi ehtiyojlarini isrof etmay, yetarli ta'minlashi lozim. Hadislarda er oilasiga sarflagan xarajlari uchun ajr va savobga erishadi. Imom Buxoriy va Muslim "Sahih"larida shunday kelgan: "Sa'd ibn Abu Vaqqos roziyallohu anhu rivoyat qilishlaricha, Payg'ambarimiz alayhissalom dedilar: "Sen Alloh taolo roziligini istab qilgan har qanday xarjing uchun ajr olasan. Hatto xotining og'ziga solgan taoming uchun ham senga ajr bor". Shuningdek, bu masalada, ya'ni nafaqa masalasida er o'zining iqtisodiy holidan kelib chiqib ish ko'radi. Xotinning bitmas-tuganmas talab va xohishlari uchun o'zini o'tga cho'qqa urib, noshar'iy va noqonuniy yo'llar bilan pul topishga kirishmaydi. Alloh taolo Qur'oni karimda shunday marhamat qiladi: "Boy-badavlat kishi o'z boyligidan (ya'ni o'z boyligiga yarashadigan tarzda) nafaqa bersin. Kimning rizqi tang qilingan (kambag'al) bo'lsa, u holda Alloh o'ziga ato etgan narsadan (o'z holiga yarasha) nafaqa bersin. Alloh hech bir jonga O'zi unga ato etgan narsadan boshqa narsani yuklamas. Alloh tanglik-kambag'allikdan so'ng yengillik-boylikni ham paydo qilur" (Taloq surasi: 7-oyat). Oila o'zining iqtisodiy funksiyasini bajarmasa, oilaviy munosabatlarga putur yetadi, turli nizolarni keltirib chiqaradi. Aynan shuning uchun ham islom aqidalarida ham er-xotin burchlarida bu masala aniq belgilab qo'yilgan [1].

Muhim bo'lgan funksiyalaridan yana biri bu oilaning reproduktiv (jamiyatning biologik uzluksizligini ta'minlash, bolalarni dunyoga keltirish) funksiyasidir. Bu funksiyaning asosiy mohiyati inson turini davom ettirishdan iboratdir. Oila faqatgina yangi avlodni dunyoga keltiribgina qolmasdan, ularni insoniyat paydo bo'lgan davrdan boshlab yashab kelayotgan ilmiy va madaniy yutuqlari bilan tanishtirish, ularning salomatligini saqlab turishdan ham iboratdir. Tabiatan berilgan avlod qoldirish instinkti odamda farzand ko'rishga, ularni o'stirishga va tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojga aylanadi. Bu ehtiyojlarni qondirmasdan turib, kishi odatda, o'zini baxtiyor his qila olmaydi. Shuningdek, er-xotinda farzand tug'ilishi bilan bog'liq holda butunlay yangi hissiyotlar: ayolda - onalik, erkakda - otalik hissi paydo bo'ladi. Farzand er-xotin munosabatlarini yanada mustahkamlovchi asosiy omil hamdir. Oilaning jamiyat oldidagi reproduktiv funksiyasi va uning bajarilishi deyilganda, aholi sonining qayta tiklanishi uchun har bir oilada nechtdan farzand bo'lishi lozimligi nazarda tutiladi.

Haq taolo o'zining muqaddas kalomida:

"Mol-mulk, bola-chaqa shu hayoti dunyo ziynatidir. Parvardigoringiz nazdida esa (abadiy) qolguvchi yaxshi amallar savobliroqdir va orzuliroqdir (orzu qilishga arziqliroqdir)", deb marhamat qiladi (Kahf surasi, 46-oyat) [1].

Bu borada Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam muborak hadisi shariflarida farzand qadrini ko'tarib: "Go'daklar Allohning rayhonidir" - deganlar. Hazrati Fotima onamiz tug'ilganlarida Rosululloh sollallohu alayhi vasallam: "Bu rayhonni Alloh hidlab turishim uchun rizq qilib berdi", - deganlar. Yuqoridagi oyat va hadislardan ma'lumki, islom aqidalariga ko'ra ham oila farovonligida farzand ham yetakchi rol o'ynar ekan [5].

Oilaning muhim ahamiyatga ega bo'lgan yana bir funksiyasi tarbiyalash funksiyasidir. Bolalarning aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik tarbiyasiga oilada asos solinadi. Oila inson deb ataluvchi binoni faqat poydevorini qo'yish bilan cheklanmasdan, balki uning so'nggi g'ishti qo'yilguncha javobgardir. Bu haqida bir hadisda shunday deyiladi: "Ota o'z farzandiga go'zal odobdan ko'ra yaxshiroq narsa bermaydi. Farzandingga odob bergin, chunki sen farzandga odob berish va uni ta'lim-tarbiyali qilishga mas'ulсан. Bu mas'ullik esa farzandning kun kelib senga yaxshilik qilishiga mas'uldir". Islom dini bola tarbiyasiga o'ta sinchkovlik bilan yondashib, doimo uning tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lishga buyuradi. Zero, bir hadisda "Farzandlaringizga odob o'rgating va odoblarini chiroyli qiling" deyilgan bo'lsa, boshqa bir hadis sharifda: "Farzandlaringizni Allohning amrlariga bo'ysunishga va Alloh qaytarganlaridan saqlanishga buyuringlar. Chunki mana shu narsa ularni do'xaxdan saqlovchidir" deya ta'kidlanadi. Oilaning tarbiyalovchi funksiyasiga oila a'zolari butun hayot yo'llarida bir-birlariga bilmaganlarini o'rgatishlari, ijobiy namuna

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

bo'lishlarini ham kiritish mumkin. Islom dinida ham aynan ushbu masalaga oid ko'rsatmalar mavjud. Zero, bir hadisi sharifda: Payg'ambarimiz (s.a.v): "Farzandlaringizga va ahlingizga yaxshilikni ta'lim bering va ularga odobni o'rgating" deyilgan.

Oilaning kommunikativ funksiyasi oila a'zolarining o'zaro muloqot va o'zaro tushunishga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Psixologik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, turli ijtimoiy oriyentatsiyalar, ustanovkalar, hissiy madaniyat, odamning axloqiy, ma'naviy va psixologik salomatligi - oiladagi o'zaro, ichki muloqot xarakteri, oiladagi katta a'zolarining muloqotda psixologik ustanovkalarni namoyon qilishlari, oiladagi axloqiy-psixologik iqlimga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir.

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida fan-texnika yuksalib, odamlar kundalik hayoti urbanizatsiyalashuvining (radio, televidenie, video, kompyuter va boshqalar) ortib borishi, oilalar tobora nuklearlashib borayotganligi bilan kommunikativ funksiyaning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bu o'rinda o'zbek oilasining o'ziga xos xususiyati bo'lgan ko'p avlodlilik, ko'p farzandlilik oiladagi o'zaro muloqot to'la amalga oshishiga asos bo'lib, muloqotga bo'lgan ehtiyojni qondirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, so'nggi yillarda ba'zi oilalarda ota-onalar va bolalar o'rtasida muloqotning kamligi, bir-biriga e'tiborning pasayishi, oila a'zolari o'rtasida fikr erkinligining cheklanganligi (ayniqsa, qishloq oilalarida) holatlari ham mavjud, hatto oiladagi o'zaro munosabatlarning yomonlashuvi natijasida oila a'zolarining ayrimlarida stress (asabiy tanglik), suitsid (o'z joniga qasd qilish) kabi noxush holatlarning kelib chiqishi ham kuzatilmoqda. Bunday noxushliklarning oldini olish uchun eng avvalo, oila a'zolari o'rtasida oshkora, yaqin, o'zaro tushunarli, ishonchli muloqotning amalga oshishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi lozim. Oiladagi emotsional muhitga oila a'zolarining bir-biri bilan o'zaro qanday muomala-munosabatda bo'lishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etganligi bois islom dinida ushbu masalaga alohida e'tibor qaratiladi. Shariatda xotinning er zimmasidagi haqlaridan birinchisi er tomonidan unga yaxshi va adolatli muomala qilinishidir. Zero, Alloh taolo O'z kitobida: "Ayollar bilan yaxshilik bilan umrguzaronlik qilinglar!", deya amr etgan (Niso surasi: 19-oyat) [1]. Bu buyruq urning xotining yaxshi muomalada bo'lishini, tabiatidagi ayrim noqisliklarga sabr qilishni, ba'zi xatolariga ko'z yumishni taqozo etadi. Shuningdek, bu buyruq ayolni tarbiyalash hamda unga dunyoyu oxiratda foydasi tegadigan narsalarni o'rgatib, ta'lim berishni ham lozim tutadi. Nabiy sollallohu alayhi va sallamning bir hadislarida: "Mo'min er mo'mina xotindan nafratlanmasin, agar uning bir xulqini yomon ko'rsa, boshqa xulqi tufayli undan rozi bo'lib ketaveradi", deyiladi (Imom Muslim rivoyati). Ya'ni er xotining ayrim fe'lidan g'azablansa, oilani buzib yuborishga shoshilmaslik, shu tufayli xotinini yomon ko'rib qolmaslik lozimligi, balki, uning yaxshi odatlarini ham ko'z oldiga keltirib, shu bilan ko'nglini to'q qilib yurishi kerakligi kelib chiqadi. Shuningdek, er xotiniga xushfe'l bo'lishi, u bilan yaxshi muomala qilishi, birga farovon hayot o'tkazishi, unga ozor yetkazmasligi kerak. Bu bilan Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallamning hadislariga amal qilgan bo'ladi. Imom Termiziy rivoyat qilgan quyidagi hadisga e'tibor qaratsak, urning xotiniga munosabati orqali unga nisbat berilgani aks etgan: "Sizlarning eng yaxshilaringiz xotinlariga nisbatan yaxshilaringizdir".

Hozirgi zamon oilasining tobora ahamiyati ortib borayotgan funksiyalaridan biri uning felitsitologik funksiyasidir (italyancha "felitsite" - baxt). Shaxsiy baxtga erishishga intilish oilaviy munosabatlar tizimida ko'p jihatdan hal qiluvchi bo'lib bormoqda. Baxtga intilish har bir inson uchun tabiiydir va ayni shu baxtga intilish ularni oila qurishga undaydi. Oilada er-xotinning bir-birini to'liq tushunishi - ularning o'zlarini baxtli his qilishlarini ta'minlaydi. Shuningdek, o'zidagi mavjud tabiiy-ijodiy imkoniyatlar (iqtidor)ni ro'yobga chiqarish, jamiyat va oila doirasida sarflash ham insonga o'zini baxtli his qilish imkonini beradi. Keyingi vaqtlarda insonning imkoniyatlari ortgan sari uning baxtga intilish darajasi ham ortib bormoqda.

Oilaning regulativ funksiyasi oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni boshqarish tizimini, shuningdek, birlamchi ijtimoiy nazoratni, oilada ustunlik va obro'ni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Bunda kattalar tomonidan yosh avlodni nazorat qilish va ularni moddiy hamda ma'naviy tomondan qo'llab-quvvatlash nazarda tutiladi. O'tgan zamonlarda oilaning boshqarish funksiyasi ma'lum darajada rasmiy tarzda belgilab ham qo'yilgan. Unga ko'ra, oilada kim oila boshlig'i bo'lishi, uning obro'si va ustunligi qayd etilgan va oilaning shu a'zosi (asosan ota) butun umri davomida o'z farzandlari va oila a'zolari xatti-harakati, xulqi uchun javobgar bo'lgan. Ota-onasiga bo'ysunmaganlarni jazolash hollari ham nazarda tutilgan.

Hozirgi zamon egalitar oilalarida esa oilaning boshqaruv funksiyasi, asosan axloqiy me'yorlar, oila a'zolarining shaxsiy obro'si va birinchi navbatda ota-onalarning bolalarga nisbatan bo'lgan munosabatlaridagi obro'si kabilar yordamida amalga oshirilmoqda. Shunga ko'ra, ba'zi oilalarda oilani boshqarish, unga boshchilik qilish oila a'zolarining qiziqish va imkoniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilsa, ba'zi oilalarda (er-xotinning alohida-alohida) liderlikka intilishi natijasida oilaviy nizolarning ortib borishi, bolalarning har tomonlama e'tibordan chetda qolishi, natijada jinoyatchilik ko'chasi kirib ketishi

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

kabilar kuzatiladi. Ba'zi oilalarda ayol liderligining mavjudligi o'g'il bola shaxsida ayollarga xos xususiyatlarning ko'payib borishiga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga oilaning boshqaruv funksiyasi oila a'zolarining xulqi, mas'uliyati, majburiyati kabilarni ham boshqarishni, nazorat qilishni o'z ichiga oladi. Odam oila qurganidan so'ng, albatta uning ijtimoiy mavqeyi o'zgaradi. Endi u "uylanmagan yigit", "turmushga chiqmagan qiz" emas, balki "oilali" odamdir. Shunga ko'ra, u o'zining xatti-harakatlari, xulqini ham oilali odamga xos tarzda qaytadan ko'rib chiqadi. Oila qurish tufayli uning mas'uliyati ortadi. Erning va xotinning xulqi ham endi o'ziga xos boshqariladi.

Hozirgi zamon oilasining eng asosiy funksiyalaridan yana biri relaksatsiya funksiyasidir. Bu degani oila a'zolarining jinsiy, emotsional faoliyatini, ruhiy-jismoniy quvvatini, mehnat qobiliyatini yana qayta tiklash demakdir [6]. Ma'lumki, fan-texnika taraqqiyotining hozirgi bosqichida, ishlab chiqarish munosabatlarining jadallashuvi, xalq xo'jaligining turli jabhalarida yangi texnologiyalarning joriy etilishi va shu kabi qator omillar inson ruhiyatiga oldingilariga qaraganda, ko'proq jismoniy, ruhiy zo'riqishlar bermoqda. Bugungi va ertangi kun sanoati, ishlab chiqarishi ishchi xodimdan bor imkoniyatini safarbar qilib, butun vujudi bilan ishlashni va o'zining kasb-hunar mahoratini muntazam oshirib borishni taqozo qiladi. Ishlab chiqarish jarayonlari jadalligining bunday tarzda davom etishi shu jarayonlar ishtirokchisi, boshqaruvchisi insonni tezda toliqtirib, mehnat qobiliyatining yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Ish kuni davomida ko'tarinkilik, kuchli zo'riqish bilan ishlagan xodim, ishchi ishdan so'ng o'z uyida, oila a'zolari qurshovida boshqa tashvishlarni unutib, unga ko'rsatiladigan mehr-oqibatdan bahramand bo'lib, ular bilan bo'ladigan o'zaro muloqot, ular tomonidan bo'ladigan emotsional qo'llab-quvvatlash, beriladigan daldalardan ruhiy quvvat olib, ertangi kun mehnat faoliyatiga o'zini qayta tiklab olishi lozim bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, har bir oilada psixologik sog'lom muhit, totuvlik, o'zaro tushunish, o'zaro hurmat, mehr-oqibat hukm surmog'i lozim. Aks holda, odam bu oilada emotsional jihatdan siqilib, depressiya holatiga tushib qolishi mumkin. Inson hayotida yuzaga keladigan turli stressli vaziyatlarni yengishda ham uning oilasi yuqoridagi funksiyalarini bajarishi zarur bo'ladi. Shunday ekan, oila funksiyalarini bajarishda er va xotin o'z huquq va burchlarini ado etishsa, oiladagi farovonlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuni unutmaslik kerakki, oila - jamiyatning bir bo'lagi, uning asosiy yacheykasidir. Shuning uchun oilaning o'z funksiyalarini muvaffaqiyatli bajarishi nafaqat uning ichki holatiga, shu bilan birga jamiyatning ijtimoiy sog'lomligiga ham ta'sir etadi. Shunday ekan, jamiyatni sog'lomlashtirish uchun eng avvalo, oilaviy munosabatlarni yo'lga qo'yish, oilaning faqat ichki muammolarinigina emas, balki umumijtimoiy muammolarini ham hal qilishga hissa qo'shishini ta'minlash lozim.

Adabiyotlar

1. Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjimasini. -T.: TIU, 2007.
2. Abu Ali ibn Sino. Tadbiri manzil. -T., 1994.
3. Rustamova A. Oilashunoslik. -Buxoro: BPK, 2005.
4. Fitrat A. Oila. -T.: "Ma'naviyat", 2000.
5. Ne'matulloh Ibrohim tahriri ostida. Hadis, Al jome as-sahih. -T., 1991.
6. Shoumarov G'., Haydarov I. va b. Oila psixologiyasi. -T.: "Sharq", 2010.
7. Williams Brian Marriages, Families &Intinamte Relationships. - Boston, MA: Pearson, 2005. - ISBN 0-205-36674-0
8. Шнейдер Л. Б. Функционально-Ролевая структура семейных отношений // Психология семейных отношений. Курс лекций. -М.: "Апрель-Пресс", Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. - С. 132-133. - 512 с. - ISBN 5-04-005780-6
9. Сатир В. Как строить себя и свою семью. -М., 1992. -С. 11

DINIY MUTAASSIBLIK MUAMMOSINING PSIXOLOGIYADA O'RGANILGANLIK DARAJASI

Maqolada diniy mutaassiblik fenomeni, uning boshqa fanlarda tadqiq etilganligi va psixologiyada o'rganilganlik darajasi keltirilgan. Shuningdek, diniy mutaassib shaxsining o'ziga xos klassifikatsiyasi haqida atroflicha ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: mutaassiblik, klassifikatsiya, fenomen, xususiyat, motiv, temperament.

В статье представлен феномен религиозного фанатизма, его изучение в других науках и степень изученности в психологии. Также приводится подробная информация о конкретной классификации личности религиозного фанатика.

Ключевые слова: фанатизм, классификация, феномен, особенность, мотив, темперамент.

The article describes the phenomenon of religious fanaticism, its degree which has been studied in other disciplines and in psychology. It also provides detailed information on the specific classification of a religious fanatic.

Key words: fanaticism, classification, phenomenon, feature, motive, temperament.

Kirish. Diniy mutaassiblik masalasi bugun paydo bo'lgan fenomen (hodisa) bo'lmay, u o'zining tarixiga ega ekan. Diniy mutaassiblik masalasini tarix, falasafa, dinshunoslik va psixologiya kabi qator fanlarda tadqiq etilgan. Muammoni tahlil etishda fanlar o'z prinsiplariga asoslangan. Masalan, tarix fanlari tizimida diniy mutaassiblikni paydo bo'lishi, rivojlanishi va unga sabab bo'lgan tarixiy davr yoritilgan bo'lsa, falsafada esa mafkuraviy buzilishlar bilan tasvirlanadi. Dinshunoslik fanlari diniy mutaassiblikni aqidaviy yanglishishlar bilan izohlasa, psixologiya fanlari tizimi esa shaxsning deindividuellashuviga tayanuvchi ma'lum g'oyaga haddan ortiq qaramlik holati sifatida tushuntiriladi.

Asosiy qism. Diniy mutaassiblik muammosi psixologik tadqiqotlarda qisman o'rganilgan bo'lib, ammo bu tadqiqotlar diniy mutaassiblikni to'liq yoritib bergan, deb aytib bo'lmaydi. Diniy mutaassib shaxs, uni o'ziga xos xususiyatlari, faoliyat motivlari yetarli darajada izchil yoritilmagan.

Diniy mutaassib shaxsining o'ziga xos klassifikatsiyasi to'liq holda o'rganilmagan. O'rganilgan manba va adabiyotlardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni berish mumkin:

Birinchidan, diniy mutaassiblik faqatgina islom diniga bog'liq bo'lmay, balki boshqa dinlarda ham ko'p kuzatiladi.

Ikkinchidan, diniy mutaassiblikning namoyon bo'lishida dastlab mutaassib jamoaning aqidaviy qarashlari ustunlik qilgan bo'lsa, keyinchalik bu endi inson shaxsliligini yo'qotish evaziga hokimiyatni kuch bilan egallash motivi ustunlik qilgan ekan.

Uchinchidan, aksariyat manbalarda diniy mutaassib shaxs odatda terrorchiga aylanishi ta'kidlangan. Demak, diniy mutaassib shaxsini tadqiq etish natijasida terrorchi shaxsining ham psixologik qirralarini aniqlash, yoki aksincha, terrorchi shaxsini psixologik tadqiq etish bilan diniy fanat shaxsini xususiyatlarini ham o'rganish mumkin bo'ladi.

To'rtinchidan, diniy mutaassib shaxslarning o'ziga xos psixologik xususiyatlarini inobatga olib, ularni korrektsiyalash, sof aqidadan adashmasliklari uchun dasturlar ishlab chiqish va hatto oldindan mutaassiblikka moyil bo'lgan shaxslar bilan psixologik konsultatsiyalar tashkil etish orqali ularni saqlab qolish mumkin bo'ladi.

Beshinchidan, diniy mutaassib shaxsi shakllanishida psixologik omillarning ahamiyati yuqoriligini hisobga olgan holda, targ'ibot ishlarida psixolog mutaxassislar ishtirokini ta'minlash yaxshi natija berishi mumkin.

Oltinchidan, mustaqillik sharoitida ulkan bunyodkorlik ishlari amalgam oshirilayotgan obod yurtimizda islom dinining o'rni, unga bo'lgan qiziqishning yuqoriligini inobatga olsak, bu omildan diniy mutaassib oqimlarlarni foydalanishga urinishlari, diniy mutaassib oqimlar tuzilishi, tarkibi, psixologik muhitini bilish ularga qarshi kurashning samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Muhokamalar va natijalar. Ayni paytda, asrlar davomida musulmon dunyosidagi vaziyat murakkablashib borayotgani e'tiboridan, uning vujudga kelishida mutaassiblikka asoslangan diniy ekstremizm va terrorizm, nafaqat musulmon olamiga, balki butun insoniyatga tahdid manbai bo'lib qolmoqda. Zero, mazkur mutaassib kuchlar, "...tabiiyki, yer yuzidagi barcha musulmonlarning ruhiy olami dunyoqarashini belgilay olmaydi" [1, 222].

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Shuningdek, tadqiqotlarda mutaassib shaxsining:

- yoshligidan ona mehridan judo bo'lishi;
- quloq a'zolari kasalligining ko'p uchrashi kabi omillarning ahamiyati ta'kidlanadi.

Tadqiqotlarda G.Ayzenk so'rovnomasini diniy mutaassib shaxslarda o'tkazilganda ularining

- 46% ini xoleriklar;
- 32% ini sangviniklar;
- 12% ini melanxoliklar;
- 10% ini esa flegmatiklar tashkil etganligi kuzatilgan [2, 40].

Yuqoridagi tadqiqot natijalarini tahlil etar ekanmiz, insondagi mavjud temperamentlar ham shaxsdagi diniy mutaassiblikka moyilligini aniqlashda yordam berishi mumkin ekan, degan xulosa chiqishi mumkin. Qolaversa, yosh xususiyatlariga ham alohida e'tibor berilib, bu qo'llanmada mutaassib-terrorchi guruhlar a'zolarining o'rtacha yoshlari 16-35 atrofida ekanligi ahamiyatlidir. Zero, insonning jamiyatdagi o'z ijtimoiy statusi (mavqei)ni anglash va real "men"ni namoyish etishligi ham aynan shu yosh oralig'ida kechadi. Demak, ma'lum ijtimoiy to'siqlarga uchragan, ruhiy tushkunlikka uchragan shaxsda diniy mutaassiblikka moyillik ortishi mumkin ekan.

Shuningdek, ushbu qo'llanmada mutaassib shaxs tiplari ajratilib, ulardan 2-mafkuraviy mutaassiblar (e'tiqodiy, mafkuraviy, siyosiy) hisoblanishi va bu tip boshqa tiplardan ko'ra eng xavfli tip deb ta'kidlanadi. Aliasxab Murzayev o'zining "Психологические предпосылки развития религиозного фанатизма" nomli maqolasida esa mutaassib shaxsining uning e'tiqodi va individual xususiyatlarini o'zaro qaramligini alohida ajratib ko'rsatadi. U o'z maqolasida shaxs harakteri bilan e'tiqodini dialektik (o'zaro, uzviy) bog'liqdir, deb ko'rsatadi. Ya'ni bunga ko'ra, har qanday e'tiqod shaxsni individual xususiyatlari tarkibiga kiruvchi individual ma'noga ega bo'ladi. Qolaversa, u diniy mutaassib shaxsini xarakter aksentuatsiya (shaxsning ma'lum xususiyatini boshqa xususiyatlariga nisbatan yaqqol namoyon bo'lishi)siga e'tibor beradi. Demak, yuqoridagi tadqiqotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, diniy mutaassib shaxs odatda, terrorchi shaxsiga aylanar ekan. Undagi mavjud xususiyatlari, faoliyat motivlari o'zgarib, undagi xarakter aksentuatsiyasi nihoyatda yaqqol bo'rtib ko'rinib qolar ekan. Qolaversa, tadqiqotlarda mutaassib-terrorchilarning temperament lotincha "temperamentum" so'zidan olingan bo'lib, "aralashma" degan ma'noni anglatadi [3, 134]. Bulargalariga alohida bag'ishlangan ishlar e'tiborga molikdir. Umumiy qaraganda esa amalga oshirilgan ishlar diniy mutaassib shaxsining ma'lum xususiyatlarini yoritib bera oladi xolos. Diniy mutaassib shaxsi psixologiyasini kompleks tadqiq etgan manbalarning mavjud emasligi bu muammoning naqadar zaruriy va muhim ekanligini anglatadi. Birinchi Prezident Islom Karimov: "...o'zining shak-shubhasiz haqligiga, haqiqatni faqat o'zi bilishga ishonch hissi so'nggi choralarga - zo'ravonlik harakatlariga moyilligi bilan ajralib turadigan diniy ekstremizmning paydo bo'lishiga zamin yaratadi", deb aynan diniy mutaassiblikni ta'riflagan edilar [4, 38].

Xulosa qilganda, diniy mutaassib shaxs, uni psixologik portreti, tuzilishi va o'ziga xos xususiyatlari yaxlit holda chuqur ilmiy tadqiqotlarni kutib turibdi. Yuqoridagi tadqiqotlarda ham bu masalalar alohida o'rganilgan, ammo kompleks tarzda ilmiy-psixologik bilimlar o'rganilishi, tajribalar o'tkazilishi zarur.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. – Toshkent: "O'zbekiston". – 222 b.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –Toshkent: "O'zbekiston", 1997. –38 b.
3. Dushanov R.X. Jinoyatchi shaxs psixologiyasi. –Toshkent: "Akademiya" 2011. – 40 b.
4. Xoljigitova N. Umumiy psixologiya. – Toshken, 2009. -134 b.

M. AKRAMOVO'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi
din psixologiyasi va pedagogikasi kafedrası dotsenti**EKOLOGIK ONG SHAKLLANISHINI O'RGANISHNING PSIXOLOGIK MASALALARI**

Mazkur maqola ekologik ong shakllanishini o'rganishning psixologik masalalari mavzusiga bag'ishlangan. Shuningdek, maqola matnida inson va tashqi muhitning azaro aloqasi, ekologik ong fenomeni va uning tavsifi, ong va uning rivojlanishi, sotsiogeneza shaxs, ekologik ongning ontogenetik rivojlanishi, ekologik madaniyat va insoniy qadriyatlar, ekologik ong namoyon bo'lishining psixologik o'ziga xosliklari, ekologik xulq-atvor shakllanishining psixologik jihatlari kabi masalalar ham keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: ekologik ong, shaxs, psixologiya, atrof-muhit, o'zaro ta'sir, sotsiogeneza, ekologik xabardorlik, texnologiya, tabiiy dunyo, ekologik madaniyat, odox-axloq, ehtiyoj, jamiyat, antropopatzizm, tabiatni asrash.

Данная статья посвящена теме психологических проблем в исследовании формирования экологического сознания. В статье также рассматриваются взаимоотношения человека и внешней среды, феномен экологического сознания и его описание, сознание и его развитие, личность в социогенезе, онтогенетическое развитие экологического сознания, экологическая культура и человеческие ценности, психологические особенности экологического сознания, экологическое поведение, также широко освещаются такие вопросы, как психологические аспекты.

Ключевые слова: экологическое сознание, личность, психология, окружающая среда, взаимодействие, социогенез, экологическое сознание, технологии, природный мир, экологическая культура, этика, потребность, общество, антропопатизм, забота о природе.

This article is devoted to the topic of psychological problems in the study of the formation of ecological consciousness. The article also discusses the relationship between a person and the external environment, the phenomenon of environmental consciousness and its description, consciousness and its development, personality in sociogenesis, ontogenetic development of environmental consciousness, environmental culture and human values, psychological characteristics of environmental consciousness, environmental behavior, such issues are also widely covered as psychological aspects.

Key words: environmental consciousness, personality, psychology, environment, interaction, sociogenesis, environmental consciousness, technology, natural world, environmental culture, ethics, need, society, anthropopathism, care for nature.

Kirish. Bugungi kunda psixologiya fanining boshqa fanlar bilan aloqasi tobora oshib bormoqda. Bunga asosiy sabab sifatida, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning o'zaro yaqinlashib borayotganligi hamda "jamiyat-inson-texnologiya-tabiiy muhit" tizimining o'zaro integratsiyasi kabilar tan olinmoqda. Shuningdek, hozirgi global sharoitda inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish, ekologik muhitni asrash, insonlarda ekologik ong va madaniyatni shakllantirish, tabiatga inson omilining ta'sirini kamaytirish kabi ishlar ko'plab fanlar oldiga dolzarb vazifalar qo'yimoqda.

Asosiy qism. Hozirgacha ekologik masalalar bo'yicha ko'plab sotsiologik, pedagogik, falsafiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ularda, asosan, shaxsda ekologik madaniyatni shakllantirish, jamiyat hayotining atrof-muhitga ta'siri, ekologik xulq-atvorni tarbiyalash kabi mavzular atroflicha o'rganilgan. Biroq, mahalliy psixologik tadqiqotlarda ekologik ong shakllanishining psixologik jihatlari doir ilmiy tadqiqotlar aytarlicha amalga oshirilmagan. Ekologik ong shakllanishi o'ziga xos psixologik hodisa sanalib, uni tadqiq etish nafaqat psixologiya fani uchun balki, ekologiya fani uchun ham o'ta qiziqarli va muhim ma'lumotlarni taqdim etishi ehtimoldan holi emas.

Ta'kid joizki, "ekologik psixologiya" tushunchasini anglashda biroz tushunmovchiliklar mavjud. Chunki, ushbu tushuncha mazmunida fanlararo bilimlar majmui mavjud. Bizningcha, ekologik psixologiya - bu inson hayotiga organik ravishda kiritilgan va uning atrof-muhit bilan munosabatlarini, ya'ni fazoviy, geografik, ijtimoiy, madaniy harakatlarini tartibga solishga qaratilgan bilimlar tizimidir. Ba'zi tadqiqotchilar ekologik psixologiyani ijtimoiy muammolarni o'rganadigan maxsus fan deb qarashadilar. Chunki, ushbu fan atrof - muhit va inson munosabatlarini keng doirada hal qiluvchi soha sanaladi. Shunday ekan, ushbu masalalarni tadqiq etish, ularning mohiyatini anglash "ekologik ong" tushunchasini o'rganishdan boshlanishi tabiiy.

Ekologik ong tushunchasi xorij va rus psixologiyasi tadqiqotlarida ancha ommalashgan tushuncha hisoblanadi. Ilk bor "ekologik ong" tushunchasi tadqiqotchi B.T.Lixacheva tomonidan qo'llanilgan.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Keyinchalik, olimlardan N.I.Ikonnikova, O.Y.Molchanova, S.D.Deryabo, V.A.Yasvin, A.S.Martinovlar ham bu borada o'ziga xos izlanishlar olib borishgan [1]. Xronologik jihatdan qaralganda, ekologik ong muammosi rus psixologiyasida 90-yillarning boshlarida katta ishtiyoq bilan o'rganila boshlagan. Bunda asosiy maqsad ekologik inqirozning oldini olishga qaratilgan bo'lib, avvalambor, u insonlarda ekologik madaniyat va ongni shakllantirish ishlari bilan amalga oshirilishi ko'zda tutilgan. Ikkinchi jihat esa, shaxsda ekologik ong rivojlanishini psixologik va pedagogik jihatdan chuqur ko'rib chiqish masalasi bo'lgan.

Bizningcha, "ong" – bu faoliyat va muloqotda vujudga keladigan va namoyon bo'ladigan bilim va munosabatlarning yig'indisi. Ekologik ong esa, o'z mazmunida atrof-muhit, tabiiy dunyo, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek, unga tegishli inson strategiyalari, tabiat bilan ishlash texnologiyalari kabilarni ham qamrab oladi. Ekologik ong keng ma'noda, insonning tabiiy dunyo bilan o'zaro ta'sirlashuvining psixologik komponentiga qaratilgan. Bunda, odamlarning hayvonlar va o'simliklar bilan o'zaro ta'sirlashuv mexanizmlari o'z aksini topgan.

Muhokamalar va natijalar. V.I.Medvedevning fikricha, ekologik ong psixologiyasining markaziy tushunchasi "tabiiy dunyo" tushunchasidir. Ya'ni "tabiiy muhit" inson hayotini ta'minlaydigan va obyektiv ishlaydigan yaxlit tizimdir [2]. Bir so'z bilan aytganda, tabiiy muhit tizimlari tabiiy obyektlardan tashkil topgan bo'lib, u asrash avlodan-avlodga yetkazish har bir insonning yuksak burchlaridan biridir.

V.A.Yasvin fikricha, ekologik ongni tushunishning quyidagi jihatlari ajratiladi [3]:

- tabiat - "tabiiy muhit" sifatida emas, balki "tabiiy dunyo" sifatida tushunilishi kerak;
- ekologik ong tahlilida asosiy e'tibor insonning tabiat bilan obyektiv aloqalariga emas, balki subyektiv aloqalarga qaratilishi lozim;

- ekologik ongni o'rganish uchun, ijtimoiy-psixologiya, shaxs psixologiyasi, zoopsixologiya, salomatlik psixologiyasi kabi sohalarining ma'lumotlari ham o'ta muhim hisoblanadi;

- ekologik ong – pedagogik psixologiya o'rganadigan muammo. Ya'ni unda, ekologik tarbiya, ekologik xulq-atvor, ekologik madaniyat kabi tushunchalar mavjud. Hozirgi zamon psixologiyasida ekologik ongni quyidagi masalalar negizida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq sanalmoqda:

- sotsiogenez jarayonida –turli davrlardan boshlab ekologik muammolar o'rganib kelingan. Ya'ni tashqi dunyoning paydo bo'lishi, materiya, o'simliklar, hayvonlar, tabiiy resurslar va boshqalar. Vaqt o'tishi bilan jamiyat, yerdagi hayot ijtimoiy sivilizatsiya orqali tubdan o'zgardi;

- ekologik xabardorlik, bilimdonlik jarayonida – bunda tabiiy muhit haqidagi insonning bilim, ko'nikma, malakalari hamda ekologik kompetensiyalari tahlil qilinadi. Bundan tashqari, insonning yoshlikdan boshlab tashqi muhit bilan hamnafas yashashi, yoshlikdan shakllangan ekologik xulq-atvor kabilari ham e'tiborga olinadi;

- ontogenez jarayonida tahlili negizida – insonning tug'ilgandan umrining oxirigacha bo'lgan ijtimoiylashuv jarayoni, unga xos ekologik ong va madaniyat shakli va hokazo. Mazkur tasniflardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, insonda tabiat haqidagi bilimlar bolalik davridanoq shakllana boradi. Shuningdek, bunda insonning tabiat haqidagi tasavvurlari, tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlar, tabiat obrazi, dunyo tasvirida shaxs kabi tushunchalar ham ajratiladi. Ba'zi psixolog olimlar ekologik ong tushunchasini "ekologik xulq", "ekologik madaniyat" kabi tushunchalar bilan birga tahlil qilishga harakat qilishadi.

I.V.Svetokvaning aytishicha, ekologik madaniyat bu – insonlarning ekologik bilimlari va ko'nikmalarini amalda qo'llay olish qobiliyatidir. Atrof-muhitga qaratilgan ongi esa, insondagi ekologik tushunchalar, dunyoqarash, pozitsiya, tabiatga bo'lgan munosabati hamda amaliy xarakterga ega bo'lgan strategiyalari kabilardan iborat [4].

Atrof –muhitga nisbatan bo'lgan xulq-atvor bu – insonlarning tabiiy muhitga, tabiat resurslariga qaratilgan bevosita va bilvosita harakatlari majmuasi sanaladi. Demak, ekologik ongning o'ziga xos xususiyatlari, insonda shakllangan tabiatga bo'lgan amaliy ko'nikmalar orqali ham tushuntirilishi lozim. Ekologik ongni shaxsda shakllantirishning psixologik chora-tadbirlari sifatida televideniya, siyosiy ong, iqtisodiy bilim, ta'lim-tarbiya kabilari tavsiya etiladi. Bu jarayon maktagacha ta'lim muassasalaridan boshlab amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir. Qolaversa, hozirgi kunda har bir umum o'rta ta'lim maktablarida tabiatshunoslik, ekologiya kabi fanlari chuqur dasturlar asosida o'tilmoqda. Ushbu dasturlar an'anaviy ta'lim dasturlariga muvofiq tuzilgan va har yili xalq ta'lim vazirligi tomonidan yangilanib boriladi. Savol tug'iladi? Nima uchun ekologik ong psixologik jihatdan o'rganishi lozim? Bunga sabab nima degan mulohazalar qadimdan barchani qiziqtirib kelgan.

I.A.Sosunovning so'zlariga ko'ra, ekologik ongni o'rganish zarurati quyidagilar bilan bog'liq [5]:

- ekologik ong – 19-asr oxiridan boshlab jamoatchilik harakati sifatida o'rganila boshlangan;
- ekologik ong – insonning tabiat haqidagi savolga javob qidirishi bilan bog'liq. Unda ijtimoiy, biologik, psixik mohiyat mavjud va u shartlangan;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

– ekologik ong bu – inson ongining evolyutsiyasi natijasi. Unda shaxs, oila, etnos, davlat, siyosat, sayyora, makon kabi tushunchalarda aks etgan;

– ekologik ongni o'rganish bu – tabiatning ijtimoiy -madaniy obyektlari sabablarini aniqlaydigan yo'nalishdir.

V.V.Kalitaning ta'kidicha, inson tabiatning ajralmas qismidir, tabiatga qarshi bo'lmazlik kerak, unga zarar yetkazmaslik kerak, uni doim asrab-avaylash lozim. Tabiat vakillari bo'lgan o'simliklar, hayvonlar, hashoratlar ham yashashda shaxs kabi to'la huquqli subyektlardir [6].

V.R.Arseniev insonning tabiatdan uzoqlashish sabablarini quyidagicha tasvirlaydi [7]:

– insonning va tabiat o'rtasidagi hamkorlikning buzilishi;

– tabiatni keragidan ortiq insonparvarlashtrish;

– tabiatni ilohiylashtirish;

– tabiat bir xillikda qabul qilish;

– atrof-muhitni tabiiy yaratilgan va shundayligicha qolishi kerak qabilida munosabatda bo'lish va hokazo. Odamlarda irsiy merosdan tashqari, madaniy meros ham bor, bu odamni yer yuzidagi barcha tirik mavjudotlardan tubdan ajratib turadi. Inson faolligini belgilaydigan asosiy omil biofizik emas, balki ijtimoiy va madaniydir omillardir.

Xulosa qilib aytganda, inson tabiiy sharoitda emas, balki u doimiy ijtimoiy sharoitda yashaydi. Demak, ekologik ongni antroposentrik hodisa sifatida tushunish mumkin. U inson faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi, ya'ni iqtisodiy, siyosiy, ta'limiy va hokazo. Ekologik markaz – bu dunyo haqidagi g'oyalar tizimi bo'lib, u ekologik maqsadga muvofiqlik, odam va tabiat o'rtasida qarama-qarshilikning yo'qligi, tabiatni subyektiv idrok etish, pragmatik va pragmatik bo'lmagan o'zaro ta'sir muvozanati bilan ajralib turadi. Inson ekologik ongini o'rganishga oid manbalar shuni ko'rsatdiki, har qanday odamning ekologik ongi rivojlanishida ekologik ta'lim va tarbiya, shuningdek, ma'lum axloqiy va shaxsiy munosabatlarning mavjudligi katta rol o'ynaydi. Bunday ishlar bolalikdanoq olib borilishi, o'z vaqtida mustahkam tarbiyalab borilishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. Каландаров К.Х. Экологическое сознание Сущность и способы формирования. -М.: Гуманитарный центр “Монолит”, 1999. -с.23.

2. Медведев В.И. Экологическое сознание: Учебное пособие / В.И. Медведев, А.А. Алдашева. - Г.: “Логос”, 2001. -с.76.

3. Ясвин В.А. Исследование структурных характеристик личностного отношения к природе // Психологический журнал. 1995, Т. 16, №3, С. 70 -73.

4. Цветкова И.В. Личный опыт по взаимодействию с окружающей средой в процессе формирования экологической культуры младшего школьника // Учителю об экологии детства / Под ред. В.И.Панова, В

5. Сосунова И.А. Отражение проблем экологии в массовом сознании (Россия) // Мир психологии. 1997, № 1. С 28. 3.П.Лебедевой. -М., 1995. С.47 – 56.

6. Калита В.В. Понятие экологичности в экологической психологии // Психология сегодня. Т. 2, вып. 1. М., 1996. – С 104 - 105.

7. Арсеньев В.Р. “Эмпатический подход”, или Принцип всеединства в изучении архаики // Своя и чужие культуры. Сознание. Искусство. Образ / СПбГУ. Материалы теоретического семинара “Теория и методология архаики”. СПб., 1998. – С. 12 – 19.

Gulbarno SODIQOVA

O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi
tayanch doktranti

O'SMIRLAR MUSTAQIL QAROR QABUL QILISHIDA DINIY-PSIXOLOGIK OMILLARINING AMALIY TADQIQI

Mazkur maqolada o'smirlar mustaqil qaror qabul qilishida diniy-psixologik omillari tadqiq etilgan bo'lib, mustaqil qaror qabul qilish jarayonini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etilgan va tegishli xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil qaror qabul qilish, diniy-psixologik omil, psixologik xususiyatlar.

В данной статье исследованы религиозно-психологические факторы принятия подростками самостоятельных решений, научно-практическое исследование процесса принятия самостоятельных решений и сделанные соответствующие выводы.

Ключевые слова: самостоятельное принятие решений, религиозно-психологический фактор, психологические особенности.

This article examines the religious and psychological factors of making independent decisions by adolescents, a scientific and practical study of the process of making independent decisions and makes appropriate conclusions.

Key words: independent decision-making, religious and psychological factor, psychological features.

Kirish. Dunyoda o'smirlarning mustaqil qaror qabul qilishida diniy-psixologik omillarini ilmiy jihatdan o'rganish muammosi o'ta muhim bo'lib, bu muammo ko'pgina ilmiy-amaliy tadqiqotlar o'tkazishni taqozo etadi. Ta'lim muassasalarida o'smirlarda mustaqil qaror qabul qilishning diniy-psixologik omillarini rivojlantirish, qarorlarning kuchi va uning psixologik jihatlarini oshirishning metodik tizimini takomillashtirishning ilg'or diniy va psixologik uslubiy mexanizmini ishlab chiqish ishlari hamda yosh avlodning qarorlar qabul qilishida din omiliga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirdi. Darhaqiqat mazkur muammoni hal etishda turli xil qonunlar qabul qilingan bo'lib, ulardan ko'zda tutilgan asosiy maqsad bunyodkor va ijtimoiy faol, shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy, siyosiy hayotda mustaqil ravishda o'z yo'lini, o'rnini topa oladigan, istiqboldagi vazifalarni oldindan ko'ra bilib, ularni hal etishda ongli, mustaqil qaror qabul qilishga qodir bo'lgan yoshlarni voyaga yetkazishdir.

Asosiy qism. Qaror qabul qilishning psixologik jihatlarini o'rganish XX asrning o'rtalaridan nazariy qismdan amaliy qism bosqichiga ko'tarildi. Qaror qabul qilishning psixologik fundamental asosini 1970-yillarda amerikalik mashhur psixolog Daniel Kaneman fanga olib kirgan. D.Kaneman qaror qabul qilishning ichki va tashqi turlarini amaliy jihatdan o'rganganligi uchun iqtisodiyot sohasida nobel mukofotini qo'lga kiritgan [1].

O'smirlik 10-11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo'lgan davrni tashkil etadi. Hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy aqliy va siyosiy jihatdan bir muncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldinroq namoyon bo'lmoqda. Aksariyat o'quvchilarda o'smirlik yoshiga o'tish, asosan, 5-sinflarda boshlanadi. "Endi u bola emas lekin hali katta ham emas"- ayni shu ta'rif o'smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. O'smirlar mustaqil qaror qabul qilishida diniy-psixologik omillarni amaliy tadqiq etishning psixologik jihatlarini yanada tizimliroq o'rganish maqsadida o'smir yoshidagi yuqori sinf maktab o'quvchilari va akademik litsey o'quvchilarida mustaqil qaror qabul qilish jarayonida yuzaga keladigan muammolar, dars jarayonlarini o'zlashtirishda duch kelinadigan muammolar, qaror qabul qilish va uning diniy-psixologik omillarini o'rganish davomida ularning umumiy o'rtacha qiymatlarining tahlili quyidagi jadvallarda keltirilib o'tgan.

1-jadval. Akademik litsey va maktab o'quvchilari o'rtasidagi mustaqil qaror qabul qilishining psixologik omillari umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari (Styudentning t-mezi)

Shkalalar	Guruhlar	M	Standart og'ish	t-statistik
Hushyorlik	akademik litsey	15,21	2,05	0,998
	204-maktab	14,63	1,95	
Qochishga moyil	akademik litsey	11,18	1,94	0,327
	204-maktab	11,00	1,91	
Kechiktirish	akademik litsey	7,88	2,38	0,218
	204-maktab	7,74	2,02	

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Juda hushyorlik	akademik litsey	8,58	2,19	-1,797*
	204-maktab	9,58	1,77	
Hukmronlik	akademik litsey	113,15	15,87	0,940
	204-maktab	109,16	12,50	
Muammoli vaziyatlardagi xulq	akademik litsey	95,24	15,74	0,109
	204-maktab	94,79	11,84	

Izoh. * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

1-jadvaldan ko‘rinib turganidek, o‘smirlarda mustaqil qaror qabul qilishning psixologik omillari “hushyorlik” shkalasi bo‘yicha akademik litsey o‘quvchilarida yuqori ko‘rsatkich 15,21 ni tashkil etadi. Maktab o‘quvchilarida esa bu ko‘rsatkich 14,63 ni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkichga ega bo‘lgan o‘smirlar qaror qabul qilishdan oldin barcha muqobil yo‘llarni ko‘rib chiqishga, turli muammolarning eng samarali yechimini qidirishga va yangi ma‘lumotlarni to‘plashga harakat qilishadi. O‘z maqsadlari to‘g‘risida aniq tasavvurga ega bo‘lishgani bois, hayotiy masalalarga doir qarorlarni qabul qilishda ularda qiyinchiliklar yuzaga kelmaydi.

“Qochishga moyil” shkalasi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichga ega bo‘lgan akademik litsey o‘quvchilari 11,18 ni tashkil etadi. Maktab o‘quvchilarida esa 11,00 ni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkichga ega bo‘lgan o‘smirlar ma‘lum bir vaziyatlarda ota-onasining qarorlariga, ko‘magiga, qo‘llab-quvvatlashiga ehtiyoj sezishadi, shuningdek, ular mas‘uliyat olishdan, hayotiy qiyinchiliklarga duch kelib qolishdan qo‘rqishadi. Mustaqil qaror qabul qilishga doir bilim va ko‘nikmalarning kamligi tufayli ular mustaqil qaror qabul qilishdan qochishga moyil bo‘lishadi.

“Kechiktirish” shkalasi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich akademik litsey o‘quvchilarida 7,88 ni tashkil etadi. Maktab o‘quvchilarida esa bu ko‘rsatkich 7,74 ni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkichga ega bo‘lgan o‘smirlar asosiy qarorni qabul qilishdan oldin ular ko‘p vaqtlarini kichik ishlarni bajarishga sarflaydilar. Ular oxirgi daqiqagacha qaror qabul qilishni kechiktirishga harakat qilishadi. Qaror qabul qilib bo‘lganidan keyin ham uni bajarishni orqaga surishadi.

“Juda hushyorlik” shkalasi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichga ega bo‘lgan akademik litsey o‘quvchilari 8,58 ni tashkil etadi. Maktab o‘quvchilarida esa bu ko‘rsatkich 9,58 ni tashkil etadi. Aynan “juda hushyorlik” shkalasi akademik litsey o‘quvchilariga qaraganda maktab o‘quvchilarida yuqori natijani ko‘rishimiz mumkin. Yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lgan maktab o‘quvchilari mustaqil qaror qabul qilish jarayonida, ularga vaqt yetarli bo‘lmaydi, ular o‘z qarorlarini tez o‘zgartirishadi. Muammoga duch kelishganida yaxshi yechim topolmasligiga nisbatan ularda ishonchsizlik hissi paydo bo‘ladi. Shuningdek, ular o‘z qarorlarining to‘g‘ri ekanligiga o‘zlarini ishonitirish uchun ham ko‘p vaqt sarflashadi, shoshilinch qaror qabul qilish kerak bo‘lganida esa ular aniq fikr olay olmaydi.

“Hukumronlik” shkalasi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichga ega bo‘lgan akademik litsey o‘quvchilarida 113,15 ni tashkil etadi. Maktab o‘quvchilarida esa bu ko‘rsatkich 109,16 ni tashkil etadi.

“Muammoli vaziyatlardagi xulq” shkalasi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichga ega bo‘lgan akademik litsey o‘quvchilarida 95,24 ni tashkil etadi. Maktab o‘quvchilarida esa bu ko‘rsatkich 94,79 ni tashkil etadi.

Tadqiqotdagi natijalardan ko‘rish mumkinki, sinaluvchilarning so‘rovnomaga bergan javoblari orqali qarorlarni qabul qilish so‘rovnomasi shkalalaridan juda hushyorlik ikki guruhda o‘zaro farqli jihatlarni namoyon qilgan. Qolgan shkalalarning natijalari esa, deyarli farqsiz o‘rtacha tafovutlarni aks ettirganligini ko‘rish mumkin. Natijalardan shuni kuzatish mumkinki, sinaluvchilarning aksariyati qarorlarni qabul qilishda tavakkalchilikka yo‘l qo‘ymasliklari va vazminlik bilan tafakkur qilishi alohida ahamiyatni namoyon qilgan.

2-jadval. Akademik litsey va maktab o‘quvchilari o‘rtasidagi mustaqil qaror qabul qilishining diniy yo‘nalganlik so‘rovnomasi umumiy o‘rtacha ko‘rsatkichlari (Styudentning t-mezoni bo‘yicha)

Shkalalar	Guruhlar	M	Standart og‘ish	t-statistika
Tashqi diniy yo‘nalganlik	akademik litsey	24,33	5,337	-3,475***
	204-maktab	29,26	4,094	
Ichki diniy yo‘nalganlik	akademik litsey	19,97	4,455	-3,640***
	204-maktab	24,21	3,190	
Dinga falsafiy konsepsiya sifatida yondashish	akademik litsey	8,06	1,749	2,973***
	204-maktab	6,53	1,867	
Afsun-sehrga bo‘lgan munosabat	akademik litsey	4,06	1,413	1,407
	204-maktab	3,42	1,835	
Dindan najot va xotirjamlik	akademik litsey	7,76	1,855	2,200*

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

izlash	204-maktab	6,53	2,091	
Diniy ramzlarga marosimlarga rioya qilish	akademik litsey	7,39	2,235	0,319
	204-maktab	7,58	1,539	
G'ayritabiiy hodisalarni ilmiy bilimdan ustun ko'rish	akademik litsey	4,00	2,062	1,226
	204-maktab	3,26	2,130	
Dunyoni yaratuvchi buyuk kuchlarga ishonish	akademik litsey	8,24	2,047	0,545
	204-maktab	7,95	1,545	
Tashki ehtiyojlarni anglash	akademik litsey	7,67	1,555	0,916
	204-maktab	7,26	1,485	
Dinni axloqiy xulq-atvor jihatdan tushunish	akademik litsey	7,85	1,523	2,452***
	204-maktab	6,74	1,661	

Izoh. * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

2-jadvaldan ko'rinib turganidek, akademik litsey o'quvchilarida mustaqil qaror qabul qilishning "tashqi diniy yo'nalganlik" shkalasi bo'yicha yuqori ko'rsatkich 24,33 ni tashkil etadi. Maktab o'quvchilarida esa bu ko'rsatkich 29,26 ni tashkil etadi. Maktab o'quvchilarida tashqi diniy yo'nalganlik darajasi yuqori natijani tashkil etdi. Bunga ko'ra, o'smirlarda diniy yo'nalganlik darajasi ma'lum bir ma'noda dinni hayotiy qadriyat sifatida baholashi, dindor shaxs sifatida gavdalandirish va diniy xulq-atvor ekstrenal harakterga ega ekanligi bilan baholanadi. Bu ko'rsatkichga ega bo'lgan o'smirlar dinni o'zining shaxsiy maqsadlarida foydalanishga moyil. Bu toifaga mansub diniy yo'nalishdagi o'smirlar dinning foydali ekanligini har xil ishonchni ta'minlashi va taskin berishi sotsial munosabat, status va o'zini o'zi oqlash kabi sabablar bilan bog'laydi. Diniy marosimlarda ishtirok etishda, diniy amallarga nisbatan o'zlarini sodiq qilib ko'rsatishga harakat qilishadi. Shuningdek, ular turmush tarzining umumqabul qilgan munosabatlarga sodiq qilib ko'rsatishga xizmat qiladi.

Ichki diniy yo'nalganlik shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich akademik litsey o'quvchilarida 19,97 ni tashkil etadi. Maktab o'quvchilarida esa bu ko'rsatkich 24,21 ni tashkil etadi. Akademik litsey o'quvchilariga nisbatan maktab o'quvchilarida ichki diniy yo'nalganlik yuqori natijani ko'rsatdi. Bu ko'rsatkichga ega bo'lgan o'smirlar dinning ustuvorlik roliga past baho berishadi. Ya'ni diniy amallarni bajarishda, diniy marosimlarda ishtirok etish kabi holatlarga o'smirlar o'zlarida ehtiyoj sezishmaydi. Boshqa hayotiy ehtiyojlari bu toifaga mansub o'smirlar uchun ahamiyatli hisoblanadi. Ichki diniy yo'nalganlikka mansub o'smirlarda sabr-toqatlilik, rahm-shavqat, empatiya kabi tuyg'ulari me'yorida bo'ladi. Zarur bo'lganda ichki hissiyotlarini namoyish qila oladilar.

Dinga falsafiy konsepsiya sifatida yondashish shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich akademik litsey o'quvchilarida 8,06 ni tashkil etadi. Maktab o'quvchilarida esa bu ko'rsatkich 6,53 ni tashkil etadi. Birinchi shkala bo'yicha akademik litsey o'quvchilarida yuqori natijani ko'rsatdi. Bu ko'rsatkichga ega bo'lgan o'smirlar dinga falsafiy konsepsiya sifatida, ko'proq uning gnoseologik ildizlariga urg'u beradi.

Afsun-sehrga bo'lgan munosabat shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich akademik litsey o'quvchilarida 4,06 ni tashkil etsa, maktab o'quvchilarida esa bu ko'rsatkich 3,42 ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkichga ega bo'lgan o'smirlarda psixologik jihatdan g'ayritabiiy afsunlar mavjudligi va o'smirlarda sehr-joduga bo'lgan munosabat deyarli yo'qligidan dalolat beradi.

Dindan najot va xotirjamlik izlash shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich akademik litsey o'quvchilarida 7,76 ni tashkil qilsa, maktab o'quvchilarida esa 6,53 ni tashkil etadi. Ikkala ko'rsatkich ham yuqori natijani ko'rsatadi. Bu ko'rsatkichlarga ega bo'lgan o'smirlar dindan najot va xotirjamlik izlashi bilan bog'liq.

Diniy ramzlarga, marosimlarga rioya qilish shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich akademik litsey o'quvchilarida 7,39 ni tashkil etsa, maktab o'quvchilarida esa bu ko'rsatkich 7,58 ni tashkil qiladi. Bu ikkala ko'rsatkich ham yuqori natijani ko'rsatadi. Bu ko'rsatkichga ega bo'lgan o'smirlar diniy ramzlarni tan olishmaydi, diniy marosimlarda ishtirok etishmaydi. Diniy amallarni bajarishda qiyinchiliklar yuzaga keladi.

G'ayritabiiy hodisalarni ilmiy bilimdan ustun qo'yish shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich akademik litsey o'quvchilarida 4,00 ni tashkil etadi. Maktab o'quvchilarida esa bu ko'rsatkich 3,26 ni tashkil qildi. Bu shkala bo'yicha o'smirlarning olgan natijalari so'rovnomaga me'yoriy ko'rsatkichga ko'ra, quyi natijani ko'rsatgan. O'smirlarda g'ayritabiiy sehrli hodislarni ustun ko'rish shkalasi bo'yicha quyi natijani namoyon qilganligi, ularda biror bir qiyin vaziyatlarga duch kelganda turli sehrli narsalarga ishonmaslik va hamma narsa yaratganning xohishi bilan bo'lishi haqidagi ko'nikmasi paydo bo'lganligi bilan belgilanadi.

Dunyoni yaratuvchi buyuk kuchlarga ishonish shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich akademik litsey o'quvchilarida 8,24 ni tashkil etsa, maktab o'quvchilarida esa bu ko'rsatkich 7,95 ni tashkil qiladi. Bu

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

ko'rsatkichga ega bo'lgan o'smirlar dunyoni yaratuvchi buyuk kuchlarga ishonishini bildiradi. Yagona Allohning borligiga ishonishadi.

Tashqi ehtiyojlarni anglash shkalasi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich akademik litsey o'quvchilarida 7,67 ni tashkil qiladi. Maktab o'quvchilarida esa bu ko'rsatkich 7,26 ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkichga ega o'smirlar o'z-o'zining tashqi ehtiyojlarini yaxshi anglashadi.

Dinni axloqiy xulq-atvor jihatdan tushunish shkalasi o'rtacha ko'rsatkich akademik litsey o'quvchilarida 7,85 ni tashkil etsa, maktab o'quvchilarida esa bu ko'rsatkich 6,74 ni tashkil qilgan. Bu esa, o'smirlarda din bilan bog'liq axloqiy munosabatlardagi omillar o'rta darajadagi natijani ko'rsatganligi va diniy amallar va retuallarni axloqiy jihatdan baholashi va ma'lum bir muammoli vaziyatlarni hal qilishda diniy omillarni klnativ xususiyat sifatida qarashi hamda subyektiv lokal nazoratining o'rnatilganligi bilan alohida xarakterlanadi.

Tadqiqotdagi natijalar shuni ko'rsatmoqdaki, diniy yo'nalganlik va dindorlikning individual strukturasini baholash so'rovnomalaridagi o'rtacha statistik tafovutlar tashqi diniy yo'nalganlik, ichki diniy yo'nalganlik, dinni falsafiy konsepsiya sifatida tushunish, dindan xotirjamlik va najot izlash, dinni axloqiy xulq-atvor jihatdan tushunish kabi psixologik xususiyatlarda aks etganligini ko'rish mumkin.

Xulosa. Tadqiqotdan olingan natijalar shuni namoyon qilganki, o'smir yoshdagi o'quvchilarning qarorlarni qabul qilish, mustaqillik, diniy yo'nalganlik va individual dindorlik strukturasini baholash bilan bog'liq munosabatlar statistik farq mezonlari orqali tekshirilganda ularning natijalari hushyorlik, juda hushyorlik, hukmronlik, ichki diniy yo'nalganlik, dinni falsafiy konsepsiya sifatida tushunish, qarorlarni qabul qilishda yaratuvchi kuchning borligiga ishonish va dinni axloqiy xulq-atvor jihatdan tushunish, qochishga moyil, kechiktirish, qarorlarni qabul qilishda xulq-atvorning ustunligi, afsun-sehrga bo'lgan munosabat, g'ayritabiiy hodisalarni ilmiy bilimdan ustun ko'rish va tashqi diniy yo'nalganlik bilan o'rta darajadagi ahamiyatli farqlarni tashkil etganligi, o'quv faoliyati jarayonida ularning faoliyati uchun ahamiyatli psixologik omillar vazifasini bajaruvchi va mustaqil qaror qabul qilishni rivojlantiruvchi omillar o'rin olganligini olingan natijalarda aks etgan.

Adabiyotlar

1. Канеман Д., Тверски А. Рациональный выбор, ценности и фреймы // Психологический журнал. 2003. Т. 24. № 4. С. 31—43.;
2. Do'stmuhamedova Sh.A., Nishanova Z.T., Jalilova Sh.K., Alimbayeva Sh.T. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. -T., 2013. -B144-145.

Dildoraxon ULMASOVAO'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi
Din psixologiyasi va pedagogika kafedrası
tayanch doktoranti**EMOTSIYALARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI HAMDA ULARNI
BOSHQARISHDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING ROLI**

Ushbu maqolada emotsiyaga psixologlar tomonidan berilgan ta'riflar tahlil etiladi. Emotsiyalarning turlari, yuzaga kelish shart-sharoitlari haqida ma'lumot beriladi. Emotsiyalarni to'g'ri boshqarishda emotsional intellektning roli ochib beriladi. Shu bilan birga, emotsiyalarni to'g'ri boshqarish hamda emotsional madaniyatni oshirish uchun tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: emotsiya, kechinma, emotsional intellekt, aralash emotsiyalar, qo'rquv, quvonch, xafalik, g'azab.

В данной статье анализируется определение эмоции, данное психологами. Информация о типах эмоций, условиях, в которых они возникают. Раскрывается роль эмоционального интеллекта в правильном управлении эмоциями. Он также дает советы о том, как управлять своими эмоциями и улучшить свою эмоциональную культуру.

Ключевые слова: эмоция, переживание, эмоциональный интеллект, смешанные эмоции, страх, радость, обида, гнев.

This article analyzes the definitions of emotion given by psychologists. Information about the types of emotions, the conditions under which they occur. It also provides advice on how to manage your emotions and improve your emotional culture.

Key words: emotion, experience, emotional intelligence, mixed emotions, fear, joy, offence, anger.

Kirish. So'nggi yillarda mamlakatimizda psixologiya sohasini rivojlantirishga hamda amaliyotchi psixologlar faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Olib borilayotgan ishlar ko'lamiga qaramasdan sohada zudlik bilan bartaraf etilishi talab etiladigan qator muammolar saqlanib qolmoqda. Aholida psixologik madaniyatning shakllanmaganligi, odamlar hissiyotlarini boshqara olmasliklari hamda stress holatiga tushib qolishga moyillik shular jumlasidandir. Psixologlar bu kabi muammolarni ijobiy hal etishi uchun, avvalo, shaxsda o'z emotsiyalarni boshqarish hamda to'g'ri yo'naltirish malakasini shakllantirishi lozim.

Asosiy qism. Emotsiyalarni shaxsga o'z ichki olami bn tashqi dunyoga axborot yetkazuvchi bir vosita deyish mumkin. Har bir individ ilk bolalik davridan turli emotsiyalarni his qiladi, tashqi olamga signal beradi. Bu uning shaxs sifatida shakllanishiga ko'maklashadi. Emotsiya fiziolog, faylasuv, psixologlar tomonidan ko'p tadqiq etilgan, bugungi kungacha o'rganilib kelinayotgan psixofiziologik femonlardan biri sanaladi. Psixologiyada emotsiyaga oid tadqiqotlarni Z.Freyd (1894), E.Klapered (1928), S.Rubinshteyn (1957), P.Simonov (1962), K.Izard (1980), A.Leontev (1982), E.Xomskaya (1987), R.Nemov (1994) kabi psixologlar tadqiq etgan. Xususan, K.Izard emotsiyalar individning fiziologik holatga ham ta'sir ko'rsatishni ta'kidlaydi. Shunga binoan emotsiyalarni ko'p komponentli deya e'tirof etadi. K.Platonov esa emotsiyalar bilan kechinamalar orasidagi tafovutni ochib berishga intiladi. Olim kechinmalarni faqat insonlargagiga xos deya e'tirof etadi. K.Platonov kechinmalarga subyektiv voqe'lik sifatida ta'rif beradi. U.Jeyms esa emotsiyaga his etishga intilish sifatida ta'rif beradi. P.Anoxin esa emotsiyalarni organizmning fiziologik holati deydi [3].

S.Rubinshteyn esa emotsiya subyektning holati hamda obyektga bo'lgan munosabatini aks ettiradi degan fikrni ilgari suradi. Aksar psixologlar esa emotsiyani kechinmalar bilan bog'lab tushuntirishga intiladilar. Xususan, M.Lebedinskiy va V.Myasishev emotsiyani shaxs kechinamalariga bog'liq bo'lgan muhim psixik jarayon deydi.

Emotsiyalar ta'rifi tasnifi turli olimlar tomonidan xilma-xil tasniflanadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, emotsiyani universal tasniflashning iloji yo'q. emotsiyaning hosil bo'lish manbaasi yoki shart-sharoiti boshqa muhim belgilariga ko'ra psixologlar har xil turlarga bo'lganlar. Psixologiya fani falsafadan ajralib chiqqanini inobatga olgan holda emotsiyalar tasnifi qadimgi faylasuflar nigohida qanday bo'lganini tahlil etishga urinamiz.

Emotsional reaksiyalarni ilk bora qadimgi grek faylasufi Aristotel tasniflashga intilgan. U insonda muhabbat va nafrat, umid, umidsizlik, qullik, jasurlik, shodlik hamda g'am kabi bir-biriga teskari emotsional reaksiyalar bo'lishini qayd etgan. R.Dekart esa 6 muhim ehtiros: hayratlanish, sevgi, nafrat, orzu, shodlik hamda g'amni ajratadi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

T.Braun esa emotsiyalarni guruhlashda “hozir va shu yerda” tamoyiliga amal qiladi. Ya’ni emotsiyani yuzaga keltiruvchi manbaalarni inobatga olgan holda quydagicha tasniflaydi:

1. Mexanik tarzda boshlanuvchi emotsiyalar (instinktlar, odatlar).
2. Barcha jonzotlarga xos emotsiyalar (ishtaha, mayl).
3. Ratsional tarzda hosil bo’luvchi emotsiyalar (o’zini yaxshi ko’rish, mas’uliyat).

K.Izard 10 ta asosiy emotsiya turini ajratadi: ular: g’azab, nafrat, jirkanish, distress, qo’rquv, aybdorlik hissi, qiziqish, quvonch, uyat va hayrat.

V.Vilyunas esa har qanday emotsiyalarni yetakchi va vaziyatga oid turlarga ajratgan. Uning fikricha yetakchi emotsiyalar ta’sirda vaziyatga oid emotsiyalar yuzaga keladi.

Quyida biz emotsiyalarning o’ziga xos turalari, ularning paydo bo’lish sabablariga to’xtalamiz.

Eng keng tarqalgan emotsiya turlaridan biri qo’rquvdir. K.Izard fikricha, qo’rquv emotsional holat bo’lib, individning biologik himoya reaksiyasini aks ettiradi. Shuni ta’kidlash joizki, inson uchun qo’rquv foydalidir. Chunki ushbu emotsiya shaxsni maqsadga yetishida ko’mak beradi. Psixologlar qo’rquv yuzaga keladigan sabablarni turlicha talqin qilishgan. Boulbi (1973) qo’rquv insonga xavf uyg’otadigan holatlar yoki uni xavfsizligini ta’minlaydigan sharoitning yo’qligi sababli yuzaga keladi deb hisoblaydi. Gray (1971) esa qo’rquv individda kutilmagan vaqtda kutilmagagan hodisa yuz berganda hosil bo’ladi deb hisoblaydi.

Boulbi qo’rquvni yuzaga keltiruvchi omilni 2 turga ajratadi. Ular tabiiy ishlab chiqilgan stimullardir. K.Izard esa qo’rquv yuzaga kelish o’rnini 2 ga: tashqi omil ta’sir yoki inson ichki dunyosi deb hisoblaydi. Umuman olganda, qo’quvni insonning tashqi olamdan olayotgan axborotiga javob reaksiyasi deyish mumkin. Ushbu emotsional holat yuzaga kelishida esa individning himoya reaksiyasi yetakchi rol o’laydi. Insonda qo’rquv emotsiyasining me’yorida bo’lishi foydali hamdir. Lekin qo’rquv individning faoliyati samaradorligi, ruhiy holatiga doimiy ravishda salbiy ta’sir ko’rsatsa, uni yengish uchun uchun qator psixoterapevtik metodlardan foydalaniladi. Bunday metodlar qatoriga desensibilizatsiya yoki gipnoz kabilarni kiritish mumkin.

Quvonch ham emotsiyalarning bir ko’rinishidir. V.Kvin uni faol ijobiy emotsiya sifatida talqin etadi. V.Deryabin va K.Izard quvonch holatini xursandchilikdan farq qilishini ta’kidlagan. Sababi quvonch holatida inson kuchli qoniqish hissini tuyadi deb hisoblaydi. Inson quvonch hissini turli vaziyatlarda – ijodiy muvaffaqiyatga erishsa yoki oilaviy farovonlikda sezish mumkin.

Xafalik individ atrofdagi shaxslarni o’ziga nisbatan adolatsiz munosabatda bo’ladi deb hisoblaganda yuzaga keladigan emotsiyadir.

Xafalik - jahlning sust (passiv ko’rinishi). Agar biror vaziyatda shaxs o’zini ustun (baland) deb hisoblasa, jahli chiqadi. Pastroq deb o’ylasa, xafa bo’lasiz. Xafalik holati g’azab, tajovuz kabi emotsiyalarni ham yuzaga keltirishi mumkin.

G’azab ham insonga xos salbiy emotsiyalardan biri bo’lib, individ boshqa odamlar tomonidan tahqirlanganda, aldanganda yoki boshqa axloqiy sabablarga ko’ra yuzaga kelishi mumkin. Inson g’azablenganda, bu uning yuz ifodasida ham namoyon bo’ladi. D.Patterson g’azabni to’satda yuzaga kelmaydigan emotsiyalar qatoriga kiritadi. Buning uchun ikki inson doimiy ravishda bir-birini ayblab, salbiy xulq-atvor ko’rinishlarini ko’rsatib yurgan bo’lishi lozim.

Muhokamalar va natijalar. Inson hayoti mobaynida har doim u yoki bu emotsiyani his etadi, bu tabiiy normal jarayondir. Turli emotsiyalarni inson o’z organizmiga ham ruhiy holatiga ham salbiy ta’sir qilmaydigan ravishda boshqara olish, qolaversa, to’g’ri yo’naltira olish emotsional madaniyat shakllangan bo’lishlikni talab etadi. Buni fan tilida emotsional intellekt deb atash mumkin. Emotsional intellektning komponentlarini turli olimlar turlicha talqin etganlar. Dj.Meyer, P.Selovey va D.Karuzo emotsional intellekt 4 asosiy komponent:

1. Emotsiyalarni identifikatsiya qila olish.
2. Tafakkur samaradorligini oshirishda emotsiyalardan foydalana olish layoqati.
3. Emotsiyalarni anglay olish malakasi.

4. Emotsiyalarni boshqara olish ko’nikmasidan iborat bo’ladi deb hisoblagan [8]. Ya’ni shu ko’nikmalarni egallagan kishini emotsional intellekti rivojlangan hisoblash mumkin ekan. Xususan, emotsiyalarni identifikatsiya qila olish malakasi shaxsni ijtimoiy olamga oson adaptatsiya qilishiga yordam beradi. Bundan tashqari o’zida kechayotgan emotsiyalarni yaxshi anglagan individ boshqa odamlar emotsiyalarini ham yaxshi anglab shunga muvofiq harakat qila oladi. Tadqiqotlarda ko’rsatilishicha, o’zining emotsiyalarini to’g’ri ifodalagan odamlar boshqalar hislariga nisbatan ham empatik munosabatda bo’la olar ekanlar. Empatiya hissini oshirish uchun kommunikatsiya jarayonida suhbatdoshning ehtiyoj, qarashlarini tushuna olishga intilish zarur bo’ladi.

Shaxsda emotsional intellektning pastligining belgilari quyidagilar bo’lishi mumkin:

- stressga tushishga moyillik;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- o‘z emotsiyalarini tushuna olmaslik;
- tez xafa bo‘lish
- salbiy emotsiyalar ta’siridan chiqa olmaslik;
- boshqalarni ayblashga moyillik;
- shaxsiy chegarani saqlay olmaslik;
- shaxslar bilan muloqotga kirishishda qiyinchilik sezish.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, emotsional intellektni turli mashq, psixologik treninglar orqali yaxshilash mumkin. Xususan, kundalik daftar tutib, unda shaxs o‘zi his qilgan emotsiyalarni qayd etib borishi uning o‘z hislarini tushuna olish ko‘nikmasini rivojlantirishi mumkin.

Inson o‘zi kechirgan salbiy emotsiyalarni to‘g‘ri tahlil qila olishi uchun emotsiyalarni muhokama qilish usulidan foydalanishi mumkin, ya’ni biror bir salbiy emotisiyani kechirgan bu holatni bandlarga bo‘lib tahlil qilishga kirishadi. Masalan, jahli chiqqan odam nimadan jahli chiqqanini, g‘azablangan vaqtida o‘znini qanday tutganini, bu holat unga qanday foyda va qanday zarar keltirganini mustaqil ravishda muhokama qilishi lozim.

Shaxsda empatiyaning rivojlantirish uchun esa biror emotsiyaning boshidan kechirayotgan odam shu kabi holatga tushgan beshta kitob yoki kinodagi qahramonni eslashi va ular bu vaziyatda o‘zlarini qanday tutganlarini tahlil qilish mashqi yaxshi ko‘mak beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, emotsiya shaxs hayotining ajralmas qismini tashkil qilar ekan. Uning tanlovlari, jismoniy va ruhiy holati ham emotsiyalar ta’siridan holi emas. Shunday ekan, shaxs mudom o‘z emotsiyalarni to‘g‘ri tushunishga, shunga muvofiq samarali boshqarishga intilishi lozim. Ana shunda u o‘zini kelib chiqishi mumkin bo‘lgan stressli holatlardan, faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muvaffaqiyatsizliklardan himoyalagan bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 472 sonli Qarori.
2. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. - Новополюцк: ПГУ, 2011. -388 с.
3. Анохин П.К. Эмоции. Большая медицинская энциклопедия. Т. 35. -М., 1964. -с 339.
4. Bar-On R. Emotional Quotient Inventory: a measure of emotional intelligence. NY: Multi-Health Systems, Inc. 2008. 36 p.
5. Ильин. Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб.: “Питер”, 2001. – с. 13.
6. Карпов А.В. Психология эмоционального интеллекта: теория, диагностика, практика: монография/ Карпов А.В., А.С.Петровская. Ярославль. ЯрГУ – 2008.
7. Mayer J.D. Emotional intelligence: popular or scientific psychology / J.D. Mayer [Electronic resource]. – 2005. – Mode of access: <http://www.apa.org/monitor/sep99/>.
8. Current directions in emotional Intelligence research / P. Salovey [et al.]. In M.Lewis& J.M. Haviland (Eds.). Handbook of emotions (2nd ed.). – N.Y.: Guilford, 2000. – P. 504 – 520.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM

Mohira TURDIYEVA

Buxoro davlat universiteti

maktabgacha ta'lim

kafedrası o'qituvchisi

SHAXSGA YO'NALTIRILGAN YONDASHUV ASOSIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH MODEL

Maqolada maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini individuallashtirish, ta'limni bolaning yosh xususiyatlari, qobiliyati va talab-ehtiyojlari bilan moslashtirishning afzalliklari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, erta o'rganish, o'rganish, rivojlanish, maktabga tayyorlash, fikrlash, individuallashtirilgan yondashuv.

The article analyzes the advantages of individualization of the educational process in preschool education, adaptation of education to the age characteristics, abilities and needs of the child.

Key words: preschool education, early learning, learning, development, school preparation, thinking, individualized approach.

В статье анализируются преимущества индивидуализации образовательного процесса в дошкольном образовании, адаптации обучения к возрастным особенностям, способностям и потребностям ребенка.

Ключевые слова: дошкольное образование, раннее обучение, обучение, развитие, подготовка к школе, мышление, индивидуальный подход.

Kirish. Hozirgi zamonaviy dunyoda bolalar qaysi mamlakatda yashashidan qat'iy nazar, tez rivojlanayotgan jahonda qiyin hayot yo'lidan albatta o'tishlari kerak bo'ladi. Dunyo juda tez va shiddat bilan o'zgarayapti, yashash va mehnat sharoitlari o'zgarimoqda, ilmiy va texnik ixtirolar natijasida yangi kasblar va texnologiyalar paydo bo'layapti.

Asosiy qism. Zamonaviy dunyoda odamlar doimiy ravishda o'zgarishi, butun hayot davomida yangi narsalarni o'rganishi kerak. Bolajonlarni ushbu keskin o'zgarishlarga tayyorlash, hayot uchun zarur bo'lgan bilim va tajribasini boyitishga o'rgatishni erta yoshdan boshlashimiz kerak. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv bolalarning real shaxsiy qiziqishlari va ehtiyojlari amalga oshiriladigan, bolalar tomonidan shaxsiy tajriba va bilimlar samarali to'planadigan ta'lim muhitini yaratishdan iborat. Erta ta'lim barcha millat va elat bolalari uchun muhim. Chunki, maktabgacha yoshdagi davr ta'lim bosqichidagi eng ahamiyatli davr sanaladi.

Ushbu maqolaning maqsadi - erta bolalik ta'limi va unda tarbiyachilarning mahorati va metodikasi haqidagi qarashlarni yoritishdan iborat. Tadqiqot natijalariga ko'ra maktabgacha davrda e'tibordan chetda qolgan bolalar maktabga borganlarida o'qishdan, o'rganishdan ortda qolishlari isbotlangan. Inson hayoti davomida o'rganishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarning katta foizini maktabgacha ta'lim davrida o'rganishi allaqachon barchaga ma'lum. "Yoshlikda olingan bilim - toshga o'yilgan naqsh kabi"- degan naql bekorga aytilmagan. Maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan pedagogik jarayon soddaga, yosh guruhlariga mos va rang-barang bo'lishi lozim. Ta'lim-tarbiyaviy ishlarini muvaffaqiyatli amalga oshirilishi maktabgacha ta'lim muassasalaridagi pedagogik jarayonni, har bir faoliyat turini to'g'ri tashkil etishga bog'liq bo'ladi. Mashg'ulotlarda bolalarning dunyoqarashlarini har tomonlama, ham jismoniy, ham ma'naviy, ham ruhiy shakllantirish va rivojlantirish masalalarini asosiy maqsad sifatida belgilab olish hozirgi pedagoglar oldida turgan asosiy vazifalardan sanaladi.

"Maktabgacha ta'lim yoshi" va "bolalar bog'chasi" atamallari 3-7 yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasini o'z ichiga qamrab oladi. Bolalar faoliyatini tashkil etishda unga eng yaqin yordamchilar ota-ona va maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisi hisoblanadi. Bolaning har tomonlama o'rganishi va rivojlanishi uchun puxta tayyorgarlik kerak bo'ladi. Tarbiyalanuvchi bolani kuzatish unga yordam berish uchun shu bola uchun mo'ljallangan ta'lim-tarbiya metodlarini ishlab chiqish zarur. Bolalarga ularning qiziqish va qobiliyatlarini hisobga olgan holda g'amxo'rlik qilish to'g'ri bo'ladi.

Bolaga ta'lim berish bo'yicha quyidagi uch omil mavjud:

- bolaning ushbu yosh guruhiga oid ma'lum bo'lgan bilimlarni e'tiborga olish;
- har bir bolaning shaxsiga oid ma'lumotlarni e'tiborga olish;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

➤ bolani qurshab turgan ijtimoiy muhit va madaniy qadriyatlar haqidagi ma'lumotni e'tiborga olish.

Bugungi maktab bolasidan aniq bilimlarga emas, fikrlash ko'nikmasi, kattalar hamda tengdosh o'rtoqlarini tushunish, ular bilan hamkorlik qilish talab etiladi. Shuning uchun bolaning maktabga qadam qo'yayotganida nechog'li bilimga ega ekanligi emas, balki uning yangi bilimlarni egallashga tayyorligi, atrof-olamga moslashish ko'nikmasi, voqea-hodisani mustaqil ravishda tahlil etishi muhimroq hisoblanadi.

Bolani biror narsaga o'rgatishgina emas, unda o'z kuchiga ishonchni orttirish, o'z g'oyasini himoya qilish, mustaqil ravishda bir qarorga kelish ko'nikmasini shakllantirish ham muhimdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning maktab ta'limiga o'tishi hamisha uning hayoti, axloqi, qiziqish va munosabatlarida jiddiy o'zgarishlarni yuzaga chiqaradi. Shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabgacha ta'lim muassasasida yoki oilada maktab ta'limiga tayyorlash, uni murakkab bo'lmagan bilim, ko'nikma va malakalar bilan tanishtirish kerak bo'ladi. Bunday tanishtiruv moslashuv davrining jiddiy qiyinchiliklaridan xalos bo'lishga yordam beradi.

Bolalarni maktabda o'qishga tayyorlash hozirgi maktabgacha ta'lim muassasalaridagi ta'lim-tarbiya jarayonining butun sistemasi orqali amalga oshiriladi. Tayyorlov guruhi bolalarini maktabda o'qishga tayyorlash muhim o'rinni egallaydi. U maktabgacha bolalikni yakunlaydi va maktabda o'qishga o'tuvchi bosqich hisoblanadi. Ayni shu davrda bolalar xulq-atvori, faoliyatida ularning aqliy, ma'naviy-irodaviy va ko'tarinki sohalariga aloqador keyingi o'qitishlar uchun muhim bolgan xususiyatlar faol shakllanib boradi.

Tayyorlov guruhi tarbiyachisining asosiy e'tibori barcha bolalarning maktabgacha ta'lim dasturida nazarda tutilgan mazmunni to'liq egallab olishlariga qaratiladi, chunki bu maktab ta'limiga to'laqonli tayyorlashning majburiy sharti hisoblanadi. Bolalarni maktabga tayyorlash vazifalaridan kelib chiquvchi katta guruhlardagi pedagogik jarayon o'ziga xosdir. Bu o'ziga xoslik maktabning ta'lim-tarbiya ishlaridan nusxa ko'chirishgina emas, balki bolalarning ularda maktabda muvaffaqiyatli o'qitish uchun zarur bo'ladigan sifatlarni og'ishmay shakllantirishga yo'llangan faoliyat va xulq-atvorlarini maxsus tashkil etilishidir. Tayyorlov guruhiga kelganda bolaning har xil faoliyatlarida: o'z-o'ziga xizmat qilishda, navbatchilikda, tabiat qo'ynidagi mehnatida mustaqil namoyon bo'la boshlaydi. Boladagi mustaqillik va tashkilotchilik qobiliyati tarbiyachining bevosita rahbarligida ularning hamma faoliyatlarida shakllantirilib boriladi. Nobel mukofoti laureati James Xakmon ta'kidlashicha, bolaning ta'lim-tarbiyasiga qanchalik erta e'tibor berilsa, ularning ta'lim olish qobiliyatlari va ijtimoiy-madaniy ko'nikmalari, masalan xarakteridagi barqarorlik, ishonchlik, bilim saviyasi shunchalik yuqori samaradorlikka olib keladi.

Maktabgacha ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlar maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim berishning shakl va usullarini erkin tanlash imkoniyatini yaratadi. Ta'lim sohasidagi asosiy natija bola tomonidan bilimlarni qay darajada o'zlashtirib olinganligi uning rivojlanishiga, shaxsda integrativ xislatlarning shakllanishiga qanchalik xizmat qilgani bilan belgilanadi.

Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda pedagog tomonidan tanlab olingan ta'lim uslublari intellektual jarayonlarning shakllanishiga muammolar yechimiga ijodiy yondashishga, tashabbuskorlikka, mustaqillikka va mas'uliyatga, o'z faoliyatini boshqara olishga o'rgatishi lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda quyidagi tamoyillar ustuvor hisoblanadi:

- ❖ shaxsga yo'naltirilgan yondashuv;
- ❖ individuallashtirilgan yondashuv;
- ❖ bolaga yo'naltirilgan ta'limiy yondashuv;
- ❖ pedagogning ilmiy-pedagogik- psixologik strategiyasi;
- ❖ rivojlantiruvchi yondashuv;
- ❖ ta'limning rivojlantiruvchi muhiti;
- ❖ o'yin faoliyati;
- ❖ inklyuziv ta'lim;
- ❖ pedagogik diagnostika ta'limi;
- ❖ ota-onalar bilan hamkorlikning istiqbolli shakllari.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv – bu pedagogning e'tiborini bolaning ajralmas shaxsiga, uning nafaqat intellektual qobiliyatlari va fuqarolik mas'uliyat hissini rivojlantirishga bo'lgan e'tiborini, balki hissiy, estetik, ijodiy moyilliklari va rivojlanish imkoniyatlariga ega bo'lgan ruhiy shaxsni rivojlantirishga qaratishdir. Ta'limning asosiy qadriyatining bunday e'tirof etilishi shaxsning o'ziga xos shakllanishidir. Biz har bir bolaga uning xususiyatlarini, hayotiy qadriyatlarini, intilishlarini aniqlash asosida o'zlarining rivojlanish yo'llarini tanlash huquqini berishimiz kerak. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim maktabgacha ta'lim konsepsiyasining nazariy jihatdan ustuvor tamoyillaridan biri hisoblanadi. Shaxsga ongli ravishda yondashishning maqsadi rivojlantirish, uni berilgan standart va bosim ostida "o'zgartirish emas", balki uni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilish uchun sharoit yaratishni ko'zlaydi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Bu tamoyilda - pedagog faoliyatining vositasi sifatida emas, balki uning shaxsiy tatbiq etish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Bu jihat - pedagog bolaning ustidan hukmronlik qilishdan, uni nazorat qilish, zo'ravonlik, kuch ishlatishdan voz kechgan holda, tarbiyalanuvchiga uning xohishiga ko'ra erkin tanlash huquqini beradi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni pedagoglar quyidagi tamoyillar asosida tashkil etishlari lozim:

O'zini namoyon qilish tamoyili. Har bir bolada o'zining intellektual, kommunikativ, badiiy va jismoniy qobiliyatlarini namoyon qilish ehtiyoji bor. Bolaning tabiiy va ijtimoiy qobiliyatlarini namoyon etish va rivojlantirish istagini rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash juda muhimdir.

Individuallik tamoyili. Bola shaxsiyatining individual shakllanishi uchun sharoit yaratish ta'lim tashkilotining asosiy vazifasidir. Nafaqat bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish, balki uning kelgusi rivojlanishiga har tomonlama hissa qo'shish kerak.

Subyektivlik tamoyili. Individuallik faqat subyektiv kuchlarga ega bo'lgan va ulardan faoliyat, aloqa va munosabatlarni qurish uchun mohirona foydalanadigan kishilarga xosdir. Bolaga guruh hayotidagi haqiqiy subyektiga aylanishiga, shaxsiy tajribasini shakllantirish va boyitishga hissa qo'shish kerak.

Tanlash tamoyili. Tanlovsiz bolaning individual xususiyatlari va subyektivlikni rivojlantirish, qobiliyatlarini namoyon qilish mumkin emas. Bola doimiy ravishda tanlashi, ta'lim jarayonini tashkil etishning maqsadi, mazmuni, shakllari va usullarini tanlashda subyektiv vakolatlariga ega sharoitda yashashi va tarbiyalanishi pedagogik jihatdan ma'quldir. Aynan buning uchun maktabgacha yoshdagi guruhlarda ochiq rivojlantiruvchi muhit (rivojlantirish markazlari) zarur.

Faoliyat, ijodkorlik va muvaffaqiyat tamoyili. Bolani muvaffaqiyatga undash kerak. Bu bolaning faol hayotiy pozitsiyasini rag'batlantirish maqsadida o'yin faoliyatiga kiritishdir. Bolaning o'yinida va samarali faoliyatida ijodkorlikka maksimal darajada yo'naltirish, o'z ijodiy faoliyatda tajribaga ega bo'lishi nihoyatda muhimdir. Shaxsiy va jamoaviy ijodiy faoliyat bolaning individual xususiyatlarini aniqlash va rivojlantirishga imkon beradi.

Ishonch va qo'llab-quvvatlash tamoyili. Pedagogik faoliyatni insonparvarlik, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va tarbiya texnologiyalari bilan boyitish muhimdir. Bolaga ishonch, o'zini o'zi anglash va o'zining "men"ligiga bo'lgan intilishlarini qo'llab-quvvatlash, ortiqcha talablar va haddan tashqari nazorat o'rnatmaslik kerak. Tashqi ta'sirlar emas, balki ichki motivatsiya bolani o'qitish va tarbiyalashning muvaffaqiyatini belgilaydi.

Farqli yondashuv tamoyili. Tarbiyalanuvchilarning shaxsiyatini takomillashtirishda samarali pedagogik yordam vazifalari hal qiladi, tarbiyalanuvchilarning psixofizik, shaxsiy qobiliyatlari va imkoniyatlarini ochishga yordam beradigan maxsus pedagogik vaziyatlarni yaratishga yordam beradi. Bolaning tabiati, uning sog'lig'i, aqliy va jismoniy tuzilishi, qobiliyat va moyilliklari, idrokiga qarab rivojlanishidir.

Muhokamalar va natijalar. Bolalarning rivojlanish darajasini inobatga olgan holda, ularga qo'shimcha vazifalarni berish, alohida murakkab bo'lgan savollarni tuzish kerak. Diqqati tarqoq, tez hayajonlanadigan, shoshqaloq bolalardan pedagogning ko'rsatmalarini takrorlashni va tushuntirishdan oldin ularning e'tiborini jamlashni so'rash mumkin, ular bilan shaxsan muloqot qilish kerak. Masalan: "Bahromjon, Nurislom, bolajonlar diqqat bilan tinglang, keyin meni aytilganlarimni takrorlang". Bu juda sodda va ayni paytda samarali usul, chunki u bolalarning e'tiborini pedagogning ko'rsatmalariga qaratishga yordam beradi. Shu sababli bolalarga topshiriqni eslab qolishlariga yordam berish bilan birgalikda, shoshilinch, o'ylamasdan javob berishning oldini oladi va bolalarni topshiriq va ko'rsatmalarni yaxshi o'zlashtirishlariga sabab bo'ladi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim modelining ijobiy tomonlarini yanada yaqqolroq ko'rish uchun biz uni an'anaviy ta'lim bilan taqqoslab ko'ramiz:

An'anaviy yondashuv

Bolalik – bu bolani kelajakdagi hayotga tayyorlash bosqichidir. Maktabgacha ta'limning asosiy vazifasi bolani maktabga tayyorlashdir.

Bolaga manipulyativ yondashuv.
Kattalarning shiori: "Sen ham shunday qil!"

Barcha uchun umumiy, yagona va majburiy psixik rivojlanish.

Rivojlanish vektori o'rnatilgan.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv

Maktabgacha yoshdagi bolalikni inson hayotidagi noyob davr sifatida tan olish. Maktabgacha ta'lim tashkilotining asosiy vazifasi bolaning hayoti va sog'lig'ini saqlashdir.

Bolaga hamkorlik sharoitida teng huquqli sherik sifatida qaraladi. Kattalar bolaning manfaatlaridan va uning kelajakdagi rivojlanishidan kelib chiqadi.

Har bir bola o'zining rivojlanishida individualdir.

Ta'lim rivojlanish yo'nalishini aniqlamasdan, balki bu uchun barcha zarur sharoitlarni yaratadi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Tarbiya xatti-harakatlarini to'g'rilash yoki cheklovlar, "takliflar" orqali qoidalaridan chetga chiqishning oldini olishga qaratilgan.

Muloqotning ustuvor usullari: ko'rsatma, eslatma, cheklov, jazolardan iborat. O'zaro ta'sir taktikasi: diktatura va vasiylik.

Kattalar o'zi bolalar o'rtasidagi nizolarni hal qiladi: haqni qo'llab-quvvatlaydi va aybdorlarni jazolaydi.

Kattalar barcha bolalarga belgilangan bilim va ko'nikmalarni o'rgatadi. Ishonch: bola kattalarning bevosita nazorati ostida yaxshiroq va ko'proq narsani o'rganadi. Kattalar tajribasini o'rganish – rivojlanishning eng yaxshi usuli.

Kattalar bolalarning ish natijalarini baholaydi, xatolarini qayd etadi va tuzatadi.

Mashg'ulotlarni o'tkazishda hukmronlik usuli kattalarning bolaga bevosita ta'siri, o'zaro savol-javob shakli.

Ta'limda "o'rtacha" bir bolaga bilim miqdoriga mo'ljallangan didaktik materialdan foydalaniladi.

Xulosa qilib aytganda, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv - o'ta muhim masala, chunki yondashuv qay darajada individual bo'lsa, har bir bola shu darajada mo'ljaldagi ta'lim natijalariga erishishning ehtimoli ortadi va shu tufayli dasturning amalga oshirilishi oson kechadi. Muayyan fan bilan bog'liq muammolar kamayadi, o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalar oshadi. Individuallashtirish ta'lim jarayonini bolaning yosh xususiyatlari, qobiliyati va talab-ehtiyojlari bilan moslashtirish imkoniyatini beradi. Bu jarayonda bolalarning bilim doirasi kengayib, o'ziga nisbatan hurmat oshadi. Ularda yanada murakkabroq masalalarni hal etishga tayyorgarlik hissi paydo bo'ladi.

Bolani insoniy qadriyatlar dunyosi bilan tanishtirishga yordam berish. Yaxshi xulq-atvorni rag'batlantirish va salbiy baholashni e'tiborsiz qoldirish.

Muloqot usullari bolaning pozitsiyasini egallashni, uning nuqtayi nazarini hisobga olishni va uning his-tuyg'ulariga e'tibor berishni talab qiladi. O'zaro ta'sir taktikasi – hamkorlik.

Kattalar bolalar o'rtasida yuzaga keladigan ziddiyatli vaziyatlarni muhokama qilishga va mustaqil ravishda ularni hal qilish yo'llarini izlashga undaydi.

Kattalar har bir bolaning o'z tajribasini samarali to'plashga hissa qo'shadi. Ishonch: bola tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatlar jarayonida mustaqil ravishda o'rganadi. To'liq va o'z vaqtida rivojlanish uchun eng muhim narsa bu o'z tajribasini o'rganishdir.

Kattalar bolalarni o'zlarining ishlari natijalarini mustaqil ravishda baholashga va xatolarni tuzatishga undaydilar.

Bevosita ta'lim – bu ta'lim faoliyatini tashkil etishning asosiy shakli emas. Ta'limning eng samarali usullaridan biri bu o'yin, tajriba o'tkazish. Har xil turdagi faoliyatlarni birlashtirish.

Didaktik material har bir bolaning rivojlanishi va qobiliyatiga mos ravishda ishlatiladi.

Adabiyotlar

1. Turdieva M. J. The essence of organizing the process of preschool education and education on the basis of an individual approach //International Engineering Journal For Research & Development. – 2021. – T. 6. – №. SP. – C. 3-3.
2. Turdieva M. J., Olimov K. T. Game Technologies As An Innovative Type Of Student-Centered Education //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – T. 3. – №. 02. – C. 183-187.
3. Turdiyeva M.J., Islomova M. I. Q. A model for developing the creative abilities of preschool children based on a person-centered approach //Builders Of The Future. – 2021. – C. 10-14.
4. Турдиева М. Д. Инновационный подход к дошкольному образованию //Проблемы науки. – 2021. – C. 71.
5. Juraqulovna T. M. et al. Types of person-centered technology in the educational process //E-Conference Globe. – 2021. – C. 105-107
6. Rasulova L. G. Formation Of Abilities And Skills In Measuring Activity In Preschoolers //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – T. 3. – №. 02. – C. 363-369.
7. Рахмонова Г. Ш., Чоршамова А. Ф. К. Значимые стороны национальных игр в процессе воспитания дошкольников //Проблемы педагогики. – 2020. – №. 1 (46).
8. Гафурова Д. Х. Роль Детской Литературы В Развитии Детей Дошкольного Возраста //Academy. – 2020. – №. 12 (63).
9. Temirovna O. L., Chorievna R. L. Methodology to organize independent work of students in mathematics lessons in primary school //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – T. 10. – №. 10. – C. 387-393.

Zulfizar YUSUPOVABuxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti**BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINING IJTIMOYILASHUVIDA JISMONIY
TARBIYANING TA'SIRI**

Maqolada boshlang'ich sinfi o'quvchilarining ijtimoiylashuviga jismoniy tarbiyaning ta'siri ilmiy-pedagogik jihatdan tadqiq etilgan va amaliy jihatdan asoslangan, o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi va ijtimoiy tajribasini oshirishga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitlarning o'zaro bog'liqligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: o'quvchilar, jismoniy tarbiya, ijtimoiylashuv, salomatlik.

В статье исследуется влияние физического воспитания на социализацию младших школьников и выявляется взаимосвязь социально-педагогических условий, направленных на улучшение физического развития и социального опыта учащихся.

Ключевые слова: ученики, физическое воспитание, социализация, здоровье.

The article examines the influence of physical education on the socialization of primary schoolchildren and reveals the relationship of social and pedagogical conditions aimed at improving the physical development and social experience of students.

Key words: students, physical education, socialization, health.

Kirish. Bugungi kunda shaxsning rivojlanishi va shakllanishi ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga xizmat qiladigan ko'p qirrali jismoniy tarbiya bilan bog'liqligi alohida ahamiyatga ega. Bunga oilalar, ta'lim muassasalari va umuman jamiyatning birgalikdagi sa'y-harakatlari orqali erishiladi. Jismoniy tarbiya - jismoniy va aqliy mehnatga, Vatanni himoya qilishga tayyorlikni ta'minlaydigan jismoniy salohiyat va jismoniy sifat jihatidan sog'lom va barkamol insonni shakllantirishning maqsadli va tizimli jarayoni hisoblanadi.

Jismoniy tarbiyaning maqsadi har doim shaxsning jismoniy va har tomonlama rivojlanishi bo'lib, u jismoniy kamolot, sog'lik, kuch, moslashuvchanlik, chaqqonlik, gigiyena ko'nikmalarining barqarorligi, sport va madaniyatga qiziqish kabi fazilatlarni rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Jismoniy tarbiyaning majburiy vazifalaridan biri bolani yoshligidan ijtimoiylashuviga xizmat qiluvchi eng muhim elementlaridan biri bo'lgan sog'lom turmush tarzining zarurligi, jismoniy tayyorgarlik, muntazam jismoniy faollik zarurligi haqidagi tasavvurlarni shakllantirishdir [6].

Jismoniy tarbiya, ayniqsa, kichik maktab yoshida muhim ahamiyatga ega, bunda bola organizmi nisbatan tez rivojlanib, uning asosiy harakatlari, ijtimoiy tajriba orttirish shakllanadi, lekin bu yoshda tana hali ham zaif va kasalliklarga ojizdir. Muhim ijtimoiy vazifalar qatorida mamlakatimizda aholining barcha qatlamlari, ayniqsa, bolalar va o'smirlar o'rtasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirishni birinchi o'ringa qo'yadi. So'nggi yillarda mamlakatda bu borada bir qancha ishlar amalga oshirildi. Har bir tumanda, hatto, chekka shahar va qishloqlarda ham bolalar va o'smirlarning sport va jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishi tobora ko'payib bormoqda, yosh avlodning jismoniy tarbiya, sog'lomlashtirish, dam olish muammolarini hal qilish uchun sport markazlari, klublar barpo etilmoqda. Bugungi kunda jismoniy tarbiyaning ijtimoiy ahamiyati shunday darajaga yetdiki, undan zararli odatlarga qarshi kurashda foydalanish uchun haqiqiy imkoniyatlar yaratiladi. Salomatlik insonning jismoniy, gigiyenik, aqliy va ijtimoiy madaniyatini o'z ichiga oladi.

Asosiy qism. Shaxsning ijtimoiylashuvi inson hayoti davomida sodir bo'ladi va uni bolalik davrida muvaffaqiyatli amalga oshirishining asosi hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tez jismoniy, aqliy rivojlanish va sotsializatsiya mexanizmlarini o'zlashtirish, ijtimoiy xulq me'yorlarini o'zlashtirish davri hisoblanadi.

Zamonaviy jamiyatning barcha sohalari rivojlanishi sharoitida bolalarni turli yoshdagi ijtimoiylashuvi mexanizmini o'rganish masalasi katta ahamiyatga ega. Ta'kidlash joizki, jamiyatimiz taraqqiyotining tez va o'zgaruvchan sharoitida bugun va ertaga bolada qanday jismoniy, ma'naviy va shaxsiy qadriyatlar shakllanishiga va uning yangi ijtimoiy munosabatlarga qanchalik tayyorligiga bog'liq.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. M.Y.Vilenskiy [1], Y.N.Litvinov [2]lar o'zlarining asarlarida maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatga bo'lgan qiziqishini hamda sportning boshqa turlariga bo'lgan qiziqishini kamayib borish muammosiga alohida e'tibor berish kerakligini ta'kidlaydilar. V.D.Sonkin, M.P.Suyurov va boshqa tadqiqotchilarining fikriga ko'ra o'quvchilarning sportga bo'lgan qiziqishining pasayishi yosh avlod salomatligining yomonlashuviga olib keladi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining nazariy va amaliy asoslarini R.S.Salomov [3], T.S.Usmonxo'jayev [4], A.Abdullayev, Sh.X.Xonkeldiyev [5], A.Q.Atoviyev, H.A.Meliyev, P.F.Lesgaft, V.G.Norakidze, O.A.Chernikova, L.P.Matveyev kabi yurtimiz va chet el olimlari tomonidan yaratilgan asarlarda o'z aksini topgan.

Shaxsning ijtimoiylashuvi G.M.Andreyeva, V.D.Semenov va boshqalar tomonidan o'rganilgan. L.S.Vigotskiy, L.I.Bojovich, A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn, V.V.Stolin, Y.Smirnov va boshqalar o'zlarining asarlarida maktabgacha yoshdagi bolani ijtimoiylashtirish masalasini tadqiq etilgan.

Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotchilarning oilaviy tarbiya muammolari bo'yicha olib borgan tadqiqotlari va asarlari jismoniy tarbiyaning boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiylashuvi jarayoniga, jismoniy tarbiyaning ijtimoiy-pedagogik shartlari va bolalarni oilada ijtimoiylashish jarayoniga ta'siri to'liq hal qilinmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Odatda bolaning jismoniy va ruhiy salomatligiga g'amxo'rlik uning perinatal rivojlanishidan boshlanadi. Bu homilador ayollarni parvarish qilishda, homiladorlik va tug'ish bilan bog'liq qator marosimlarni bajarishda namoyon bo'ladi va oilada ijobiy hissiy kayfiyatni yaratadi.

Ota-onalar bir qancha urf-odatlar va an'analar orqali bolaning tanasini davolashda, sog'lig'i mustahkamligi, chidamliligi, uzoq umr ko'rishi, shaxsiyat xususiyatlarining rivojlanishi va boshqalar bilan ajralib turadigan o'tlar bilan cho'milish, she'rlar, hazillar, duolar o'qish bilan shug'ullanadilar. Shuningdek, ism qo'yish (jismoniy fazilatlar mazmuni bilan), birinchi emlash, birinchi soch olish, o'g'il bolalarni sunnat qilish (balog'at yoshi va shaxs sifatida tan olinishi) bilan bog'liq bir qancha mavjud marosimlarda o'g'il va qiz bolalarni harakatli o'yinlarga jalb etish, ularning aqliy va jismoniy rivojlanishiga g'amxo'rlik va e'tibor bolalarning ijtimoiylashuviga xizmat qiladi.

Muhokamalar va natijalar. Jismoniy tarbiyaning oilaviy an'analari o'ziga xos ustuvorliklarga ega, ularning ta'lim vazifalarini bajarish tizimi quyidagicha amalga oshirilishi mumkin: bola tanasining salomatligi, axloqiy rivojlanishi, bolalarda ijodkorlik va kognitiv ko'nikmalarning rivojlanishi. Bizning fikrimizcha, bolalar jismoniy tarbiyasi an'analarga ta'sir ko'rsatishning asosiy omili - bu jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlari va takliflari bo'lib, ular jismoniy salomatlikni mustahkamlash va uning ijtimoiy tajribasi va ma'naviy qadriyatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratishda foydalanadilar.

Oilaviy an'analarni urf-odat va an'ana, yangi ijtimoiy va maishiy marosimlar va ijtimoiy-siyosiy tadbirlar (bola tug'ilishi, uning ta'lim muassasalariga ta'lim olishi, madaniy-ko'ngilochar tadbirlarda, sport va sog'liqni saqlash tadbirlarida ishtirok etish) bolalarning ijtimoiy hayotni targ'ib qilish va jismoniy madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ba'zida ota-onalar oilaning moddiy ahvoli, sport inshootlarining yetishmasligi, bolaning sog'lig'i holati (tez-tez kasal bo'lib qolish, jismoniy rivojlanmaganligi) va uning sport bilan shug'ullanishni istamasligi va shug'ullana olmasligi tufayli jismoniy holatini yaxshilashni xohlashadilar.

Oilaviy muhit pedagogikasi va bolalarni jismoniy tarbiya va ijtimoiylashish vazifalarini samarali amalga oshirish uchun shart-sharoit yaratish zarurati quyidagilardan kelib chiqadi:

- bolalarning jismoniy rivojlanishining oilaning moliyaviy va ijtimoiy holatiga bog'liqligi;
- jismoniy tarbiyaning bolaning shaxsiy fazilatlarini bilan o'zaro ta'sirini ta'minlash;
- kichik maktab yoshidagi bolalarni o'qitish va rivojlantirishda onalarning an'anaviy yetakchi o'rni;
- ota-onalarning tibbiy, psixologik va pedagogik bilimlarini oshiradigan uy xo'jaliklari va tibbiyot xodimlari, ta'lim muassasalari o'qituvchilari o'rtasida hamkorlik zarurligi.

Jismoniy tarbiyada bolalarni ijtimoiylashuviga yordam beradigan milliy va oilaviy an'analardan foydalanish yashash joyiga (shahar, qishloq), oilaning yosh tuzilishiga va kattaligiga, ota-onalarning ta'lim darajasiga bog'liq. Zamonaviy jamiyatda oilalarda quyidagi an'analardan mavjud.

№	Jismoniy tarbiyaning mavjud oilaviy an'analari	So'rovda qatnashgan ishtirokchilar soni	Foizda %
1	Ertalabki mashqlar bilan shug'ullanish	26	6,5%
2	Ertalabki yugurish bilan shug'ullanish	40	10,0%
3	Yozda suzish bilan shug'ullanish	41	10,2%
4	Yurish (qechqurun yashash hududida)	40	10,0%
5	Shaharda, yashash joyida sayr qilish	101	25,2%
6	Birgalikda harakatli o'yinlarni tashkil etish	18	4,5%
7	Sport musobaqalarida ishtirok etish	198	49,5%
8	Televezor orqali sport musobaqalarini tomosha qilish	86	21,5%
9	Qishda chang'ida uchish	37	9,2%
10	Jismoniy tarbiyaning oilaviy an'analari yo'q	149	37,2%

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, jismoniy tarbiya bo‘yicha an‘anaviy ish shakllaridan foydalanish o‘tinalar bilan maxsus tadbirlarni yanada tashkil etishni talab qiladi. Zamonaviy sharoitda madaniy, ko‘ngilochar va sog‘lomlashtirish-sport muassasalarini tijoratlashtirish, maktabdan tashqari sport inshootlari soni ko‘payishi, ayniqsa, yangi qishloq, shahar va tuman sport binolarida bolalarning ijtimoiylashuviga hissa qo‘shadigan jismoniy va axloqiy-irodaviy fazilatlarni rivojlantirishga qaratilgan faoliyatni amalga oshirish imkoniyati kengaydi.

Xulosa. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar to‘plami boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijtimoiylashuvida jismoniy tarbiyaning ta‘siri yuqori ekanligi asoslandi. Shuni inobatga olib quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Mamlakatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijtimoiylashuvini yuzaga keltirishda oilada jismoniy tarbiyani to‘g‘ri tashkil etish va mavjud an‘analardan unumli foydalanish zaruriyati mavjud.

2. Oilada kichik maktab yoshidagi bolalarni jismoniy tarbiya va ijtimoiylashuvi ahamiyatini oshirish tendensiyasi bolaning oilada tug‘ilishi, ijtimoiy tajribaga ega bo‘lishi va shaxs sifatida shakllanishi bilan baholanadi. Shaxs o‘zi tarbiyalangan va shakllanadigan ijtimoiy munosabatlarning butun tizimini aks ettiradi. Bolaning jismoniy rivojlanishi, ruhiy va jismoniy salomatligi va farovonligi, oila va jamiyatning qiymati sifatida, ijtimoiylashuv asosini tashkil qiladi.

3. Uy sharoitida kichik maktab yoshidagi bolalarni jismoniy tarbiya va ijtimoiylashuvining o‘ziga xos xususiyatlari ta‘lim tushunchasining an‘anaviy afzalliklaridan kelib chiqadi. Aniqlanishicha, oilada kichik maktab yoshidagi bolalarning jismoniy tarbiyasi va ijtimoiylashuvining o‘ziga xos xususiyatlari oila va milliy urf-odatlarining ta‘siriga asoslangan bo‘lib, ularga rioya qilish bolaning ichki rivojlanishi paytidan boshlanadi. Urf-odat va marosimlarga rioya qilish ona va bolaning hayoti va sog‘lig‘ini himoya qilishga qaratilgan. Bolaning jismoniy va ma‘naviy rivojlanishida yuz beradigan har qanday o‘zgarishlar o‘tinalarning doimiy nazorati ostida bo‘lishi lozim.

4. Eksperimental va tadqiqot ishlari shuni ko‘rsatdiki, jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyat boshlang‘ich ta‘limning bir qismi sifatida integratsiyalash, individuallashtirish, oilaning jismoniy tarbiyadagi rolini oshirish, jismoniy madaniyat darajasini oshirish, tarbiya uchun mas‘uliyatni oshirish, jismoniy fazilatlar va axloqiy irodani shakllantirish bolalarning ijtimoiylashuviga hissa qo‘shadi.

5. Intellektual va axloqiy rivojlanish darajasi, jismoniy va axloqiy-irodaviy fazilatlarni egallash ijtimoiy tajribani egallash, yangi ijtimoiy sharoitga moslashishni shakllantirish bilan o‘zaro bog‘liqdir. Bu fazilatlarning barchasi bolaning jismoniy va ruhiy holatiga va sog‘lig‘iga bog‘liq bo‘ladi.

6. Bolalarni oilada jismoniy tarbiyalash va ijtimoiylashuvi asab tizimini himoya qilish, maxsus qulay psixologik muhitni va sport inshootlarini yaratish, sanitariya-gigiyenik me‘yorlar (madaniy tadbirlar va bolalarni sport bilan davolash, xalq o‘yinlaridan foydalanish, oilaviy bayramlar, ko‘ngilochar va boshqa tadbirlarni o‘tkazish) bilan belgilanadi.

Adabiyotlar

1. Виленский М.Я., Чичикин В.Т., Торочкова Т.Ю. Физическая культура. Методические рекомендации. 5-7 класс. –М.: “Просвещение”, 2014 г. -142 ст.
2. Литвинов Е. Физическая культура. 6 класс: Пособие для учителя. -М.: “Айрис-Пресс”, 2004 г.
3. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. –T., 2005 y.
4. Usmonxo‘jayev T.S. Jismoniy tarbiya. -T.: “O‘qituvchi”, 2011.
5. Abdullayev A, Xonkeldiyev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. - Toshkent: Guliston davlat universiteti, 2016.
6. Юсупова З.Ш. Принципы и методы организации физкультурно-спортивных мероприятий в образовательных учреждениях //Academy. – 2019. – №. 5 (44).
7. Djumaturdiyevich A. S. Yusupova Zulfizar Sharipovna //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – C. 271.

Махфуза САДУЛЛОЕВА

Бухарский государственный университет
учитель кафедры методика
начального образования

СЕМАНТИЧЕСКИЙ СУБЪЕКТ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Актуальность статьи обусловлена разработкой понятия “Субъект”. Предметом анализа является семантический субъект высказывания как носитель предикативного признака.

Ключевые слова: субъект, подлежащее, предикативный признак, анализ, смысл, грамматическое направление, единица, формальное, компонент.

Maqolaning dolzarbligi “Mavzu” konsepsiyasining rivojlanishi bilan bog’liq. Tahlil predmeti predikativ xususiyat tashuvchisi sifatida talaffuzning semantik mavzusidir.

Kalit so’zlar: mavzu, mavzu, predikativ xususiyat, tahlil, ma’no, grammatik yo’nalish, birlik, rasmiy, komponent.

The relevance of the article is due to the development of the concept of “Subject”. The subject of analysis is the semantic subject of an utterance as a carrier of a predicative feature.

Key words: subject, subject, predicative feature, analysis, meaning, grammatical direction, unit, formal, component.

В современной лингвистике понятие “субъект” трактуется неоднозначно. Так, категория субъекта – “это категория носителя предикативного признака: производителя действия ли носителя предикативного признака: производителя действия или носителя состояния. Более конкретизированное формулировка этого же автора: “Семантический субъект - это тот, от того и чего исходит действие состояние восприятие отношение в широком смысле включая обладание или признак интересно дефиниция польского ученого К.Гаунзенбласа: “Терминов субъект обозначается явление грамматические и внеграмматические формальные и содержательные, общего значения и специального. По Г.А.Золотовой “Субъект предложения – это синтаксически-независимый субстанциальный компонент субъектно-предикатной структуры, обозначающий носителя предикативного признака.

Интерес к вопросу о субъекте возник в науке тогда, когда формально-грамматическое направление в синтаксисе уступило место семантическому. Нередкое в русском предложении несовпадение подлежащего (единицы синтаксической структуры) и субъекта (единицы семантической структуры) дает повод для раздельного изучения “двух структур” предложения. В связи с этим представляется необходимыми выявить категорию семантико-синтаксического субъекта.

Еще Т.П.Ломтев отмечал, что “синтаксическое отношение в сочетаниях типа “трамвай громыхает” или “громыхание трамвая” может быть признано тождественным и определительно-субъективным только в том случае, если мы отвлечемся от структуры предложения, представим себе, что действие можно рассматривать вне связи его структурой предложения, игнорируя то, что в первом случае оно выражено глаголом, а во втором существительным. Если же мы введем сочетание” громыхание трамвая в состав предложения синтаксическое отношение между словами будет иметь определительный, а не субъективный характер.

В семантико-синтаксическом характере субъекта писали такие ученые, как В.Г.Гак, Б.М.Гаспаров, В.А.Белошапкова, Н.Д.Арутюнова, Г.А.Золотова, Ю.А.Степанов, С.И.Кокорина и др.

Действительно то, что изучение субъекта предложения не представляется возможным без глубинного анализа смысловой организации предложения. В этом аспекте важным представляются нам рассуждения Т.П.Бабиной и В.А.Белошапковой о разночтениях понятия “семантический субъект” в научной литературе. Авторы отмечают, что субъект рассматривается ими в аспекте денотативного и иерархического понимания. Под денотативным содержанием субъекта понимается актант активный участник ситуации. По мысли, В.Г.Гака и И.О.Москальской, денотативной субъект ориентирован на самый первый слой смысла, непосредственно и прямо отражающий собственно пропозицию.

Ситуация, имеющая несколько участников, может быть отражена несколькими способами, в зависимости от того, что в ней принять за точку отсчета. Этой точкой является “иерархизованный” субъект предложения. Такое понимание субъекта дано в работах С.Д. Кацнельсона, С.И.Кокориной, Д.Д.Ворониной. Словопорядок в данном случае основное средство обнаружения субъекта: его место – в абсолютном начале предложения: например,

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Течением унесло лодку.

Течением унесло лодку.

С.И. Кокорина считает, что субъектом может быть любая падежная форма, обозначающая субстанцию и стоящая в абсолютном начале предложения. По С.И.Кокориной (а также Д.Д.Ворониной) в одном и том же предложении субъектом могут быть разные словоформы в зависимости от того, какая их них стоит в начале предложения:

Ветром унесло лодку

Лодку унесло ветром.

Г.А.Золотова критически отнеслась к подобному пониманию субъекта, т.к. понимаемый семантический субъект “не разграничен с тематическим компонентом актуального членения. В таких примерах как:

Мне сходить.

В гостинной зажгли свет.

Вам дадут много денег.

Очевидно, неоднородность выделенных словоформ: мне – субъектное, в гостинной – обстоятельственное, вам – объектное значение. Считать все эти формы субъектными, как справедливо отмечает Г.А. Золотова, неверно.

Противоречия в трактовке семантического субъекта во многом объясняются сложностью, многоступенчатостью семантической организации предложения. Разногласия у исследователей появляются тогда, когда в предложении обозначена ситуация с несколькими участниками. Для четкости представления семантического субъекта Т.П.Бабина и В. А.Белошапкова дают различия двух видов субъектов – денотативного и иерархического. Денотативный отражает денотативный уровень смысла предложения, имеет специфическую характеристику; это активная субстанция, она не может быть пациенсом: Дом был старым.

Иерархический субъект отражает уровень грамматической стилизации денотативного смысла, не имеет специфической содержательной характеристики, может быть пациенсом, характеризуется как синтаксическая функция: Дом строится рабочими.

Такой подход, по мысли авторов, позволяет объяснить организацию неопределенно-личных предложений, передающих двухместную пропозицию.

Общее значение субъекта предложения конкретизируется в частных его разновидностях (по типу значения и по форме выражения). Наиболее подробно описание типов субъектов можно найти у Г.А.Золотовой.

Типы субъектов классифицируется у Г.А.Золотовой по принципу “синтаксемы (формы) – к значению, а “структуры простого предложения – к значению”. На наш взгляд, наиболее точная, полная и удобная для изучения семантического субъекта – это классификация Г.А.Золотовой. Преимущество классификации подтверждаются:

1. Связью с морфологией, широтой охвата фиксированных грамматических форм с типовым значением;

2. Связью со стилистической возможностью взаимозамены синонимических конструкций.

Много споров вызвал в лингвистике вопрос о субъективных детерминантах.

Детерминанты, как известно, участвуют в формировании семантической структуры предложения. Различаются субъектные, объектные и обстоятельственные детерминанты. К сожалению, в нашей практике вузовского преподавания современного русского языка мы сталкивались лишь с обстоятельственными и объектными детерминантами (Так определено учебной программой). Традиционно детерминанты рассматриваются в курсе “Синтаксис простого предложения” в теме “Обстоятельства”. Любой (потенциально) субъектный детерминант рассматривался нами как объективный (в силу формального показателя – косвенного падежа имени существительного. Дательный падеж – сын год.

Родительный падеж – У нас есть время.

- От нее - ни строчки.

-Из него вырос ученый.

Творительный падеж – С сердцем плохо.

У А.Г.Золотовой приводятся примеры субъектно-обстоятельственных детерминантов, например: Здесь его ценят.

Однако, представленная у А.Г.Золотовой детерминантов была подвергнута справедливой критике в книге “Очерк функционального синтаксиса русского языка”.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Главный тезис Г.А.Золотовой таков: “Большинство форм квалифицируется Н.Ю.Шведовой как детерминант, соответствует в нашей классификации обусловленным синтаксическим формам имени и представляют собой не распространители, а основные компоненты моделей соответствующих типов предложений”.

Действительно, если из предложений:

Мне больно.

Между друзьями недоразумения.

С женщиной обморок.

С кадрами неблагополучно.

Убрать детерминат, то предложение “рассыпается”. Прием трансформации детерминантов в подлежащее может быть этому подтверждением:

Я испытываю боль.

Друзья не понимают друг друга, у них недоразумения.

Женщина упала в обморок.

Кадры находятся в неблагополучном состоянии.

Г.А.Золотова считает, что если за критерий синтаксической квалификации формы слова примем ее реальную роль в организации предложения, то синтаксические различия в функционировании так называемых детерминантов окажутся настолько существенны, что в них трудно признать единое синтаксическое явление. Не являясь компонентами словосочетания они необязательно оказываются свободными распространителями предложения; и с другой стороны, одни из них способны быть компонентами словосочетаний (вернее аналогов словосочетаний), создавая неиссякаемый источник спорных вопросов для исследователей так называемого слабого управления, другие вообще в присловной позиции не выступают.

Вслед за чешскими лингвистами (П.Адамец, В.Грабе, Г.А.Золотова предлагает использовать термин “ситуанты” для обозначения ободных синтаксических форм, т.к. этот термин более всего соответствует обстоятельственной семантике названных компонентов.

Литература

1. Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание. -М., 1993. -с.464.
2. Золотова Г.А. О субъекте предложения в современном русском языке. Филологические науки, 2000. -с. 33.
3. Ломтев Т.П. Синтаксические отношения. -Филологические науки. 2002.

FILOLOGIYA VA TILLARNI O'QITISH

R. YO'LDOSHEV

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan
xalq ta'limi xodimi, pedagogika fanlari
nomzodi

L. MIRJALOLOVA

pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

ONA TILIDAN AYRIM MASHQLARNI BAJARISHNING INTERAKTIV USULLARI

Maqolada ona tili ta'limida noan'anaviy hisoblanuvchi interaktiv usullarning mohiyati ochib berilgan, ularning dars bosqichida bajariladigan mashq va ish turlari bilan bog'liq qo'llanish ko'lami asoslangan. Interaktiv usullar amaliyotda foydalanilayotgan va metodik adabiyotlarda tilga olingan noan'anaviy metodlar sirasidan ajratib olingan va saralangan, ayrim interaktiv usullardan foydalanishda ado etiladigan ishlar mazmuni qisqa bayon qilingan.

Kalit so'zlar: ona tili, interaktiv usul, o'zaro ta'sir, guruhda ishlash, muammoli vaziyat, hamkorlik, izlanish, yechim, taqdimot.

В статье раскрыта сущность интерактивных приёмов (методов), являющихся нетрадиционными в преподавании родного языка; обоснована сфера применения на этапе урока в связи с выполнением упражнений и видов работ; интерактивные приёмы выделены и отобраны из числа нетрадиционных методов, используемых на практике и упомянутых в методической литературе; кратко изложено содержание работ, выполненных при использовании некоторых интерактивных приёмов.

Ключевые слова: родной язык, интерактивный прием (метод), взаимодействие, работе в группе, проблемная ситуация, сотрудничество, исследование, решение, представление.

The article reveals the essence of interactive techniques (methods), which are non-traditional in teaching the native language; justified the scope of application at the lesson stage in connection with the implementation of exercises and types of work; interactive techniques are highlighted and selected from the number of non-traditional methods used in practice and mentioned in the methodological literature; summarizes the content of the work performed using some interactive techniques.

Key words: native language, interactive technique (method), interaction, group work, problem situation, cooperation, research, solution, presentation.

Kirish. Ona tili darslari bosqichlari tarkibida berilgan ayrim mashqlar va ish turlarini samarali bajarishda interaktiv usullarning ahamiyati katta. Ular ta'lim jarayoniga o'zgacha ruh baxsh etadi: o'quvchilarning bilimni puxtarok egallashga undash mazmunidagi bir-birlariga ta'sir ko'rsatish, aqliy jihatdan faolroq bo'lishga, bir-biridan orqada qolmaslikka, aksincha, o'zib keta olishini ko'rsatishga undaydi, biror malaka turini egallashga astoydil qiziqish, rag'bat uyg'otadi.

Asosiy qism. Interaktiv (interaktivniy) so'zi inglizcha "interact" so'zidan yasalgan sifat bo'lib, tarkibi almashinib turadigan guruhlarda ishlash jarayonida amalga oshiriladigan harakatning hamkorlik qilish, bir-biriga ta'sir o'tkazish mazmunidagi belgisini anglatadi. Ruscha *интерактивный* so'zi **-BH-** sifat yasovchi qo'shimchasini qabul qilgan bo'lib, o'zbek tilida qisqargan *interaktiv* shaklida qo'llanadi. Bundagi *aktiv* morfologik jihatdangina *aktiv* (faol) so'zi bilan shakldosh, aslida *akt* ot so'z turkumidan yasalgan sifatni ifoda etadi. Sunday ekan, *интерактив* so'zini *interfaol* deb o'zbek tiliga tarjima qilish xato sanaladi.

O'zaro ta'sirni hamkorlikda ishlash, bir-biriga yordamlashish, tengdoshini puxtarok bilim olishga undash degan ma'noda qo'llagan ma'qul. Chunki guruhlarda ishlash ayni shu bir-biriga yordam berish, bilim, ko'nikma va malakalarni tenglashtirish, jamoaning muvaffaqiyati uchun jon kuydirish tariqasida yo'l tutish kerak bo'ladi. Bir guruh ikkinchi guruhdan ustun kelishi guruh a'zolarining tayyorgarlik ko'rish, hamjihatlikda qaror qabul qilish, birgalikda javob berish kabi muhim ruhiy-fiziologik holatlarni nazarda tutadi.

Shuni ham eslatish joizki, usul atamasi ikki xil ma'noda qo'llanmoqda: 1) keng ma'noda, ya'ni noan'anaviy, interaktiv ish usullari degan ma'noda; 2) tor ma'noda, ya'ni bevosita biror mashq yoki ish turini tashkil etish tarzi ma'nosida. Birinchi ma'noda usul texnologiya, metod, usul tushunchalarini qamrab olsa, ikkinchi ma'noda o'z asl ma'nosida bo'ladi. Lekin usul metod ham, texnologiya ham emas, chunki metod usuldan katta bo'lib, usullar majmuasidan tashkil topadi; texnologiya esa darsning biror bosqichi yuzasidan loyiha ishlab chiqishni ifoda etadi. Demak, kichik bir mashq yoki ish turi darsning biror bosqichiga taalluqli bo'lsa, bunda o'qituvchi interaktiv usuldan foydalanadi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Eslatish o'rinli bo'lar, amaliyotda va ayrim ish tajribalarida usul ma'nosida uslub so'zi, metodika o'rnida uslubiya so'zi xato ishlatilmoqda. Buni jiddiy o'ylab ko'rish lozim. Chunki o'zbek tilshunosligida uslub so'zi nutq uslubiga ishora qiladi: so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, publisistik uslub, ilmiy uslub. Uslubiya esa stilistikani anglatadi.

Interaktiv usulni shunchaki guruhlarda ishlash deb bo'lmaydi. Gap guruh faoliyatini qanday tashkil qilishda, ya'ni o'quvchilarning o'zaro ta'sir vaziyatini yuzaga keltirishda. Interaktiv usul shu keyingi ma'nodagina o'zligini namoyon qiladi.

Metodik adabiyotlarda [1], [2], [3] tilga olinayotgan, tavsiya etilayotgan asl usullar juda ko'p. Ulardan ayrimlarini sanab o'tamiz:

"Insert", "Keys-stadi", Keys, "Diqqatli bo'l!", "Aks-sado", "Mantiqiy zanjir", "Tarmoqlar" yoki "Klaster", "Nuqtayi nazar", "Cho'qqiga intilish", "Kamolot sari", "Jonli kompyuterlar", "Olmos", "Kungaboqar", "Skarabey", "Kubik", "Tushunchalar tahlili", "Topqirlar bellashuvi", "Geyzer", "Metogramma", "Tadqiqot", "Tafakkur", "Mohir ijodkor", "Bahs-munozara", "Menga oxirgi so'zni bering", "Tanqidiy tafakkur", "Debatlar", "Har kimga har kim o'rgatadi".

"Case-study" (Case – aniq vaziyat, hodisa; study – o'qitish) til hodisalari yuzasidan tug'ilgan biror aniq, muammoli vaziyatning yechimini guruhlariga bo'linib izlash jarayonida o'quvchilarning o'z bilim va tajribalaridan foydalanib, guruh a'zolarining bir-birini o'ylashga undashlari bilan faol ishtirokiga erishgan holda tahlil va qaror qabul qilishlari, shu jarayon bilan bog'liq ravishda tegishli ko'nikmalarni egallashlarini ifoda etadi. Masalan, o'quvchilarga vaziyat yoki muammo ma'lum qilinadi: kimdir o'zi tuzgan jumladagi g'alizlik sababini izlayotgani, unga yordam berish kerakligi yoki "Yosh tilshunos" to'garagining a'zolaridan biri ta'rifda (tavsif, qoidada), matnda xatoga yo'l qo'rganligi, uni tuzatish lozimligi aytiladi. Har kim o'z taxminini bildirish asosida tortishuvga kirishgan holda tahlilda ishtirok etadi, tashxis qo'yadi, qizg'in bahs-munozara pirovardida muammoning to'g'ri yechimi aniqlanadi. Ko'rinadiki, "Case-study" "...an'anaviy o'qitishning "quruqligi", materialni bayon etishning his-tuyg'uli bo'lmasligi kabi nuqsonlari, his-tuyg'u, ijodiy raqobat va hatto keys muhokamasidagi teatr spektaklidagiga o'xshab ketadigan kurash jarayoni orqali tuzatiladi" [3, 13.]. Demak, Keys nazariy bilimni sun'iy ravishda yuzaga keltirilgan muammo yuzasidan kuchli, jonli, ehtirosli mushohadalar yuritish, yechim variantini taklif qilish, maqbulini tanlash asosida o'zlashtirish, uni amalga qo'llashni o'rgatish vositasi va usuli sanaladi.

"Zinama-zina" usuli – guruh a'zolaridan biri amalga oshirayotgan izlanish natijasini taqdim etib, xattaxtaga yozadi; boshqa guruh a'zolari yechim to'liq emas deb topsalar, o'z yechimlarini avvalgi guruh yozuvining tagiga yozadi, uchinchi guruh uni to'ldirish mumkinligini aytsa, ular ham o'z yechimini taqdim etadi. Shu tariqa chala yechimdan to'liqqa qarab tagma-tag yozib boriladi. Bu ish boshqacha mazmunda o'tkazilishi mumkin: eng avval sath ma'lum qilinadi. Biror guruh o'zaro muhokamadan so'ng shu sathga kiruvchi bo'limlarni to'liq tilga olsa, u sath tagiga shu bo'limlarni yozib qo'yadi. Yana mushohadalar boshlanib, tushunchalar xotiraga tushiriladi. Guruhlardan biri shu tushunchalarni xattaxtada avvalgi yozuvlarning ostida aks ettiradi. Bunda sathdan bo'linga, bo'limdan tushunchaga, tushunchadan uning tasnifiy unsurlariga tomon boriladi, ya'ni zinalar yuzaga keltiriladi. Bu ish guruhlarda yozma ravishda bajarilishi ham yaxshi samara beradi. Guruhlar to'rtta bo'lsa, to'rtta zinaga joy ajratiladi. Guruh taqdimoti to'liq yoki chalangiga qarab qaysi zinaga yozishni o'qituvchi aytib turadi yoki yozilgan javoblar tartibi raqamlar asosida tartibga keltiriladi. Shunga qarab ma'qul javob bergan guruh baholanadi.

"Muammo" yoki "Ko'prik" usulining mohiyati shundaki, o'quvchilar muammoli vaziyatni anglash va uni yechish yo'llarini o'rganadilar. Vaziyat ma'lum qilinadi yoki ko'rsatmali tarzda namoyish qilinadi, o'quvchilar atroflicha mushohada yuritish asosida ushbu vaziyatni keltirib chiqargan muammolarni aniqlaydilar: yechimini yakka tarzda, guruhlariga bo'linib yoki jamoa bo'lib izlaydilar, yechimning maqbul varianti taklif qiladilar. Yozuvlar vatman qog'ozga tushirilsa, taqdimotini amalga oshiradilar.

Ayrim o'qituvchilar **"Muammo" yoki "Ko'prik"** usullarini **"Nuqtayi nazar"** deb ham ataydilar. Bunda o'rta tashlangan masala yoki muammo bo'yicha har kim o'z fikrini aytadi va himoya qiladi.

"Labirint" usuliga ko'ra vaziyat va uning bir qancha yechimlari ma'lum qilinadi, o'quvchilar doira shaklida joylashib, qizg'in bahslardan so'ng yechimlarning qay biri mavjud vaziyatdan olib chiqishi mumkinligi haqida bir to'xtamga keladilar.

"Skarabey" usuli universal deb e'tirof etilgan. Uning mohiyati shundaki, o'quvchilar dars davomida ko'riladigan masalalar bo'yicha o'z fikrlarini ochiq-oydin ifodalash mahoratini egallaydilar. Bunda o'z sezgilari, idroklari, tasavvurlari, ayrim g'oyalarini ishga soladilar.

Ona tili darslarida ...

"Zanjir" usuli an'anaviy ish usulining yangicha nomi bo'lib, tashkiliy jihatiga ko'ra ajratiladi: o'quvchilardan biri biror til hodisasini (masalan, kelishiklar) gapirib berayotganda to'xtatilib, boshqa o'quvchiga davom ettirish topshiriladi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Mantiqiy zanjir usuli ta'lim mazmuni bilan bog'lanadi. Masalan, matnning dastlabki qismidan jo'nalish kelishigining ma'nolaridan biri aks etgan gap aniqlanadi. O'quvchilardan matnni qayta o'qib chiqib, undan jo'nalish kelishigining boshqa ma'nolari aks etgan gaplarni topish talab etiladi. Agar bir ma'noning turli bo'yoqlari yoki ma'nodoshlari mavjud bo'lsa, uning mantiqiy davomi izlanadi.

Idrok xaritasi (Konseptual xarita, kartografiya xaritasi, intellekt-xarita, kartografiya konsepsiyasi) fikrlarni taqdim qilish va o'zaro bog'lash, tizimlashtirish usuli hisoblanadi. U Klasterga o'xshash shoxchalar shaklida ifoda etilishi ham mumkin.

"Qor uyumi" – 5 dan ortiq o'quvchi qatnashib, birinchi o'quvchi ma'lum qilingan sath haqida so'zlay boshlaydi, ikkinchi, uchinchi va h.k. o'quvchi o'zidan avvalgi aytilganlarni to'ldirib, kengaytiradi. Sinfidagi boshqa o'quvchilar ularni diqqat bilan tinglab, baholaydi, qo'shish mumkin bo'lgan o'rinlarni ko'rsatadi, qo'shadi. Muhokamada ko'pchilikning ishtirok etishi ta'minlanadi.

Aks-sado usuli. O'quvchi birma-bir bir nechta terminni aytadi, qisqa muhokama qilib olinib, sardori qo'l ko'targan guruh a'zolaridan biri tegishli tavsif aytadi.

Jonli kompyuterlar usulida "Jonli koip'yuterlar, ishga tushing!" komandasi bilan o'quvchilar tengdoshlarining javobida yo'l qo'yilgan xatolarni guruh bo'lib aniqlashga kirishadilar.

Xulosa. Ona tili darslarila biror mashq yoki ish turi bilan bog'liq ravishda qo'llanadigan interaktiv usullar katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning almashinib turadigan guruhlarda ishlash jarayonida muammoli vaziyatni hamkorlikda, guruh a'zolarining faol ishtirokida tadqiq etishlari, muhokama va bahslar orqali yechimini aniqlashlari, taqdimotini o'tkazishlari, pirovardida kutilgan samaradorlikni ta'minlash imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbek tili ta'limida pedagogik texnologiyalarning o'rni: "O'zbek tili" Doimiy anjumani o'n birinchi yig'ini materiallari (2011-yil 14-15-aprel). -Toshkent: RTM, 2011. – 285 b.
2. Ishmuxamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). -Toshkent: "Iste'dod", 2008. – 180 b.
3. Abduqodirov A.A., Astanova F.A., Abduqodirova F.A. "Case-study" uslubi: nazariya, amaliyot va tajriba.– Toshkent: "Tafakkur qanoti", 2012. – 132 b.

Roza NIYOZMETOVAToshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori**ASAR QAHRAMONLARI INSONIY FAZILATLARNI O'RGANISH VOSITASI
SIFATIDA**

Maqolada adabiyot darslarida asar qahramonlarining shaxsiy sifatlarini o'rganish, o'quvchini ma'naviy jihatdan boyitishga, badiiy matn ustidagi ishlarni to'g'ri tashkil etish va amalga oshirishda erishiladigan dars turlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: asar qahramoni, shaxsiy sifatlar, fazilat, ijtimoiy munosabatlar, metod, usul, adabiy tayyorgarlik, mustaqil va tanqidiy fikrlash, muammoli ta'lim, badiiy idrok.

В статье рассматриваются типы уроков, которые можно извлечь на уроках литературы для изучения личных качеств главных героев, духовного обогащения читателя, а также для организации и проведения работы над художественным текстом.

Ключевые слова: главный герой, личностные качества, качества, социальные отношения, метод, метод, литературная подготовка, независимое и критическое мышление, проблемное обучение, художественное восприятие.

The article discusses the types of lessons that can be learned in literature lessons to study the personal qualities of the protagonists, to enrich the reader spiritually, and to organize and carry out the work on the literary text.

Key words: protagonist, personal qualities, qualities, social relations, method, method, literary preparation, independent and critical thinking, problem-based learning, artistic comprehension.

Kirish. Yozuvchi adabiy asarda odamlar o'rtasidagi turli-tuman murakkab ijtimoiy-estetik munosabatlarni, odamlarning turli xil fazilatlarini, hayotning turfa lavhalarini o'zida mujassamlashtirgan qahramonlar obrazlari orqali tushuntirishga, inson hayoti, taqdiri shu munosabatlarda namoyon bo'lishini anglatishga harakat qiladi va badiiy tasvir vositalari yordamida yaqqol anglashiladigan qiladi. Bu jarayonlar bevosita va bilvosita amalga oshadigan muloqot tarzida ro'yobga chiqariladi. Bunda har bir insonga xos fazilatlar, xulq-atvor umumlashmasi tariqasida yaratiladigan obrazlar muhim rol o'ynaydi, ayni paytda asar qahramonlarining bir-biriga beradigan baholari, ularning xatti-harakatlariga munosabatlari, yozuvchining tushuntirishlari shaklida yana ham oydinlashadi, badiiy adabiyotga xos badiiy tasvirlar eng muhim omil – estetik tuyg'ularda o'z aksini topadi. Mavjud, shuningdek, endi yaratilayotgan, yaratiladigan qanchadan-qancha asarlar ana shu masalalarga bag'ishlanadi. Bu narsa ijtimoiy munosabatlar cheksiz, nihoyatda rang-barang ekanligini ko'rsatadi.

Asosiy qism. Bugungi kunda yuksak badiiy qiymatga ega asarlardagi qahramonlar obrazlari misolida yoshlarni ijtimoiy munosabatlar mazmuni, chunonchi, yaxshilik va yomonlik, ezgulik va qabohat kabi talay tushunchalarning mohiyati bilan tanishtirish jarayoni amalga oshirilmoqda. Odamlar o'rtasidagi murakkab, ibratli, saboq olsa arziydigan ijtimoiy munosabatlar, shaxslarga xos axloqiy, intellektual fazilatlarini anglash, aniqlash, farqlash, mos so'z topib atash, odatda, katta qiyinchiliklar tug'diradi. O'quvchilarda bularni anglash layoqatini shakllantirish: muallifning so'ziga, qahramonlarning bir-birlariga beradigan baholariga tayanish, xulq-atvoriga o'z munosabatini ifodalash kabi ko'nikmalar ijtimoiy munosabatlarning tub sabablarini tushunishdan tashqari, turfa tushunchalardan mosi bilan atash imkonini beradi, shuningdek, o'qituvchining ta'limiy tadbirlari orqali joriylanadi.

Demak, ijtimoiy munosabatlarni, shaxsning xislatlarini ochuvchi so'zlarni asar qahramonlarining xatti-harakatlari, xulq-atvori orqali anglash va so'z topib atash ular anglatgan tushunchalarni bilish imkonini beradi. Lekin kichik yoshdagi o'quvchilarning bunday so'z boyligi chegaralangan bo'ladi. Shuning uchun maktabda bunday tushunchalar maxsus o'rganish ishlari rejali sur'atda amalga oshirilmog'i lozim. O'quvchi asar qahramonining xulq-atvori, odamlar bilan muloqoti, shaxsiy fazilati misolida hayot maktabini o'rganish vaziyatiga tushadi. "Xislatni to'g'ridan-to'g'ri atash bola tomonidan ularni qahramonning xulqidan yoki kechinmalaridan ajratishga doir maxsus urinishlarni talab etmagan holda oson o'zlashtirilishi kerakday tuyuladi. Lekin shaxsning fazilatlarini shunchaki atash yosh kitobxonga ta'sir eta olmaydi va uning yodida qolmaydi" [1]. L.N.Rojinaning aniqlashicha, axloqiy va irodaviy fazilatlardan shaxsiy g'urur hissi, g'urur, burch va mas'uliyat tuyg'usi, sabr-toqat, o'zini tuta olish, maqsad sari intilganlikni tushunish uchun ancha qiyin bo'lib chiqqan.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

O'qituvchi o'quvchilarni u yoki bu adabiy qahramonning xulq-atvorini, shaxs sifatidagi fazilatlarini anglash sari yetaklab borar ekan, ularga ushbu qahramonning o'z xatti-harakatlaridan ko'zlagan motivlari va maqsadlarini chuqurroq tushunib olishga, qahramon obrazini teran va asarda tasvirlanganiga mos ravishda idrok etishga yordam berishi kerak. Qahramon o'z xulq-atvoridagi ba'zi jihatlar bilan kitobxonda o'ziga nisbatan mehr-muhabbat uyg'otsa ham, unga nimaga taqlid qilish va nimaga taqlid qilmaslik lozim bo'lgan tomonlarini ajratish masalasida yordam berish kerak.

Ma'lumki, o'smir yoshida **odamlar orasidagi munosabatlarga** qiziqish yuzaga keladi. Bu davrda ijtimoiy munosabatlar kechinmalar uyg'otibgina qolmay, anglash va o'ylash predmetiga ham aylanadi. Lekin o'smirlar asar qahramonida yuz berayotgan jismoniy va aqliy, axloqiy o'zgarishlar tufayli o'zlarida yuzaga kelayotgan kechinmalarni ba'zan tushunmaydilar yoki yetarlicha tushunib yetmaydilar.

Asar qahramonlari kitobxonga tengdosh bo'lsalar, uni qahramonlarning bir-birlariga yordam berishga tayyorligi, bir-biriga bergan so'zlarining ustidan chiqishga harakat qilishlari, rostgo'ylikka intilishlari va boshqa fazilatlar o'ziga tortadi, ayrim salbiy xislatlari ularni ranjitadi, ana shu xislatlarga qarshi turish tuyg'usini uyg'otadi.

Asar qahramoni fazilatlarini o'rganish ishi o'quvchini ma'naviy jihatdan boyitishiga shubha yo'q. Lekin uning o'z o'lchovlari borligini ham unutmaslik kerak. Ta'lim jarayonida o'quvchiga asar qahramoniga mustaqil ravishda tavsif berish ishonib topshirib qo'yilsa, ya'ni o'qituvchi uni yo'naltirib turmasa, ba'zan noto'g'ri baholarini tuzatib bormasa, ma'naviy boyishda sustkashlikka yo'l qo'yiladi.

Muhokamalar va natijalar. Asar qahramonlarining fazilatlarini o'rganish ularning xatti-harakatlariga o'quvchi beradigan tavsifdan iborat bo'lishi ayon haqiqat bo'lsa-da, tavsifiy so'zlarni topib baho berishni uddalash nihoyatda qiyin, chunki yoshlar ayni shu so'zlarni juda oz biladilar, binobarin, bir qator fazilatlarini atashda ojizlik qiladilar. So'z-tushuncha bilan atalmagan fazilat tasavvur sifatida yodda qolib, quvchining hayotdan saboq olishiga yordam bersa-da, uning asar qahramoniga beradigan tavsifidan chetga qolaveradi. Bu o'rinda o'qituvchining tegishli so'zlarni ma'lum qilish yo'li bilan yordam ko'rsatishi muhim sanaladi.

"O'tmish asarlari o'quvchilar uchun tushunarli va ularning sevimli kitoblariga aylanishi uchun bugungi kunda o'quvchilarga tushunarli va yaqin "tayanch" muammolar, his-tuyg'ularni topib, ko'rsatib berish kerak" [2]. Darhaqiqat, yoshlarning quvonchi-yu tashvishlari, qayg'ulari-yu umidlariga tutash keladigan dolzarb muammolar ko'tarilgan asarlar ular ongida yuksak hayotiy prinsiplarning tiniqlashuviga yordam bera oladi.

H.Karimov akademik D.S.Lixachevning quyidagi fikrini o'rinli keltiradi: "...davri insonni chetlab, hech narsa yarata olmaydi. Davri inson va uning maqsadi orqali ta'sir omiliga aylanadi. Bunda u har kimga har xil ta'sir etadi" [3]. Boshqacha aytganda, har bir asar keng kitobxonlar ommasini nazarda tutib yozilsada, uni to'g'ri tushunish, muallif fikrlarini qabul qilish-qilmaslik, estetik ta'sirlanish xususiylik kasb etadi [4].

Badiiy asarlarda san'atkor inson ruhiyatining yangi qirralarini ochadi, "kashf etadi", boshqacha aytganda, yangilik yaratadi. Bu yangiliklarning asosiy qismi muayyan millatning olamni ko'rish va his etishi bilan ham chambarchas bog'liqdir. "Milliy mavqe (pozitsiya) har bir millatning axloqiy-estetik an'analari bilan belgilanadi. Asosan ayni shu an'analari har bir shaxsning kitobxonlik didi, uning hayotni obrazli idrok etish tizimi, o'zga adabiyotga beradigan bahosini shakllantiradi" [5]. Demak, badiiy adabiyot namunalari bilan tanishish zahirida shu adabiyotga ega bo'lgan xalqning milliy an'analari, qadriyatlari, badiiy-estetik olami bilan ham tanishish demakdir.

Badiiy asar o'quvchi ongiga va qalbiga beradigan ozig'i bilan, dunyo haqidagi bilimlarini boyitishi, ma'naviy dunyosini kengaytirishi, go'zallik tuyg'usini o'tkirlashtirishi, hislarini tarbiyalashi bilan qimmatlidir. Yoshlarni badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berishga o'rgatadigan darslar an'anaviy darslardan tubdan farq qiladi. Bunday darslarda o'quvchilar o'qituvchining aytganlarini bajaradigan obyektlikdan dars jarayonida faol harakatlanuvchi subyektlarga aylanadilar. Ular oldilariga qo'yilgan murakkab masala, savol, topshiriqlar ustida o'ylanadilar, izlanadilar, qayta-qayta badiiy matnga murojaat qiladilar, bir-birlari bilan fikr almashadilar, badiiy asar va undagi obrazlarni har xil rakurslarda tahlilga tortadilar. Bu jarayonda o'z-o'zidan o'quvchida badiiy matnga nisbatan ijodiy munosabat shakllanadi: uni qahramonning shaxsi, xatti-harakatlarini taftish qilishga undaydi.

"Adabiyot darslarining tarkibi, uning o'quvchilarga axloqiy-estetik ta'siri, vujudga keltiriladigan muammoli vaziyatlar mohiyati, rivojlantiruvchi ta'lim tizimida mazkur mashg'ulotlarning tutgan o'rni, o'ziga xos xususiyatlari, ijodiy va hissiy xarakter kasb etishi, o'quvchilarni mustaqil va tanqidiy fikrlashga undashi, o'quv predmetlarini integratsiyalash imkoniyati, dars shakllarining o'ziga xosligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi" [6].

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Xulosa. O'quvchilarni badiiy asar qahramonlarini baholashga o'rgatuvchi adabiyot darslarining turli tiplari va ko'rinishlari mavjud. Darsning alohida usullari maktab amaliyotida namoyon bo'ladi. Bunday darslar o'qituvchilarning amaliy faoliyatida alohida o'rin egallaydi. O'quvchilarni badiiy asar qahramonlarini tavsiflashga o'rgatadigan darslar o'z maqsadiga ko'ra o'quvchilarning tanqidiy hamda estetik tafakkurlari, badiiy his-tuyg'ulari, badiiy asarni idrok etish ko'nikmalari, obrazli tafakkurlarini o'stirish, ular ongini timsollar yordamida boyitish, axloqiy, estetik, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, ma'naviy tarbiyalash, o'qishga ijobiy munosabat uyg'otish, badiiy asar va san'at namunalari bilan muntazam muloqot qilishga ehtiyoj hosil qilish, badiiy asarlarni mustaqil tahlil qilish, ularni baholay olish, qiziqarli badiiy asarlarni mustaqil izlab topish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Рожина Л.Н. Психология восприятия литературного героя школьниками (II-VII классы). – М.: “Педагогика”, 1977. – 53 с.
2. Баевский В.С. Вопросы методики воспитания литературного вкуса на уроках литературы в старших классах.-АҚД пед.наук. –М., 1965. –19 с.
3. Karimov H. Hozirgi o'zbek nasrida hayot haqiqati va inson konsepsiyasi (70-80-yillar). Filol.fan.doktori ... diss.aftoreferati. –Toshkent, 1994. – 3 bet.
4. Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. - Т.: Ўқитувчи, 1996. – 18 б.
5. Зальдинер М.А., Тодоров Л.В., Губина Ф.И. Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы. Под общей ред. проф. М.А.Зальдинера. – Т.: “O'qituvchi”, 1980. – 26 с.
6. Boltayeva A.T. Badiiy asarlarni tanqidiy baholashga o'rgatish texnologiyasi. –Toshkent: “ESSONG-PRESS”, 2020. -70 bet.

ANIQ VA TABIIY FANLARNI O'QITISH

Ubaydullo ARABOV

Buxoro davlat universiteti

o'qituvchisi

Hamza ESHONQULOV

Buxoro davlat universiteti

katta o'qituvchisi

KATTA MA'LUMOTLAR (BIG DATA)NI TAHLIL QILISH USULLARI

Ushbu maqolada katta ma'lumotlar (big data), katta hajmli ma'lumotlarni Oliy ta'limda qo'llash to'g'risida fikr yuritilgan. Zamonaviy texnologik imkoniyatlar katta massivlarda ma'lumotlar yig'ish, saqlash va saqlashning mavjud usullarini o'zgartirdi. Katta ma'lumotlarni qayta ishlash jamiyatning raqamli texnologiyalarga o'tish maydonini, ma'lumotlarning miqdorini sezilarli darajada oshirdi. Zamonaviy usullar orqali jarayonlarni sezilarli darajada soddalashtirish imkoni, axborotni boshqarish, tahlil qilish va tadbiq qilish ma'lumotlar va ular bilan ishlash samaradorligini oshirmoqda.

Kalit so'zlar: katta ma'lumotlar, tuzilmalanmagan ma'lumotlar, tuzilmali ma'lumotlar, LMS, NoSQL, so'rovlar.

В этой статье обсуждается использование больших данных (big data) в высшем образовании. Современные технологические возможности изменили существующие методы сбора, хранения данных в больших (big data) массивах. Обработка больших данных значительно ускорила переход общества к цифровым технологиям, количество доступных данных. Возможность значительно упростить процессы с помощью современных методов управления информацией, анализа и внедрения повышает эффективность данных и их обработки.

Ключевые слова: большие данные, неструктурированные данные, структурированные данные, LMS, NoSQL, запросы.

This article discusses the use of big data in higher education. Modern technological capabilities have changed the existing methods of collecting, storing and storing data in large arrays. Big data processing has greatly accelerated the transition of society to digital technologies, the amount of data available. The ability to dramatically simplify processes with modern information management, analysis, and implementation techniques increases the efficiency of data and its processing.

Key words: big data, unstructured data, structured data, LMS, NoSQL, queries.

Kirish. Tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan to'rtinchi "ta'lim" inqilobi an'anaviy ta'limiy talablarni mukammallashtirish hamda ular ustida qayta ishlashni talab qilmoqda, bunday "samarali ta'lim", "ob'ektiv o'rganish" kabi tushunchalar ustida qayta ishlash o'qituvchidan bilimlarni o'quvchiga yetkazish ta'lim modelidan tashqariga chiqishni nazarda tutmoqda. Ushbu omillar ta'lim tizimini rivojlantirish yondashuvlarini o'zgartirish yoki amalga oshirilayotgan harakatlar zarurligi to'g'risida asosli xulosalar chiqarish texnologiyalariga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi. Bunday texnologiyalardan biri katta ma'lumotlar (Big Data) bilan ishlash texnologiyasi. Ta'limda katta ma'lumotlar (Big Data) – bu ta'lim tizimining analitik texnologiyasi bo'lib, unga funkcionallashish va rivojlanish xususiyatlarini tushunish uchun talabalar va ta'lim muhiti haqida katta hajmdagi tuzilmali va tuzilmasiz ma'lumotlarni o'lchash, nomlash, qabul qilish, o'zgartirish, tahlil qilish va oldindan belgilash kiradi.

Asosiy qism. Axborot kommunikatsiya texnologiyalarining paydo bo'lishi va kengaytirilishi tufayli katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlashni qanday boshlash mumkinligi haqida savol tug'iladi.

Ta'lim sohasida beshta asosiy ma'lumotlar turi mavjud:

- shaxsiy ma'lumotlar;
- talabalarining elektron ta'lim tizimlari (elektron darsliklar, onlayn kurslar);
- o'quv materiallarining samaradorligi haqida ma'lumotlar;
- ma'muriy (umumiy tizim) ma'lumotlar;
- bashoratli ma'lumotlar.

I.D.Frumin o'z chiqishlarida ko'plab yondashuvlar va modellarni tahlil qilish asosida Big Dataning uchta asosiy yo'nalishini ta'kidlaydi:

- 1) fikrlash bilan bog'liq (birinchi navbatda tanqidiy va ijodiy fikrlash);
- 2) boshqalar bilan o'zaro aloqada bo'lish (aloqa va hamkorlik);
- 3) o'z-o'zidan o'zaro ta'sir qilish bilan bog'liq (o'z-o'zini tartibga solish, orqaga qaytish va o'z-o'zini tashkil etish).

Bugungi kunda Big Data strategik va taktik qaror qabul qilish texnologiyalarini takomillashtirishga intilayotgan ta'limiy muassasalar uchun muloqot tiliga aylanmoqda. O.Zavaki-Rixter va S.Latchem

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

“Kompyuter va ta’lim” sohasidagi uch mingdan ortiq ilmiy maqolalarning mazmunini tahlil qilishga e’tibor qaratishdi. Tahlillar shuni ko’rsatadiki, so’nggi 40 yil ichida axborot sabablari to’rtta xronologik bosqichlarga bo’linadi: - kompyuter ta’limini rivojlantirish (1976-1986-yillar); - multimedia ta’limi (1987-1996-yillar); - qo’shma ta’limni tashkil etish uchun tarmoq texnologiyalari (1997-2006-yillar); - onlayn ta’lim (2007-2016-yillar). Ilmiy jamoatchilik e’tiborini onlayn ta’limning o’zi, uning samaradorligini oshirish usullari, Big Dataning ta’lim natijalari bo’yicha to’plangan ko’p tomonlama tahlilisiz topilmasligi mumkin. Big Data tadqiqotining yana bir jihati to’plangan ma’lumotlarning infratuzilmasi. F.A.De Almeida Neto va A.Kastro, ta’lim faoliyati joylashtirilgan onlayn platformalarni hisobga olgan holda, foydalanuvchilar o’rtasidagi o’zaro ta’sirlardan yaratilgan modelni ishlab chiqdi va platformaning o’zi ma’lumotlarni tanladi, to’pladi va mahalliy ma’lumotlar bazalarida saqladi. Lokal bazalar keyinchalik global bazaga yig’iladi va guruhlanadi.

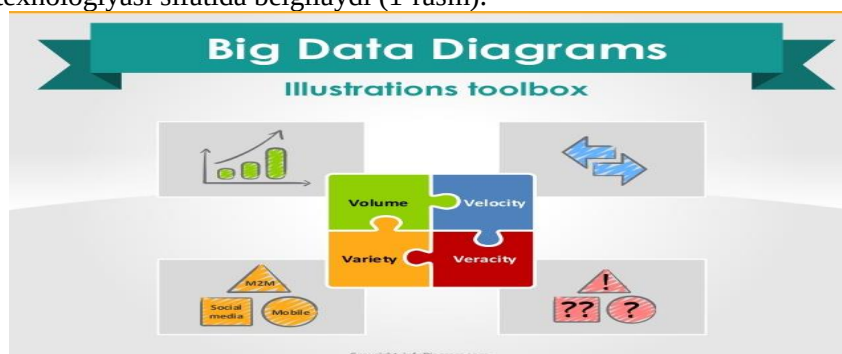
“Katta ma’lumotlar” (Big Data) bugungi kunda axborot kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ni rivojlantirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. O’zbekiston uchun nisbatan yangi bo’lgan AKT rivojlanishining bu yo’nalishi G’arb mamlakatlarida keng tarqalgan. Buning sababi, axborot texnologiyalari davrida, ayniqsa, ijtimoiy mediadan so’ng, har bir Internet foydalanuvchisi bilan bog’liq ma’lumotlarning sezilarli va ortib borayotgan miqdori to’planib, natijada katta ma’lumotlarning yo’nalishini rivojlantirishga imkon berdi.

Katta ma’lumotlar (Big Data) - ma’lumotlarning uzluksiz o’sishi sharoitida samarali bo’lgan, inson tomonidan anglangan natijalarni olish uchun katta hajmdagi va muhim xilma-xillikning tuzilgan va tuzilmasiz ma’lumotlarini qayta ishlash uchun bir qator yondashuvlar, vositalar va usullar jamlanmasi.

Katta ma’lumotlar alohida texnologiya emas, balki sinovdan o’tgan va yangi kiritilgan texnologiyalarning kombinatsiyasi bo’lib, bu kompaniyalar o’z faoliyatida foydalanish uchun mavjud ma’lumotlardan ma’lumot olish imkonini beradi. Katta ma’lumotlar, real vaqtda ma’lumotlarni tahlil qilish va o’z vaqtida natija qaytarish uchun yetarli bo’lgan tezlikda ma’lumotlarning katta hajmini boshqarish qobiliyati sifatida aniqlanishi mumkin.

“Katta ma’lumotlar” atamasi ko’p tortishuvlarga sabab bo’lmoqda. Ko’pchilik, bu atama faqat to’plangan ma’lumotlarning hajmini ifodalaydi deb biladi. Muammo shundaki, tashkilotlar katta miqdordagi ma’lumotlarni ishlab chiqarmaydilar, lekin ularning aksariyati an’anaviy tuzilgan ma’lumotlar bazasi formatiga mos kelmaydigan formatda taqdim etadilar – bu masalan, web-jurnallar, video yozuvlar, matnli hujjatlar, kompyuter kodi yoki geografik ma’lumotlar. Bularning barchasi turli xil serverlarda ayrim hollarda esa tashqi serverlarda saqlanadi. Natijada, korporatsiyalar o’z ma’lumotlarining katta hajmiga ega bo’lishi mumkin, lekin bu ma’lumotlar o’rtasidagi munosabatlarni o’rnatish va ularga asoslangan qarorlar chiqarish uchun zarur vositalarga ega bo’lmay qoladi. Bundan tashqari, ma’lumotlar tez-tez yangilanadi, shuning uchun axborotni tahlil qilishning an’anaviy usullarini doimo yangilanib turadigan, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlashning zarur tezligi va sifatini bermaydi, natijada katta ma’lumotlar texnologiyalarini qo’llash zarurati tug’iladi.

Muhokamalar va natijalar. Forrester xalqaro tadqiqot kompaniyasi ushbu kontseptsyani “to’rt V” bilan tavsiflangan ma’lumotlarni birlashtiradigan, tashkil qiluvchi, boshqaradigan va tahlil qiluvchi apparat va dasturiy ta’minot texnologiyasi sifatida belgilaydi (1-rasm).

1-rasm

- volume - ma’lumotlar bazalarida to’plangan juda katta miqdordagi ma’lumotdir (Hajm), bu ma’lumotlarni an’anaviy MBBT vositalari bilan ishlash va saqlash uchun ko’p vaqt sarflanadi; shuning uchun ushbu ma’lumotlarni qayta ishlashning yangi yondashuvlari va takomillashtirilgan vositalari talab etiladi;

- variety - ma’lumotlar formatlarining xilma-xilligi (xilma-xilligi) (katta ma’lumotlarning asosiy mezonlari): turli xil formatdagi turli manbalardan, turli darajadagi tuzilmalardan – MBBT, ierarxik ma’lumotlar, matnli hujjatlar, videolar, tasvirlar, audio fayllar, jadval ma’lumotlari va hokazolar; shuning

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

uchun tuzilgan va tuzilmaydigan ko'p formatli ma'lumotlarni bir vaqtning o'zida qayta ishlash imkoniyati talab etiladi.

- velocity - ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash tezligi – bu xususiyat ma'lumotlarni to'plash tezligini oshiradi (so'nggi 90 yil ichida ma'lumotlarning 2% to'plangan) va ularni qayta ishlash tezligi; so'nggi paytlarda real vaqtda ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyasi ko'proq talabga aylandi.

- veracity - ma'lumotlarning ishonchliligi – foydalanuvchilar mavjud ma'lumotlarning ishonchliligini oshirishga kirishdilar. Hozirda internet kompaniyalari robot va inson tomonidan kompaniyaning web-saytida amalga oshirilgan ishlarni taqsimlash muammosiga ega, natijada ma'lumotlarni tahlil qilishda qiyinchiliklar paydo bo'lmoqda;

To'plangan ma'lumotlarning qiymati degan tushuncha dolzarb hisoblanadi. Katta ma'lumotlar kompaniyalar uchun foydali bo'lishi va ularga foyda keltirishi kerak, masalan, biznes jarayonlarini takomillashtirish, hisobot berish yoki xarajatlarni optimallashtirishga yordam berishi lozim.

Ma'lumotlar miqdori, xilma-xilligi va tezligi birgalikda mavjud bo'lgan sohalaridan biri oliy ta'lim muassasalaridir. Har kuni turli manbalardan va oliy ta'lim ekotizimidagi turli formatlarda katta miqdordagi ta'lim ma'lumotlari to'planadi va yaratiladi. Ta'lim to'g'risidagi ma'lumotlar talabalarning foydalanishidan olingan ma'lumotlardan va ta'lim boshqaruv tizimlari (LMS) va platformalar bilan o'zaro munosabatlardan o'quv faoliyati va o'quv maqsadlari, dasturlari, o'quv materiallari va faoliyati, imtihon natijalari va kurslarni baholash kabi o'quv dasturlarini o'z ichiga olgan kurs ma'lumotlariga to'g'ri keladi. Oliy ta'lim kontekstida bu ma'lumotlar hajmi va turi, shuningdek, katta ma'lumotlaridan foydalanish ma'lumotlarda yashiringan yangi bilim ochish uchun maxsus metodlarni qo'llash zarurligini anglatadi. Bunday usullar katta ma'lumotlar bilan tavsiflangan va katta ta'lim ma'lumotlarini manipulyatsiya qilish uchun muvaffaqiyatli ishlatiladigan boshqa sohalaridan olinishi va moslashtirilishi mumkin. Ko'rib chiqilgan metodlar "o'quvchilarning akademik ishlashi va o'qitish yondashuvlari" tushunchasini rivojlantirish va katta ta'lim ma'lumotlarining bir qismi sifatida sohalarni tasvirlash uchun ishlatilishi mumkin. Katta ma'lumotlar tahlilchilari oliy ta'lim sohasida turli tadbirlarni amalga oshirishda istiqbolli lohiyalarni namoyish etdilar. Bu tadbirlar "ma'muriy qarorlar qabul qilish va tashkiliy resurslarni taqsimlash" bilan bog'liq bo'lib, o'quvchilarni erta aniqlash, samarali o'qitish usullarini ishlab chiqish va an'anaviy nuqtayi nazarni o'quv dasturiga aylantirish orqali ularni muvaffaqiyatsizlikka duchor qilishning oldini olish, uni munosabatlar va aloqalar tarmog'i sifatida qayta ko'rib chiqish LMS, ijtimoiy tarmoqlar, o'quv faoliyati va o'quv dasturlaridan to'plangan va muntazam ravishda ishlab chiqarilgan turli ma'lumotlar obyektlari hisoblanadi.

Relyatsion ma'lumotlar bazalari endi ma'lumotlarni saqlash va katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor qayta ishlash uchun yechimlarni taqdim etishga imkon bermaydi. Avvalgi dasturiy va apparat ta'minotda bunday katta hajmdagi ma'lumotlarni to'liq tahlil qilish va qayta ishlash imkoni mavjud emas.

Katta ma'lumotlar sizga tuzilmalangan ma'lumotlar va rasmlar, matnlar, videolar kabi tuzilmalangan ma'lumotlar bilan ishlash imkonini beradi.

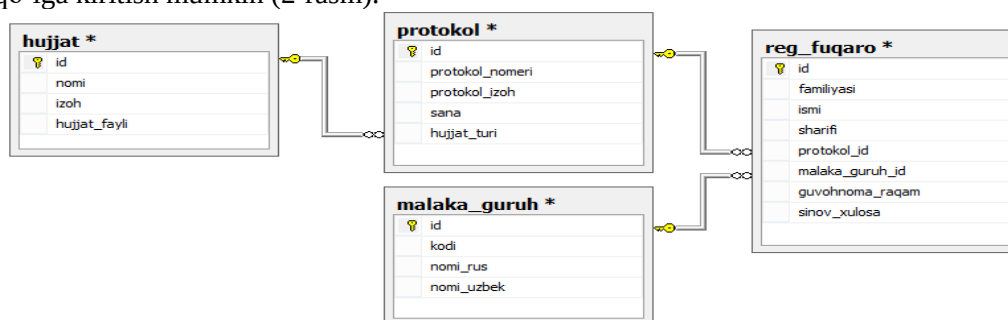
Katta ma'lumotlar bilan ishlashga imkon beruvchi juda katta vositalar, texnologiyalar mavjud:

1. NoSQL.
2. MapReduce.
3. Hadoop.

Ushbu tamoyilni quyidagicha tushuntirilishi mumkin. Muayyan ma'lumotlarni olish uchun so'rovni qabul qiladigan bitta ma'lumotlar bazasi mavjud.

Ma'lumotlar bazasi bu so'rovni boshqa ko'plab ma'lumotlar bazalariga yuboradi va so'rov bo'yicha jamlama ma'lumotlarni to'playdi, so'rovning dastlabki qabul qiluvchi ma'lumotlar bazasi axborot miqdori jihatidan kichik va tuzilmalangan.

Bir nechta jadvaldan tuzilgan ma'lumotlar bazasi berilgan bo'lsa, biz bu ma'lumotlar bazasiga ma'lumotlarni yozish orqali turli xil ma'lumotlarni bir joyga jamlab, ular ustida turli xildagi amallar bajarish imkoniyatini qo'lga kiritish mumkin (2-rasm).

2-rasm

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Ushbu elektron guvohnomalarni rasmiylashtirish dasturi asosan davlat va nodavlat tashkilotlaridagi haydovchilik guvohnomalari ma'lumotlarini to'plab borish va elektron guvohnoma shablonlarini tayyorlab berish uchun ishlatiladi. Ma'lumotlar sifatida guvohnoma turlari, shablonlari, tashkilotda tahsil olgan o'quvchilar guruhlar, malaka yo'nalishlari va guvohnoma ma'lumotlari kiritilib boriladi. Guvohnoma turi va malaka yo'nalishi bo'yicha guruhlar shakllantiriladi, guruhlar esa o'quvchilar birlashtiriladi. Natija sifatida bir yoki bir nechta guvohnomalar bir vaqtning o'zida tayyorlanadi va avtomatik ravishda guruhlar qaydnomalari shakllantiriladi.

Elektron guvohnomalarni rasmiylashtirish dasturidan barcha guvohnoma berish tashkilotlari ish jarayonlarida foydalanish mumkin.

№	Фамилияси, исми ва отасининг исми	Гувohnома рақами	Синов хулосаси	Малака гуруҳи (Тоифа)	Синов топширувчи имзоси	Протокол рақами	Сана
1	Isojonov Akmaljon Berdiyevich	125	Utdi			12-6M	12.06.2018
2	Aliyev Shamshod Borisovich	127	Yomon			13-6M	12.06.2018
3	Arabov Ubaydullo Ibrohimovich	126	Yaxshi			12-6M	12.06.2018
4	Inomov Akmal Saidovich	1254	yaxshi			13-55M	13.07.2018
5	Aslonov Alijon Valiyevich	12-6M	Uta olmadi			12-6M	12.06.2018

3-rasm. Dasturning asosiy oynasi

Dasturning asosiy oynasida “Ma'lumot kiritish” va “Sozlamalar” menyusi joylashgan, “Protokol jadval chop etish”, “Hujjat shablonini to'ldirish” tugmalari orqali guvohnomalar bir vaqtning o'zida tayyorlanadi va avtomatik ravishda guruhlar qaydnomalari shakllantiriladi. 4-rasmda umumiy protokollarning shakllantirilgan holati keltirilgan. Ma'lumotlar bazasiga kiritilgan ma'lumotlar asosida bayonnoma raqami va jadval ma'lumotlari to'ldiriladi.

«SANOAT TEK TA'LIM»

Nodavlat ta'lim muassasi

Укув машгулотлари якунлари бўйича билимларни текшириш хайъати
аъзолари тест синовлари якуни бўйича

12-6M - СОНЛИ БАЁННОМАСИ

12.06.2018

Қўйидаги таркибдаги имтихон олиш комиссияси:

Комиссия раиси _____
(таълимчи, фамилияси, исми ва отасининг исми)

Комиссия аъзолари _____
(таълимчи, фамилияси, исми ва отасининг исми)

«Саноаттехноэксперт» ДИ инспектори _____

Утказилган укув машгулотларида _____ 2-йўналиш _____ курслари бўйича машгулотлар якунида билимлар тест синовларидан утказилди.

№	Фамилияси, исми ва отасининг исми	Гувohnома рақами	Синов хулосаси	Малака гуруҳи (Тоифа)	Синов топширувчи имзоси
1	Isojonov Akmaljon Berdiyevich	125	Utdi		
2	Aliyev Shamshod Borisovich	127	Yomon		
3	Arabov Ubaydullo Ibrohimovich	126	Yaxshi		
4	Inomov Akmal Saidovich	1254	yaxshi		
5	Aslonov Alijon Valiyevich	12-6M	Uta olmadi		

4-rasm. Protokol jadvalini shakllantirish

Xulosa qilib aytganda, katta ma'lumotlar – bu nisbatan yosh bo'lishiga qaramasdan, ko'plab sohalarda keng tarqalgan va ta'limni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydigan texnologiya sohasidir.

Yangi ma'lumot manbalarini real vaqt tahlillari va xulq-atvor ma'lumotlari bilan birlashtirib, kompaniyalar tezkor moslashishga va o'rganishga qodir bo'lgan yangi avlod dasturlarini ishlab chiqishi mumkin. “Big Data” dunyoni o'zgartiryapti, analitik, tadqiqot, ma'lumotlarni tayyorlash va integratsiya qilish kabi xizmatlarni birlashtiradigan tayyor kompleks yechimlar yangi mahsulotlarni ishlab chiqishni osonlashtiradi.

Adabiyotlar

1. Joonseok Kim. Big Data, Health Informatics, and the Future of Cardiovascular Medicine. February 2017. Journal of the American College of Cardiology.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

2. Биктимиров, М. Р. Тенденции развития технологий обработки Больших данных и инструментария хранения разноформатных данных и аналитики. / М. Р. Биктимиров. // Future Banking. - 20.06.2017
3. Бодров, А. А. Современные технологии анализа больших данных: новая философия знаний. / А. А. / Бодров. // Фундаментальные исследования. –2015. – № 2-23. – С. 5295-5299.
4. Виктор Майер-Шенбергер, Кеннет Кукьер. Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живём, работаем и мыслим = Big Data. A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think / пер. с англ. Инны Гайдюк. — М.: “Манн, Иванов, Фербер”, 2014.
5. Академия BIG DATA: Введение в аналитику больших массивов данных: Информация // Национальный Открытый Университет “ИНТУИТ”. URL: <https://www.intuit.ru/studies/courses/12385/1181/info> (дата обращения: 30.06.2018).
6. MapReduce and Teradata Aster SQL-MapReduce // Teradata. URL: <https://www.teradata.com/products-and-services/Teradata-Aster/teradata-aster-sql-mapreduce> (Дата обращения: 30.06.2018)

I. Khushmurodova

Karshi State University

philosophy doctor

MODERN INFORMATION RESOURCES IN THE ELECTRONIC LIBRARY

This article reveals about the information resources of modern electronic libraries and the ways of its improvement, as well as the organization of the creation of electronic books, the creation of information resources of the electronic library.

Key words: ways of improvement, mechanisms of use, information resource, electronic library, electronic editions, electronic book.

Ushbu maqolada zamonaviy elektron kutubxonalarning axborot resurslari va uni takomillashtirish yo'llari, shuningdek, elektron kitoblar yaratishni tashkil etish, elektron kutubxonaning axborot resurslarini yaratish haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: takomillashtirish yo'llari, foydalanish mexanizmlari, axborot resursi, elektron kutubxona, elektron nashrlar, elektron kitob

В статье раскрываются информационные ресурсы современных электронных библиотек и пути их совершенствования, а также организация создания электронных книг, создание информационных ресурсов электронной библиотеки.

Ключевые слова: пути совершенствования, механизмы использования, информационный ресурс, электронная библиотека, электронные издания, электронная книга.

Organization of creation of electronic books information resource electronic library Electronic publications appeared in the late 80s. Columbia Tristar Home Video (USA) released the first series of e-books for use with a special portable Data Discman from Sony (Japan), which could read 3.5-inch CDs. Thus, the market for "electronic books" emerged, and in Japan by 1992, over 130 thousand were sold. By that time, due to the rapid spread of personal computers, manufacturers of electronic books and devices for reading them began to focus on CO-ROM standards and provide for the possibility connection of manufactured players to computers. In 1998, a "new" generation of e-books entered the US market: The Rocket eBook, SoftBook, Millenium Reader, and EveryBook. The undoubted advantage of an e-book is its compactness - an e-book is much more capacious than a regular book and can contain not only the information of a multivolume encyclopedia, but the contents of books of an entire library.

An e-book reduces the time it takes to search for information, since text is received in bits over the Internet, and any book can be delivered instantly. L. Popova in her book "Administrative Law" emphasizes that the e-book provides ease of annotation, allowing you to add your own electronic notes, highlight text and make annotations, notes, links. combining text fragments within the meaning, i.e., it becomes possible to navigate through the hypertext. [1] An e-book is economically more profitable for the reader than a printed publication, due to the absence of publishing costs, minimal storage and delivery costs. In practice, there are no obstacles to the ability to download classical literature and other public texts from electronic repositories free of charge.

Among electronic publications, scientific and educational publications should be noted first of all. As a rule, electronic textbooks and encyclopedias of both amateur and professional nature are published mainly on compact discs, although similar publications are beginning to appear on the Internet. The easier the creation process itself, the more developers start to produce such applications. The creators of electronic publications are both book publishers (i.e. information owners) and journalists who publish electronic versions of periodicals, and, finally, teachers. Groups uniting information owners and programmers occupy an intermediate position. An electronic textbook, as a rule, is a multimedia product and should provide effective teaching of schoolchildren and students in a self-education mode and in a mode in which the teacher passes from the usual instructor to advising students. It follows from this that the textbook should provide training for students both throughout the course and on specific topics. Each semantic fragment of the course selected in advance should end with practical and control lessons, and each large section of the course - with a test lesson or test.

In the process of developing a training program, the following problems arise: .adaptation to the level of knowledge and individual characteristics of trainees.; Increasing the activity of trainees in the classroom; developing optimal tests to control knowledge across the entire material of the module. According to the idea of Ya.L.Schreinberg, all texts are prepared using modern software, taking into account the peculiarities of text design: highlighting headings, subheadings, definitions, keywords, enumerations, in addition, inserting

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

graphic material, which may contain pictures, graphs, explanatory links, and also in accordance with the principles of color visual perception of information and clarity of presentation of the material. [6] Characteristic features of electronic editions created by direct programming means: a variety of implementation styles (color palette, interface, structure of ES, way of presenting material, etc.); the complexity of modification and maintenance; high time and labor intensity; no hardware limitations, i.e. the possibility of creating an ES focused on the available technical base.

General Purpose Tools (ISON) are intended for the creation of EI by users who are not qualified programmers. ISON used in the design of power plants, as a rule, provide the following capabilities: formation of the power plant structure; entering, editing and formatting text (text editor); preparation of a static illustrative part (graphic editor); preparation of a dynamic illustrative part (sound and animation fragments); connection of executable modules implemented with the use of other development tools, etc. The advantages of general-purpose tools include: the ability to create ES by persons who are not qualified programmers; a significant reduction in labor intensity and terms of development of power plants; low requirements for computers and software. At the same time, ISON has a number of disadvantages, such as: a far from user-friendly interface; smaller, in comparison with multimedia and hypermedia systems, possibilities; lack of the possibility of creating distance learning programs.

When creating electronic textbooks, multimedia devices must be used; multimedia means combining several ways of presenting information - text, still images (drawings and photographs), moving images (animation and video), and sound (digital and MIDI) - into an interactive product. Audio information includes speech, music, sound effects. The most important issue in this case is the information volume of the carrier. Compared to audio, video information is represented by a much larger number of elements used. First of all, this includes elements of static footage, which can be divided into two groups: graphics (hand-drawn images) and photos. The first group includes various drawings, interiors, surfaces, symbols in graphic mode. The second includes photographs and scanned images. A dynamic video sequence almost always consists of a sequence of static elements (frames). In his book "Managing the Development of Electronic Libraries" J. Akeroid distinguishes three typical elements: ordinary video (about 24 photos per second), quasi-video (6-12 photos per second), animation.

Using footage as part of a multi-environment involves solving a lot more problems than using audio. Among them, the most important are: screen resolution and number of colors, as well as the amount of information. [2] A characteristic difference of multimedia products from other types of information resources is a noticeably larger information volume, therefore, at present, the main carrier of these products is an optical CD-ROM with a standard capacity of 640 MB. For professional applications, there are a number of other devices (CD-Worm, CD-Rewritable, DVD, etc.), but they are very expensive. Hypertext is a method of non-linear presentation of text material, in which there are some highlighted words in the text that are linked to certain text fragments. Thus, the user does not just scroll through the page order of the text, he can deviate from the linear description by any link, i.e. he himself manages the process of issuing information. In a hypermedia system, images can be used as fragments, and information can contain text, graphics, video fragments, and sound. The use of hypertext technology satisfies such requirements for textbooks as structuredness and ease of use. If necessary, such a tutorial can be posted on any server and can be easily corrected. But, as a rule, they are characterized by poor design, layout, structure, etc. Currently, there are many different hypertext formats (HTML, DHTML, PHP, etc.). The created products, as a rule, bear the imprint of the personal views of the creator.

So, for example, if the developers of an electronic edition are programmers, then in this case one can observe insufficient attention to information, to its delivery and quality. The focus here is on computer effects or special navigation techniques implemented in the product. It is enough to look at the characteristics of CDs, most often presented in computer publications and advertising brochures: in the first place are the volume of recorded information, the number of illustrations, audio and video fragments and their duration. Data on the quality of information is usually not available, at best it is indicated that the product is an electronic copy of a printed publication. Let us now consider the issues related to the use of electronic publications in librarianship. The most significant of them is the index of literature on bibliographic sources "Electronic editions" (2005-2006). This manual is provided with an alphabetical catalog of authors and a subject index. Electronic magazines, books, supplements to printed publications are sent to industry and specialized reading rooms.

To organize the use of primary sources in the working group should include an employee of the service department. Many databases (DB) are used both for information services and for bibliographic searches. Since the reference apparatus of the database is more perfect than even their printed counterparts, they allow more complex bibliographic searches using the name of the journal, keywords from the title of the

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

publication, and also obtain information that is absent in most traditional publications (the address of the author, publisher). The availability of foreign sources of information on machine-readable media is much higher than domestic ones. Their value increases immeasurably as the subscription to bibliographic publications and primary sources decreases. Schreinberg [6] The composition of the database and the intensity of their use are very heterogeneous. The core of the bibliographic databases is the polythematic Science Citation Index Compact Disk Edition with a sufficient retrospective view (since 1991) and the industry series Current Contents (since 1993). They are supplemented by various specialized and industry-specific databases with different chronology. These databases are popular because they provide access to the global information flow with minimal effort and time and at the same time with high efficiency.

There is much less demand for universal reference books (Ulrich's Plus, CD-ROM Directory), since they are of interest to a narrower circle of specialists. When working with full-text databases, a number of difficulties arise: more complex software, the need for more user time to view the text, language barrier, impossibility to navigate the database without special knowledge in the relevant industry. Ideally, their operation should be carried out by specialists with two degrees: in computer science and in any of the sciences. By their specificity, they are more suitable for use in industry or specialized reading rooms.

The automation of reference and bibliographic services began essentially with the introduction into industrial operation of the electronic catalog (EC) of the State Public Scientific Technical Library of the Russian Academy of Sciences. At the stage of mastering, information on EC was carried out by employees of the Center for Scientific Processing of Documentation - the creators of the catalog - and members of the Interdepartmental Group. Robert I. reveals the essence of Modern information technologies in education [5] A significant addition to the electronic catalog are electronic versions of regional indexes - products of the Department of Scientific Bibliography. They facilitate the search for books, articles from magazines and collections on the nature, economy, science and culture of the region. So far, only some of them are functioning. With the completion of this project, bibliographers will have a valuable tool for improving the responsiveness and quality of reference services. A big step forward in the automation of reference and bibliographic services was the use of the information and legal database "Consultant Plus". Its use, on the one hand, makes it possible to eliminate the unproductive labor of maintaining a manual card index, and on the other hand, to provide readers with types and texts of documents that were practically inaccessible in the traditional regime.

All this, along with high efficiency, significantly increases the efficiency of the work of bibliographers. [3] Unfortunately, this is the only list of domestic electronic sources of information. It is obvious that the paucity of Russian databases and reference books on machine media complicates both bibliographic and information retrieval, making it inefficient. Very often highly qualified specialists have to perform purely mechanical work, flipping through tens or even hundreds of pages. We need such electronic catalogs as Book Chronicle, Chronicle of magazine articles, Chronicle of newspaper articles on the CODE, and the first is desirable to have from the beginning of its publication, and the last two are sufficient for the last 3 - 5 years. But the greatest need, of course, is for operational information. It is the Consolidated Catalog of Foreign Science and Technology Books, the Consolidated Bulletin of New Foreign Social Science Books. [4] Increasing the efficiency of the execution of inquiries, contributing to the saving of highly qualified labor, the transfer of information to machine-readable media ensures the safety of the fund, saving the library space, improving the microclimate (due to the absence of library dust), provides the possibility of simultaneous use of one source by several consumers, copying the necessary fragments of text, reproduction of information in the required number of copies - in other words, significantly increases the level of reference and bibliographic services.

Conclusion:

- the main advantage of digital libraries is the confidence that they will allow you to deliver information better than it was in the past;
- information, previously available only to a narrow circle of specialists, is now available to everyone;
- in electronic library there are no problems associated with the inability to get books taken by other readers;
- when the books are located on the network, their number does not matter;
- EB save significantly financial resources;
- new diverse types of information become available in electronic library;
- an electronic security user, in addition to being served only in telecommunication mode, often refers to the entire Internet space to obtain the documents and data he needs.

References

1. Administrative law / ed. L.L. Popov. M.: Yurist - 703 p.
2. Akeroyd J. Management of the development of electronic libraries // Scientific. and technical library.-2001.-№2-C.119-127.
3. Baitinger, G.A. Stages of creating an electronic catalog / G.A. Baitinger, O.A. Dubovitskaya, N.O. Ilinykh // Scientific. and tech. b-ki. - 2005. - No. 12. - S. 36-42.
4. Bell D The coming post-industrial society Experience of social forecasting. -M.:Academia, 1999 .-- 956 p.
5. Robert I. Modern information technologies in education: didactic problems; prospects of use.- M: School-Press, 2001 -292 p.
6. Shreinberg, Ya.L., Electronic Libraries of Russia: Program Strategy and Project Tactic

Sanjar MARDOV

Toshkent arxitektura qurilish instituti
o'qituvchisi

QURILISH CHIZMACHILIGI FANINI O'QITISHDA TALABALAR FAZOVIY TASAVVURINI GRAFIK DASTURLAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING METODIKASI

Oliy ta'lim maskanidagi qurilish chizmachilik kursi talabalarninglarning grafik madaniyatini, shuningdek, shaxsning ijodiy salohiyatini shakllantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: model, kompyuter grafikasi, proeksiya, modellash, tamoyil, qurilish chizmachiligi, multimedia, animatsiya.

Kурс строительного рисунка в университете направлен на формирование графической культуры студентов, а также творческого потенциала личности.

Ключевые слова: модель, компьютерная графика, проекция, моделирование, принцип, строительный рисунок, мультимедиа, анимация.

The construction drawing course at the university is aimed at shaping the graphic culture of students, as well as the creative potential of the individual.

Key words: model, computer graphics, projection, modeling, principle, construction drawing, multimedia, animation.

Kirish. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasida "uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" ustuvor vazifasi belgilangan. Mazkur vazifani amalga oshirishda oliy ta'lim muassasalari talabalarining loyihalash malakalarini rivojlantirishda ularning fazoviy tasavvuri, ijodiy faolligi, sohaga oid amaliy masalalarni loyihalash ko'nikmalari asosiy omil bo'lib, bu sifatlar grafik ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalarining kompyuterdan keng foydalana olishi jamiyatda fan-texnika taraqqiyotining jadallashishi va shu asosda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga erishish uchun xizmat qiladi. "O'qitishning zamonaviy shakllari va metodlarini, kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy etish, oliy ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv-laboratoriya anjomlari va o'quv-metodik adabiyotlar bilan ta'minlash, ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, oliy ta'lim muassasalarining zamonaviy ilmiy laboratoriyalarini tashkil etish va rivojlantirish choralari ko'rish asosida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va ularning kasbiy mobilligi va kreativligini namoyon eta olish kabi muhim vazifalarni amalga oshirish lozimligini ifodalaydi.

Asosiy qism. Inson faoliyatining barcha sohalarini kompyuterlashtirish, ko'p asrlik pedagogik texnologiyalarning o'zgarishiga olib keldi. O'qitishning yangi vositalari pedagogika fanining asosiy masalalarini qayta ko'rib chiqishga majbur qildi: jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida oliy ta'lim tizimida kimlar o'qitilishi, ta'lim mazmuni qanday bo'lishi, oliy ta'lim mutaxassis tayyorlash uchun asos sifatida qanday shakl va usullardan foydalanish kerak.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, muhandislik kompyuter grafikasi fanining mazmunini qayta ko'rib chiqish, shu fanni o'qitishdagi dolzarb muammolardan biri deb hisoblaymiz. Muhandislik kompyuter grafikasi fanining mazmunini qayta tuzishda bugungi kundagi ilm-fan va texnika sohalarining yutuqlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

O'qitish tamoyillari muammolariga qaratilgan tadqiqotlar analizi, barcha fanlar uchun umumiy bo'lgan didaktik tamoyillarni ajratib olish imkonini beradi. Barcha tadqiqotchilar didaktik tamoyillarning nomenklaturasiga kelganda bir xil to'xtamga kelishadi. Ammo bu tamoyillarning mazmunini turlicha talqin qilishadi. Bunday tamoyillarga quyidagilar kiradi:

- ta'lim va tarbiya tamoyili;
- nazariyaning amaliyot bilan bog'liqlik tamoyili;
- ilmiylik tamoyili;
- tushunarlilik tamoyili;
- muvofiqlik va izchillik tamoyili;
- onglilik va ijodiy faoliyat tamoyili;
- ko'rgazmalilik tamoyili;
- o'quv natijalarining mustahkamligi va bilish qobiliyatini rivojlantirish tamoyili;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- bilim oluvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish va ta'limning kollektivligi tamoyili;
- ta'limning ijoiy hissiyligi tamoyili.

Agar ta'limning mazmun va protsessual taraflarini ikkiga ajratsak, unda an'anaviy didaktik tamoyillarni shartli ravishda shu ikki guruhga ajratish mumkin. Didaktik tamoyillarni bunday ko'rinishda ajratishning shartliligi ularning o'zaro aloqadorligi va o'zaro bog'liqligi bilan tasniflanadi.

Misol sifatida ta'limning ta'lim, tarbiya va rivojlantirish jarayonlarini ajratishning shartliligini keltiramiz.

Ta'limning mazmun tamoyillariga quyidagilar kiradi:

- ilmiylik tamoyili;
- tushunarlilik tamoyili;
- izchillik tamoyili;
- uzluksizlik tamoyili;
- uzviylik tamoyili;
- nazariyaning amaliyot bilan bog'liqlik tamoyili;
- davomiylik tamoyili;
- mazmunni tanlash tamoyillari.

Ilmiylik tamoyili. M.D.Dammer ilmiylik tamoyilining mazmuni rivojlanishini ko'rsatib berdi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu tamoyilning mazmuni birinchi 1950-yilda M.N.Skatkin tomonidan sakkiz talab shaklida ko'rsatilgan:

- 1) talabalarga yetkaziladigan ma'lumotlarning ilmiy ishonchliligi;
- 2) tasvirlanayotgan hodisalarning mohiyatini ochish;
- 3) hodisalarni ularning o'zaro bog'liqligida ko'rsatish;
- 4) hodisalarni rivojlanishda va bu rivojlanishning keskin xususiyatini ko'rsatish;
- 5) bilim oluvchilarni hodisalarni to'g'ri dialektik-materialistik tushuntirib beruvchi eng muhim nazariyalar bilan tanishtirish;
- 6) bilim oluvchilarda dunyoni bilish va inson aqlining kuchi haqida to'g'ri tasavvurlarni yaratish;
- 7) talabalarda mutlaq va nisbiy haqiqat haqidagi to'g'ri fikrlarini yaratish;
- 8) talabalarni ilmiy tadqiqot usullari bilan tanishtirish.

Biz Z.K.Meretukova va A.R.Chinazirovalarning fikriga qo'shilamiz. Ular "ta'limda ilmiylik tamoyili ta'limning tarkibiy qismida "ilmiy plyuralizm" borligi faktini inobatga olishi kerak. Bitta ilmiy muammoga turlicha yondashuv talabalarining fikrlash doirasini oshirishga, ularni haqiqatni qidirishga undaydi" deyilar.

G.M.Chernobelskaning qarashlarini sitatasining oxirgi so'zlaridan anglash mumkin: "Mazmunning ilmiyligiga talabalarga faqat tayyor bilimlarni berish bilan emas, balki ularni ilmiy izlanish metodlari bilan ham tanishtirish yo'li bilan erishiladi".

Tushunarlilik tamoyili. O'qitishning eng muhim tamoyili tushunarlilik tamoyilidir. Yangi materialni o'rganishda talabalar, birinchidan, axborot mazmuni, ikkinchidan, uni taqdim etish uslubi bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch keladilar. Birinchi turdagi qiyinchiliklar talabalarining tezaurusi bilan bog'liq. Ya'ni talabalarining olamni anglashi namoyon bo'ladigan o'zaro aloqador tasavvurlar tizimi bilan bog'liq. Bu kabi qiyinchiliklar tezaurusli axborot bar'eri nomini olgan. Barcha talabalarining tezauruslari turlicha bo'lib, bir talaba duch kelayotgan axborot bar'eriga ikkinchi talaba ham duch keladi degani emas.

Oliy ta'limda tushunarlilik tamoyili O.V.Romanovanning ishlarida tadqiq etilgan. Yangi axborot muhitining o'quv jarayoniga ta'sirini tekshirar ekan, muallif ta'lim jarayoni "katta hajmdagi axborotni talabalar jahon axborot maydonidan va mustaqil qabul qilishini hisobga olishi kerak. Tamoyilning an'anaviy tuzilishi kengayib bormoqda. Talabalar oladigan va bilimga aylantiradigan ma'lumotlar shubhasiz ilmiy bo'lishi kerak, shuning uchun talabalar haqiqiy ilmiy bilimlarni psevd-ilmiy bilimlardan farqlay olishlari kerak", degan xulosaga keladi.

Nazariyaning amaliyot bilan bog'liqlik tamoyili. "Ushbu tamoyil quyidagi qoidalarga asoslanadi: o'qitish amaliyotida talabalarining o'z ijtimoiy tajribasini hisobga olish kerak; o'quv jarayonini talabalar uchun (ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik, siyosiy) muhim muammolarni hal qilish uchun yo'naltirish; milliy iqtisodiyotda sanoat mehnati bilan o'qitishning yaqin aloqasi; ommaviy axborot vositalari, davriy materiallar".

Izchillik tamoyili. Y.V.Eliseva zamonaviy sharoitlarda mazmunni tanlashning yetakchi tamoyili izchillik tamoyili bo'lishi kerak deb hisoblaydi: "o'zaro bog'liq o'quv ma'lumotlarni pedagogik asoslangan tizim ko'rinishini taminlaydi". Izchillik tamoyili, mazmunni ishlab chiquvchidan fanning mazmuniga shu fanning barcha konseptual tizimlariga kiritilgan va uning mohiyatini yorituvchi o'quv bilimlarni kiritishni talab qiladi.

Mazmunni tuzish tamoyillari:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Uzluksizlik tamoyili. I.P.Podlasiy “ta’lim jarayoni alohida qadamlardan iborat, agar u tanaffuslarsiz, uzluksizlikning buzilishisiz, boshqarib bo’lmaydigan vaziyatlarsiz davom etsa, ko’proq muvaffaqiyatga erishtiradi. Agar ko’nikmalarni muntazam mashqlantirib turmasa, ular yo’qolib boradi” deb yozadi.

Uzviylik tamoyili. Uzluksizlik va uzviylik tamoyillari tushunchalari L.V.Zagreko va V.V.Nikolinalarning “Didaktika”sida yoritilgan: “Uzluksizlik va uzviylik tamoyillari o’quv materialining mazmunini tizimda ma’lum ketma-ketlikda va mantiqiy o’zaro bog’liqlikda berilishini talab qiladi. Bunda ma’lumotlar oldingisiga tayanadi va yangi ma’lumotni o’zlashtirishga tayyorlanadi”.

Davomiylik tamoyili. Ta’lim mazmunini tuzish uchun ko’rib chiqilgan tamoyillar davomiylik tamoyili bilan chambarchas bog’liq bo’lib, u mazmun tuzuvchilarni bo’limlararo va fanlararo munosabatlarni hisobga olishga yo’naltiradi. “Ta’lim muhitini to’ldirib yuborgan fanlararo bog’liqlikning haddan tashqari ko’pligi pedagogga bo’lgan talabni oshirib yubordi”.

“Qurilish chizmachiligi” fanini o’qitishni zamon talablari darajasiga yetkazish uchun fan dasturida ko’rsatilgan mavzular bo’yicha ma’lumotlarni to’plash va ularni multimediali kompyuter texnologiyalari yordamida qayta ishlash bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Zamonaviy kompyuter texnologiyalarni ta’lim jarayonida qo’llanilishi pedagogik texnologiyalarni inkor etmagan holatda parallel olib borilishi maqsadga muvofiq. Zero, shunday yondashuv grafik materiallarning samarali o’zlashtirilishida kutilgan natijani beradi. Ayniqsa, qurilish chizmachiligi fanini o’qitishda grafik dasturlardan foydalanish kutilgan natijaga olib boradigan yagona yo’l desak mubolag’a bo’lmaydi. Fan nomining o’zi ham grafik dasturlar yordamida o’qitilishni talab etadi. Hozirgi kunga qadar qurilish chizmachiligini grafik dasturlar bilan uyg’un holda olib borilmaslikka asosiy sabablardan grafik dasturlarni biladigan o’qituvchilarning yetishmasligi va o’quv xonalarining talab darajasida emasligi edi. Lekin hozirgi rivojlangan davrda grafik dasturlardan foydalanmay darslar tashkil etilishi zamonaviy ta’lim standartlariga mutlaqo to’g’ri kelmaydi.

“Qurilish chizmachiligi” fanini o’qitishda mavzularning bir-biriga bog’lanishi ularning uzviyligini ta’minlash, o’qitishning eng zamonaviy usul va vositalaridan foydalanish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. O’rganilayotgan fanning barcha mavzulari bir-biri uchun poydevor vazifasini o’taydi. Bu esa o’qituvchidan o’z ustida tinimsiz ishlashni talab etadi, sababi qurilish chizmachiligi o’zgarishlar bilan hamohang yuradi. Dastlab shu talablarga mos o’qituvchilarning tayyorgarligi yana bir muhim dolzarb muammo hisoblanadi.

“Qurilish chizmachiligi” fanini o’qitishda o’quv rejadani kelib chiqqan holda fan dasturi ishlab chiqishda mavzularga oid ma’lumotlarni umumlashtirish hamda ularni tahlil etish zarur.

Zamonaviy kompyuter texnologiyalarining boy imkoniyatlaridan foydalanib qaytadan chizmalarni chizish, ularga animatsiyalar berish, multimediali holatga keltirish lozim. Ayniqsa, multimediali ko’rinishdagi chizmalar talabalarning diqqat-e’tiborini o’ziga tortishi natijasida ularning fanga bo’lgan munosabatlari o’zgaradi. Bundan tashqari talabalarda shu chizma haqida to’liqroq ma’lumotga ega bo’lish imkoniyati yaratiladi. Kompyuter grafikasiga tegishli bo’lgan zamonaviy dasturiy vositalar ArchiCAD, AutoCAD, 3dMax va boshqa dasturlar fanni o’qitishda o’qituvchi uchun yordamchi bo’lib xizmat qilsa, bilimlarni o’zlashtirayotgan talabalar uchun fanning ma’no mazmunini tushunishga, fazoviy tasavvuri, ijodiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanishiga, fanni o’zlashtirish ko’rsatkichini yaxshilashga olib keladi. To’plangan ma’lumotlarni qayta ishlashda kompyuter grafikasidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Kompyuter grafikasi murakkab sintetik resurslar qatoriga kiradi. U muhandisga innovatsion g’oyalarni amalga oshirishga yordam beruvchi zamonaviy qurilma va texnologik yechimlar bilan grafikaning birlashishi natijasida paydo bo’ldi va rivojlandi.

Aslida rasm va chizmalar tabiiy usulda hosil bo’lmaydi. Bu tasvirlar sun’iy xarakterga ega – inson ongi, hissiyotlari va qo’li bilan yaratilgan asardir. Inson ularni tasvirlanayotgan obyektlar haqida axborot uzatish uchun yaratadi va ular idrok etish, tushunish va shu obyektlarni tasvirlash uchun grafik modellar vazifasini bajaradi. O’zining shakliga ko’ra, rasm – bu obyektning idrok etish va tushunishning grafik modeli, chizma – obyektning tushunish va ilmiy idrok etishning geometrik modelidir.

M.Yu.Filimonovanning fikricha: “...kompyuter grafikasi tizimini butunlay, hatto professionallar va dasturchilar ham to’liq o’rgana olmaydi. Shu bois talabalarni butun tizimni o’rganishga majburlash maqsadga muvofiq emas. Faqat ajratib olingan kerakli bo’lgan bo’limni o’rgatish zarur. Buning uchun, o’z navbatida, yangi zamonaviy o’qitish usullari kerak. Yuqorida aytilganlarning barchasi nafaqat kompyuter grafikasi tizimlariga, balki boshqa murakkab dasturiy tizimlarni o’rganishga ham taalluqlidir”.

Kompyuter grafikasi qo’llanilish sohasiga ko’ra quyidagi bo’limlarga ajratiladi:

- ilmiy grafika;
- ishbilarmonlik grafikasi;
- konstruktorlik grafikasi;
- illyustrativ grafika;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- reklama va rasm grafikasi;
- kompyuterli animatsiya;
- multimedia.

Ilmiy grafika – tadqiqot obyektlarini ko‘rgazmali tasvirlash, tadqiqot natijalarini grafik usulda qayta ishlash bilan shug‘ullanadi.

Ishbilarmonlik grafikasi – turli muassasalar faoliyatida ishlatiladigan illyustratsiyalar yaratishdir. Ishbilarmonlik grafikasi yordamida yaratiladigan ko‘rgazmali materiallarga rejalashtirish ko‘rsatkichlari, hisobot hujjatlari va statistik hisobotlarni misol keltirish mumkin.

Konstruktorlik grafikasi – buyumning elektron chizmasini va uning uch o‘lchamli modelini yaratish imkonini beruvchi bo‘lim. Yaratilgan uch o‘lchamli modelni virtual muhitda turli ta’sirlarga tekshirish imkonini beradi.

Illyustrativ grafika – foydalanuvchi tomonidan kompyuterda maxsus dasturlarda xuddi qalam, cho‘tka, bo‘yoq va boshqa vositalar bilan qog‘ozga erkin chizgani kabi ishlash imkonini beradi.

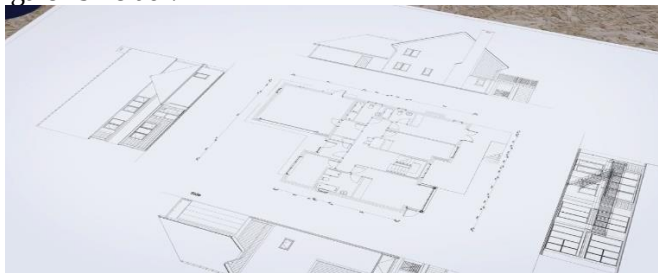
Reklama va rasm grafikasida – multfilm, kompyuter o‘yinlari, videotaqdimotlar va reklama yaratish uchun kompyuterdan foydalanish imkonini beradi.

Kompyuterli animatsiya – bu ekranda harakatlanuvchi tasvirlar ketma-ketligi. Foydalanuvchi ekranda harakatlanuvchi obyektlarning dastlabki va oxirgi holatlarini kiritadi va barcha oraliq holatlar kompyuter tomonidan avtomatik hisoblanadi.

Multimedia – bu audio bilan kompyuter ekranida yuqori sifatli tasvirni birlashtiradi. Multimedia ta’lim, reklama va ko‘ngil ochar sohalarda keng ishlatiladi.

Qurilish chizmachiligi fanidan mashg‘ulotlar olib borilishida turli xildagi loyiha ishlari, bino, tom yopmalar va boshqalarni tavavvur etishda kompyuter grafikasi ko‘maklashuvchi vosita sifatida o‘zining samarasi beradi.

Muhokamalar va natijalar. Animatsion materiallar talabalarining fazoviy tasavvurining rivojlanishiga va teran fikrlashiga katta ko‘mak beradi. Sababi berilayotgan chizmalarni fazoviy va tekislikdagi hamda shakllarini multimediali kompyuter texnologiyalarining keng imkoniyatlaridan foydalanib ko‘rsatiladi. Misol tariqasida murakkab binoning tarxi berilgan bo‘lsin. Ushbu berilgan tarxni sintez qilish orqali talabalar binoni ko‘z oldiga keltirishadi. Lekin barcha talabalarining qobiliyati bir xil bo‘lmaganligi sababli ma’lum bir talabalar binoning umumiy ko‘rinishini tasavvur eta olmaydilar. Shu sababli murakkab binolarning proeksiyalarini ko‘rsatish bilan birgalikda uning 3D modelini ko‘rsatish orqali talabalarining fazoviy tasavvurini rivojlantirish mumkin. Shu o‘rinda binoning umumiy ko‘rinishini animatsiyalar orqali ham ifodalash mumkin. Animatsiyalarning talabalar tomonidan boshqarilishi mavzularni yanada osonroq o‘zlashtirishga olib keladi.

1-rasm. Chizmadan umumiy ko‘rinishga o‘tish multimediali ko‘rinishi

2-rasm. Binoning umumiy va ichki ko‘rinishlarining multimediali ko‘rinishi

Animatsion roliklar bilan birgalikda video ko‘rinishdagi ishlanmalarni ham parallel ravishda qo‘llash dars sifatini oshirishga xizmat qiladi. Qurilish chizmachiligi fanining deyarli barcha mavzulari nazariya va amaliyotning bog‘liq holda olib borilishini talab etadi. Agar nazariya va amaliyot uyg‘unligi ta’minlanmasa talabalarda tushunishlarida bo‘shliqlar paydo bo‘ladi. Shuning uchun ham ekrandagi animatsion rolikka va mavzuga mos bo‘lgan nazariyalarni bir vaqtda namoyish qilish talab etiladi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Uch o'lovli modellashirish – bu konstruktoring g'oyalarini kompyuter ekranida hayratlanarli darajada haqiqiy va ishonchli tasvirlarda mujassamlovchi olamga sayohatdir. Xuddi qo'lingizni cho'zsangiz, hozirgina tasavvuringizdagina mavjud bo'lgan narsaga tega olasiz.

3D modellashirish tizimlarida uch o'lovli model odatda monitor ekranida ixtiyoriy parallel proeksiya (aksonometriya) sifatida namoyon bo'ladi. Standart ko'rinishlar tegishli panelda aks ettiriladi va ortogonal va standart izometrik proeksiyalarni o'z ichiga oladi. 3D modeldan ortogonal proeksiyalarni avtomatik ravishda yaratish uchun T-VIEW va T-DRAW buyruqlaridan foydalaniladi. Shu tariqa chizma geometriyaning bevosita, fazoviy jism (3D model) asosida uning tekislikdagi (monitor ekranidagi) geometrik tasvirini qurish vazifasi amalga oshiriladi.

Geometrik modellashirishning tarkibiy tuzilishi quyidagi 4 ta komponentlarni o'z ichiga oladi:

1. *Asl nusxa yoki modellashirish obyekti.* Uch o'lovli fazoni modellashirishda monitor ekranida ortogonal proeksiyalar, aksonometriya, perspektiva va sonli belgili proeksiyalar olinadi. Bundan tashqari, modellashirish obyektlari har qanday boshqa zamonaviy ilm-fan uchun dolzarb va hali hal etilmagan muammo bo'lgan ko'p o'lovli va nochiqliq modellar bo'lishi mumkin.

2. Model maydoni – bu tasvirlanayotgan modelning tashuvchisi. Odatda, bu monitor ekrani, ammo modelni tasvirlash uchun boshqa usullardan ham foydalanish mumkin.

3. Modellashirish apparati 3D modellarning berilish usullarini aniqlaydi.

Ular:

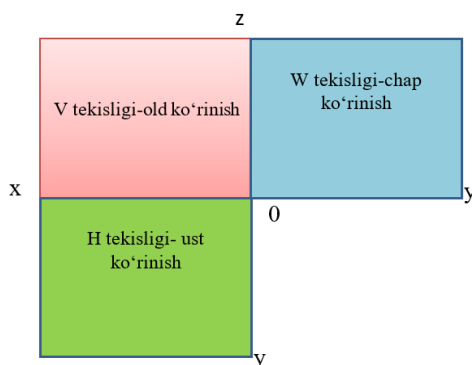
analitik;
kinematik;
konstruktiv;
parametrik;
aralash usullar.

Modellar karkasli, sirtli va qattiq holatdagi modellarga bo'linadi.

Kompyuter grafik dasturlar yordamida yaratilgan 3D chizmaning video orqali namoyish etilishi uni talabalar ko'z oldida real hayotdagidek ko'rsatib beradi va talabalar uchun tushunarli bo'lib, ularning fazoviy tasavvurlarini rivojlantiradi. Sababi talabalarda fazoviy tasavvur rivojlanishi fanni tushunishiga olib keladi. Zero, qurilish chizmachiligiga oid materiallarni o'zlashtirishda fazoviy tasavvur muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun talaba fazoviy tasavvurga ega bo'lsagina fan bo'yicha topshiriqlarni bajara oladi.

Ta'lim tizmini kompyuterlashtirish – ta'lim oluvchilarni hayotning hamma jabhalari uchun har tamonlama yetuk intellektual salohiyatli kadrlar bo'lib shakllanishining asosiy omilidir. Ta'limni kompyuterlashtirish yordamida nafaqat tabiat va jamiyatdagi, balki ta'lim jarayonidagi hodisa va jarayonlar ham modellashiriladi, boshqariladi, o'rganiladi va tashxis qilinadi. Jamiyatda inson faoliyatining barcha sohalari kompyuterlashtirilayotgan hozirgi sharoitda yosh avlodning kompyuter savodxonligini yuqori darajada bo'lishini ta'minlash muhim omil hisoblanadi.

Ta'limda yangi axborot texnologiyalari – bu ta'lim olishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishdir. A.V.Smironov ta'riflashicha "... yangi axborot texnologiyalari - ishlash texnologiyasi, yetkazishi, EHM yordamida axborotlarni tasavvur etish va ommalashtirish, hisoblash va dasturli vositalarni yaratilishi" hisoblanadi.

3-rasm. Epyur tekisliklari

“Qurilish chizmachiligi” fanida binoning ishchi chizmasini tayyorlash va taxt qilish mavzusi mavjud. Ushbu mavzuda loyiha ishining tarxiga qarab uning tarz qismlari yechimini zamonaviy dizayn ko'rinishida topish talab etiladi.

3-rasmda qurilish chizmachiligi fanida talabalarga beriladigan topshiriqdagi binoning ko'rinishlarini joylashtirish keltirilgan. Beriladigan loyiha ishining ko'rinishlari shu tartib asosida joylashtirish talab etiladi. Agar talaba bu ketma-ketlikni almashtirib qo'ysa, standart talablari buzilgan hisoblanadi. Bunday

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

topshiriqlarni talabalarga dars jarayonida tushuntirish va bajarilish ketma-ketliklarini turli usullarda berilishi mumkin. Misol uchun:

An'anaviy usul: doskada chizish.

Noan'anaviy usul: bajarilish ketma-ketligini animatsion tarzda namoyish etish.

Zamonaviy usul: berilayotgan detalning 3D modelini virtual ko'rinishda ko'rsatish va turli tomonlaridan aylantirib ko'rsatish mumkin. V.V.Kondratova ilmiy tadqiqot ishida kompyuter grafikasini dars jarayonida qo'llash bo'yicha ilmiy tavsiyalar bergan. Ya'ni kompyuter grafikasidan foydalanib dars uchun kerakli detallarning modellari ko'rsatish yaxshi samara berishini ta'kidlagan.

Modellashtirish - o'rganilayotgan tadqiqotning obyekti real hodisa va jarayonini ma'lum bir sohadagi ma'lumotlarining aniq va tushunarli ko'rinishi. Modellashtirishning quyidagi turlari grafik fanlarni o'qitishda kompyuter modellashtirish hamda grafik va geometrik modellashtirish qo'llanilishi mumkin.

Modellashtirish jarayoni uchta elementni o'z ichiga oladi:

- subyekt(tadqiqotch);
- tadqiqot obyekti;
- anglovchi subyekt va anglanuvchi obyekti munosabatlarini belgilovchi(aks ettiruvchi) model.

Kompyuter modellashtirish - matematik va geometrik modellashtirishning virtual ko'rinishda berilishi. Kompyuter modellashtirishdan juda ko'plab sohalarida foydalanish mumkin. Elektronika, energetika, kimyo-biologiya, arxitektura, dizayn, muhandislik sohalarining barcha turlarida keng foydalanish bugungi kunda yaxshi samara bermoqda. Jumladan, "Chizma geometriya va muhandislik grafikasi" fanidan turli xildagi chizmalar, detallar, maketlarni kompyuter grafikasi yordamida modellashtirish mumkin.

Zamonaviy kompyuter texnologiyalari yangidan-yangi imkoniyatlar ochib bermoqda. Natijada esa murakkab hisoblangan loyiha ishlari tezlik bilan o'z yechimini topishga imkoniyatlar yaratmoqda. Bu texnologiyalar ta'lim tizimiga ham o'z ta'sirini o'tkazib, o'qitish jarayonida keng qo'llanilmoqda. Qurilish chizmachiligiga bo'lgan loyiha ishlari uchun juda ko'plab grafik dasturlar va tizimlar bo'lib, ularni dars turiga qarab foydalanish mumkin. Bu dasturlar tizimiga quyidagilar kiradi: MS Word, MS PowerPoint, AutoCAD, Paint.Net, ArchiCAD, ElectroCAD, Adobe PhotoShop, Adobe Flash, CorelDraw, 3dMax, Lumion, Revit, Lira va boshqalar. Bu dasturlardan dars jarayonida foydalanish orqali talabalarga berilishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalarni qisqa vaqt oralig'ida yetkazish mumkin. Bu grafik dasturlarning barchasi o'zaro aloqadorlikda ishlatilsa ko'zlangan maqsadga yetish birmuncha tezlashadi.

ArchiCAD dasturida modellashtirish imkoniyatlari kengaytirib berilgan bo'lib, unda bino modellarini yaratish qulaydir. Tasvirlar, ko'rinishlar, qirgimlar, zinalar, tom yopmalar, uzellar, konstruksiyalar, smeta ishlari va shu kabi mavzularni yoritishda foydalanish talabalar fazoviy tasavvuri, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga olib keladi.

Fan o'qituvchisi mavzularga oid loyiha ishlarini ArchiCAD dasturida yaratib, ularni dars jarayonida qo'llashi mumkin. Yaratilgan modellarni ArchiCAD dasturining keng imkoniyatlaridan foydalanib turli tomonlaridan ko'rish, qirgim berish, model rangini o'zgartirish, avtomatik tarzda o'lchamlarini qo'yish va shu kabi ko'plab imkoniyatlaridan unumli foydalanishi mumkin.

Xulosa. Eng asosiy talab o'qituvchi kompyuter grafikasini bilishidir, ya'ni u berilayotgan materialning mazmuni va mohiyati, murakkablik darajasi, didaktik vazifalarlarga ko'ra grafikaviy dasturlarni tanlab olishi lozim bo'ladi.

Biz qurilish chizmachiligu fani bo'yicha talaba:

- kompyuter grafikasining tarixini;
- kompyuter grafikasi bo'limlarini;
- konstruktorlik grafikasi bo'limini tashkil etuvchi tizimlar (CAD, CAM, CAE)ni;
- CAD tizimida ishlovchi grafik dasturlar va ularning ishlash tamoyillarini;
- elektron tasvirning formatlari;
- chizma bajarish uchun qo'llaniladigan uskunalar panellarini;
- buyumning fazoviy holati asosida uning chizmasini olish algoritmlarini bilishi kerak;
- ikki va uch o'lchamli grafika yaratish uchun mo'ljallangan uskunalar panelini tahlil qilish;
- berilgan uch o'lchamli detalning ikki o'lchamli chizmasini chizish;
- detalning ikki o'lchamli chizmasi asosida uning uch o'lchamli modelini qurish;
- tekislikda va fazoda geometrik modellarni loyihalashning optimal algoritmlarini aniqlash;
- tekislik va fazoda murakkab chizma va shakllarni yaratish;
- chizmani taxt qilish va chop etish ko'nikmasiga ega bo'lishi kerak;
- murakkab shaklga ega buyumlarni analiz qilish;
- chizmani qo'lda (chizma qurollari yordamida) va CAD dasturi yordamida bajarishni taqqoslash;

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- ikki va undan ortiq CAD dasturlarini o‘zaro taqqoslash;
- CAD dasturlarining o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash;
- yangi CAD dasturlarini mustaqil o‘zlashtirish malakasiga ega bo‘lishi kerak deb o‘ylaymiz.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847 Farmoni. 2019-yil 8-oktyabr. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887- son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-son Qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 30-son, 729-modda.
3. Жохова Е.Ю. Компьютерная технология решения геометрических задач как средство формирования понятийного аппарата. Дисс. канд. пед. наук. Ярославский ГПУ.
4. Загрекова Л.В., Николина В.В. Дидактика. –М.: “Высшая школа”.
5. Данилюк А.Я. Теория интеграции образования. – Ростов н/Д: Изд- во Рост. пед. ун-та, 2000.
6. Пузанкова А. Б. Формирование профессиональных инженерно- графических компетенций студентов в процессе их обучения компьютерной графике (на примере специальностей машиностроительного профиля). Дисс. пед. наук. 13.00.08. – Самара, 2012.
7. Корнеев, В.Р. КОМПАС-3Д на примерах: для студентов, инженеров и не только... / В.Р. Корнеев, Н.В. Жарков, М.А. Минеев, М.В. Финков. -Санкт-Петербург: “Наука и техника”, 2017.

Qavmiddin OMONOV

Toshkent irrigatsiya va qishloq
xo'jaligini mexanizatsiyalash instituti
Buxoro filiali umumkasbiy fanlar
kafedrası o'qituvchisi

GEOMETRIK GIRIXLAR VA SIRTDLARNING ZAMONAVIY GRAFIK DASTURLAR YORDAMIDA BAJARIB TA'LIM JARAYONIDA QO'LLASH

Ushbu maqolada IX-XV asrlar Markaziy Osiyo allomalarining geometrik yasashlarining bir nechta usullarini zamonaviy me'morchilikda, qurilish va restavratsiya ishlarida qo'llash uchun muhandislik grafikasi fanlarni o'qitishda samarali usullardan foydalanish va loyihalash jarayonlari ko'rsatilgan.

Kalitso'zlar: Markaziy Osiyo, girix, Auto CAD, 3D MAX, Archi CAD, me'morchilik, gumbaz, ustun.

В данной статье описываются процессы использования и разработки эффективных методов обучения инженерной графике для применения нескольких методов геометрического построения центрально азиатских ученых IX-XV веков в современной архитектуре, строительстве и реставрации.

Ключевые слова: Центральная Азия, гирих, AutoCAD, 3D MAX, Archi CAD, архитектура, купала, столб.

This article describes the processes of using and developing effective methods of teaching engineering graphics for the application of several methods of geometric construction by Central Asian scientists of the 9th-15th centuries in modern architecture, construction and restoration.

Key words: Sentralnaya Asia, girix, AutoCAD, 3D MAX, Archi CAD, architecture, kupol, stolb.

Kirish. Markaziy Osiyo qomusiy olimlarining me'morchilik sohasidagi erishgan yutuqlarini bugungi ta'lim jarayoniga ularning geometrik yasashlarini qo'llab bajarishda madaniy yodgorliklarga e'tiborini kuchaytirish, madaniy merosni qadrlash, obidalarini asrash, ulardan maqsadli foydalanish Markaziy Osiyo me'morligining umumiy rivojlanish tamoyillari hamda ularning shakllanish omillarini va shart-sharoitlarini o'zlashtirish bo'lib, ta'lim yo'nalishi profiliga mos bilim, ko'nikma va malakani shakllantirishdir. Me'moriy yodgorliklarini puxta o'rganish, qadrlash, saqlash yo'llari, tadqiq etish usullari va ilmiy tadqiqot natijalari asosida geometrik yasashlari g'oyasini va turini to'g'ri tanlash va loyihalash uchun mos bilim, ko'nikma va malaka shakllantirishdir. Birinchi (IX-XII asrlar) va ikkinchi (XIV-XV asrlar) renessans davri me'morchiligi handasa ilmining geometrik yasashlari me'morchilik an'analari; geometrik bezak turlari; Markaziy Osiyo allomalarining asarlarida keltirilgan ilmiy tadqiqotlardan foydalanish; arxitektura yodgorliklarining o'lchovini amalga oshirish va o'lchov tizimlari bilan ishlay olish; sodda geometrik tahlil qilish, geometrik girix naqshlari, arkalar, gumbaz sirtlarining geometrik yasash usullari, geometrik bezaklar, hamda ravoq-gumbaz chizishlarning geometrik usullari; ta'mirtalab o'rganilmagan me'moriy obidalarining geometrik yasashlarini ilmiy jihatdan geometrik tahlil qilib qayta tiklash (rekonstruksiya) ishlarida qo'llanilishi va yangi zamonaviy usullardan foydalangan holda ta'mirlash jarayonlariga joriy etish, ta'limda ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarini tatbiq qilish muhim ahamiyatga egadir [1].

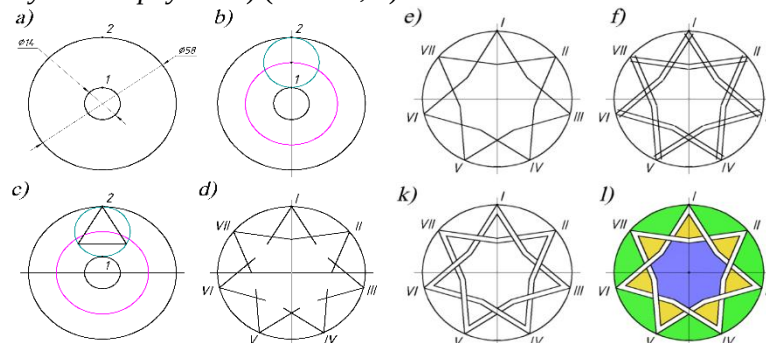
Asosiy qism. Geometrik yasashlarni ta'lim jarayonining muhandislik grafikasi fanini o'qitishda kompyuter texnologiyasining Auto CAD, 3D max, Archi CAD, KOMPAS va ko'plab grafik dasturlaridan foydalaniladi. Ushbu dasturlarda bajariladigan barcha grafik loyihalar, geometrik yasashlar o'zining sifati va samaradorligi, talabalarning fazoviy tasavvurining shakllanishi har qanday geometrik yasashlarning ikki o'lchamli va uch o'lchamli tasvirlarga bajarish imkoniyatini beradi [2].

Markaziy Osiyo me'morchiligidagi geometrik yasashlarining bir qanchasini zamonaviy grafik dastur, Auto CADda kombinatsiyalab loyihalash usullarini ketma-ketlik asosida ko'rib chiqamiz.

Auto CAD dasturi ishga tushiriladi. To'g'ri chiziqli chizish buyrug'i bilan ikkita o'zaro perpendikulyar bo'lgan to'g'ri chiziqlar (to'g'ri chiziqlar - с линиями buyrug'i bilan chiziladi) chizilib kesishgan nuqtasidan Ø14mm hamda Ø58 mmli aylanalar chiziladi (1-shakl, a). 1 va 2 nuqtalarning o'rtasi topilib 1 va 2 nuqtalarga urinib o'tuvchi aylana chiziladi (aylanalar -круг buyrug'i bilan chiziladi) (1-shakl, b). Aylananing diametriga mos ichki muntazam uchburchak chiziladi (ko'pburchaklar - многоугольник buyrug'i bilan bajariladi; buyruq tanlangandan so'ng ko'pburchak tomonining soni kiritilib ENTER tugmasi bilan tasdiqlanadi aylananing markazi belgilanib ichki qismi ko'rsatiladi va sichqonchani chap tomoni bosiladi) (1-shakl, c). Yordamchi aylanalar o'chiriladi muntazam uchburchakning pastki qismi olib tashlanadi (1-shakl, d) (ortiqcha chiziqlar -обрезать buyrug'i bilan o'chiriladi; buyruq tanlangandan

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

so'ng ekranning bo'sh joyiga sichqonchani o'ng tomoni bosilib faollashtiriladi va keraksiz qismining ustiga bosilsa ortiqcha qismi o'chiradi) va qolgan ikkita chiziqni aylanalarning markazi atrofida massiv elementi yordamida yettitaga ko'paytiriladi (ko'paytirish -массив aylanani atrofida va to'g'ri to'rtburchakning vertikal hamda ko'ndalang yo'lanishi bo'yicha bitta obyektни ko'paytiradi; massiv buyrug'i tanlanib **круговой массив** punkti belgilanadi **Число элементов** qatoriga obyektning soni kiritiladi **центр**-aylanish markazi tanlansa ekrandagi oynacha yo'qolib markazini tanlash ko'rsatkichi ishga tushadi va aylanish markazi tanlansa oynacha ekranga chiqadi, OK tugmasi bilan tasdiqlansa obyektни kiritilgan soni bo'yicha ko'paytiradi) (1-shakl, d).

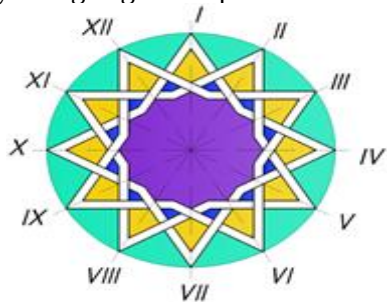

1-shakl

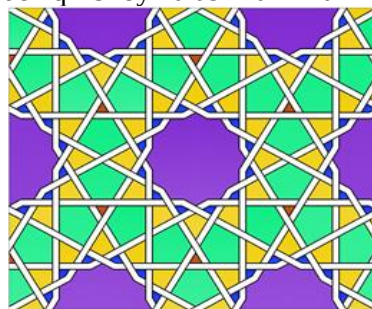
Ko'paytirilgan obyektlar 1-shakl, d da ko'rsatilganidek **II** va **VII** aylanani ichki qismida o'z yo'nalishi bo'yicha davom ettirilib birlashtiriladi (birlashtirishda - **Факка** buyrug'idan foydalaniladi; **факка** buyrug'i tanlanib ikki to'g'ri chiziqlarning kesishadigan tomonlariga yaqinroq eltib ustiga sichqonchani chap tugmachasi bosiladi) va quyidagicha qarama-qarshilikdagi chiziqlar **I-III**, **II-IV**, **III-V**, **IV-VI**, **V-VIII**, **VI-I** ketma-ketligi birlashtiriladi (1-shakl, e). Birlashtirilgan to'g'ri chiziqlarning ichki tomoniga parallel to'g'ri chiziqlar chiziladi (1-shakl, f) (**parallel to'g'ri chiziq**, **yo'lar**, **ixtiyoriy tekis egriliklar** - **Подобие** buyrug'i bilan bajariladi; **подобие** buyrug'i tanlanib ekranning bo'sh joyiga sichqonchani chap tugmasi bosilib ixtiyoriy tomonga yo'naltiriladi va qiymat kiritilib ENTER tugmasi bosiladi. Keyin har qanday to'g'ri chiziq, yo'lar ixtiyoriy tekis egriliklar tanlanib kerakli tomonga sichqonchani chap tomoni bosiladi). Parallel chizilgan chiziqlarning uchlari bitta nuqtada kesishadigan qilib birlashtiriladi (1-shakl, k) va ortiqcha joylari kesib tashlanadi va hosil bo'lgan geometrik figuralarning yuzalari ranglanadi (1-shakl, l) (yuzalarni ranglashda - **Градиент** ...buyrug'i bilan ranglanadi; **градиент** buyrug'i tanlanib **Штриховка и Градиент** oynasi chiqadi **“Один цвет”** bo'limi tanlanib kerakli rang belgilanib - **Добавить: точки выбора** buyrug'i tanlanib sichqonchani chap tugmasi yuzaning ichki bo'sh joyiga bosilsa yuzaning atrofida chiziqlar nuqta ko'rinishiga o'tadi ENTER tugmasi bosilib OK bilan tasdiqlanadi).

Xuddi shu geometrik yasashlardan foydalanib obyektни teng **XII** bo'lakka (ixtiyoriy bo'laklarga) bo'lib kombinatsiyalashgan girix naqshlarini hosil qilish mumkin (2-shakl).

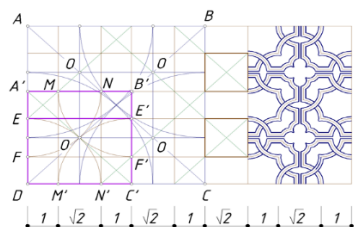
Kombinatsiyalashgan girix naqshlarini 3-shakldagidek qilib loyihalash ham mumkin.

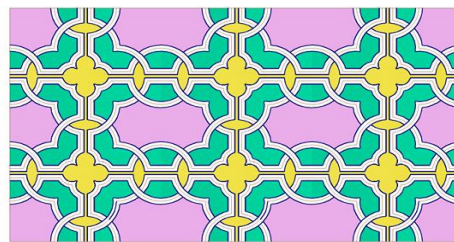
2-shakl. Aylana ichida loyihalash

3-shakl. Auto CAD
grafikdasturida kombinatsiyalash

M.S.Bulatov tomonidan tahlil qilingan geometrik yasashlar aniq bajarib ko'rsatilgan (4-shakl) [3]. Zamonaviy grafik dasturlarda bajarish bir muncha osonroq bajariladi 5-shaklda yuqoridagi usullardan foydalanib geometrik yasalar loyihalanadi.

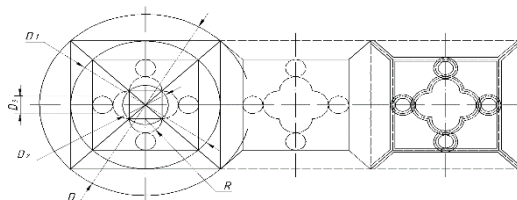
4-shakl. M.S.Bulatovning geometrik yasashlarining tahlili

5-shakl

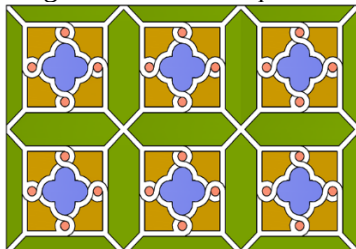
Aylana va kvadratlardan foydalanib geometrik girix naqshlarini yasashlarini grafik dasturda bajarilishini ko'ramiz.

Ko'pyoqliklar va aylana chizish hamda boshqa buyruqlardan foydalanib bajariladi. Markaz chiziqlari chizilib keshisgan nuqtasidan **D** aylana chiziladi (**☉**-*Kryz buyrug'i bilan aylanalar chiziladi*) aylananing ichki qismida muntazam to'rtburchak (kvadrat) (*ko'pburchaklar ☒ - многоугольник buyrug'i bilan bajariladi*) bajarilib shu kvadrat tomonlarining markaziga urinib o'tuvchi ichki **D₁** aylana chizilib ichki qismida kvadrat yasiladi. Aylana va kvadratlarning markazida **D₂** aylana chizilib bu aylananing ichki qismida ham kvadrat chizilib ushbu kvadrat tomonlarining yarmiga teng qilib markazidan **R** radiusli yo'ylar bajariladi. Yo'ylar bilan o'rtadagi kvadratning markaz chizig'iga kesishgan nuqtalari orasidagi masofa teng ikkiga bo'linib **D₃** aylana chiziladi. 6-shaklda ko'rsatilgandek ketma-ketlikda bajarilib yordamchi aylanalar o'chiriladi va to'g'ri chiziqlar, **D₃** aylana va **R** radiusli yo'ylarni markaz chiziqlar deb qabul qilib ikki tomoniga bir xil masofada parallelar (parallel chizishlar ☐ - *Подобие* buyrug'i bilan bajariladi) o'tkaziladi [4].

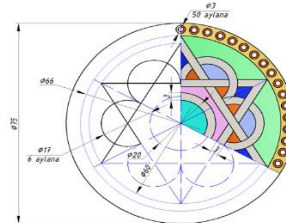

6-shakl

Bitta bo'lagi to'liq yasalganidan so'ng tartib bilan ko'paytirilib xohlagancha loyihalash, turli masshtablarda va o'lchamlarda kattalashtirish yoki kichraytirib me'morchilik inshootlarida milliy hunarmandchilikning turli sohalarida qo'llash mumkin (7-, 8-shakl).

7-shakl

8-shakl

Yuqoridagi amallardan foydalanib geometrik ijodiy ishlanmalar, geometrik figuralarning o'zaro uyg'unligi asosida ko'plab loyihalarni yangi dizayn va ko'rinishlardagi girix naqshlarini bajarib amaliyotga joriy qilish mumkin. Ushbu geometrik yasashlarni maxsus ishlab chiqarish dastgohlarida mos dasturlarda bajarib qo'l mehnatida ancha vaqtni oladigan ishlarni 3D printerlarda lazer kesgichli va boshqa dastgohlarda bajarilishi samarali va sifatli bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Sobirov T.R. Chizmachilik (geometrik va proeksion chizmachilik). –Buxoro, 2020-y.
2. Булатов М. С. Геометрическая гармонизация в архитектуре среднеазии IX-XV вв. -Москва, 1988 й.
3. Sobirov T. R., Omonov Q.K. Graphical Basis Of Girikh Used In Traditional Applied Decorative Art Of Central Asia In The 9-15th Centuries. Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. 27, No. 1, 2021 P-ISSN: 2204-1990; E-ISSN: 1323-6903 https://cibg.org.au/article_7790.html
4. Omonov Q.K. IX-XV asrlar Markaziy Osiyo me'morchiligi manbalaridan foydalanib muhandislik grafikasi fanini o'qitish uslubiyoti // Monografiya. –Buxoro, 2021.

Раъно САЛОМОВАСоискатель, Денауского филиала
Термезского государственного университета**Машхура УСМАНОВА**Заведующая дошкольной учреждения
№35 г. Ангrena Ташкентской области**РАЗВИТИЕ СПОСОБНОСТЕЙ УЧЕНИКОВ ПО СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ
МАМАНАЗАРА ЭРГАШЕВИЧА ЖУМАЕВА**

В работе подробно расписаны уроки математики, указаны основные цели и задачи каждого урока, результаты обучения, преследуемые на уроке, примерное изложение нового материала, методические подходы к проведению урока. Помимо этого, приведены различные дополнительные задания для более продуктивного усвоения и закрепления полученной информации. Расписан примерный план изложения нового материала: то, в каком виде он преподносится ученикам. Также в методическом пособии приведено решение задач, что помогает учителю правильно и доступно изложить решение ученикам.

Ключевая слова: проблема, математического образования, высокий уровень, развития, эффективность, знания, профессия, культура, предмет, способность учащихся, деятельность, подход, формирования, содержания, школьник.

Ish matematika darslarini batafsil tasvirlab beradi, har bir darsning asosiy maqsad va vazifalarini, darsda olib boriladigan o'quv natijalarini, yangi materialning taxminiy taqdimotini, darsga uslubiy yondashuvlarni ko'rsatadi. Bundan tashqari, olingan ma'lumotlarni yanada samarali assimilyatsiya qilish va mustahkamlash uchun har xil qo'shimcha topshiriqlar berilgan. Yangi materialni taqdim etishning taxminiy sxemasi chizilgan: u o'quvchilarga taqdim etiladigan shakl. Shuningdek, uslubiy qo'llanmada masalalar yechimi berilgan, bu esa o'qituvchiga yechimni o'quvchilarga to'g'ri va oson taqdim etishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: muammo, matematik ta'lim, yuqori darajali, rivojlanish, samaradorlik, bilim, kasb, madaniyat, mavzu, o'quvchining qobiliyati, faolligi, yondashuvi, shakllanishi, mazmuni, talaba.

The work describes in detail the lessons of mathematics, indicates the main goals and objectives of each lesson, the learning outcomes pursued in the lesson, an approximate presentation of new material, methodological approaches to the lesson. In addition, various additional tasks are given for more productive assimilation and consolidation of the information received. A rough outline of the presentation of the new material is painted: the form in which it is presented to the students. Also, in the methodological manual, the solution of problems is given, which helps the teacher to correctly and easily present the solution to the students.

Key words: problem, mathematical education, high level, development, efficiency, knowledge, profession, culture, subject, student ability, activity, approach, formation, content, student.

В последнее время именно в Узбекистане отмечается большой интерес к проблемам математического образования, высокий уровень развития математики является необходимым условием подъема и эффективности ряда важнейших областей знания.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Миромонович Мирзиёев твёрдо отметил, что, люди самых различных профессий должны обладать высокой математической культурой. И это делает математику ведущим предметом в общеобразовательной школе, обязывает учителя этого предмета дать прочные и глубокие знания, всемерно развивать способности учащихся.

На данный момент существует множество авторских программ по преподаванию математики в начальной школе. Так, одной из самых распространенных является авторский учебный комплект научным руководителем которого является Маманазар Эргашевич Жумаева.

Маманазар Эргашевич Жумаев в соответствии с деятельностным подходом реализуется задача формирования функционально грамотной личности. На разном предметном содержании школьник учится получать новые знания, искать ответы на возникающие у него вопросы.

Маманазар Эргашевич Жумаев отмечает, что ученика, обучавшегося по этому комплекту, отличают способность принимать решения и отвечать за них; участвовать в творческом поиске, быть толерантным миру.

Учебник математика 1-го класса в целом ориентирован на личностное развитие ребенка, поэтому знания в нем рассматриваются не как самоцель, а как средство развития мышления детей, их чувств и эмоций, творческих способностей и мотивов деятельности.

Учебно-методический комплект данной авторской программы разработан на основе следующих групп принципов:

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

- личностно-ориентированные (адаптивность, развитие психологической комфортности);
- культурно-ориентированные (картины мира, целостности содержания, систематичности, смыслового отношения к миру, ориентировочной функции знаний, опоры на культуру как мировоззрение и культурный стереотип);
- деятельностно-ориентированные (обучения деятельности, управляемого перехода от деятельности в учебной ситуации к деятельности в жизненной ситуации, перехода от совместной учебно-познавательной деятельности к самостоятельной деятельности ученика - зоны ближайшего развития, опоры на предшествующее спонтанное развитие, формирования потребности в творчестве и умений творчества).

Учитель предлагает ученикам не готовые истины, а их самостоятельный поиск, сотворение. “Сегодня стало очевидным, что именно такое обучение не только делает уроки успешными, но и помогает детям приобрести опыт деятельности и общения, благодаря которому им легче своевременно найти свое призвание и успешно реализовать себя в жизни”, - говорила учительницы начальной школы №33 Ширабадского района Сурхондарьинского областа Гулчехра Эргашевна Жумаева в одном из интервью.

Курс изучения математики в начальной школе представлен в комплекте учебников по математике для учащихся начальных классов (1-4) и методических рекомендаций к учебникам для учителей и обучение ведется на основе интегративной технологии деятельностного подхода, способствующей формированию у детей познавательных интересов, коммуникативных и деятельностных способностей, глубоких и прочных знаний, личностных качеств.

При деятельностном подходе к обучению основным элементом работы учащихся является решение задач, т.е., освоение деятельности, особенно новых видов деятельности: учебно-исследовательской, поисково-конструкторской, творческой и др.. В этом случае фактические знания становятся следствием работы над задачами, организованными в целесообразную и эффективную систему. Параллельно с освоением деятельности ученик может сформировать свою систему ценностей, поддерживаемую социумом (обществом). Из пассивного потребителя знаний учащийся становится активным субъектом образовательной деятельности. Итак, при освоении учащимися определённых видов человеческой деятельности, через освоение учебной деятельности и при соответствующей организации и отборе содержания для учебного пространства происходит первичное самоопределение школьников, которое в дальнейшем может задать определённую траекторию жизненного пути. Категория деятельности при таком подходе к обучению является фундаментальной и смыслообразующей всего процесса обучения.

Для планирования и проведения уроков в начальной школе предлагается использование адаптированного варианта технологии деятельностного подхода.

Так, структура уроков введения нового знания имеет следующий вид:

- 1) мотивация к учебной деятельности (самоопределение).
- 2) актуализация и пробное учебное действие.
- 3) выявление места и причины затруднения.
- 4) целеполагание и построение проекта выхода из затруднения.
- 5) реализация построенного проекта.
- 6) первичное закрепление с комментированием во внешней речи.
- 7) самостоятельная работа с самопроверкой по эталону.
- 8) включение в систему знаний и повторение.
- 9) рефлексия учебной деятельности.

Мотивационный этап процесса обучения предполагает осознанный переход обучающегося из жизнедеятельности в пространство учебной деятельности. С этой целью на данном этапе организуется мотивирование ученика к учебной деятельности на уроке, а именно:

- 1) создаются условия для возникновения у ученика внутренней потребности включения в учебную деятельность (“хочу”).
- 2) актуализируются требования к ученику со стороны учебной деятельности и устанавливаются тематические рамки (“надо”, “могу”).

В развитом варианте здесь происходят процессы адекватного самоопределения в учебной деятельности и самополагания в ней, предполагающие сопоставление учеником своего реального “Я” с образом “Я - идеальный ученик”, осознанным подчинением себя системе нормативных требований учебной деятельности и выработки внутренней готовности к их реализации.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Самая главная для актуализации обучения организуется подготовка и мотивация учащихся к надлежащему самостоятельному выполнению пробного учебного действия, его осуществление и фиксация индивидуального затруднения.

Соответственно, данный этап предполагает:

- 1) актуализацию изученных способов действий, достаточных для построения нового знания, и их обобщение;
- 2) тренировку соответствующих мыслительных операций;
- 3) мотивирование учащихся к пробному учебному действию (“надо” - “могу” – “хочу”) и его самостоятельное осуществление;
- 4) фиксация учащимися затруднений в индивидуальном выполнении ими пробного учебного действия или его обосновании.

На данном этапе организуется выход учащегося в рефлексию пробного действия, выявление места и причины затруднения. С этой целью:

- 1) выполняется реконструкция выполненных операций и фиксация в языке (вербально и знаково) шага, операции, где возникло затруднение;
- 2) учащиеся соотносят свои действия с используемым способом действий (алгоритмом, понятием и т.д.), и на этой основе выявляют и фиксируют во внешней речи причину затруднения - те конкретные знания, умения или способности, которых недостает для решения исходной задачи и задач такого класса или типа вообще.

Наша главная задача обеспечить целеполагание и построение проекта выхода из затруднения. На данном этапе учащиеся определяют цель урока - устранение возникшего затруднения, предлагают и согласовывают тему урока, а затем строят проект будущих учебных действий, направленных на реализацию поставленной цели. Для этого в коммуникативной форме определяется, какие действия, в какой последовательности и с помощью чего надо осуществить.

Как организовать реализация построенного урока? Ответ на этот вопрос осуществляется реализация построенного проекта: обсуждаются различные варианты, предложенные учащимися, и выбирается оптимальный вариант, который фиксируется в языке вербально и знаково. Построенный способ действий используется для решения исходной задачи, вызвавшей затруднение. В завершение, фиксируется преодоление возникшего ранее затруднения и это требует, что первичное закрепление с комментированием во внешней речи. На данном этапе учащиеся в форме коммуникативного взаимодействия (фронтально, в группах, в парах) решают типовые задания на новый способ действий с проговариванием алгоритма решения вслух.

Одним из магистральных линий стоит задача самостоятельная работа с самопроверкой по эталону. При проведении данного этапа используется индивидуальная форма работы: учащиеся самостоятельно выполняют задания нового типа и осуществляют их самопроверку, пошагово сравнивая с эталоном. В завершении организуется исполнительская рефлексия хода реализации построенного проекта учебных действий и контрольных процедур. Эмоциональная направленность этапа состоит в организации для каждого (по возможности) ученика ситуации успеха, мотивирующей его к включению в дальнейшую познавательную деятельность. Эти вопросы даёт возможность включение в систему знаний и повторение.

На данном этапе выявляются границы применимости нового знания и выполняются задания, в которых новый способ действий предусматривается как промежуточный шаг. Организуя этот этап, учитель подбирает задания, в которых тренируется использование изученного ранее материала, имеющего методическую ценность для введения в последующем новых способов действий. Таким образом, происходит, с одной стороны, автоматизация умственных действий по изученным нормам, а с другой - подготовка к введению в будущем новых норм.

Наконец итог урока организуется рефлексия и самооценка учениками собственной учебной деятельности на уроке. В завершении, соотносятся цель и результаты учебной деятельности, фиксируется степень их соответствия и намечаются дальнейшие цели деятельности. На схеме в качестве примера приведена структура урока “открытия” нового знания для учащихся начальной школы.

Таким образом, приведенная структура урока, сохраняя общие закономерности включения в учебную деятельность, может видоизменяться в зависимости от возрастного этапа обучения и типа урока. Принципиальным отличием технологии деятельностного метода от традиционной технологии демонстрационно-наглядного метода обучения является то, что предложенная структура описывает деятельность не учителя, а учащихся. Кроме того, при прохождении учащимися описанных шагов

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

технологии деятельностного метода обеспечивается системный тренинг деятельностных способностей.

Литература

1. Мирзиёев Ш.М. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси. Тошкент, 2017 йил, 7 феврал, Пф 4947. Ўз Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6(766)-сон.
2. Выготский Л.С. Проблемы возраста // Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия: Учебн. пособие для студентов высших пед. учебн. заведений / сост. Дубровина И.В., Прихожан А.М., Зацепин В.В. – М.: Издательский центр “Академия”, 2003. – С. 11–18.
3. <http://www.echo.msk.ru/programs/assembly/653916-echo/> “Можно ли учиться в школе без репетиторов?”
4. <http://www.za-partoi.ru/programmy-obucheniya.html/> “Битва за умы”
5. <http://www.sch2000.ru/deyatelnostniy/> “Технология деятельностного метода обучения” Школа

Sayfulla NAZAROVBuxoro davlat universiteti
umumiy va noorganik
kimyo kafedrası dotsenti**G'ayrat SHIRINOV**Buxoro davlat universiteti
umumiy va noorganik kimyo
kafedrası katta o'qituvchisi**Sitorabonu JO'RAQULOVA**Buxoro davlat universiteti
kimyo mutaxassisligi 2-bosqich
magistranti**KIMYO DARSLARIDA INTERFAOL JADVALLARDAN FOYDALANISH**

Ushbu maqolada kimyo darslarida interfaol jadvallarning o'rni, dars jarayonida qo'llash usullari keltirilgan. Mavzularning xilma-xilligi, materiallarning jadvali tuzilish shakli, tasviriy vositalarning rang-barangligi evaziga ta'lim sifatini oshirish ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: jadval, atom tarkibi, yadro reaksiyalari, anorganik birikma, oddiy va murakkab modda.

В данной статье приведены роль и методы использования интерактивных таблиц в процессе учебы. Показано, что за счет многообразия тем, табличных форм строения материалов, разнообразности наглядных средств, повышается качество обучения.

Ключевые слова: таблица, атомный состав, ядерные реакции, неорганическое соединение, простое и сложное вещество.

This article describes the role and methods of using interactive tables in the learning process. It is shown that due to the variety of topics, tabular forms of the structure of materials, a variety of visual aids, the quality of education increases.

Key words: table, atomic composition, nuclear reactions, inorganic compound, simple and complex substance.

Kirish. Har qanday o'quv jarayonining ajralmas qismini jadvallar tashkil etadi. Ular yordamida o'qituvchi dars materialining bir qismini namoyish etadi, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini nazorat qiladi. Har bir o'qituvchi darslarda jadvallar qo'llanilishining ko'pgina variantlari mavjud ekanligidan xabardor bo'lishi kerak.

Asosiy qism. Butun hayotimiz davomida biz har kuni jadvallar bilan to'qnashamiz. Tabiiyki, yoshlikda "Ko'paytirish jadvali"ni yodlaganmiz, so'ngra natijalar ro'yxati, jadvallar ko'rinishidagi kuzatuvlar qulayligini ko'rganmiz, hozirgi kunda esa elektron jadvallar ommalashib bormoqda, har birimiz MS Excel jadval muharriri bilan tanishmiz.

Biz jadvalning o'zi nima degan savolga javob topishga harakat qildik. Buning uchun turli adabiyot manbalariga murojaat etdik, ularni o'qib o'rgandik [1].

S.M.Ojegov fikriga muvofiq, jadval – bu grafalar bo'yicha joylashtirilgan biror nima haqidagi ma'lumotdir. Pedagogikada jadvallar ta'rifi boshqacha yondashuv qabul qilingan. Birinchi navbatda, jadvallar ko'rgazmalilik prinsiplarini amalga oshiruvchi vositalarga kiritilgan. Ko'rgazmalilik prinsipi – didaktikaning asosiy prinsiplaridan biri bo'lib, o'qitish samaradorligini o'quv materialini qabul qilish va qayta ishlashga sezgi organlarining maqsadli jalb etilishiga bog'liq ekanligini bildiradi.

O'quv jadvallari – rasmlar bilan bezatilgan o'quv predmetining bo'lim va mavzulari, sonlar, matnlar yoki grafiklarni saqlovchi ko'rgazmali qo'llanmalardir. Ular illyustrativ, grafik, sonli, matnli va aralash jadvallarga bo'linadi.

Ilyustrativ jadvallar ayrim rasmlar, suratlar qatoridan iborat bo'lib, qisqa tushuntiruvchi matnni o'z ichiga oladi. Ular yordamida qandaydir predmet, hodisa yoki jarayonning bosqichli rivojlanishi, predmet va hodisalarning o'zaro bog'liqligi, qandaydir alomat yoki prinsip bo'yicha ularning guruhlanishi ko'rsatiladi.

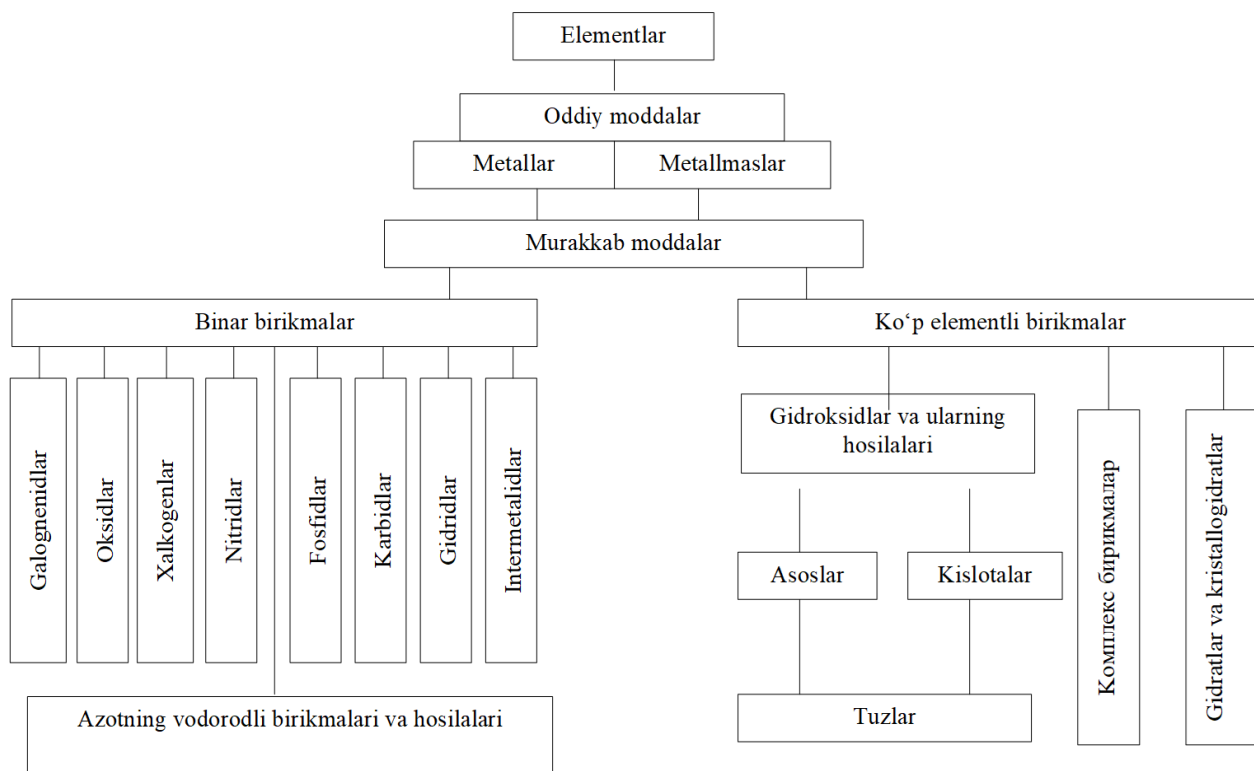
1-jadval. Kimyoning asosiy tushunchalari

Tushuncha	Ta'rifi
Kimyoviy element	Yadroda musbat zaryadlar soni bir xil bo'lgan atomlarning muayyan turi
Atom	Musbat zaryadlangan atom yadrosi bilan manfiy zaryadlangan elektronlardan tarkib topgan elektroneytral zarracha
Molekula	Moddaning kimyoviy xossalriga ega bo'lgan eng kichik zarracha
Mol	Moddaning 12 g uglerod izotopi ^{12}C da nechta atom bo'lsa, tarkibida shuncha struktura birliklar bo'ladigan miqdori
Avogadro soni	Istalgan moddaning bir molidagi struktura birliklar soni: $N_A = 6,02204 \cdot 10^{23}$
Nisbiy atom massa (Ar)	Elementning tabiiy izotoplar tarkibidagi atomi o'rtacha massasining uglerod ^{12}C atomi massasining 1/12 qismiga nisbatiga teng kattalik

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Nisbiy molekulyar massa (Mr)	Moddaning tabiiy izotoplari tarkibidagi molekulasini o'rtacha massasining uglerod atomi ^{12}C massasining 1/12 qismiga nisbatiga teng qiymat
------------------------------	--

Grafik jadvallar sxemalar, chizmalar, sxematik rasmlar, diagrammalarni saqlaydi va ular matnli yoki sonli materiallar bilan to'ldiriladi (masalan, "Anorganik birikmalarning asosiy sinflari orasidagi bog'lanish").

1-sxema. Anorganik birikmalarning asosiy sinflari orasidagi bog'lanish

Sonli jadvallar asosan sonli materialdan tashkil topgan bo'lib, ba'zan kichik rasmlar yoki yordamchi grafik belgilar (strelkalar, yo'ylar, chiziqlar) bilan bezatiladi (masalan, Yadro reaksiyalarining asosiy turlari).

2-jadval. Yadro reaksiyalarining asosiy turlari

Radioaktiv o'zgarishlarning asosiy turlari	Reaksiya sxemalari va misollar
1. b-yemirilish	${}_Z^A E \rightarrow {}_{Z-2}^{A-4} E + \alpha;$ ${}_{84}^{210} \text{Po} \rightarrow {}_{82}^{206} \text{Pb} + {}_2^4 \text{He} \text{ (b - zarracha)}$
2. v-yemirilish: ${}_0^0 \beta$ -yemirilish (yoki elektronli yemirilish)	${}_0^1 n \rightarrow {}_1^1 p + \beta^- + \nu^- \text{ (antineytrino);}$ ${}_Z^A E \rightarrow {}_{Z+1}^A E + \beta^- + \nu^-;$ ${}_{7}^{17} \text{N} \rightarrow {}_{8}^{17} \text{O} + \beta^- + \nu^-$
${}_0^0 \beta$ -yemirilish (yoki pozitronli yemirilish)	${}_1^1 p \rightarrow {}_0^1 n + \beta^+ + \nu \text{ (neytrino);}$ ${}_Z^A E \rightarrow {}_{Z-1}^A E + \beta^+ + \nu;$ ${}_{6}^{11} \text{C} \rightarrow {}_{5}^{11} \text{B} + \beta^+ + \nu$
c) elektronning yadroga qulashi	${}_1^1 p + e^- \rightarrow {}_0^1 n + \nu;$ ${}_Z^A E + e^- \rightarrow {}_{Z-1}^A E + \nu;$ ${}_{24}^{51} \text{Cr} + e^- \rightarrow {}_{23}^{51} \text{V} + \nu$
3. Yadroning o'z-o'zidan bo'linishi	${}_{92}^{236} \text{U} \rightarrow {}_{53}^{137} \text{I} + {}_{39}^{97} \text{Y} + 2{}_0^1 n$

O'quv jadvallarini asosiy maqsadiga ko'ra, bilim orttiruvchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, ma'lumotnoma va mashq qildiruvchi jadvallarga bo'lish mumkin.

Bilim orttiruvchi jadvallar asosan o'quvchida mavjud bilimlarni chuqurlashtiruvchi va to'ldiruvchi

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

yangi ma'lumotlarni yoki materialni saqlaydi (Atom tarkibiga kiruvchi elementar zarrachalarning asosiy tavsiflari).

3-jadval. Atom tarkibiga kiruvchi elementar zarrachalarning asosiy tavsiflari

		Tinch holatdagi massasi		Zaryadi	
		absolyut, kg	nisbiy a.b.m.	elektrik, Kl	nisbiy
Proton	p	$1,673 \cdot 10^{-27}$	1,007276	$1,602 \cdot 10^{-19}$	+1
Neytron	n	$1,675 \cdot 10^{-27}$	1,008665	0	0
Elektron	e	$9,109 \cdot 10^{-31}$	0,000549	$1,602 \cdot 10^{-19}$	-1

Yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi jadvallar biror-bir amaliy mashg'ulotni bajarishda o'quvchiga yo'l-yo'riq ko'rsatish uchun mo'ljallangan. Bunday jadvallarda qisqa yo'riqnomalar, tushuntiruvchi rasmlar, chizmalar va boshqalar beriladi.

Ma'lumotnoma jadvallar o'quvchilarga ma'lum bo'lgan va muayyan o'quv ishlarining bajarilishini osonlashtiruvchi ma'lumotlar beradi (masalan, xronologik jadvallar, D.I.Mendeleyevning davriy sistemasi jadvali va boshqalar).

Mashq qildiruvchi jadvallar o'quvchilar tomonidan egallangan bilimlarni mustahkamlash uchun yordam beradi.

Jadvalarning tuzilishi turli-tumandir. Misol uchun, sonli va matnli jadvallar uchun materialning kolonkalarda, ustunlarda, vertikal va gorizontal qatorlarda, kataklarda joylanishi xarakterlidir. Materialning bunday joylanish shakli jadvali deb nomlanadi.

Mavzularning xilma-xilligi, materialning jadvali tuzilish shakli, tasviriy vositalarning rang-barangligi evaziga o'quv jadvalari katta pedagogik imkoniyatlarga ega bo'ladi, o'quv jarayonida keng va samarali qo'llaniladi.

Kimyo o'qitish metodikasiga tayangan holda A.A.Grabskiy bosma vositalar, ya'ni moddiy modellar orasidan o'quv jadvalarini alohida ajratadi. Maktablarda keng tarqalgan o'quv jadvalar o'zida kimyo fanining asosiy masalalari, kimyoviy ishlab chiqarish, moddalarning inson hayotida ishlatilishi bo'yicha sistemalashtirilgan sonli va boshqa ma'lumotlarni; ma'lumotnoma va instruktiv xususan kimyoviy tajribalarni o'tkazishga oid ma'lumotlarni saqlaydi. Shuningdek, o'quv jadvalari predmet va hodisalar orasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali taqdim etish uchun ham xizmat qiladi. Didaktik maqsadi bo'yicha jadvalarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin: kimyoning asosiy tushunchalari, qonunlari va nazariyalarini; kimyoviy eksperimentni bajarish malaka va ko'nikmalarini; kimyoviy ishlab chiqarish haqidagi tasavvurlarni shakllantiruvchi jadvalar; masalalarni yechish uchun qo'llaniladigan jadvalar[2].

Jadvalarni o'quvchilarga taqdim etish xarakteri bo'yicha ularni butun sinf bilan bir yil yoki kimyoning to'liq fani davomida (D.I.Mendeleyevning elementlar davriy sistemasi, tuzlarning suvda eruvchanligi jadvali), bir necha oy, hafta yoki bitta dars davomida ishlash uchun qo'llaniladiganlarga bo'lish mumkin.

Barcha jadvalarni ularni qo'llash usuli bo'yicha tarqatma va ko'rgazmalilarga bo'lish mumkin. Tarqatma jadvalar o'quvchilar bilan yakka tartibda ishlash uchun xizmat qiladi. Ko'rgazmali jadvalar butun sinf bilan ishlashda qo'llaniladi.

Maktablarning kimyoga oid o'quv jadvalar bilan ta'minlanganlik darajasi o'rganilganda, ko'pchilik kimyo kabinetlarida zaruriy jadvalarning to'liq to'plami mavjud emasligini ko'rsatdi va shu sababli o'qituvchilar ko'p hollarda qo'lbola jadvalardan foydalanishga majbur bo'ladilar. Qo'lbola jadvalarning ko'pchiligi tartibga solinmagan, ortiqcha material bilan to'ldirilgan bo'ladi, ko'p miqdordagi yozuvlarni saqlaydi. Bunday jadvalarning ko'pchiligi, garchand o'quv materialini saqlasa ham, ko'rgazmali emas va o'quvchilar tomonidan qabul qilinishi qiyin bo'ladi [3].

Shuni inobatga olib, biz "Kimyo" fanidan mavzular bo'yicha tayyorlangan interfaol jadvalarni havola etamiz.

O'quvchilarning "Kimyo" fanidan bilim olish jarayonida interfaol jadvalardan foydalanish samarasi har bir bob oxirida bilim darajasini o'zgarishini aniqlash yo'li bilan tasdiqlandi (4-jadval).

4-jadval. O'quvchilarning "Kimyo" fanidan bilim darajasining o'zgarishi

Sinflar	O'quvchilar soni	Javoblar					
		Dastlabki			Oxirgi		
		TT	TCh	N	TT	TCh	N
Eksperimental	30	10/33,3	12/40,0	8/26,7	13/43,3	15/50,0	2/6,7
Taqqoslash	25	8/32,0	10/40,0	7/28,0	8/32,0	12/48,0	5/20,0
TT-to'g'ri, to'liq javob; TCh-to'g'ri, chala javob; N-noto'g'ri javob.							
Maxrajlarda foiz miqdorlar.							

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Eksperimental sinflarda to‘g‘ri, to‘liq javoblar 10% ga, to‘g‘ri, chala javoblar esa deyarli 10% ga ortgan. Taqqoslash sinflarida bunday ijobiy natijalar tajriba xatosi doirasidan tashqariga chiqmagan.

Kimyo fani bo‘yicha yakuniy attestatsiya natijalari (5-jadval) eksperimental sinflardagi “qoniqarli” va “qoniqarsiz” baholar soni taqqoslash sinflariga nisbatan qariyb 2 marta kamayganligini ko‘rsatadi.

5-jadval. Kimyo fanidan yakuniy attestatsiya natijalari

Sinflar	O‘quvchilar soni	Baholar			
		“a’lo”	“yaxshi”	“qoniqarli”	“qoniqarsiz”
Eksperimental	93	19/20,4	48/51,6	21/22,6	5/5,4
Taqqoslash	68	11/16,2	20/29,4	30/44,1	7/10,3
Maxrajlarda foiz miqdorlar					

Interfaol jadvallar o‘quvchilarning saviyasini va ularning muhokama qilinayotgan muammolarini yechish jarayonlarida qatnashuvchanligini oshiradi. Bu esa ularning keyingi faoliyatiga ruhiy turtki beradi, ularni harakatlarni aniq bajarishga undaydi.

Adabiyotlar

1. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. -T., 2004.
2. Brenda Iasevoli, “Teachers Turn Craze Over Fidget Spinners Into Academic Lessons” Education Week., May 24, 2017.
3. Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi // Darslik. -T.: “Fan va texnologiya”, 2008. - 288 b.

Нодира АШУРОВА

Ассистент кафедры пропедевтики
внутренних болезней
Бухарского Государственного
медицинского института

Уткир ХАЗРАТОВ

Доцент кафедры пропедевтики
внутренних болезней
Бухарского Государственного
медицинского института имени Абу Али ибн
Сины

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ СИМУЛЯЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В МЕДИЦИНСКОЙ ПРАКТИКЕ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

С целью определения эффективности использования учебных тренажёров в процессе подготовки к практике студентов медицинского института было проведено исследование двух групп. Получены достоверные результаты студентов, обучавшихся в лаборатории клиническим навыкам (в симуляционном центре), которые выполняли практические умения более трех раз на тренажёрах-симуляторах - искусственное дыхание, восстановление проходимости дыхательных путей, подсчёт пульса, аускультации сердца, измерение артериального давления, закрытый массаж сердца до 65,7%, а также зондирование желудка, постановки очистительной клизмы, катетеризацию мочевого пузыря, пальцевому исследованию прямой кишки - 52,5%, а уверенность в своих силах по выполнению сердечно-легочной реанимации оценили – 38,2%. Использование фантомов, муляжей и манекенов в учебном процессе имеет больший эффект, чем просто лекционный формат обучения и не представляют риск жизни человека.

Ключевые слова: симуляционное обучение, тренажёр-симулятор, практика, профессиональная компетентность, современные технологии.

Tibbiyot instituti talabalarini amaliyotga tayyorlash jarayonida o'quv trenajyorlarning qo'llanilishi samaradorligini baholash maqsadida ikki guruh talabalarda tekshiruv o'tkazildi. Simulyasion markaz – klinik ko'nikmalarga o'qitish laboratoriyasida tranejerov-simulyatorlarda uch martadan ortiq sun'iy nafas, nafas yo'lini o'tkazuvchanligini tiklash, pul'sni sanash, yurak auskul'tasiyasi, qon bosimini o'lchash, yurakni bilvosita massaj qilish amaliy ko'nikmalarini bajargan - 65,7%, shuningdek oshqozonni zondlash, tozalovchi huqna qilish, siydik qopiga kateter qo'yish, to'g'ri ichakni pal'pasiya qilish - 52,5% talabalarda ishonarli natijalar olindi, yurak-o'pka xastalıkları reanimasiyasini bajarishda o'z kuchiga ishonch 38,2% holatda aniqlandi. O'quv jarayonida fantom, mulyaj va manekenlarni qo'llash oddiy formatdagi ta'li turi - ma'ruza o'qishga nisbatan yuqori samaradorligi bilan birga, inson hayoti uchun ham xavf tug'dirmaydi.

Kalit so'zlar: simulyatsion o'rganish, trenajyor-simulyator, amaliyot, professional kompetentlik, zamonaviy texnologiya.

In order to determine the effectiveness of the use of training simulators in the process of preparing students of a medical institute for practice, a study was carried out in two groups. Reliable results were obtained in students enrolled in the Clinical Skills Training Laboratory (simulation center) who performed practical skills more than three times on simulators - artificial respiration, airway patency restoration, pulse counting, auscultation of the heart, blood pressure measurement, closed heart massage up to 65,7%, as well as Fibrogastroduodenoscopy, setting a cleansing enema, bladder catheterization, digital rectal examination - 52.5%, and self-confidence in performing cardiopulmonary resuscitation was assessed - 38.2%.

The use of phantoms, dummies and dummies in the educational process has a greater effect than just a lecture format of training and does not pose a risk to human life.

Key words: simulation training, simulator, practice, professional competence, modern technologies.

Симуляционное обучение – как обязательный компонент в профессиональной подготовке, представляет собой освоение и совершенствование технических и нетехнических навыков и умений с помощью реалистичной модели: биологической, механической, электронной, виртуальной или гибридной [8, 9]. В случае правильного функционирования системы симуляционного обучения, все ее участники будут достигать собственных целей [7]. Система подготовки кадров отечественного здравоохранения претерпевает в наши дни значительные изменения. Приобретение профессионального мастерства методом проб и ошибок у постели больного, неизбежно подвергает риску его жизнь и здоровье. По этой причине, в настоящее время все меньше пациентов, готовых принимать пассивное участие в учебном процессе, а на передний план выходят симуляционные технологии, с помощью которых осваиваются коммуникативные навыки, диагностические приемы,

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

алгоритмы действий в непредвиденных и чрезвычайных ситуациях. Базовые и углубленные навыки, умения во внутренних болезнях, в хирургии, акушерстве, гинекологии, урологии и многих других медицинских специальностях, имеющих практическую составляющую, проводятся тренинги командного взаимодействия [10, 11].

Подготовка в симуляционном центре из малоизвестной оригинальной учебной технологии, как это было всего лишь десять лет назад, стремительно превращается в ведущую обучающую и оценочную методику, становится отдельной образовательной медицинской отраслью, а симуляционные центры - в уникальное подразделение медицинских высших учебных заведений, с которым студент, а затем и врач-специалист прочно связаны с самого первого года своего профессионального становления - и на всю жизнь. Одной из проблем обучения в медицинском высшем учебном заведении (ВУЗ)е, является широкая теоретическая подготовка сегодняшних выпускников в сочетании с низким уровнем владения практическими навыками будущей профессии. Большинство зарубежных ВУЗов видят путь устранения этого несоответствия в широком использовании современных учебных тренажеров и виртуальных симуляторов [8, 9].

Необходимо признать, что в настоящее время большинство преподавателей медицинских ВУЗов считают желательным этапом в подготовке врача использование симуляторов и учебных тренажеров. Так как применение в медицинской учебной практике указанных способов устраняют некоторые проблемы возникающих во время овладения практических навыков. Вместе с тем ряд авторов указывают на то, что ни один самый современный компьютерный симулятор не может и никогда не заменит работы у постели больного, самостоятельного выполнения новых для себя манипуляций под контролем опытного специалиста. Значимость и обязательность этого этапа обучения – «из рук в руки» - неоспорима. Однако прочно устоявшееся мнение о том, что приобрести врачебное мастерство можно лишь в ходе самостоятельной работы у постели больного резко противоречит мировой и отечественной статистике врачебных ошибок совершаемых молодыми специалистами [4, 5, 7].

Таким образом, существует противоречие между традиционным подходом к обучению студентов практическим умениям и сообщениями ряда авторов о целесообразности использования для этих целей современных учебных тренажеров, что определяет актуальность исследования возможностей использования учебных тренажеров для формирования соответствующих профессиональных компетенций [1, 2, 8].

Целью исследования являлось определение эффективности использования учебных тренажеров в формировании профессиональных компетенций у студентов медицинского ВУЗа в процессе их подготовки к практике.

Материалы и методы. Объектом исследования определён процесс обучения по предмету пропедевтики внутренних болезней, практическим умениям в Лаборатории по обучению клиническим навыкам (симуляционном центре) Бухарского медицинского института, где сконцентрированы учебные тренажеры- симуляторы, фантомы и муляжи по соответствующим темам.

Предмет исследования - формирование профессиональной компетентности будущего специалиста. Формирование профессиональной компетентности будущего врача, понимаемой как часть готовности высококвалифицированного специалиста к будущей профессиональной деятельности, будет эффективным, если модель формирования компетентности будет включать в себя использование учебных тренажеров-симуляторов.

Для достижения цели и проверки гипотезы были сформулированы следующие задачи:

1. Доказать эффективность и результативность формирования профессиональной компетентности будущего специалиста медицинского профиля при использовании в процессе обучения практическим навыкам современных учебных тренажеров-симуляторов.
2. Доказать целесообразность многократного выполнения упражнений при формировании у студентов автоматизма в выполнении практических навыков, повышении профессиональных компетенций.

Применялось анкетирование студентов, как один из методов исследования, с помощью которых оценивали свои знания и умения до и после занятий в Лаборатории по обучению клиническим навыкам по десяти бальной шкале. Для сравнения результатов использовался критерий знаковых рангов Уилкоксона со статистической значимостью $p < 0,001$. В эксперименте принимали участие 108 студентов лечебного, медико-педагогического и педиатрического факультетов Бухарского Государственного медицинского института имени Абу Али ибн Сины проходивших обучение на кафедре пропедевтики внутренних болезней в течение 2019 – 2021 учебного года. Все студенты проходили обучение навыкам: а) подсчёт дыхательных движений; б) аускультация

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

дыхательных шумов на манекене; в) проведение плевральной пункции; г) проведении пикфлоуметрии; д) выполнение искусственного дыхания; е) восстановлению проходимости дыхательных путей, ж) подсчёт пульса; з) техника выполнения аускультации сердца; и) измерению артериального давления; й) закрытому массажу сердца, к) зондированию желудка, л) постановке очистительной клизмы, м) катетеризации мочевого пузыря мужчины и женщины, н) пальцевому исследованию прямой кишки; о) пальпации щитовидной железы. При этом студенты были разделены на две группы. Участники были включены в исследование репрезентативных группах по уровню знаний и тематике обучения. В первой группе выполнение навыков проводилось двукратно, во второй группе – более трёх раз.

Результаты и обсуждения. Первая подгруппа студентов обучалась на симуляторах с различной степенью достоверности, другая подгруппа под руководством преподавателей обучалась на пациентах, друг на друге, или применялся традиционный формат обучения. Студенты, обучающиеся на симуляторах по критерию «собственная оценка эффективности» овладели навыками: подсчёт дыхательных движений, аускультация дыхательных шумов, проведение плевральной пункции, пикфлоуметрии, выполнение искусственного дыхания, восстановление проходимости дыхательных путей, подсчёт пульса, техника выполнения аускультации сердца, измерение артериального давления, закрытый массаж сердца, зондирование желудка, постановки очистительной клизмы, катетеризацию мочевого пузыря мужчин и женщин, пальцевому исследованию прямой кишки, пальпации щитовидной железы.

Сравнены полученные результаты участников исследования по выполнению практических навыков обеих групп. В первой группе, где студенты имели возможность однократного выполнения практических навыков на тренажёрах-симуляторах и обучавшиеся традиционными способами получены не достоверные результаты по выполнению навыков. Студенты не смогли проявить удовлетворенность и умение выполнения этих навыков. Участники данной группы показали следующие результаты - по выполнению искусственного дыхания, восстановлению проходимости дыхательных путей, подсчёт пульса, техника выполнения аускультации сердца, измерение артериального давления, закрытый массаж сердца 15,7%, а также зондирование желудка, постановки очистительной клизмы, катетеризацию мочевого пузыря мужчин и женщин, пальцевому исследованию прямой кишки - 22,5%, а уверенность в своих силах по выполнению сердечно-легочной реанимации оценили – 16,7%.

Во второй группе, где студенты практиковались на тренажёрах более трёх раз, показали более высокую удовлетворенность и уверенность в выполнении навыков. Более достоверные результаты имели по выполнению искусственного дыхания, восстановлению проходимости дыхательных путей, подсчёт пульса, техника выполнения аускультации сердца, измерение артериального давления, закрытый массаж сердца 65,7%, а также зондирование желудка, постановки очистительной клизмы, катетеризацию мочевого пузыря мужчин и женщин, пальцевому исследованию прямой кишки - 52,5%, а уверенность в своих силах по выполнению сердечно-легочной реанимации оценили – 38,2%.

В анкету также был включён вопрос о целесообразности использования учебных тренажёров-симуляторов для подготовки студентов к практической деятельности.

Проведенный анализ результатов исследования показал существенное улучшение знаний и умений студентов, прошедших обучение с использованием учебных тренажёров по всем изучаемым манипуляциям. При этом наиболее существенная динамика наблюдалась в группе студентов, с которыми проводилось более трёх занятий. На вопрос о целесообразности использования учебных тренажёров при подготовке студентов к профессиональной деятельности положительно ответили 100% опрошенных.

Для оценки компетентности студентов второго курса по овладению вышеуказанных навыков нами была разработана анкета, которая состояла из 6 частей: первая включала оценку навыков: подсчёт дыхательных движений, аускультация дыхательных шумов, проведение плевральной пункции, пикфлоуметрии, выполнение искусственного дыхания, восстановление проходимости дыхательных путей, подсчёт пульса, техника выполнения аускультации сердца, измерение артериального давления, закрытый массаж сердца, зондирование желудка, постановки очистительной клизмы, катетеризацию мочевого пузыря мужчин и женщин, пальцевому исследованию прямой кишки, пальпации щитовидной железы, вторая: оценка времени освоения практических навыков в Лаборатории по обучению клиническим навыкам (симуляционный центр), третья: оценка эффективности пребывания в Лаборатории по обучению клиническим навыкам (симуляционный центр) и отработка практических навыков на фантомах и муляжах, четвертая: оценка умений по отработки каждого навыка до автоматизма, пятая: мнение студентов об эффективности симуляторов

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

с различной степенью достоверности, и последняя шестая часть анкеты включала предложения по улучшению учебного процесса. В нашем исследовании уверенность студентов и качество приобретенных навыков и умений напрямую зависели от времени проведенных в Лаборатории (симуляционный центр) по обучению клиническим навыкам – 61,4% случаев обучающиеся находились в центре более 10 дней. Не уверенность в достижении необходимого уровня компетенций отметили 21,2% студентов.

Участники исследования, которые отрабатывали практические навыки в терапевтических отделениях стационара традиционными способами только 36,5% случаев овладели навыками и 12,3% студентов овладели техникой выполнения умений. При этом были выявлены следующие недостатки: страх студентов перед пациентами, недостаток коммуникативных навыков в общении с пациентами, недовольство пациентов, недостаток времени для отработки каждого навыка, ограничение допуска студентов в процедурные кабинеты, психологическая боязнь выполнения процедуры, высокий риск для здоровья пациента.

Большинство студентов (84,2%) второго года обучения участвовавших в данном исследовании оценили опыт использования симуляторов как полезный, независимо от того, использовались симуляторы низкой или средней степенью достоверности. По мнению студентов, использование фантомов, муляжей и манекенов в учебном процессе имеет больший эффект, чем просто лекционный формат обучения. В исследовании проведена также оценка эффективности каждого компонента упражнения по отдельности и применение дебрифинга после него. 94% участников решили, что наиболее эффективным компонентом упражнения является дебрифинг результатов.

Завершающим этапом данного исследования были ответы студентов и преподавателей на вопрос, сможет ли обучение на симуляторах быть применено в реальной практике. При этом 100% случаев преподаватели ответили, что полученные навыки окажутся полезными во время реальной практики, но с этим были согласны менее половины участвующих в исследовании студентов.

Таким образом, эффективное использование симуляторов с различной степенью реалистичности представляют собой ценный инструмент обучения, так как они дают возможность приобрести знания в реалистичной среде без риска для здоровья и жизни пациента.

Выводы

1. Результаты исследования подтверждают целесообразность использования учебных тренажеров, манекенов-симуляторов в процессе формирования профессиональной компетентности у студентов медицинских институтов. 2. Для повышения эффективности обучения практическим умениям необходимо многократное повторения навыков с использованием учебных тренажеров более трех раз, до автоматического его выполнения. 3. Использование учебных тренажеров способствует формированию профессиональных компетенций необходимых для эффективного прохождения производственной практики.

Литература

1. Атанов Г. А. Деятельностный подход в обучении. –Донецк: ЕАИ- пресс, 2001. – 180 с.
2. Григорович Л.А., Марцинковская Т.Д. Педагогика и психология: учеб.пособие. -М.: “Гардарики”, 2001.
3. Нарзиев Ш.С., Рахимов З.К., Хазратов У.Х. Эффективность новой педагогической технологии в формировании знаний студентов // Pedagogik mahorat. –Buxoro, 2018. -№3. -С. 37-41.
4. Петти Д. Современное обучение. Практическое руководство. -М.: “Ломоносов”, 2010.
5. Рассел Т. Навыки эффективной обратной связи. СПб.: Питер, 2002. 176 с.
6. Xazratov U.X., Aslonova I.J., Xalimova D.J. Hamshiralik ishi fanini o‘qitishda interfaol usullarning ahamiyati // Buxoro Davlat universiteti ilmiy axboroti. – Buxoro, 2019. -№3.269-273 b.
7. Abrahamson S., Denson J. S., Wolf R. M.Effectiveness of a simulator in training anesthesiology residents. 1969 //Qual. Saf. Healthcare. - 2004. Oct.- Vol. 13 (5). -P. 395–397.
8. Ahlberg G., Enochsson L., Gallagher A. G. et al. Proficiency-based virtual reality training significantly reduces the error rate for residents during their first 10 laparoscopic cholecystectomies // Am. J. Surg. — 2007. Jun. — Vol. 193 (6). — P. 797–804.
9. Cooper J. B., Taqueti V. R. A brief history of the development of mannequin simulators for clinical education and training // Qual. Saf. Health care. - 2004. — Vol. 13 (Suppl. 1). — P.111 — 118.
10. <http://www.psychologos.ru/articles/view/критерии> обратной связи высокого качества.
11. <http://ru.rfwiki.org/wiki/Дебрифинг>.

Zarina MURODOVA

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
axborot kommunikatsion texnologiyalar
kafedrasida katta o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD)

Firuz MURADOVA

Buxoro davlat universiteti
axborot texnologiyari kafedrasida dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD)

INTELLEKTUAL SALOHİYATGA YO'NALTIRILGAN TOPSHIRIQ VA MASALALARNI ISHLAB CHIQISH MEXANIZMI

Ushbu maqola intellektual salohiyatni shakllantirish va aniqlashga xizmat qiladi. Topshiriqlar 9-sinf o'quvchilarining fikrlashini aynan, sonlar va ularning raqamlari bilan ishlash bo'yicha ko'nikmalarini aniqlashda ishlatiladi. Bu kabi topshiriqlarni tuzish va ularning intellektual salohiyatga ta'sirini o'rganishga asoslanib, intellektual salohiyatni shakllantirishga yo'naltirilgan topshiriqlarga misol bo'lishi mumkin. Aynan bunda bir bob yoki ikkita bob bo'yicha topshiriqlar ishlab chiqish uslubini yaratish mumkin. Ammo fan bo'yicha bir uslubni tanlash va uni fanga joriy qilish juda murakkab ish hisoblanadi. Ayniqsa, axborot texnologiyalariga oid fanlarda buni ko'rish mumkin. Chunki bir sinfda kamida 3 ta yo'nalish bo'yicha mavzular mavjud. Shuningdek, matematika fani uchun bir sinfga mo'ljallangan topshiriqlar ishlab chiqish uslubini yaratib, foydalanish maqsadli bo'lar, ammo keskin farqlanuvchi boblardan iborat fan uchun bob miqyosida ishlab chiqish lozim.

Kalit so'zlar: intellekt, shakllantirish, axborot texnologiyalari, dasturlash, algoritmlash asoslari, topshiriq vazni, topshiriq shajarasi, intellektual salohiyat.

Эта статья служит для формирования и выявления интеллектуального потенциала. Задания используются для определения навыков мышления учащихся 9-х классов и их способности работать с числами. Примерами таких задач являются интеллектуальное развитие, основанное на создании таких задач и изучении их влияния на интеллектуальный потенциал. Здесь создается методика разработки заданий для одной или двух глав. Однако выбрать метод для науки и внедрить его в науку - очень сложная задача. Особенно это актуально в сфере информационных технологий. Потому что в классе минимум 3 темы. Было бы также полезно разработать методику разработки одноклассных заданий по математике, но для науки, состоящей из совершенно разных разделов, его следует разрабатывать на уровне главы.

Ключевые слова: интеллект, формирование, информационные технологии, программирование, основы алгоритмов, вес задачи, дерево задач, интеллектуальный потенциал.

This article serves to shape and identify intellectual potential. Assignments are used to determine Grade 9 students' thinking skills and their ability to work with numbers. Examples of such tasks are intellectual development, based on the creation of such tasks and the study of their impact on intellectual potential. This is where creating a method for developing assignments for one or two chapters. However, choosing a method for science and introducing it into science is a very difficult task. This is especially true in the field of information technology. Because there are at least 3 topics in a class. It would also be useful to develop a method for developing one-class assignments for mathematics, but for a science that consists of sharply different sections, it should be developed at the chapter level.

Key words: intelligence, formation, information technology, programming, basics of algorithms, task weight, task tree, intellectual potential.

Kirish. Jahon miqyosida fan - texnika taraqqiyoti, mamlakatning ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanishini boshqarish va uning kelajagini belgilab borishda insonlar intellektual salohiyati muhimligini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga dunyo bo'yicha ilm - fan rivojining bugungi holati, ayniqsa, bu borada yoshlarga bilim berish keng joriy etilgan jamiyatda turli fan sohalarida bilimlarning tez yangilanib borishi, ta'lim oluvchilar oldida ularni jadal egallash bilan bir qatorda, muntazam va mustaqil ravishda bilim izlashdek vazifani qo'ymoqda. Jumladan, Inchxon deklaratsiyasi va va "Ta'lim - 2030" xalqaro ta'limni rivojlantirish harakat dasturida ko'zda tutilgan aniq va tabiiy fanlar tendensiyasida ta'lim xizmatlarini virtualashtirish va istiqbolli ta'lim mega - portallarini yaratish, ta'lim oluvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish muammolariga nazariy va amaliy yechimlar topishda informatika va axborot texnologiyalari yutuqlarini ko'plab yo'nalishlarda keng tatbiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyoda tan olingan va e'tirof etilgan ilg'or ta'lim tizimlarida o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishning bir qator didaktik xususiyatlari va omillariga asosiy e'tibor qaratilmoqda. Bunda ta'lim oluvchilarning qiziqishlari, dunyoqarashi, aqliy salohiyati va o'ziga xos individual

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

imkoniyatlari asosida ta'limni tashkil etish va o'tkazish muhim o'rin tutadi. Xususan, umumiy o'rta ta'limda intellektual salohiyatni shakllantirish, aniqlash jarayonini samarali tashkil etishda fundamental, aniq va tabiiy fanlar qamrovida zamonaviy axborot texnologiyalarni amaliy qo'llash hamda ulardan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishda zamonaviy pedagogik dasturiy vositalar keng imkoniyatlar yaratadi.

Asosiy qism. Intellektual salohiyatga yo'naltirilgan topshiriq ishlab chiqish mexanizmini yaratish quyidagi xususiyatlarga bog'liq deb hisoblaymiz:

- bob bo'yicha mavzularning uzviy ketma-ketligi;
- topshiriqlar va ularga qo'yiladigan talablar;
- PDV va nazariy amallarning bog'liqligi;
- topshiriqlarni ishlab chiqish uslubi;
- topshiriqlar vaznini aniqlash va amallar ustuvorligi.

Bu xususiyatlarni qanoatlantiruvchi darajasi intellektual salohiyatni shakllantirish va aniqlashga xizmat qiladi. Aynan bunda bir bob yoki ikkita bob bo'yicha topshiriqlar ishlab chiqish uslubini yaratish mumkin. Ammo fan bo'yicha bir uslubni tanlash va uni fanga joriy qilish juda murakkab ish hisoblanadi. Ayniqsa, axborot texnologiyalariga oid fanlarda buni ko'rish mumkin. Chunki bir sinfda kamida 3 ta yo'nalish bo'yicha mavzular mavjud. Shuningdek, matematika fani uchun bir sinfga mo'ljallangan topshiriqlar ishlab chiqish uslubini yaratib, foydalanish maqsadli bo'lar, ammo keskin farqlanuvchi boblardan iborat fan uchun bob miqyosida ishlab chiqish lozim.

Umumta'lim maktablari 9-sinf Informatika va axborot texnologiyalari fanida 3 bob, Algoritmash asoslari, Dasturlash, Web-sahifa kabi boblar mavjud. Har bir bobning o'ziga xos mavzulari bor. Boblar ketma-ketli o'rinli, ammo boblar bo'yicha topshiriq va masalarni yechish vositalari va yondashuvlari, PDVlari turlicha. Topshiriq va masalalarni ishlab chiqish, uchun avvalo, mavzular uzviyligi va tushunchalarni ketma-ket o'rgatish tamoyiliga asoslanish lozim.

Algoritmash asoslari bob bo'yicha mavzularning uzviy ketma-ketligini quyidagicha taklif qilamiz:

- algoritm tushunchasi;
- algoritmning asosiy xossalari;
- algoritmning turlari;
- algoritmi tasvirlash usullari;
- chiziqli algoritmlar;
- tarmoqlanuvchi algoritmlar;
- takrorlanuvchi algoritmlar;
- aralash (kombinatsiyalashgan) algoritmlar.

Bu mavzularga doir topshiriqlar va ularga qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

1. Topshiriqning aniq kiruvchi parametrlari mavjudligi.
2. Topshiriqning aniq chiquvchi parametrlari mavjudligi.
3. Topshiriqning yechimini topishning kamida bitta varianti bo'lishi.
4. Topshiriqni yechish uchun o'quvchining oldin o'zlashtirgan bilimi asosida bo'lishligi.
5. Topshiriqni bir nechta o'zaro bog'langan bilimlar bilan yechish usulining mavjudligi.

Ushbu talablar asosida topshiriqlarni ishlab chiqish ko'p hollarda inobatga olinayotgandek tuyuladi. Ammo topshiriqni yechimini olishda xususiy hollar kiritib, ba'zi xususiyatlarni oddiylashtirish lozimligini mualliflar ham ta'kidlab o'tadi[80].

Talablar asosida masala va topshiriqlarni tuzish mumkin, ammo intellektual salohiyatni shakllantirish va aniqlash uchun yana ikki xususiyatli, vaznli va shajarali topshiriqlarni qarashimiz kerak.

1. Topshiriq vazni – bu topshiriqning qiyinlik darajasini bildiruvchi bir xususiyatidir. Vazn asosida o'quvchining salohiyatini, topqirligini, tezligini aniqlash mumkin.

2. Topshiriq shajarasi – oldingi topshiriqqa bog'langan (qisman bog'langan) topshiriq xususiyati tushuniladi. Shajarali topshiriq o'quvchining qonuniyat topish, mustaqil fikrlash, eslash, oldingi tajribani joriy qilish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi va mustahkamlaydi.

Vaznli topshiriqlarni tuzish uslubi har bir mavzu yoki bob bo'yicha turli yondashuv asosida bo'lishi mumkin. Axborot texnologiyalariga oid intellektual salohiyatni shakllantirish va aniqlash uchun topshiriqlarni yechishda ishlatiladigan formulalar soni ularning vazni hisoblanadi.

Bir vaznli masalaga misol, R radiusli - aylananing uzunligini topish algoritmini tuzing. Masala, $L = 2 \cdot \pi \cdot R$ formula bilan topiladi. Shuning uchun bu bir vaznli hisoblanadi.

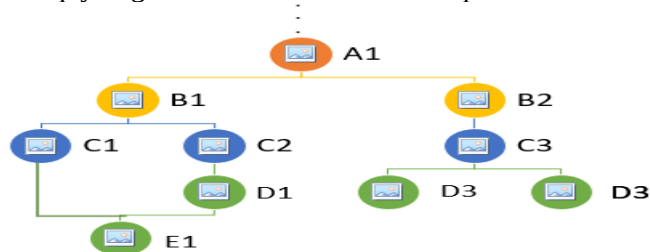
Ikki vaznli masalaga misol, To'g'ri burchakli uchburchakning tomonlari berilgan, uning perimetrini topuvchi algoritm tuzing. Masala, algoritmini tuzish uchun birinchi uchburchakning c tomonini $c = \sqrt{a^2 + b^2}$ va P perimetri $P = a + b + c$ ifodalar bilan aniqlanadi. Shuning uchun bu ikki vaznli hisoblanadi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Uch vaznli masalaga misol, a va b o'zgaruvchilar berilgan, qo'shimcha o'zgaruvchi ishlatmasdan ularning qiymatlarini almashtirish algoritmini tuzing. Bunda $a = a + b$, $b = a - b$, $a = a - b$ kabi 3 ta ifodadan foydalaniladi. Shuning uchun bu uch vaznli hisoblanadi.

Yuqoridagi misollar asosida, shuni ta'kidlab o'tish mumkinki, algoritmizlashni o'rganish uchun tuziladigan masala va topshiriqlarda yechimni olish uchun nechta formula (qonuniyat) ishlatilsa, u shu vaznga tenglashtirilishi maqsadga muvofiqligini anglash mumkin.

Shajaraga asoslangan topshiriqlar tizimi ishlab bu vaznli topshiriqlarni ishlab chiqishga nisbatan ancha murakkab hisoblanadi. Uni quyidagi 1-rasm asosida tasavvur qilish mumkin.

1-rasm. Shajara topshiriqlarning o'zaro bog'liqligi

Shajara topshiriqlar odatda bir topshiriq uchun bir yoki undan ko'p topshiriqlarni yechishni talab qiladi. Bunday topshiriqlarning qiyinchiligi va yechish g'oyalarini aniqlash bilimlarning keng qamrovli bo'lishini tashkil etadi.

2.3.1-rasmda E1 topshiriqni bajarish uchun o'quvchi D1 va S1 topshiriqni bajarishi maqsadga muvofiq, D1 topshiriqni bajarish uchun C2 topshiriqni bajarishi maqsadga muvofiq, S1 va S2 topshiriqni bajarish uchun B1 topshiriqni bajarish maqsadga muvofiq, B1 topshiriqni bajarish uchun A1 topshiriqni bajarishi maqsadga muvofiq va davom ettirish mumkin.

Shajarali topshiriqlarga misol qilib, A^4 ni ikkita amal orqali bajarish algoritmini tuzing. Bu topshiriqdan so'ng, A^8 ni 3 ta amal, A^{16} ni 4 ta amal va A^{2^n} ni n ta amal bilan topshiriqlarini bajarish mumkin.

Shajarali topshiriqlarga misol qilib, quyidagi topshiriqlarni ham olish mumkin:

1-topshiriq. Oy nomeri berilgan (1 - yanvar, 2 - fevral, ...). Mos ravishda yilning faslini topuvchi algoritm tuzing ("qish", "bahor" va h.k.).

2-topshiriq. Uchta butun son berilgan. Agar son manfiy bo'lsa kvadratga, musbat bo'lsa kubga ko'tarib natijani chiqaruvchi algoritm tuzing.

3-topshiriq. OX va OY o'qlarida yotuvchi nuqta berilgan. Nuqta koordinatalari haqiqiy sondan iborat. Berilgan nuqta qaysi koordinataga joylashganligini aniqlovchi algoritm tuzing.

4-topshiriq. 0 - 9 oralig'idan butun son berilgan. Shu raqamni so'z bilan ifodalovchi satrni chiqaruvchi algoritm tuzing. (Masalan: 0 - "nol", 1 - "bir", 2 - "ikki", ...).

5-topshiriq. Yoshni aniqlaydigan 20 - 69 oralig'idan butun son berilgan (yoshda). Berilgan yoshni so'z bilan ifodalovchi algoritm tuzing. (Masalan: 20 - "yigirma yoshda", 32 - "o'ttiz ikki yoshda", 41 - "qirq bir yoshda").

Bu topshiriqlarning 4 tasi 1 vaznli va oxirgi 5 - topshiriq 2 vaznli hisoblanadi. Topshiriqlarning orasida eng oddiy bir harakatda algoritmini tuzish mumkin bo'lgani bu - birinchisidir.

Topshiriqlar ketma-ketlik asosida bajarilsa, o'quvchining intellektual salohiyati shakllanib borishini aniqlash va bu topshiriqlarning shajarasimon qilib ketma-ket bajarish maqsadga muvofiqligini anglatadi.

Shajarali topshiriqlar o'quvchilarga qonuniyatlarni topish uchun ham xizmat qiladi. Misol uchun quyidagi topshiriqlar berilgan bo'lsin:

a haqiqiy son berilgan bo'lsin. Faqat ko'paytirish amalidan foydalanib, algoritmlarni tuzing.

a^7 ni to'rtta amal bilan;

a^3 va a^{10} ni to'rtta amal bilan;

a^4 va a^{20} ni beshta amal bilan;

a^2 , a^5 va a^{17} ni oltita amal bilan;

a^4 , a^{12} va a^{28} ni oltita amal bilan.

Shajarali topshiriqlar asosida o'quvchining intellektual salohiyatini ham aniqlash mumkin. Misol uchun quyidagi topshiriqlar berilgan bo'lsin.

1. N natural son berilgan. $1 + 2 + 3 + 4 + \dots + N$ ifodani natijasini topuvchi algoritm tuzing. Aniq $N(N + 1)$

2 javobi bilan taqqoslang.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

2. N natural son berilgan. $1 + 3 + 5 + 7 + \dots + (2N - 1)$ ifodaning natijasini topuvchi algoritm tuzing. Aniq N^2 javobi bilan taqqoslang.

3. N natural son berilgan. $2 + 4 + 6 + 8 + \dots + 2N$ ifodaning natijasini topuvchi algoritm tuzing. Aniq $N(N + 1)$ javobi bilan taqqoslang.

4. N natural son berilgan. $1^2 + 2^2 + 3^2 + 4^2 + \dots + N^2$ ifodaning natijasini topuvchi algoritm tuzing. Aniq $\frac{N(N + 1)(2N + 1)}{6}$ javobi bilan taqqoslang.

5. Berilgan $1 + \frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \dots$ ifodaning natijasini $e=10^{-4}$ aniqlikda topuvchi algoritm tuzing. Aniq $\frac{\pi^2}{6}$ javobi bilan taqqoslang.

6. Berilgan $1 - \frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} - \dots$ ifodaning natijasini $e=10^{-5}$ aniqlikda topuvchi algoritm tuzing. Aniq $\frac{\pi^2}{12}$ javobi bilan taqqoslang.

7. Berilgan $1 + \frac{1}{2^4} + \frac{1}{3^4} + \dots$ ifodaning natijasini $e=10^{-6}$ aniqlikda topuvchi algoritm tuzing. Aniq $\frac{\pi^4}{90}$ javobi bilan taqqoslang.

Bu berilgan topshiriqlar bir va ikki vaznli bo'lib, sodda o'zgartirish orqali barchasining ketma-ket algoritmlarini tuzib chiqish mumkin. Shu sodda o'zgarishni topa olish o'quvchining intellektual salohiyatini shakllantirish va aniqlash uchun xizmat qiladi.

Muhokoma va natijalar. Shajara topshiriqlarga doir berilgan keyingi topshiriqlar:

1. Berilgan sonni raqamlar yig'indisini topadigan algoritm tuzing.
2. a va b sonlari orasidagi musbat sonlari yig'indisini topadigan algoritm tuzing.
3. a va b sonlari orasidagi umumiy bo'luvchilari ro'yxatini topadigan algoritm tuzing.
4. Berilgan sondagi toq raqamlari sonini topadigan algoritm tuzing.
5. N ta fibinanchi sonini topadigan algoritm tuzing (fibinanchi soni o'zidan oldin kelgan ikkita sonini yig'indisiga teng va birinchi ikkitasi birga teng. Masalan: 1, 1, 2, 3, 5, ...).
6. Berilgan ikki son orasidagi tub sonlari ro'yxatini topadigan algoritm tuzing. (Tub son bu faqatgina o'zi va birga bo'linadigan sonidir. Masalan: 5, 13, 11, 3).
7. Berilgan natural sonni eng kichik juft raqamini topadigan algoritm tuzing.

Bu topshiriqlar 9-sinf o'quvchilarining fikrlashini aynan, sonlar va ularning raqamlari bilan ishlash bo'yicha ko'nikmalarini aniqlashda ishlatiladi. Bu kabi topshiriqlarni tuzish va ularning intellektual salohiyatga ta'sirini o'rganishga asoslanib, intellektual salohiyatni shakllantirishga yo'naltirilgan topshiriqlarga misol bo'lishi mumkin. Ammo bir tomondan ularni ajratish ham to'g'ri kelmaydiganga o'xshaydi, chunki, intellektual salohiyatni aniqlash ham shakllantirish ham o'zaro ko'rinmas qonuniyat bilan bog'liq.

Algoritmlarni tuzishda asosan arifmetik amallar bilan birga munosabat va mantiqiy munosabat (murakkab munosabat) amallari ham mavjud. Bu amallar vaznli va shajarali topshiriqlarni tuzish uchun asosiy elementar amallar hisoblanadi. Xuddi shuningdek, bu amallar intellektual salohiyatning ham nozik qoidalarini topish va o'ziga o'zgarishiga algoritmning natijasiga ta'siri katta bo'lgan elementlar hisoblanadi. Scratch dasturida bu amallar "Amallar" panelida quyidagicha elementlar sifatida keltirilgan (1-jadval).

Algoritmlarni tuzishda takrorlanish jarayonlarini tashkil qilish va boshqarish ham muhim element hisoblanadi. O'quvchilar tomonidan tuziladigan yoki hayotda uchraydigan juda ko'plab algoritmlar takrorlanish jarayoniga egadir.

1-jadval. Munosabat amallari

Amallar	Matematikadagi ifodasi	Mazmuni	Misol
	$<$	Kichik	$a < b$
	$=$	Teng	$a = b$
	$>$	Katta	$a > b$

Algoritmda takrorlanish jarayonini tashkil qilish uchun shart amali va butun qadamli takrorlanish blok sxemadan foydalaniladi. Ammo, Scratch takrorlanish jarayonlarining algoritmlarini tuzish uchun aynan dasturlashga yo'naltirilgan takrorlanish elementlari ishlatiladi (2-jadvalga qarang).

2-jadval. Takrorlanish jarayonining algoritmlarini tuzish elementlari

Elementlar	Mazmuni
	Takrorlanish tanasidagi amallarni cheksiz bajarish.
	Takrorlanish tanasidagi amallarni foydalanuvchi ko'rsatgancha bajarish. Masalan, 10 marta.

Takrorlanishlarni har doim hayotiy chiqishi uchun yuqorida keltirilgan Scratch dasturining takrorlanish uskunalaridan foydalaniladi. Shuningdek, takrorlanish jarayonlaridan, aynan bir shart yoki qiymat olingandan so'ng takrorlanish jarayonidan chiqib ketish yoki davom ettirish mumkin. Chiqib ketish yoki davom ettirish operatorlari dasturlash tillarida mavjud, ammo blok sxema asosida chizish shakllari yo'q. Bu takrorlanish uskunalar o'quvchilarga real algoritmlarni tuzish va uni dasturlashga tayyorlash amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qo'l keladi.

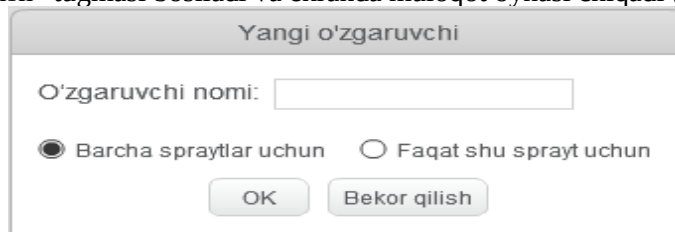
Algoritm tuzishda tarmoqlanish jarayoni ham asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Odatda blok sxema yordamida tuziladigan algoritmda tarmoqlanish jarayoni shart va bir nechta amal bajarish sxemalari bilan to'liq amalga oshiriladi. Real hayotdagi algoritmlarda esa, to'liq bo'lgan va to'liq bo'lmagan tarmoqlanish jarayonlari mavjud. Shuning uchun ham Scratch dasturida ikki element mavjud (3-jadvalga qarang)

3-jadval. Tarmoqlanish jarayoni uchun uskunalar

Elementlar (Uskunalar)	Mazmuni
	Tarmoqlanish jarayonining to'liq bo'lmagan jarayonini bajarish
	Tarmoqlanish jarayonining to'liq bo'lgan jarayonini bajarish.

Algoritmlarni tuzishda asosiy xususiyatlardan biri bu yangi tipdagi o'zgaruvchini kiritishdan iboratdir. O'zgaruvchi bu algoritmlar davomida ma'lumotlarni saqlash va murojat qilish uchun ishlatiladi (matematikadagi belgilash bilan bir xil). Bunday imkoniyat Scratch dasturining "Ma'lumot" panelida joylashgan va unda maxsus o'zgaruvchini yaratish elementi kiritilgan. Bundan foydalanib o'quvchi ixtiyoriy o'zgaruvchini yaratish mumkin buning uchun quyidagi qadamlar bajarilishi kerak.

1. "Ma'lumot" paneliga kiriladi.
2. "O'zgaruvchi yaratish" tugmasi bosiladi va ekranda muloqot oynasi chiqadi (2-rasm).

2-rasm. Yangi o'zgaruvchini kiritish

1. O'zgaruvchiga nom beriladi.
2. O'zgaruvchining turi tanlaniladi. Agar barcha skriptlar uchun tanlansa, joriy loyihadagi barcha algoritmlar uchun ishlatiladi, faqat shu skript uchun tanlansa, joriy loyihadagi joriy algoritmlar uchun ishlatiladi. Yaratilgan o'zgaruvchi uchun Scratch dasturda 5 ta uskuna yaratib beriladi (4-jadval).

4-jadval. O'zgaruvchi bilan ishlash uskunalar

Elementlar (Uskunalar)	Vazifasi	Misol
	A o'zgaruvchisiga yangi qiymat berish	
	A o'zgaruvchisiga son qo'shib, yangi qiymat berish	

Algoritmlarni tuzishda o'quvchilar tomonidan juda ko'p muammoli vaziyatlarni keltirib chiqaruvchi jarayon bu ro'yxat (to'plam, massiv) elementlari bilan ishlashdir. Buning uchun algoritmlarga qo'shimcha algoritmlar yaratilishi talab qilinadi. Scratch dasturida esa buning uchun maxsus ro'yxat yaratish va undan foydalanish uskunalarini hosil qilish mumkin.

Yangi ro'yxat o'zgaruvchisini yaratish uchun quyidagi qadamlar bajariladi.

1. "Ma'lumot" paneli kiriladi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

2. “Yangi ro‘yxat yaratish” tugmasi bosiladi va ekranda muloqot oynasi chiqadi (3-rasm).

3-rasm. Yangi ro‘yxat o‘zgaruvchini kiritish

3. Ro‘yxat o‘zgaruvchisiga nom beriladi.

4. Ro‘yxat o‘zgaruvchisining turi tanlanadi. Agar barcha skriptlar uchun tanlansa, joriy loyihadagi barcha algoritmlar uchun ishlatiladi, faqat shu skript uchun tanlansa, joriy loyihadagi joriy algoritmlar uchun ishlatiladi.

Yaratilgan yangi ro‘yxat o‘zgaruvchi uchun Scratch dasturda ro‘yxat bilan ishlashga mo‘ljallangan 10 ta uskuna yaratib beriladi (5-jadval). Scratch dasturida o‘quvchilarning ijodkorligini rag‘batlantirish uchun, o‘quvchi o‘zi uchun maxsus algoritmning ma’lum maqsadini bajarishga qaratilgan yangi uskunani yaratish imkonini mavjud. Buning uchun “Yana bloklar” panelidan foydalanish lozim (4-rasmga qarang).

4-rasm. Yangi uskuna yaratish oynasi

Yangi uskuna yaratish uchun kerakli maydonni ustiga sichqonchani chap tugmasini bosish yetarli.

Yuqoridagi algoritmlarni tuzish uskunalari asosida intellektual salohiyatni shakllantirishga oid topshiriqlarni ishlab chiqish uslubini keltiramiz:

1. Vaznli topshiriq ishlab chiqiladi (1-masala). Vaznli topshiriqning hisoblash ifodalari o‘zgartiriladi (2, 3, ..., 10-masala). Vazn bittaga oshiriladi (11-masala).

2. Vaznli topshiriqning hisoblash ifodalari o‘zgartiriladi (12, 13, ..., 20-masala).

Shunday qilib, intellektual salohiyatni shakllantirishga oid topshiriqlarni ishlab chiqish uslubi takrorlanish jarayoniga moslab, 100 tagacha topshiriq ishlab chiqish mumkin.

Masalan, bir vaznli topshiriqni Scratch dasturida tuzish va keyingi 9 masalasini yechishni olaylik.

1-topshiriq

Kvadratning tomoni a berilgan. Uning $P = 4 \cdot a$ perimetrini hisoblash algoritmini tuzing.

5-rasm. 1 – topshiriq algoritmi

2-topshiriq

Kvadratning tomoni a berilgan. Uning $S = a^2$ yuzasini hisoblash algoritmini tuzing.

6-rasm. 2-topshiriq algoritmi

Bu 2 ta topshiriqda 1-topshiriqning algoritmi tuzilganidan so‘ng, 2-topshiriqning algoritmini 4 ta ish bilan tuziladi.

1-ish. Yangi S o‘zgaruvchi kiritish.

2-ish. Algoritmning 4 qadamidagi P ni S ga o‘zgartirish.

3-ish. Algoritmning 4 qadamidagi hisoblash ifodasini o‘zgartirish.

4-ish. Algoritmning 4 qadamidagi P ni S ga o‘zgartirish.

Xulosa. Shunday qilib, qolgan 8 ta masalaning algoritmlari ham tuziladi. Bu jarayon davomiyligi o‘quvchining topshiriqlar algoritmlarini tuzishda o‘zgaruvchilar, matematik ifodalar, foydalanilgan

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

algoritmlarni tuzish uskunalarining vazifalari asosida 2-topshiriqning farqi, keyinchalik, masalalarning farqi intellektual salohiyatni shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Algoritmlarni tuzish uskunolari asosida intellektual salohiyatni aniqlashga oid topshiriqlarni ishlab chiqish uslubini keltiramiz:

1. Vaznli topshiriq tuziladi (1-masala). Bu topshiriqda asosiy bir g'oya va masalalar turkumi bo'lishi lozim. Asosiy g'oyaga asoslangan va ozgina o'ylab yechish topshirig'i tuziladi (2-masala).

2. Asosiy g'oyani rivojlantirib borish asosida keyingi topshiriq tuziladi (3, 4, ... 10-masala). Asosiy g'oya tubdan o'zgartirilib, yangi g'oyali topshiriq tuziladi va turkum o'zgarmaydi (11-masala).

3. G'oyaga asoslangan va ozgina o'ylab yechish topshirig'i tuziladi (12-masala).

4. G'oyani rivojlanatirib borish asosida keyingi topshiriq tuziladi (13, 14, ... 20-masala).

Shunday qilib, intellektual salohiyatni aniqlashga oid topshiriqlarni ishlab chiqish uslubi takrorlanish jarayoniga moslab, 100 tagacha topshiriq ishlab chiqish mumkin. Bunda masalalarning vaznlari turlicha va shajaraga asoslangan topshiriqlarga turli ko'rinishli algoritmlar bo'ladi. O'quvchilar tomonidan algoritmi tuzilgan masalalar soni intellektual salohiyatni aniqlash mezonini bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Murodova Z.R. "Axborot texnologiyalari ta'limida intellektual salohiyat shakllantirish va aniqlash" // Monografiya. –T.: "Buxoro", 2020. ISBN 978-9943-6816-0-6, KBK 32.81-5. 32.973-018–B. 104.

2. Murodova Z.R. The formation and definition of the intellectual potential in education // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science SOI:1.1/TAS DOI: 10.15863/TAS p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) Year: 2020 Issue: 02 Volume: 82 Published: 21.02.2020, Philadelphia, USA. Impact Factor: ESJI = 8.716. P. 113-116.

3. Murodova Z.R. Theoretical basis, methods and methods of formation and Determination of potential in the educational system // International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), Impact Factor: 6.410. Case of Asia Available Online: www.ijtsrd.com e-ISSN: 2456 – 6470. <https://www.ijtsrd.com/list-papers/MurodovaP.73-76>.

4. Murodova Z.R. Intellect the mechanism for the development of tasks oriented to the visual potential // Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT) Vol.12 No. 4 (2021). (Scopus) DOI: <https://doi.org/10.17762/turcomat.v12i4.478>. <https://www.turcomat.org/index.php/turkbilmat/article/view/478>. P. 93-100.

5. Murodova Z.R. Axborot texnologiyalar ta'limida intellektual salohiyatini shakllantirish innovatsiyalari // Pedagogik maxorat. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. -Buxoro 2019. №3.–B.133-135. [13.00.00. №23]

6. Murodova Z.R. Ilmiy-axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishida intellektual salohiyatning shakllanishi // Pedagogik maxorat. Ilmiy nazariy va metodik jurnal. -Buxoro 2020. №3.–B.91-94. [13.00.00. №23]

7. Murodova Z.R. Analysis of the influence of intelligence, creativity and personal characteristics on the educational performance of high school students // "O'zbekiston milliy universiteti xabarлари" jurnali. – Toshkent, 2020. №1/4.–B. 95-98. [13.00.00. №15]

8. Murodova Z.R. Psychological and pedagogical aspect of the emergence of intellectual models of author's tests // Electronical Journal of actual problems of modern science, education and training. Khorezm 2020. February-I.P. 284-291 [13.00.00. №24]

9. Murodova Z.R. Methods of formation and identification of intellectual potential in the field of information technologies // Electronical Journal of actual problems of modern science, education and training. Khorezm 2020. August IV.P. 56-62. [13.00.00. №24]

10. Муродова З.Р. А механизм для развивающих интеллектуальных задач сфокусированных на визуальном потенциале // Амалий математика ва ахборот технологияларининг замонавий муаммолари халқаро миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 2021 йил, 15-апрель. – Б. 509-510.

11. Муродова З.Р. Information technologies as a condition for the development of the intellectual potential of students // Инновационные пути решения актуальных проблем развития пищевой и нефтегазохимической промышленности материалы международной научно-практической конференции. 12-14 ноябрь. 1-том. -Бухара, 2020. – Б. 717–723.

G.I.SAYFULLAYEVA

Navoiy davlat pedagogika instituti
fizika va astronomiya kafedrası katta
o'qituvchisi, texnika fanlari nomzodi

S.X. MIRZAQANDOVA

Navoiy davlat pedagogika instituti
fizika va astronomiya o'qitish metodikasi
yo'nalishi talabasi

ASTRONOMIYADAN LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI O'TKAZISH JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH ORQALI BO'LAJAK ASTRONOMIYA O'QITUVCHILARINING EKSPERIMENTAL KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida astronomiya o'qitishning o'ziga xosligini e'tiborga olgan holda, laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish jarayonini takomillashtirish orqali bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental kompetentligini rivojlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda. Ta'lim sohasiga innovatsiyalarni tatbiq etish, o'zlashtirish va tarqatish asosida ochiq, moslashuvchan, individuallashtirilgan, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, murakkab fizik hodisalarni, shuningdek, tajriba o'tkazishda yuz berayotgan jarayonlarning sabablarini, mazmun-mohiyatini anglash, laboratoriya mashg'ulotlarni olib borish shakl va metodlarini takomillashtirishga xizmat qilmoqda.

Kalit so'zlar: laboratoriya, kompetentlik, eksperiment, individual, interfaol metod.

Учитывая специфику преподавания астрономии в развитых странах мира, особое внимание уделяется развитию экспериментальной компетентности будущих учителей астрономии путем совершенствования процесса проведения лабораторных занятий. Особое внимание уделяется использованию открытых, гибких, индивидуализированных, современных образовательных технологий, основанных на внедрении, внедрении и распространении инноваций в образовании. В частности, он помогает разобраться в причинах и содержании сложных физических явлений, а также в процессах, протекающих во время эксперимента, усовершенствовать формы и методы лабораторных занятий.

Ключевые слова: лаборатория, компетентность, эксперимент, индивидуум, интерактивный метод.

Given the specificity of astronomy teaching in the developed countries of the world, special attention is paid to the development of experimental competence of future astronomy teachers by improving the process of conducting laboratory classes. Particular attention is paid to the use of open, flexible, individualized, modern educational technologies based on the introduction, adoption and dissemination of innovations in education. In particular, it helps to understand the causes and content of complex physical phenomena, as well as the processes that take place during the experiment, to improve the forms and methods of laboratory training.

Key words: laboratory, competence, experiment, individual, interactive method.

Kirish. Jahon ta'lim tizimida astronomiya o'qitishning tashkiliy-metodik asoslarini tadqiq etishda integrativ yondashuvli interfaol metodlar va kompyuterning pedagogik dasturiy vositalarini joriy etishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Tadqiqot ishlari natijalari astronomiya ta'limi jarayoniga **interaktiv dasturiy ta'lim vositalari asosida** laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishning takomillashtirilgan metodikasini o'quv jarayoniga tatbiq etish bilan bo'lajak astronomiya o'qituvchilarida eksperimentlar mazmun-mohiyatini tasniflashning innovatsion metodlarini yaratish, yozma va og'zaki nutq ko'nikma va malakalarini rivojlantirish, eksperimental **kompetentlikni takomillashtirishga yo'naltirilgan metodik ishlanmalar** ko'lamini oshirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Eksperimental kompetentlikni takomillashtirishga yo'naltirilgan laboratoriya ishlarini tashkil etish va o'tkazishda bo'lajak astronomiya o'qituvchisining eksperimental kompetentligini zamonaviy ta'lim texnologiyalari va dasturiy vositalar yordamida didaktik imkoniyatlarini takomillashtirishdan iborat.

Asosiy qism. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental kompetentligini takomillashtirishga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar dunyoning yetakchi ilmiy markazlarida, ta'lim muassasalarida, jumladan; xalqaro ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti UNESCO; Benchmarks for Scientific Literacy (New York); Oxford University Press Committee on Special Projects for High School Physics; The Role Education and Qualifications of the High School Physics Teacher, College Park; American Association of Physics Teachers, Belfield pedagogical university; University of Freiburg (Germaniya), Centre of increasing to pedagogical qualification on base Manchesters university (Buyuk Britaniya), Seoul of National University (Janubiy Koreya, Moskva DPU, Tomsk DPU, Perm' DPU, Samara DU (Rossiya)da zamonaviy o'qituvchining innovation faollik kompetensiyasi va bo'lajak astronomiya

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

o'qituvchisining eksperimental kompetentligini takomillashtirishga yo'naltirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Dunyoning ilg'or oliy ta'lim muassasalarida laboratoriyalar va eksperimentlar orqali bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental kompetentligini takomillashtirishga oid muammolarning yechimlari bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishlari samarasida qator ilmiy natijalarga erishilgan: bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental tayyorgarligini takomillashtirish texnologiyalarini ishlab chiqishda Xalqaro hamkorlikni amalga oshirishning strategik mexanizmlari ko'rib chiqilgan (Association for Educational Communications and Technology – AECT); bo'lajak astronomiya o'qituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlash tizimi takomillashtirilgan (Belfield pedagogical university); bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental kompetensiyasini takomillashtirish texnologiyalari ishlab chiqilgan (University of Columbiya), bo'lajak astronomiya o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirishning loyihaviy-konstruktiv texnologiyalari yaratilgan (University of Chunang: Janubiy Koreya).

Bo'lajak astronomiya o'qituvchilarini tayyorlashda, laboratoriya va eksperimentlarini tashkil etish va o'tkazish metodikasi takomillashtirilgan (American Association of Physics Teachers. Collectively, a set of complex patterns, or characteristics or features of effective teacher training programs emerge, as evidenced by existing field practice, classroom experience of program developers and implementers, and policy).

Dunyoning oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental kompetentligini takomillashtirish bo'yicha, jumladan, interaktiv dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanish, bo'lajak astronomiya o'qituvchisining eksperimental faoliyatini, zamonaviy talablar darajasida metodik tayyorgarligini takomillashtirish; bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental kompetentligini takomillashtirishda innovatsion ta'lim texnologiyalarini, shuningdek, laboratoriya mashg'ulotlarida foydalaniladigan dasturiy vositalarni tatbiq etish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Muhokamalar va natijalar. Bugungi kunda zamonaviy ta'lim tizimida o'tkazib kelinayotgan laboratoriya mashg'ulotlarining sifati va saviyasi qay darajada ekanligini bilish, uni tashkil etish va o'tkazishdagi kamchiliklar mavjud bo'lib, tabiiy holki, ta'lim sifatiga salbiy ta'sir etmay qo'ymaydi. O'tkazilayotgan laboratoriya mashg'ulotlarining tarkibi va tuzilishi, ya'ni o'tkazish ketma-ketligi hanuzgacha eskichaligicha qolib kelmoqda. Laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazishning zamonaviy ta'lim tizimi talablariga javob beradigan davlat ta'lim standartlari (DTS) hamda takomillashtirilgan innovatsion modellarga o'tish orqali ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlari mavjud. Bugungi kunda tashkil etilayotgan laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazishda quyidagi kamchiliklar mavjud:

1. Laboratoriya ishlari ishlanmalarida ishning maqsadi va qo'llanilish sohasi aniq ko'rsatilmagan. Laboratoriya ishining nomi berilgandan keyin, uning ishlatilish sohasi aniq ko'rsatilgan bo'lishi hamda qo'llanish imkoniyatlari bayon etilishi muhim.

2. Laboratoriya ishlari ishlanmalarida bugungi kunga qadar bajarish tartibida nazorat savollari qo'llanib kelinmoqda, ammo uning o'rnini o'tkazilayotgan laboratoriya mashg'ulotiga doir test variantlariga o'tish, testdan foydalanish imkoniyatlari metodikasi hanuzgacha shakllantirilmagan, takomillashtirilgan texnologiyalardan foydalanilmagan, avtomatlashtirilgan laboratoriya mashg'ulotlariga o'tish joriy qilinmagan.

3. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari uchun astronomiyadan laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazishning yagona DTS mustaqillikka erishilgandan so'ng ishlab chiqilmagan. Shuningdek, laboratoriya ishlari ishlanmalarida mustaqil ta'limda foydalanish metodikasining nazariy va amaliy jihatlariga e'tibor qaratilmagan.

4. Bo'lajak astronomiya o'qituvchilarini tayyorlashda pedagogika oliy ta'lim muassasasi qoshida "maktab astronomiya kabineti" tashkil etilib, unda o'tkaziladigan laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazish bo'yicha metodik ko'rsatmalar ishlab chiqilmagan. Bo'lajak astronomiya o'qituvchisiga metodik yordam tariqasida laboratoriya ishlarini tashkil etish va o'tkazish bo'yicha metodik tavsiyanomalar, laboratoriya ishlarini takomillashtirish bo'yicha yo'riqnomalar, ishlanmalar, shakllantirilmagan.

5. Axborot kommunikatsiya texnologiyalari jadallik bilan rivojlanayotgan hozirgi kunda laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda foydalanishning innovatsion dasturlarini qo'llab, mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazish metodikasi talab darajasida emas.

6. Laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazishda talaba tomonidan mustaqil o'tkazilishi mumkin bo'lgan turdosh laboratoriya ishlarini o'tkazish talab darajasida emas.

7. Bo'lajak astronomiya o'qituvchisining metodik tayyorgarligi, kompetentligi laboratoriyada ishlatiladigan o'lchov asboblari yoki qurilmalarni ishlata bilish saviyasi yetarli emas.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Tadqiqot davomida laboratoriya mashg'ulotlari orqali bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental kompetentligini takomillashtirish tadqiqot mavzusi etib belgilandi.

Olib borilgan ilmiy izlanishlar tahlili pedagogika oliy ta'lim muassasalari bo'lajak fizika-astronomiya o'qituvchilarini tayyorlashda laboratoriya mashg'ulotlari tarkibini o'zgartirish orqali ularda eksperimental kompetentlikni takomillashtirish, umumiy astronomiya kursining laboratoriya praktikum mazmuni va shaklini, umumta'lim maktablarida, astronomiya o'qitish hamda pedagogika oliy ta'lim muassasasi o'qituvchi kadrlar tayyorlash muammolari bilan uzviy bog'liq holda o'rganilmaganligini ko'rsatmoqda. Buning sabablaridan biri, uzoq yillardan buyon pedagogika va boshqa oliy ta'lim muassasalari uchun DTS asosida laboratoriya mashg'ulotlari uchun talablar va baholash mezonlarining ishlab chiqilmaganligi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan obyektiv fikr va mulohazalarga asoslanib, tadqiqotning mavzusi "Bo'lajak astronomiya o'qituvchilarining eksperimental kompetentligini takomillashtirish (pedagogika oliy ta'lim muassasalarida)" deb nomlandi va ushbu muammoni oliy pedagogika ta'lim muassasalarida astronomiya o'qitishni takomillashtirish bo'yicha qator ilmiy ishlar qilingan bo'lishiga qaramasdan, talabalarni o'qitishni sifat bosqichiga olib chiqish, ularning faolligini rivojlantirishda zamonaviy metodik yondashishlarni o'quv jarayoniga joriy qilish masalasi hanuz dolzarbligicha qolmoqda.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "2017-2021-yillarda O'zbekistonni rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida". //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. - T., 2017.- 39 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 20-maydagi PQ-1533-son qarori. // Oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlar to'g'risida. -Toshkent, 2011.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son farmoni. //O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. -Toshkent, 2017.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ- 2909-son qarori. //Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. - Toshkent, 2017.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi PQ-3151-son qarori. //Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida. - Toshkent, 2017.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-sonli "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohatlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. - Toshkent, 2018.

TASVIRIY SAN'AT VA MUSIQA TA'LIMI

Qobil ABDULLAYEV

Buxoro davlat universiteti
pedagogika kafedrası dotsenti

Manzura YULDASHEVA

Buxoro davlat tibbiyot institute
o'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

“AVESTO”DAGI “ASHAH VAHISHTA” HAMDA “YASA AHU VAYRYU” MANTRALARI MAZMUNI VA MUSIQIY OHANGLARI TALQINI

Ushbu maqolada zardushtiylarning muqaddas kitobi “Avesto” matnlaridagi ayrim mantralarning musiqiy ohangi va ijro yo'li haqidagi qiyosiy tahlil mazmuni ifoda etilgan.

Kalit so'zlar: Avesto, milliy meros, mantra, musiqa, ta'lim, tarbiya, ohang, uslub.

В данной статье проводится сравнительный анализ музыкального тона и исполнения некоторых мантр в зороастрийской священной книге “Авесто”.

Ключевые слова: Авесто, национальное наследие, мантра, музыка, образование, воспитание, тон, стиль.

This article provides a comparative analysis of the musical tone and performance of some mantras in the Zoroastrian holy book Avesto.

Key words: Avesto, national heritage, mantra, music, education, upbringing, tone, style.

Kirish. Movarounnahr, Eron, Xurosonda yagona tangriga e'tiqod qilishga asoslangan zardushtiylik dini qabul qilingach, shu hududlardagi shahar va qishloqlarda Ahura Mazdaga sig'inish mehroblari joylashgan maxsus ibodatxona - otashkadalar qurilishi avj olib ketdi.

Otashkadalar, odatda, shaharning chetidagi keng maydonlarda qurilib, joylashgan manziliga qarab o'ntadan yuztagacha hujra, xona, tol (zal), qiroatxona, kitobxona, ohangxona (maxsus sozandalar jo'rligida yasht (madhiya)larni kuylashni o'rgatadigan go'sha)lardan tashkil topgan. Qiroatxonalarda “Avesto”ning “Visparad” qismini maxsus ohang va usullar orqali o'qish va qiroat qilish o'rgatilsa, ohangxonalarda “Goh”larni jamoaviy bo'lib qo'shiq (xor) tarzida kuylash o'rgatilgan.

O'z navbatida qurbonlik marosimlarida Avesto tarkibidagi qo'shiqlar: Ahura Mazda, Bahman, Xurshedchehr, Shahriyovar, Sipondormaz, Xo'rdod, Amurdod, Mitra, Surush, Ardivisura Anaxita, Osha, Chista kabi ilohlar sha'niga alqovlar, qasidalar tarzida kuylangan.

Shu alqovlar, surudlar negizida “Yazdon Ofarid”, “Dodofarid”, “Oini Jamshed”, “Xurushi Mug'on” kabi diniy-marosimiy qo'shiqlar, tirik tabiatni inson bilan uyg'unlikda his qilishga intilish natijasida yuzaga kelgan “Bog'i Shirin”, “Romishi jon”, “Mashkuya” kabi lirik qo'shiqlar, qahramonlik mavzusidagi “Surudi pahlavon”, “Surudi Mozandaron”, “Xurosoni” kabi o'lmas qo'shiqlar yuzaga kelganligi diqqatga sazovordir.

Asosiy qism. Zardushtiylarning madrasa tipidagi o'quv dargohlarida uzluksiz ta'lim tizimining asosiy bo'g'ini hisoblanmish boshlang'ich ta'lim jarayonining yakuni sifatida 7 san'at turi: o'qish, yozuvni o'rganish, hisoblay olish, kamondan o'q otish, chavandozlik, diniy ahkomlarni o'rganish va bajarish, qiroat va qo'shiq ijro etishni mukammal bilish va egallash e'tirof etilgan.

“Avesto” va pandnomalar matni xarbed va dasturlar tomonidan og'zaki tarzda yoddan bayon qilingan. Matnlarni bayon qilish shakli sifatida hikoyat, rivoyat, nasihat, o'git, qo'shiqlardan foydalanilgan. O'rganilgan yangi bilimlarni mustahkamlashga oid topshiriqlar berilgan.

Ustoz-muallimlar tomonidan har bir saboq jarayonida, og'zaki bayon tarzida “Avesto” nasklarining “Patmonlari, bandlari, zandlari, so'rovlari, javoblari, ikki daf'a kuylanishi, yaxshi o'qilmog'i, yod aytilmog'i” [1] lozim bo'lgan.

“Avesto”ning qismlari bo'lmish “Goh”lar va “Yasht”lar mustaqil ta'lim tarzida yoddan o'rganilib, qiroat asosida talaffuzni shakllantirish, og'zaki nutqni takomillashtirishga alohida e'tibor berilgan. Tolibi ilmlar ibodatxonalardagi akustika qoidalariga mos ravishda qurilgan tovushning tebranishi, jarangdorligini ta'minlaydigan maxsus xonalarda tovush va ovoz moslamasini to'g'ri yo'lga qo'yish, takomillashtirish maqsadida qiroat hamda voizlik san'atini mustaqil ravishda o'rganganlar.

“Avesto”ga doir tadqiqotlar ko'lamining kengligiga qaramay, keyingi vaqtlarda bizga ma'lum bo'lmagan yoki tadqiqotlar dorasidan chetda qolgan manbalardan yangi ma'lumotlar kirib kelayotganligi diqqatga sazovordir. Biz birinchi marta shunday tadqiqotlardan biriga qo'l urishga harakat qilib, “Avesto”ning musiqiy (ohangi) asosini tahlil qilishga urinib ko'rdik, qaysikim ularsiz muqaddas kitobning matnlari yozma manbaga ega bo'lmagan holda asrlar davomida saqlanmagan bo'lar edi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Eron hamda Hindistonda saqlanib qolingani zardushtiyalar jamoasining koinlari “Avesto”ni ijro etishda asosiy e’tiborni ohang va ritmga asoslangan holda musiqiy tomoniga qaratishadi. Bu sohada ularga teng keladigani topilmaydi. Ularning eshitish va ijro etish qobiliyatlari benazirdir.

Eron va Hindistonda o’ziga xos ijro yo’li mavjud bo’lib, ularni bir biridan farqlash qiyinchilik tug’dirmaydi. Ammo, har ikkala mamlakatda ham ayol ijrochilarning, erkak-koinlardan ko’ra o’zgacha ijro yo’llari farqlanadi. Yosh zardushtiyalarni tarbiyalashda ayollarning “Avesto”ni kuylashi va ijro etishining ahamiyati beqiyosdir, chunki, “Avesto” ohanglari ularga ona suti orqali singdiriladi.

Ko’pgina yevropalik avestoshunos tadqiqotchilar F.Shpigel, D.Tavadia, X.Nyuberg, M.Mole, R.Sener, M.Boys va boshqalar “Avesto”ning eng qadimiy va dastlabki qismlari Zardusht tomonidan to’qilib, she’r shaklida ifodali bayon qilingan, uning musiqiy ohangi esa keyinchalik, zardushtiy koinlar tomonidan bastalangan deb e’tirof etadilar. Ya’ni Gohlar ohangi va kuylash an’nalari ancha keyin paydo bo’lgan. Shuning uchun yevropalik tadqiqotchilarning zardushtiylikka bag’ishlangan deyarli barcha ilmiy ishlarida “Avesto” matnlarini “o’qish” avloddan avlodga og’zaki tarzda o’tkazib kelingan degan g’oya ilgari suriladi. Aslida esa “Avesto” matnlarini qo’shiq sifatida “kuylash” avloddan avlodga yetkazilganligini ta’kidlash zarur. Har qaysi zardushtiy biladiki, “Avesto” matnini qo’shiq sifatida kuylamasdan, “o’qish” katta gunoh hisblanadi[7, 15].

Buni “Avesto” matnidagi quyidagi matnlar ham tasdiqlaydi:

- Ey nomi ulug’ Zardusht! Sen Iyron Vijda ilk bor “Ahuna vayryah”...” duosini g’oyat xush ovozda to’rt karra kuylading. Duoning yarmini baland ovozda ado etding [1, 51].

Hatto bolalar onasi yordamida muqaddas matnlarni o’rganish jarayonida ham musiqiy ohangsiz faqatgina bir yoki ikkita so’zni aytishi mumkin xolos, so’zlarni to’g’ri ifodalash ko’nikmasini egallaganidan so’ng jumlani to’lig’icha kuylashi lozim.

Bizning fikrimizcha, “Avesto”ning keyinchalik musiqiy ohanglarga qo’yilishi farazi qo’yidagi mulohazalarimiz tufayli asossizdir:

1. Tarixda “Avesto”ni musiqiy ohanglarga ko’chirgan bironta ham bastakor nomi saqlanib qolinmagan. Chunki ulkan badiiy-adabiy yodgorlik matnlarini musiqiy ohanglarga ko’chirish uchun bir yoki bir nechta zabardast bastakorlar faoliyat olib borishi zarur edi.

2. “Avesto”ning eng qadimgi qismlari “Goh”lar Zardusht tomonidan shaxsan yaratilganligi to’g’risida avestoshunos-tadqiqotchilar yakdil fikrga ega. Shu nuqtayi nazardan fors-tojik va turkiy xalqlarning milliy merosi hisoblangan “Shashmaqom” dagi dugoh, segoh, chorgoh kuylarining negizi “Avesto” “Goh” lariga borib taqalishini inobatga olgan holda, yuqoridagi fikrimizni isbotlashga hojat qolmaydi.

3. Qadim zamonlardananoq ayon bo’lganki, qo’shiq tarzidagi matn, oddiy she’riy tarzidagi ifodali o’qishdan ko’ra tinglovchilarga yanada kuchliroq ta’sir ko’rsatadi. (Gomer: Argonavtlar Orfey obrazi va hokazo misol keltirishim kerak). Shu asosda xalq dostonlarini va ilohiy qo’shiqlar matnini kuylaydigan shamanlar, baxshilar faoliyatini misol keltirishimiz mumkin.

Mumbaylik xonim prof. Mexer Master-Musning qayd etishicha, “Vendidod”da Osho Spiytomen Zardushtning “Avesto”ni 4 xil turli musiqiy metodlarni qo’llagan holda kuylagani keltirilgan bo’lib, u Avesto matni, mantralar va boshqa tovushlarni 4 xil usulda, ya’ni: ona qorni ovozi, ko’krak ovozi, tomoq orqali hamda bosh miyasidan keladigan ovozlari orqali bir vaqtda qo’shiq qilib ijro qilgan. Tabiiyki, bu o’ta qiyin vazifa hisoblanib hofizdan juda katta iste’dod talab etadi va ijrosi ancha murakkab bo’lgan hodisadir. Markaziy Osiyo, jumladan, mamlakatimizdagi baxshilarimiz tomonidan xalq dostonlarini bir vaqtning o’zida 2-3 xil tovush uyg’unligida ijro etish holatlari kuzatiladi.

Zardushtiylik dini Nizomi bo’lgan “Avesto”ni, xususan, ruhoniylar tomonidan kuylashga alohida tayyorgarlik ko’rilgan. Ovozni sozlash, me’yoriga yetkazish, qo’shiq aytish mahoratini egallash va ijrochilik qobiliyatini shakllantirish, nolalarni, qochirimlarni mahorat bilan o’z o’rnida ijro etish qat’iy talab qilingan. Jumladan, Gohlar Yasnaning bir qismi bo’lib, Frashusha Mantra sifatida hammaga ma’lum. Uni ijro etishning maxsus usuli bo’lgan Yasna asosida ibodat qilishda, boshqa boblarni past ovoz bilan ijro etish orqali Gohga yetib borilgan va unda ohang texnikasi, uslubi o’zgarib, qo’shiqni erkin va baralla avj pardalarda ijro etishgan.

“Avesto”ning turli qismlari turli xil takrorlanish tartibiga ega. Eng ko’p va doimiy ijro etiladigan mantralar Ashah Vahishta - (Ašém vohú, Yasna 27, 14), Yasa ahu vayryu (Yatá ahú véryō, Yasna 27, 13), Yinghi Hotam (Yeñhē hātām, Yasna 4, 26) hisoblanadi. Ulardan birinchisi dindorlar tomonidan kuniga yuzlab, koinlar tomonidan ko’p marotoba takrorlanadi. Bizningcha, eng ko’p marotoba takrorlanadigan matnlar avloddan avlodga og’zaki o’tkazilganda o’zining sofligini saqlab qoladi.

Ashah Vahishta mantrasining yevropacha transliteratsiyasi quyidagicha:

Ašém vohú vahištām astí, uštá astí uštá ahmái, hyat ašái vahištái ašém.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

“Ashem vuhuv” - zardushtiylik dinidagi uch muhim va duolardan biri. “Ashem vuhuv” - bu duoning dastlabki soʻzlari boʻlib, duo Ashah Vahishta nomi bilan yuritiladi. Baʼzi manbalarda bu duoni namoz, hamd-sano, alqov yo olqish ham deganlar.

Avestoning Yasna 20 hoti 1-3-bandlarida bu duoning mazmuni quyidagicha tafsir etiladi:

Ahura Mazda dedi: “**Ashim vuhuv vahiyshtim asta**”. Bu soʻzlar shunday maʼnoni anglatadi: “Doʻslikka chinakkam doʻst boʻlganlarga eng oliy ezgulik muyassar boʻladi”. “...Vahuv vahiyshtim asta...”. Shuningdek, din tarbiyasi bilan shugʻullansa.

“**Ushto asta ushto ahmaya**”. Bu soʻzlardan shunday maʼno anglashiladi, yaʼni Ashah-Haqiqatning jamiyki fayz va shukuhi, kuch-qudrati har bir Ashah-Haqiqat istovchilarga muyassar boʻladi.

“**Xyat ashayi vahiyshtoyi ashim**”. Bu soʻzlar butun mancharani oʻz ichiga olgan jamiyki muqaddas soʻzlarga rahnamodir [1, 65].

1 va 2-rasmlarda “Ashah Vahishta” alqovi “Ashim vuhuv” duosining eron hamda hindcha variantlari talqini keltirilgan.

1- rasm. Ashah Vahishta alqovining eroncha talqini (mobed Kurush Niknam ijrosi)

2-rasm. Ashah Vahishta alqovining hindcha talqini (ervad Surush Dastur ijrosi)

“Yasa ahu vayryu” mantrasining yevropacha transliteratsiyasi esa quyidagicha:

Yaθa ahu vairyo,

Aθā ratuš ašātci hacā.

Yanhəuš dazdā manəḡhō,

Šyaoθənanəm aḡhəuš Mazdāi,

Xšaθrəmcā Ahurāi.ā,

Yim drigubyō dadaḡ vāstārəm.

Tarjimasi. U buyuk rad jahon ahlining armoni boʻlgani kabi miynu radi va bunyodkordir, tiriklikning ezgu amal va andishalari Mazda yoʻlidadir. Shahriyorlik Ahuraga xosdir. Ahuradirkim, uni darveshlarga panoh boʻlishi uchun tanladi [1, 34].

Avestoning Yasna 19 hoti 12-14-bandlarida bu duoning mazmuni quyidagicha tafsir etiladi:

“**Yasa**”: uning zikri bilan Zardushtni “ahu” va “ratu”, deb bildilar. “**Asa**”: U - Ahura Mazda ham ilk andishada butun xilqat huzurida shundaydir. “**Yasa**”: “U hammadan buyuk ekanligi haqida taʼlim beradi.”

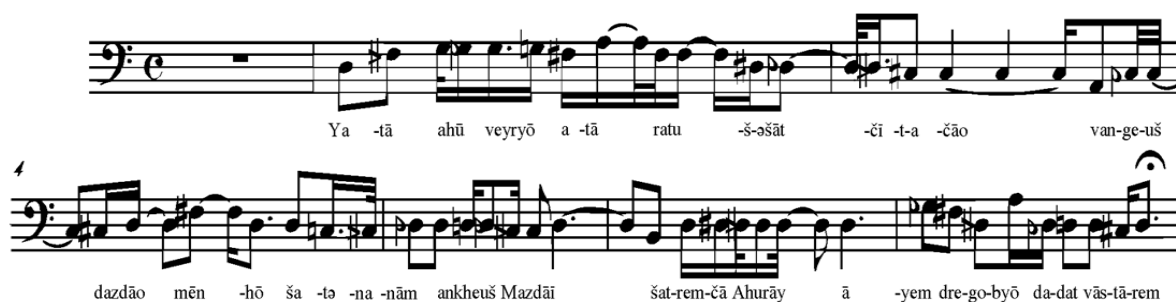
“**Asa**”: “Butun xilqat menikidir”, deydi.

“**Anghivush**”: dinning uchinchi taʼlimini berib, shunday deydi: “Eng oliy tiriklik Mazdaga xosdir”.

“**Dazdamananghu**”: “U”: “Men Ezgu Niyatning murabbiysiman” deydi. “**Shiyavusnam**”: “Ahu”ni koʻrsatadi. “**Mazda**” soʻzi haqiqiy xilqat ekanini oshkor koʻrsatadi: xilqat uningdir. “**Ahuraviy xshasrim**” soʻzidan ushbu maʼlum boʻladi: “Ey Mazda! Olam shahriyorligi seningdir!” “**Dryagubyu vastorim**” soʻzlari darveshlarga pusht-panoh va Spiytmon Zardushtga doʻst boʻlgan zotlar xususidadir. “Yasa ahu vayryu...” boshdan –oyoq Ahura Mazdaning kalomidir [1].

3-rasm. Yasa ahu vayryu alqovining hindcha talqini (Ervad Sirus Dastur ijrosi)

4-rasm. Yasa ahu vayryu alqovining eroncha talqini (Mobed Kurush Niknam ijrosi)

Mantra (alqovlar)larni ijro etish maromi - ijro etiladigan joy, makon, tinglovchilar toifasi va ijrochining kayfiyati hamda didiga qarab har xil bo'lishi mumkin. Biz keltirgan variantlarda hindcha talqin ancha jo'shqinroq hisoblanib, har qaysi bo'g'inda birmuncha davomiylik seziladi. Eron varianti choraktalik tizimda chorgoh dastgohida (tonal'nost) kuylanadi. Hindcha varinat esa yarim tonlik (major) tizimida kuylanadi. Uning ohangi va ritmiga hind tonal' tizimi "raga" hamda ritm tizimi "tala"ning ta'siri beqiyosdir.

Har bir qatorlardagi bo'g'inlar soni o'zaro farqlanishi mumkin, lekin ularning umumiy miqdori qator oxirida bir xil bo'ladi.

1-jadval. Axuna Vayr'ya mantrasi (alqovi)dagi bo'g'inlar soni variatsiyasi

Variantlar	Hindcha		Eroncha		Ikkala variantda ham qatordagi bo'g'inlar Σ miqdori
N ^o Qatorlar	I	II	I	II	
I qator	6	9	6	9	15
II qator	8	9	7	1 0	17
III qator	6	10	7	9	16

Xulosa qilib aytganda, "Avesto"ning zamonaviy ijrolaridagi fonetik hamda ohangga doir ma'lumotlar tahlili qadimgi avestoyi yozuvni tiklash va o'rganish imkoniyatini beradi. Shuni ta'kidlash lozimki, "Avesto" matnlari ijro uslubining Eron tarmog'i (Yazd, Kermon viloyatlari) avlodidan-avlodga o'tishi munosabati bilan deyarli sezilsiz o'zgarishlar (ton hamda ritmli asosning deformatsiyasi)ga uchragan bo'lib, shuning uchun qadimgi ijro holatini o'zida yaxshiroq namoyon etadi. Hind ijro uslubi tarmog'i esa Sandjan davridan keyin, ya'ni Erondan ta'qibga uchragan zardushtiylarning Bombay shimoliga ko'chib o'tganliklaridan keyin shakllanib, gujarot-rojiston mahalliy dialektlari asosida rivojlanib kelmoqda.

Adabiyotlar

1. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. A. Mahkam tarjimai. -T.: "Sharq" nashriyoti- matbaa konserni, 2001. 34-b.
2. Иванов В.Б. Авестийские дифтонги: а были ли они? // Научная конференция Ломоносовские чтения. Тезисы докладов. ISBN 5-89211-054-5, ИСАА при МГУ, Москва, апрель 2002.
3. Чистяков М.В. Авеста. Хордэ Авеста. Священный текст "Младшей Авесты", включающий все основные молитвы зороастризма, ньяиши, гахи, баджи, избранные гимны, Сирозах на языке Авесты в транслитерации и русском переводе. ISBN 5-7199-0238-4. -Санкт-Петербург, 2005.
4. Encarta. Электронная энциклопедия. Encwish@microsoft.com, Microsoft Corporation. Redmond, WA 98052-6399 U.S.A. 2006.
5. Farmer H.G. Music (A Survey of Persian Art). Vol. 6, London, 1967.
6. Асари М. Сущность иранской народной музыки и инструментов с начала по сей день. ISBN 964-6527-17-0, "Издательство Деххода", Тегеран, 2003. آثاري، مهدي. هویت موسیقي ملي ايران و سازها از آغاز تا امروز. انتشارات دهخدا، تهران، 1381.
7. Бинеш Т. Краткая история иранской музыки. -Тегеран: "Издательство Хава-йе тазе", 2001. تازه، ته 1380. ISBN 964-7222-43-2، بینش، تقی. تاریخ مختصر موسیقي ايران. نشر هواي

Maxmatmurod SHOMIRZAYEVTermiz davlat universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori (DSc)**Kaxraman YULDASHOV**Urganch davlat universiteti
katta o'qituvchisi**MILLIY TARBIYADA KASHTACHILIKNING O'RNI**

Muallif mazkur maqolada kashtachilikning millatlararo o'ziga xos xususiyatlarini misollar asosida tushuntirgan. Shuningdek, me'morchilikda va biror buyumni bezashda applikatsiya usulidan keng foydalanishga nisbatan tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: urf-odat, xususiyat, element, naqsh, yaproq, so'zana, kirpech, choyshab, oynaxalta, choyxalta, zardevor, palak.

Автор поясняет в данной статье примеры межэтнических особенностей вышивки. В нем также содержатся советы о том, как применять самые разнообразные приложения в архитектуре и при украшении предметов.

Ключевые слова: обычай, особенность, элемент, узор, лист, сюзана, плет, лист, зеркало, чайник, базилик, палак.

The author explains in this article examples of interethnic features of embroidery. It also contains tips on how to apply a wide variety of applications in architecture and in decorating objects.

Key words: custom, feature, element, pattern, leaf, suzane, whip, leaf, mirror, teapot, basil, palak.

Kirish. Yoshlarni o'qitish, ularga ta'lim-tarbiya berish, kelajak uchun munosib kadrlar tayyorlash hamma vaqt ham har bir davlatning eng birinchi navbatdagi ishlaridan biri bo'lib kelgan. Xuddi shuningdek, bizning mamlakatimizda ham bunday ishlar davlatimiz rahbarlarining doimiy ravishda diqqat markazida turibdi, desak – ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz.

Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning bevosita tashabbusi va rahbarligida qabul qilingan hamda izchil ravishda amalga oshirilayotgan "O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalish bo'yicha Harakatlar strategiyasi" respublikamizda rivojlanish taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Bu jarayonning amaliy natijalari bugungi kunda hayotimizning barcha sohalarida, eng muhimi, xalqimizning ong-u taffakuri, intilish va harakatlarida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Harakatlar strategiyasining to'rtinchi – ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan ta'lim tizimini takomillashtirish masalasiga ham alohida e'tibor qaratilgan [1].

Davlatimiz rahbari har bir viloyatga tashrifi doirasida o'tkazilgan yig'ilishlarda, turli uchrashuvlarda so'zlangan ma'ruzalari va suhbatlarida barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarni sog'lom turmush tarziga amal qilib yashash masalalariga kun tartibidagi dolzarb masala sifatida qarash zarurligini ta'kidlab kelmoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Agar farzandlarimizga to'g'ri tarbiya bermasak, har kuni, har daqiqada ularning yurish-turishi, kayfiyatidan ogoh bo'lib turmasak, ularni ilmu hunarga o'rgatmasak, munosib ish topib bermasak, bu omonatni boy berib qo'yishimiz hech gap emas" [2].

Shu maqsadlarni o'zida asos qilib olgan pedagogika fani o'z mazmun-mohiyatini boyitishda, yangilashda mavjud pedagogik hodisa va jarayonlarni uning maqsadi va vazifalariga muvofiq keladigan usullari bilan o'rganadi. Ushbu ilmning ilmiy-tadqiqot usullari deganda yosh avlodni tarbiyalash, bilimli qilish va o'qitishning real jarayonlarga xos bo'lgan ichki aloqa va munosabatlarni tekshirish, bilish yo'llari, uslublari va vositalari majmui tushuniladi.

Asosiy qism. Har bir xalqning o'ziga xos urf-odatlari va xususiyatlari bo'ladi. Chunonchi, ukrain xalq naqshlarida ko'proq kungaboqar, xo'rsa, qush, bug'doy va boshqa narsalarning ko'rinishlari aks etsa, qirg'iz va qozoq naqshlarida esa shoxli hayvonlar va ularning shoxlari, o'tovlar tasvir chiziladi. Tojik xalq naqshlarida lola, bodom, har xil gullar; turkman xalq naqshlarida esa echki kallasi, uzum tanasi, qushlar ko'p tasvirlansa, o'zbek xalq naqshlarida esa tipik elementlar sifatida yaproq, gul, g'uncha, kurtak, lola, qalampir, anor, anor bargi, nok, ko'p bargli gul va boshqalar ifodalanadi.

Applikatsiya – lotincha yopishtirish degan ma'noni bildirib, gazlama qog'oz va boshqa tikish yo'li bilan bezash demak. Applikatsiya kashtado'zlikning maxsus turi bo'lib, u o'ziga xos texnologiyaga ega. Asosiy matoga rangdor mato parchasini, charm va boshqalarni qadab, atrofi choklanadi. Applikatsiyada ko'pincha chizma choklardan foydalaniladi. Kashtaning bu turi O'zbekistonda yaxshi rivojlangan. Hozirgi vaqtda ko'pincha bolalar paltolariga, ko'ylaklariga, bosh kiyimlariga har xil qush, meva, gul va hayvonlar tasviri applikatsiya usulida choklanadi. Ayrim hollarda ayollarning kiyimlari shu usulda bezatiladi. Arxitekturada va biror buyumni bezashda applikatsiya usulidan keng foydalanib kelinmoqda.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Markaziy Osiyoda kashtachilik san'ati keng tarqalgan bo'lib, oilada har bir ayol kashta tikishni bilishi shart bo'lgan. Shuning uchun har bir oila o'zi uchun kirpech, so'zana, dorpech, oynaxalta, choyxalta va boshqalarni o'zlari tayyorlagan. Bezak buyumlarining turi juda ko'p, masalan, so'zana, kirpech, choyshab, oynaxalta, choyxalta, zardevor, palak, guoko'rpa, dorpech, bugjoma, parda, belbog', takyapush (yostiqlik ustiga yopiladigan), do'ppi, ko'ylak, dastro'mol, hamyon, joynamoz, sumka, nimcha, mahsi-kavush, xaltacha va boshqalar badiiy did bilan matolarga tikilgan. Keyinchalik satin, shoyi baxmalga tikiladigan bo'ldi.

Joynamoz – yerga solib, ustida namoz o'qiydigan to'shama. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar ishlatishadi. U ibodat vaqtida kishini bu dunyodan ajratuvchi omil deb tasavvur qilinadi. Joynamoz har xil matodan tayyorlanib, uning uch tomoni mehrob shaklida tikilgan bo'lib, undan masjid, madrasa va uylarda foydalaniladi. U turli o'lchamda bo'ladi. Ibodatni kanda qilmaslik uchun boshqa narsalardan foydalanish mumkin. Masalan, chopon, qiyiqcha, sholcha kabilardan, chunki ular diniy nuqtayi nazardan pok hisoblanadi. Joynamoz kashtachilikda chiroyli qilib bezatilgan bo'ladi.

Zardevor – uy jihozi. U sidirg'a shoyi, baxmal, satinga kashta tikib bezatilgan badiiy buyum. Zardevor o'zbek hamda tojiklarda yangi tushgan kelinning uyiga, shaftiga yoki devoriga ilib qo'yiladi. U zar ip yoki ipak hajmli bo'lib, eni 40-70 sm, uzunligi mo'ljallangan uyning devoriga moslab tikiladi.

Palak – devorlarga ilinadigan eng yirik, eng qimmat bezak buyumlaridan biri. Palakda osmon va to'lin oy aks ettiriladi. U qadimda oq va malla bo'zga kashta tikib tayyorlangan. U so'zanadan gullarining yirikligi, zaminga ham kashta qoplanishi bilan farq qiladi. Palakning o'rtasida yirik oy tasviri qizil qirmizi, pushti ipak bilan kashtalanadi va atrofi juda chiroyli qilib qalampir elementlari qo'llaniladi. Palakda qirqtacha oyni tasvirlash mumkin. Shuning uchun oyning soniga qarab olti oyli palak, o'n ikki oyli palak, hattoki katta uylar uchun qirq oyli palak tikilgani bizga ma'lum. Oylar turli ranglar bilan bir necha xil tasvirlangan. Mashhur kashtado'zlar ba'zida oyni ajoyib naqshlar bilan bezab, o'z mahoratlarini namoyon etganlar. Agar oyning ichi sidirg'a rangda ifodalangan bo'lsa, uni oypalak, agar naqshli bo'lsa, gulpanak va hokazo nomlari bilan yuritiladi. Keyingi vaqtlarda palakni qo'lda tikishga katta ahamiyat berilmoqda.

Kirpech – kirpush, tokchaga taxlab qo'yilgan kiyim-kechak ustidan yoki devorni vertikal bo'sh joylariga ilib, uyni bezatib turishi uchun ishlatiladigan badiiy buyum. Kirpech kashtalari qo'lda yoki mashinada tikiladi. Kirpech qo'lda ilma kashta bilan bezaladi. U kiyim-kechakni changdan saqlaydi va uyni bezab turadi. Odatda, palakka o'xshatib tikilgan kirpechpalak deb yuritiladi. Bu turi ham keng ishlatiladi.

So'zana – forscha so'zana deb ham yuritiladi. Igna bilan tikilgan degan ma'noni beradi. So'zana matoga kashta tikib tayyorlangan badiiy buyum bo'lib, xonani bezatish uchun devorga ilib qo'yiladi. U satin, baxmal, shoyi va boshqa matolarga kashta tikib tayyorlanadi. U o'ziga xos badiiy ko'rinishga ega. Matoning rangidan ustaramiz kashta zamin sifatida foydalanadilar. Shuning uchun palakdan farq qiladi. So'zana har bir xonadonda bo'lgan, chunki har bir qiz turmushga chiqishdan oldin o'zi uchun so'zana tayyorlagan. So'zana kelinlarning sepi hisoblangan.

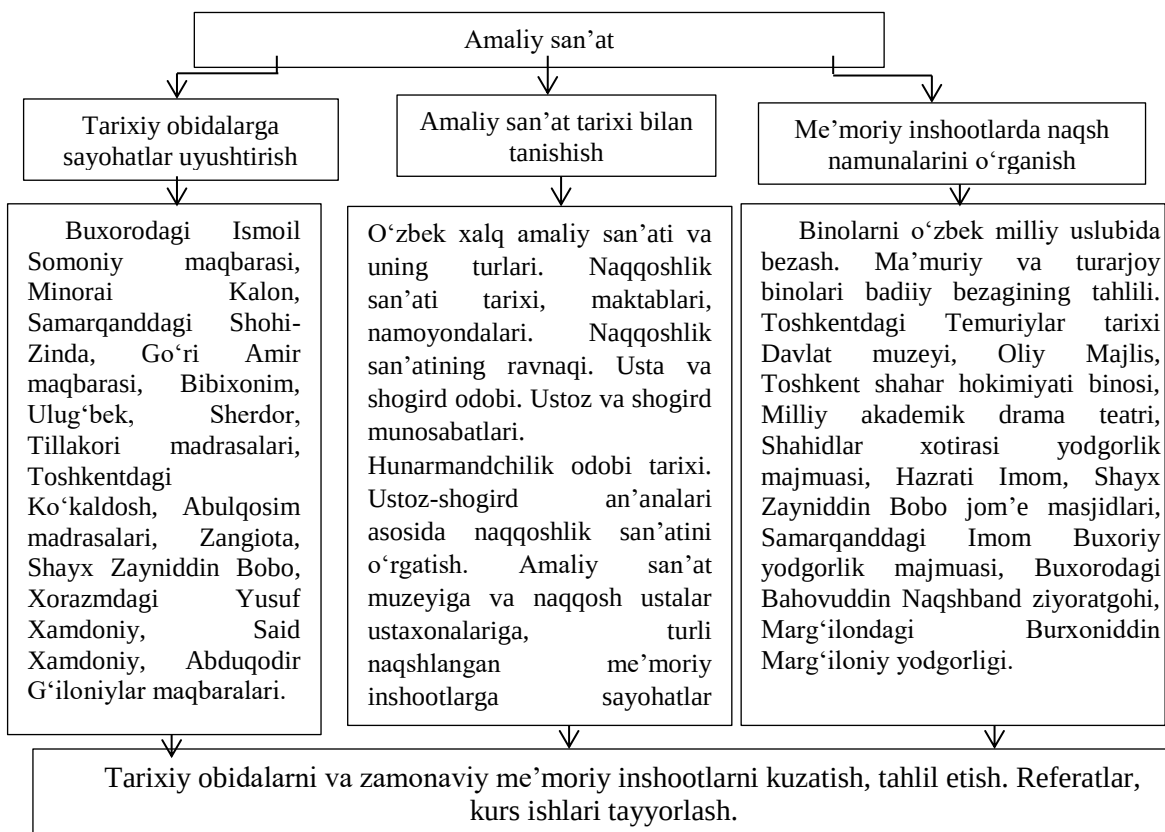
Kambag'al oilada so'zanani malla, oq bo'zdan, badavlatlarida esa shoyidan, baxmaldan tikishgan. So'zana uchun kompozitsion joylashgan o'simliksimon naqshlardan foydalaniladi. So'zana o'rtasida ko'pincha doirasimon gul tikilib, atrofi guldor islomiy naqshlar bilan bezatiladi. So'zana tikish juda qadimdan rivojlangan bo'lib, XIX asrgacha bo'lgan so'zanalar saqlanmagan. Faqat XIX asrga oid Samarqand, Boysun, Buxoro, Nurota, Farg'ona, O'ratepa, Shahrisabz, Toshkent va boshqa joylardagi so'zana turlaridan namunalar bor. San'atning bu turi, ayniqsa, O'zbekiston va Tojikiston hududlarida qadimdan keng tarqalgan. XX asrning 40-yillaridan boshlab, so'zana mashinada tikilib kelinmoqda.

Choyshab – forscha-tojikcha ruyjo – tun chodiri degan ma'noni bildiradi. Choyshab asosan, taxmonga tutish, yotganda yopinish uchun to'shak ustiga to'shaladi. To'shak ustidan yoziladigan choyshab kam kashtali oq surup, taxmonga tutiladigan satin, shoyi, baxmal va boshqalardan tikiladi. Hozirgi vaqtda choyshabdan so'zana kabi badiiy buyum sifatida ham foydalanib kelinmoqda.

Muhokamat va natijalar. Milliy tarbiyada o'quvchilarning amaliy san'atga bo'lgan qiziqishlari atroflicha o'rganildi hamda ularning bu qiziqishlarini orttirishga qaratilgan tadbirlar tizimi ishlab chiqildi (1-rasm) [9, 137].

O'quvchilar milliy tarbiyada o'zbek xalq amaliy san'atining asosini kashtachilik tashkil etishi, qadimgi Sharq me'morchilik san'atining betakror kompozitsiyalari, ganch, yog'och o'ymakorligi va amaliy san'atning boshqa turlarida kashta kompozitsiyalari o'zining chiroyi, go'zalligi va nafisligi bilan butun dunyoga mashhurligi haqidagi ma'lumotlarga ega bo'ladilar.

Shuningdek, o'quvchilar milliy tarbiyada kashtachilikning asosiy tamoyillari – uyg'unlik, mutanosiblik, kolorit va usullarning vujudga kelishi tarixi va ularning ahamiyati bilan tanishadilar. O'quvchilar milliy tarbiyada kashtachilik an'analari (san'atning ana shu turini o'rgatish metodlari sifatida ham), unda rangning tabiiy jilosi, bejirim shakli, oliy namunalarini boy ijodiy fantaziyasi haqidagi bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'ladilar

1-rasm. Milliy tarbiyada o'quvchilarni amaliy va badiiy bezak san'atiga qiziqishlarini orttirishga qaratilgan tadbirlar tizimi

Milliy tarbiyada o'quvchilarning amaliy va badiiy bezak san'atiga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirishda quyidagi tavsiyalarni oshirish maqsadga muvofiq:

- umumta'lim maktablarining DTS'lari, namunaviy o'quv rejaları va dasturlarida ta'lim oluvchilarga amaliy va badiiy bezak san'atini o'rgatishning turli usullari, o'qitishning samarali yo'llarini rivojlantirish to'g'risida ma'lumot berish;

- amaliy va badiiy bezak san'atidan dars beruvchi mutaxassis o'qituvchilarning kasbiy bilimlari bo'yicha axborot texnologiyalari asosida malaka oshirishini tashkil etish;

- respublikada tasviriy va amaliy san'at turlari bo'yicha turli tanlovlarning yuqori saviyada o'tkazilishini va ularda talabalarning ishtirokini ta'minlash lozim [10, 93].

Zero, bugun hech kimga sir emaski, biz yashayotgan XXI asr – intellektual boylik hukmronlik qiladigan asr. Kimki bu haqiqatni o'z vaqtida anglab olmasa, intellektual boylikka intilish har qaysi millat va davlat uchun kundalik hayot mazmuniga aylanmasa, bunday davlat jahon taraqqiyoti yo'lida chetda qolib ketishi muqarrar.

Xulosa qilib aytganimizda umumta'lim maktablarida milliy tarbiyada qadriyatlarimiz biri bo'lgan milliy kashtachilik kasb-korligini o'quvchining faoliyatida to'g'ri tashkil etish - oiladagi ijodiy muhit, yoshlarni ota-bobolarimizdan meros bo'lib kelgan o'zbek xalq amaliy san'atining haqiqiy davomchilari qilib tarbiyalashda, hayotga to'g'ri yo'naltirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF – 4947 Farmoni. -Toshkent, 2017-yil 7-fevral.
2. Mirziyoyev Sh.M. Vatanimiz taqdiri va kelajagi yo'lida yanada hamjihat bo'lib, qat'iyat bilan harakat qilaylik. // "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil 16-iyun.
3. Sotiboldiyev Z.Sh. Dizayn asoslari. -T.: "Iqtisod-moliya", 2008. -31 b.
4. Стефановская Т.А. Педагогика: наука и искусство. –М.: Издательство "Совершенство". - 1998. С.112.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

5. Tolipov O'.Q., Sharipov Sh.S., Islamov I.N. O'quvchilar dizaynerlik ijodkorligi. –Toshkent: “Fan”, 2006. -69 b.
6. Habibullo Solix. Ramziy bezaklar ma'nosi. –Toshkent: “O'zbekiston”, 2003. №3. 13 b.
7. Ходжабоев А.Р. Научно-педагогические основы учебно-методического комплекса подготовки учителя труда. Автореф. дисс...д-ра пед. наук. –Т., 1992. -С.51
8. Нишаналиев У.Н. Формирование личности учителя трудового обучения: проблемы и перспективы. –Toshkent: “O'qituvchi”, 2000. -С.69
9. Shomirzayev M.X. Texnologiya fanini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar // Darslik. -T.: “Tafakkur”, 2021. -226 b.
10. Shomirzaev M.X. Kashtachilik san'ati va uning o'ziga xos jihatlari // Qoraqalpog' davlat universitetining xabarnomasi. – Nukus, 2020. – 4 (46)-son. – B.91-95
11. Shomirzayev, M.Kh. (2020). Education is personally focused technology. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (8), Part. 93-99.
12. Shomirzayev, M.Kh. et al. (2020). National handicrafts of Uzbekistan and its social – economic significance. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (8), Part III. 129-138.
13. Shomirzayev, M.Kh. (July, 2020). Technology of Educational Process in School Technology Education. The American Journal of Social Science and Education Innovations. Impact Factor 5.366. -№ 02. -P. 212 - 223. (www.usajournalshub.com/index.php/tajssel).
14. Shomirzayev, M.Kh. (30 July, 2020). Developing Educational Technologies in School Technology Education. The American Journal of Social Science And Education Innovations, Impact Factor 5.26. - P.II/VII 51 - 57. (www.usajournalshub.com/index.php/tajet).

JISMONIY MADANIYAT VA SPORT

Jahon AXMEDOV

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha
mutaxassislarini qayta tayyorlash
va malakasini oshirish instituti
Samarqand filiali o'qituvchisi

SPORT UMUMINSONIY QADRIYAT HAMDA TARBIYA VOSITASI SIFATIDA

Mazkur maqolada sportning ijtimoiy ahamiyati va uning tarbiya vositasi sifatidagi o'rni tahlil etilgan. Sportning pedagogik va tarbiyaviy ahamiyati, vazifalari hamda jamiyatdagi o'rni muhokama etilgan hamda tavsiya va xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sport, tarbiya, qadriyat, ijtimoiy ahamiyat, vosita.

В статье анализируется социальная значимость спорта и его роль как средства обучения. Обсуждались педагогическое и воспитательное значения, задачи и роль спорта в обществе, выработаны рекомендации и заключения.

Ключевые слова: спорт, образование, ценность, социальная значимость, инструмент.

The article analyzes the social significance of sport and its role as a means of education. The pedagogical and educational significance, tasks and role of sport in society were discussed, recommendations and conclusions were developed.

Key words: sport, education, value, social significance, instrument.

Kirish. Insoniyat XXI asrga ulkan kashfiyotlar va yutuqlar bilan qadam qo'ydi. Globallashuv deya atalayotgan mazkur davrning yutuqlari bilan bir paytda salbiy jihatlari ham insonlar hayotiga, ayniqsa, yoshlar tarbiyasiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Hozirgi davrda O'zbekistonda, bir tomondan, globallashuv jarayonining afzalliklaridan oqilona foydalanish, ikkinchi tomondan uning salbiy illatini bartaraf etish borasidagi pishiq-puxta o'ylangan izchil siyosat olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, "Hozirgi sharoitda u mafkuraviy ta'sir o'tkazishning nihoyatda o'tkir quroliga aylanib, har xil siyosiy kuchlar va markazlarning manfaatlariga xizmat qilayotganini sog'lom fikrlaydigan har qanday odam, albatta, kuzatishi muqarrar". Shu bois globallashuv sharoitining ijobiy jihatlari e'tiborga olgan holda uning g'oyaviy-mafkuraviy ta'siridan ogoh bo'lish, ayniqsa, yoshlarimizni bunday xurujlardan asrab-avaylash g'oyasi muhim ahamiyat kasb etadi [2, 54-55].

Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan oq mamlakatda sportni rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratildi. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonunning amaliyotga tatbiq qilinishi, keyinchalik (2000, 2015) uning takomillashtirilishi mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport rivojining yangi ufqlarini belgilab berdi. O'sib kelayotgan yosh avlodning har tomonlama tarbiyalanishi va barkamol avlodlar bo'lib voyaga yetishida sportning ahamiyatini oshirish, sport orqali yoshlarni turli salbiy illatlar ta'siridan asrash masalalariga Prezident Sh.M.Mirziyoyev alohida ahamiyat qaratib, bu boradagi asosiy vazifalarni belgilab berdi.

Asosiy qism. Yosh avlodni sportga keng jalb qilish orqali ularni ham jismonan, ham ma'nan tarbiyalash, yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish kabi maqsadlarga yo'naltirilgan. Zero, mamlakatimiz jismoniy tarbiya va sport siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida bolalarda sportga mehr uyg'otish, o'sib kelayotgan yosh avlod ongida sport bilan shug'ullanish, sog'lom turmush tarziga amal qilish, ma'naviy va jismoniy kamolga intilish, ularni salbiy ta'sirdan himoya qilish hamda zararli odatlardan halos etish, bolalarni barqaror fe'l-atvorli, Vataniga mehr-muhabbat va o'z mamlakati uchun g'urur-iftixor ruhida tarbiyalash borasidagi chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirish hisoblanadi [1]. Hozirgi globallashuv sharoitida yoshlarni turli salbiy illatlar ta'siridan asrash, bunda sportdan foydalanish yo'llarini ishlab chiqish va undan samarali foydalanish imkoniyatining yuqoriligi muallifni mazkur mavzu yuzasidan kuzatishlar o'tkazish, uning ilmiy-uslubiy jihatlari o'rganishga undadi.

Sportning yoshlarni har tomonlama tarbiyalash xususiyati to'g'risida gap ketar ekan, u ijtimoiy hodisa sifatida ham, fan sifatida ham jamiyatda, insonlar hayotida katta ahamiyatga egaligini aytib o'tish lozim. Sport nazariyasidan ma'lum bo'lishicha sportning musobaqa, sog'lomlashtirish, g'oyaviylik, estetik, axloqiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy, baynalminalchilik vazifalari borki, [3, 16] ular bir-biri bilan uyg'unlashib ketadi va natijada sport tushunchasining naqadar keng ma'noli ekanligini ko'rsatib beradi. Shuningdek, ayrim

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

mutaxassislarining ta'kidlashicha [4, 41; 5, 43-44], sport vositasida vatanparvarlik, insonparvarlik tarbiyasini yosh avlodga singdirish yo'llari va imkoniyatlari mavjud.

Bu xususida fikr yuritir ekanmiz, dunyo va O'zbekiston miqyosida mavzuga doir izlanishlar olib borilganligiga alohida ahamiyat qaratdik. Mazkur masala yuzasidan jismoniy madaniyat va sport mutaxassislari, psixologlar, sotsiologlar va faylasuflar tadqiqotlar olib borganlar. V.D.Panachayev, N.I.Ponomaryov, L.P.Matveyev, L.I.Lubisheva kabi chet el olimlari ishlarida sportning ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan.

O'zbekistonda ham sportning ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyatini o'rganishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Mamlakatimiz olimlaridan Sh.X.Xonkeldiyev, A.Abdullayev, Y.M.Masharipov, R.S.Salamov, J.E.Eshnazarov, X.T.Rafiyev, R.A.Abdurasulov kabilar sportning serqirra ijtimoiy hodisa sifatida inson tarbiyasidagi ahamiyati yuqori ekanligini e'tirof etishadi. Ayniqsa, so'nggi yillarda Respublikada sohaga doir turli darajadagi anjumanlarda "sport va yoshlar tarbiyasi", "sport va shaxs", "sport va sog'lom avlod", "sport va ma'anaviyat" kabi sportning ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyatini o'rganishga qaratilgan dolzarb masalalar yoritilmoqda (B.Z.Iskanov, B.B.Inagamov, A.A.Tolametov, A.M.Jo'rayev, R.N.Nazarov, T.D.Bayturayev, Sh.Sh.Isroilov, A.Shopulatov va boshqalar). Adabiyotlar tahlili va kuzatishlar sport vositasida yoshlarni har tomonlama tarbiyalash imkoniyatlari yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Izlanishlar olib borish jarayonida Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Samarqand filialida malaka oshirish jarayoni tinglovchilari (o'qituvchilar va trenerlar) mavzuga doir so'rovnomalarda tashkil qilindi. So'rovnomalarda 100 nafari ishtirok etishdi. O'tkazilgan so'rovnoma natijalari mamlakatimizda sport tobora rivojlanayotganligi, uning ijtimoiy ahamiyati, yoshlar tarbiyasidagi o'rni yuqorilab borayotganligini ko'rsatdi.

"Jamiyatda sportning o'rni va ahamiyati qay darajada deb o'ylaysiz?" savoliga ishtirokchilarning 85%i "yuqori darajada", 15%i "o'rtacha" deb javob berganlar. "Siz, salbiy illatlar (ichish, chekish, narkomaniya, diniy ekstremizm va terrorizm kabilar) ta'siridan yoshlarni asrashda sportning o'rni yuqori deb hisoblaysizmi?" savoliga ishtirokchilarning 100%i "ha, yuqori darajada" deb javob berishgan. Savolga qo'shimcha sifatida ishtirokchilarning 80%i "sport bilan shug'ullangan bolalarda bo'sh vaqt bo'lmaydi, shu sababli ular turli salbiy illatlarga berilmaydi" mazmunidagi fikrlarni bildirganlar.

Sport nazariyasi va amaliyoti fani yutuqlari sport bilan shug'ullangan va shug'ullanmaganlar o'rtasida nafaqat jismonan, balki aqlan, ruhan va ma'nan tafovutlar bo'lishini ko'rsatadi. O'tkazilgan so'rovnoma natijalarining tahlili ham aynan yuqoridagi fikrlarni to'laqonli tasdiqladi. "Sizningcha, sport bilan shug'ullangan bolalar boshqalardan nimasi bilan farq qiladi?" savoliga ishtirokchilarning 10%i "mustaqil fikri shakllanadi", 12%i "maqsadga intilish, qat'iylik shakllanadi", 63%i "har tomonlama tarbiyalanadi" va 15%i "sog'lom, baquvvat bo'ladi" deya javob berishgan. Darhaqiqat, sport bilan shug'ullangan yoshlar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Chunki sport yoshlarni har tomonlama tarbiyalash, ular ongida sog'lom turmush tarziga amal qilish g'oyalarini shakllantirish, ularning ruhiy va jismoniy bardamligini maqsadga muvofiq tarbiyalashga katta hissa qo'shadi [1]. Zero, zamonaviy sport mashg'ulotlarining asosiy maqsadi va vazifalaridan biri sifatida shug'ullanuvchining har tomonlama tarbiyalanishi e'tirof etilib, sport asosida o'zligini anglash va milliy uyg'onish, mafkuraviy hissiyotni rivojlantirish va shu asosda insonparvarlik, vatanparvarlik ruhini kuchaytirish vazifalarini amalga oshirish nazarda tutiladi [6, 43-44].

So'rovnoma ishtirokchilari yoshlarni sportga keng jalb qilish yuzasidan o'zlarining turli taklif va tavsiyalarini bildirishgan. Ishtirokchilarning aksariyati yoshlarni sportga keng jalb qilish va ularni sport vositasida har tomonlama tarbiyalashda oila (asosan, ota-ona), murabbiy va ta'lim muassasasi hamkorligini samarali yo'lga qo'yish lozimligini aytib o'tishgan. Ota-onalarning shaxsiy namuna ko'rsatishi, taniqli va mahoratli sportchilarga nisbatan farzandlarida havas uyg'otishi katta ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, ayrim ishtirokchilar (68%) sport vositasida yoshlarni har tomonlama tarbiyalashda murabbiylarga alohida vazifalar yuklatilishi lozimligini ta'kidlashgan. Bu o'z navbatida sport vositasida yoshlarni turli salbiy illatlar ta'siridan asrash va ularni ham jismonan, ham ma'nan tarbiyalashning takrorlanmas va o'ziga xos usuli ekanligini e'tirof etishgan.

Sport bilan shug'ullangan, muntazam mashg'ulotlar bilan band bo'lgan yoshlarning turli salbiy illatlar ta'siriga tushib qolish hollari kam kuzatiladi. Chunki sport mashg'ulotlari ma'lum tartib-qoidalar va me'zonlar asosida tashkil qilinadiki, natijada shug'ullanuvchilar tabiiy ravishda ratsional kun tartibi doirasida bo'ladi. Yuqoridagi fikrlar turli darajadagi 20 nafar sportchilar kun tartibini o'rganish natijasida olingan xulosalar bilan aynan mos keladi. Biz sportchilarning kun tartibini o'rganish natijasida ularning bo'sh vaqtlari kam bo'lishi, bo'sh vaqtlarida asosan ma'daniy hordiq chiqarishlarini (dam olish, kitob o'qish va h.k.) aniqladik. Vaholangki, so'rovnoma natijalari tahlili va kuzatishlar salbiy illatlarning bosh sababi yoshlarning bo'sh vaqtdan unumli foydalanmasligi natijasida yuzaga kelishini ko'rsatgan.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Murabbiylar faoliyati yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etishi aytib o'tildi. Murabbiylarning o'z shogirdlari kun tartibi, yashash sharoiti, o'qish va oiladagi faoliyati bilan qiziqishi yoshlar tarbiyasida, ularning sportda ham hayotda ham yuksak natijalarni qo'lga kiritishida muhim o'rin tutadi. Muallif ish faoliyati natijasidan biladiki, Respublikamizning turli hududlarida yoshlarning har tomonlama tarbiya topishi, ularning ham ma'naviy ham jismoniy tarbiyalanishida o'zini mas'ul deb biladigan murabbiylar yetarlicha. Bunday murabbiylar qatoriga A.Tolipov, O.Raximov, A.Abdulaxatov, J.Ashurov, Y.Abduramanovlarni kiritish mumkin. Ular tomonidan erishilgan yutuqlar faqatgina sport natijasi bilan chegaralanib qolmay, shogirdlarining yetuk insonlar bo'lib jamiyatimiz ravnaqiga hissa qo'shayotganligi bilan ham belgilanadi. Ushbu murabbiylar ish tajribasini o'rganish, o'zlashtirish va ommalashtirish foydadan holi bo'lmaydi, albatta.

Muhokamalar va natijalar. Umuminsoniy qadriyatlar – jahondagi barcha odamlar, xalqlar, davlatlar uchun umumiy qadrlash mezonini hisoblangan umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar tizimi. Umuminsoniy qadriyat nihoyatda keng ko'lamli va serqirra tushunchadir [7, 233-235]. Bugunga kelib umuminsoniy qadriyat tushunchasi insonlar hayotida, ularni tarbiyalashda va ma'naviy dunyosini boyitib borishda o'zining yuksak darajadagi ahamiyatini tobora oshirib bormoqda. Umuminsoniy qadriyatlarning namoyon bo'lishi nisbiy bo'lib, jamiyat rivojlanishi, taraqqiyotning xususiyatlariga ko'ra umuminsoniy qadriyatlarning u yoki bu shakli hayotning oldingi pog'onasiga ko'tariladi. Masalan, urush davrida tinchlik, ozodlik, yurtda dushmanlar bo'lganda vatanparvarlik, mustaqillik davrida milliy o'zlikni anglash, milliy madaniyatni o'rganishga ehtiyoj ortib boradi. Tarixan ma'lum bo'ladiki, zamonlar va davrlar o'zgarishi sport tushunchasining ahamiyatini hech qachon pasaytirgan emas. Sport har doim insonlar ma'naviy va moddiy ehtiyojining ajralmas qismi sifatida, umuminsoniy qadriyatlar tizimida markaziy o'rinni egallaydi.

Sport bir so'z bilan aytganda baxslashish, bellashish ma'nolarini anglatadi. Maxsus jismoniy mashqlardan tashkil topgan harakatlar majmui sport tushunchasining asosini tashkil qiladi. Shu bilan birga, sportning ijtimoiy xarakteri, insonni shaxs sifatida tarbiyalashdagi o'rni beqiyosdir. Jamiyat rivojlanishi bevosita jismoniy madaniyat tushunchasining ham rivojlanishiga olib keldi. Jismoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan sport bugungi kunga kelib o'zining yuksak ijtimoiy ahamiyatini namoyon qilmoqda. So'nggi yillarda dunyo miqyosida sportning ahamiyatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar, uning insonlar turmush tarzidagi roli yuksak darajada ekanligini isbotladi. Mazkur masala yuzasidan jismoniy madaniyat va sport mutaxassislari, psixologlar, sotsiologlar tadqiqot ishlarini amalga oshirdilar va turli darajadagi ilmiy-uslubiy manbaalar yaratdilar.

Xalq orasida musobaqalarda tanilgan va g'olib bo'lgan sportchilarga nisbatan "sportchi", "g'olib", "champion" kabi tushunchalar keng ishlatiladi. Insonlar bu kabi sportchilarga havas bilan qaraydi, natijada ulardek bo'lish istagi shakllanib boradi. Sportchilar har yerda e'zozlanadi va qadrlanadi. Aslini olganda, insonlar g'oliblar, championlar timsolida sportni qadrlaydilar. Sport vositasida insonlarni qadrlash va ulug'lash tom ma'nodagi mazmun kasb etadi. Mamlakat bayrog'ini xalqaro maydonlarda yuqori ko'targan sportchilar jamiyatda qadr topadi.

Sportni umuminsoniy qadriyat sifatida o'rganish uchun uning vazifalarini sanab o'tish lozim. Sport nazariyasidan ma'lum bo'lishicha sportning musobaqa vazifasi, sog'lomlashtirish vazifasi, g'oyaviylik vazifasi, estetik vazifasi, axloqiy-tarbiyaviy vazifasi, ijtimoiy-siyosiy vazifasi, baynalminalchilik vazifalari mavjud. Shuningdek, ayrim manbaalarda ko'rtilishicha, sport vositasida vatanparvarlik, insonparvarlik tarbiyasini yosh avlodga singdirish masalalari bayon qilingan. Bu o'rinda mutaxassislar sport musobaqalari jarayonida yoshlarni vatanparvarlik g'oyalari ruhida tarbiyalashning imkoniyatlari yuqori darajada ekanligi e'tirof etishadi. Sport faqatgina natijalarni aniqlash, jismoniy imkoniyatlarni namoyish qilish mezonini bo'libgina qolmay, balki inson omili, uning har tomonlama tarbiyalanishi masalasiga ham aloqadorligi mazkur mavzu doirasida o'tkazilayotgan tadqiqotlarda o'z aksini topmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonunida ko'rsatib o'tilishicha O'zbekiston milliy sport turlari va xalq o'yinlari O'zbekiston Respublikasining jismoniy tarbiya va sport sohasidagi madaniy merosining ajralmas qismi, alohida vatanparvarlik va Vatanga muhabbat, xalqaro maydonda mamlakatning obro'-e'tiborini yuksaltirishga intilish tuyg'ularini tarbiyalash poydevoridir [1]. Darhaqiqat, milliy sport turlarining shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti bevosita kishilarni vatanparvarlik g'oyalari ruhida tarbiyalashni nazarda tutadi. Masalan, milliy sportimiz kurashni olaylik. Kurashda raqibni hurmat qilish, o'z sha'nini himoya qilish orqali vatani va xalqi or-nomusini, sha'nini himoya qilish masalalari ushbu sport turining falsafiy va ma'naviy g'oyalari negizini tashkil qiladi. Bu kabi misollarni dzyudo, taekvondo, karate kabi tarixiy-falsafiy hamda ma'naviy asoslari insonlarning har tomonlama tarbiyalanishiga xizmat qilishga qaratilgan sport turlarida ham ko'rishimiz mumkin. Sport turlarining tarixiy shakllanishi, rivojlanishi zahirida aslida tinchlik, insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik kabi

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

xislatlarni tarbiyalash g'oyalari mujassamlashgan. Zero, tinchlik, insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik umuminsoniy qadriyat sifatida necha yillardan buyon e'zozlanib, qadrlanib kelinmoqda.

Sportning ijtimoiy ahamiyati, umuminsoniy qadriyat ekanligi uning insonparvar xarakterda ekanligida ham o'z aksini topadi. Bir qarashda sport tushunchasining mazmunini ma'lum darajadagi tayyorgarlikdan o'tgan sportchilar bellashuvi, ularning bir-birini jismonan, kuch ishlatib mag'lub bo'lishga majbur etishida ko'rish mumkin. Ammo, sport turining musobaqa qoidalari, sportning umume'tirof etgan normalari sportchilarga, murabbiylarga va hakamlarga shunday talablar qo'yganki, natijada, sport faoliyati ishtirokchilari mashg'ulotlar, musobaqalar va sport tadbirlari jarayonida umuminsoniy qadriyatlar mezonidirasida tarbiyalanib, shakllanib boradilar. Zero, jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari hamda sport musobaqalari ular ishtirokchilarining va tomoshabinlarning sog'lig'iga, sha'ni va qadr-qimmatiga ziyon yetkazilmaydigan tarzda o'tkazilishi kerak. Sportchilarning sha'ni va qadr-qimmatiga kamsitilishiga olib keladigan, shuningdek, ularning sport jarohatlari olishiga sabab bo'ladigan tayyorgarlik uslublaridan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi [8]. Sport musobaqalari qoidalari ma'lum talablar asosida ishlab chiqilgan bo'lib, ishtirokchilardan ularga qat'iy amal qilishni talab etadi. Ayni shu holatda sport o'zining yuqori darajadagi insonparvarlik xususiyatini namoyish qiladi.

Inson, uning salomatligini saqlash va mustahkamlash butun dunyo tibbiyot sohasi oldida turgan asosiy vaziflardan hisoblanadi. Tibbiyot olamida "kasallikni davolagandan ko'ra uning oldini olgan yaxshi" tushunchasi mavjud. Texnika va texnologiyalar rivojlangan zamonda kam harakatlilik insonlar uchun ma'lum darajadagi muammolarni, xususan, harakatsizlik bilan bog'liq bo'lgan kasalliklarni yuzaga keltirmoqda. Yuqorida sport faol jismoniy harakatlar majmui ekanligini aytib o'tdik. Insonlarning reja asosida sport bilan muntazam shug'ullanishi organizmning harakatga bo'lgan ehtiyojini ta'minlaydi. Natijada, organizm sog'lom va baquvvat bo'lishiga erishiladi. Sportning umuminsoniy qadriyat sifatida e'tirof etilishining asosiy sabablaridan biri ham shundadir.

Bugungi globallashuv sharoitida yer yuzi aholisini alkoholizm, narkomaniya, diniy ekstremizm va xalqaro terrorizm kabi turli salbiy illatlar tashvishga qo'yayotgani barchamizga ma'lum. Xalq va davlatning ezgu maqsadlariga yot va begona bo'lgan g'oyalarni jamiyat hayotiga o'z ta'sirini o'tkazishga harakat qilishi muqarrar. Bunday salbiy illatlar va g'oyalarga qarshi kurashmoq, yoshlarda vayronkor g'oyalarga qarshi kurashish immunitetini shakllantirish, ularni salbiy illatlar ta'siridan asrash chora-tadbirlarini yo'lga qo'yish lozim. Bu vazifa o'z navbatida jamiyatda yashayotgan har bir fuqaro, har bir kasb egasiga alohida talablar qo'yadi. Zamonaviy sport mashg'ulotlari o'z oldiga faqatgina sport natijalarini yuksaltirishni emas, balki shug'ullanuvchini har tomonlama tarbiyalashni ham maqsad qilib qo'ygan. Zamonaviy Olimpiya o'yinlari targ'ibotchisi, fransuz davlat arbobi P'er de Kuberten insoniyat uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan, har tomonlama tarbiya vositasi sanalgan Olimpiya o'yinlarini tashkillashtirgani bejiz emas. Keyinchalik, Ikkinchi jahon urushidan so'ng Hindiston mamlakatining tashabbusi bilan Osiyo o'yinlari tashkil qilinishi ham aynan shu maqsadga – dunyoda tinchlik va osoyishtalikni ta'minlashga, xalqlar o'rtasidagi birdamlikni saqlashga qaratilgan edi.

Bugungi sport o'zining yuksak darajasiga ko'tarildi. Sportdan yoshlar tarbiyasida, mamlakatlar nufuzini oshirishda, salbiy illatlarga qarshi kurashishda hamda sog'lom-turmush tarzini targ'ib qilishda samarali foydalanish imkoniyati mavjud. Tarixan inson, uning hayoti muqaddas qadriyat sifatida e'zozlanib kelinadi. Shu bilan birga tinchlik, vatanparvarlik, insonparvarlik kabi tushunchalar umuminsoniy qadriyatlar tizimining ajralmas qismi hisoblanadi.

Oilada ota-onaning shaxsiy namunasi farzand tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. Oiladagi muhit, undagi har-bir o'ziga xos jihatlar bolalar tarbiyasiga katta ta'sir ko'rsatadi. Oilada turli sport jihozlarining mavjudligi, ota-onalarning undan muntazam foydalanishi o'z navbatida farzandlarning ham jismoniy madaniyatga mehr qo'yishiga zamin bo'ladi. Shu sababli oila yoshlarni sportga jalb qilish, farzandlarni mahoratli va vatanparvar sportchilarga havas ruhida tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa o'rnida yoshlar tarbiyasida sportning o'zni yuqori darajada ekanligini yana bir bor ta'kidlash kerak. Sport vositasida yoshlarni har tomonlama tarbiyalashda ota-onalar va murabbiylar nihoyatda mas'uliyatli bo'lishlari lozim. Muallif tomonidan olib borilgan kuzatishlar va tajriba natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Ota-onalar farzandlariga shaxsiy namuna ko'rsatishi, avvalo, ularning o'zlari jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishi, sportga bo'lgan munosabatlarini o'zgartirishlari lozim.

2. Oilada sportni targ'ib qilish, sportning foydali jihatlarini farzandlar ongiga singdirish va farzandlar qalbida mahoratli sportchilarga havas hissini uyg'otish lozim.

3. Ota-ona, murabbiy va ta'lim muassasasi hamkorligini samarali yo'lga qo'yish lozim.

4. Yoshlar bilan ishlovchi murabbiylar sportning tarbiyaviy jihatlariga alohida ahamiyat qaratishlari, shug'ullanuvchilarning har tomonlama tarbiyalanishiga e'tibor berishlari shart. Mashg'ulotlar va

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

musobaqalar mobaynida shug'ullanuvchilarning axloqiy va ma'naviy tarbiyasiga alohida e'tibor berish kerak.

5. Murabbiylar tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimiga sportning falsafiy, ma'naviy-axloqiy, estetik va tarbiyaviy asoslarini o'rganish mazmunidagi maxsus kurslarni joriy qilish kerak.

Mustaqil O'zbekiston tobora rivoj topib, taraqqiy etib bormoqda. Bunday rivojlanishni dunyo hamjamiyati tan olayotganligi barchamizni quvontirishi tabiiy, albatta. Erishilayotgan yutuqlar zamirida xalqimizning azal-azaldan shakllangan qadriyatlari, ma'naviy va axloqiy yuksalish borasidagi tajribasi, mehnatsevarligi, Vatanni sevishi kabi xislatlar mavjud. Biz azaliy qadriyatlarimiz, asrlar mobaynida farzand tarbiyasi borasida to'plangan tajribalarimizni asrab-avaylashimiz, avloddan avlodga yetkazishimiz lozim. Shu bilan birga yoshlar tarbiyasida bugungi zamon talablariga mos yondashuvlarni amalga oshirishimiz, uning yangicha usullarini amaliyotga joriy qilishimiz o'rinli bo'lar edi. Yoshlar tarbiyasi har doim dozarb va muhim vazifalardan hisoblanib kelaveradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni (Yangi tahrir). 2015-yil 4-sentyabr.

2. Ma'naviyat asosiy tushunchalar izohli lug'ati. –Toshkent: "G'ofur G'ulom" nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. 54-55-betlar.

3. Salamov R.S. Sport mashg'ulotining nazariy asoslari. O'quv qo'llanma. –Toshkent, 2005. 16-bet.

4. Masharipov.Y.M. Sport psixologiyasi. –Samarqand, 2010. 41-bet.

5. Barkamol avlod tarbiyasida jismoniy madaniyat va sportning o'rnini. Respublika ilmi-amaliy konferensiya materiallari to'plami. –Samarqand, 2014-yil. 127-128-betlar.

6. Jismoniy tarbiya va sportning yangi davr muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. –Buxoro, 2013. 43-44-betlar.

7. Voyaga yetmaganlar nazoratsizligi va qarovsizligining oldini olishda oila, uzluksiz ta'lim muassasalari, mahalla va huquq-tartibot organlarining o'zaro hamkorligi. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami. –Guliston, 2014. 231-233-betlar.

8. Olympic Charter. www.olympic.org

Rajab XALIMOVBuxoro muhandislik texnologiya instituti
jismoniy madaniyat kafedrası katta o'qituvchisi**MILLIY KURASH TURLARI VA UNI O'QITISH METODIKASI FANINI O'QITISHDA
QO'LLANILADIGAN TA'LIM TEXNOLOGIYALARI**

Maqolada milliy kurash turlari va uni o'qitishda o'quv mashg'ulotlarida ta'lim texnologiyalarini qo'llashning nazariy va amaliy ahamiyatiga oid ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: motivatsiya, kompetent, innovatsion-pedagogik texnologiya, muammoli o'qitish texnologiyasi.

В статье представлена информация о видах национальной борьбы, теоретическом и практическом значении использования образовательных технологий в обучении.

Ключевые слова: мотивация, компетентность, инновационная педагогическая технология, проблемная технология обучения.

The article provides information on the types of national wrestling and the theoretical and practical significance of the use of educational technologies in its teaching.

Key words: motivation, competence, innovative pedagogical technology, problem-based learning technology.

Kirish. Hozirgi davrning turli ilmiy-nazariy va o'quv-metodik manbalarida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, qayta takrorlanadigan, o'quvchi (talaba)ning o'qish-bilish faolligini to'liq ta'minlaydigan, ta'lim shakllarini qulaylashtiradigan, o'qitishda inson salohiyati va texnik vositalarning o'zaro ta'sirini tashkil etadigan, bilim o'zlashtirishda yo'l qo'yilgan xatolarni aniqlab, tuzata oladigan **"...zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini o'z vaqtida ishlab chiqish va joriy etishni ta'minlash"** [1] vaqti yetib kelganligi qayd etiladi. Chunki ta'lim texnologiyalari o'zlashtirish natijalarini kafolatlaydigan, jamiyat talablariga ko'ra oldindan shaxs shakllanishini kafolatlovchi, ta'lim shakllarini qulaylashtiruvchi o'qitishning metod va vositalarining yig'indisidan iboratdir.

"Milliy kurash turlari va uni o'qitish texnologiyalari" o'quv fanini o'qitishda ta'lim jarayoning yo'nalishini muayyan izchillik va yaxlitlikda qurish, o'quvchi (talaba)larning o'quv-biluv faoliyatini aniqlashtirilgan maqsadni amalga oshiruvchi ta'limning shakl metod va vositalarini tanlash lozimligini taqozo etadi. Buning uchun didaktikaning muayyan qonuniyatlari, qoidalari va o'ziga xos jihatlari e'tibordan chiqarilmaslik lozim. Chunki ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, "o'qitish texnologiyasi (natija sifatida)- didaktik jarayonning ilmiy loyihasi modeli) bo'lib, faoliyat davomida pedagogik harakatalar muvaffaqiyatini ta'minlaydi".

Xo'sh, o'qitish texnologiyalari mazmunida nimalar mujassamlashgan:

1. Ta'lim standartlari asosida o'qitish jarayonini loyihalash.
2. Kutilayotgan natijani kafolatlash va kafolatlangan natijaga to'liq erishish.
3. Kafolatlangan natijani qo'lga kiritishda maqsadni aniq belgilash, ya'ni ta'limning umumiy maqsadi va o'quv mavzusining maqsadini hamda o'zlashtirilishi lozim bo'lgan o'quv ma'lumotlarining maqsadini aniqlashtirish.
4. O'qitishning didaktik vositalarini aniq tanlash va ulardan maksimal (optimal) foydalanish.
5. O'qitishning uzluksizlik, tadrijiylik, ilmiylik, tushunarliklik, ko'rgazmalilik, amaliylik, tamoyillariga asoslanish.
6. O'quv mashg'ulotlarining xaritasini o'zlashtirilishi lozim bo'lgan BKM (bilim, ko'nikma, malakalar) va pedagogik harakatlar (o'qituvchi-talaba faoliyati) asosida ishlab chiqish va rejalarni tuzish.
7. Ta'lim oluvchilarning mustaqilligi, faolligi, ijodiy kamolotining ta'minlanishiga qaratilgan bo'lganligi.
8. Ta'lim jarayonining motivatsiya, ta'lim oluvchining o'qish-bilish faoliyati, o'quvchi faoliyati boshqarilishi komponentlaridan iborat bo'lishi va amalga oshishi [5].

Qolaversa, "Milliy kurash turlari va o'qitish metodikasi" fanini o'qitishda, fan mazmunini talabalarning o'zlashtirishlari uchun ta'limning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi innovatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish, ma'ruza, amaliy mashg'ulotlardan ilg'or innovatsion texnologiyalardan foydalanish zarurligi qayd qilingan. Shuni inobatga olib biz mazkur fanni o'qitishda foydalanishi mumkin bo'lgan ta'lim texnologiyalari xususida fikr yuritimiz.

Hozirgi kunda ta'lim maqsadini amalga oshirish ta'lim funktsiyalari, muammoli-modulli xususiyatlari, o'qitish vositalari va ta'lim mazmunini amalga oshirish darajalari, ta'limni jadallashtirish va shaxsga

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

yo'naltirilgan - umumiy pedagogik, xususiy pedagogik, lokal (modul)li ta'lim kabi o'qitishning xususiyatlaridan kelib chiqib, A.Y.Savelev, S.A.Smirnov, M.A.Chashanov, V.P.Bespalko, V.M.Shatalov, E.N.Shiyanov, M.I.Maxmutov, L.A.Yutsyavichene, D.V.Chernilevskiy va boshqalar tomonidan ta'lim texnologiyalari ishlab chiqilgan. Respublikamiz ta'lim muassasalarida esa o'qitishning muammoli, shaxsga yo'naltirilgan, mujassamlashtirilgan, modulli, rivojlantiruvchi, dasturlashtirilgan, differentshtirilgan, faol, o'yin kabi texnologiyalari N.Avliyoqulov, N.Sayidaxmedov, B.Farberman, O'.Tolipov, M.Usmonboyeva, B.Xo'jayev, Sh.Olimov tomonidan ilmiy nazariy jihatdan asoslanib amalda qo'llanilmoqda.

Xullas, mazkur texnologiyalar mustaqil fikr yuritish, faol o'zlashtirish, ijodiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, kafolatli natijaga erishishni yo'lga qo'yishga yordam beradi. Zero, bunda bilish, tushunish, anglash, ajrata olish, o'z-o'zini nazorat qilish, aniqlashtirish o'z faoliyatini baholash kabi amallar doimiy harakatda bo'ladi.

Muhokamalar va natijalar. Endi qayd etib o'tilgan texnologiyalarning ayrimlari xususida qisqacha tavsif beramiz.

Muammoli o'qitish texnologiyasi – bu muayyan o'quv fanining muhim tomonlarini ijodiy o'zlashtirishga o'quvchilarni muntazam jalb qilishni nazarda tutadigan texnologiyadir. Muammoli o'qitish texnologiyasining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u ta'lim oluvchilarga ma'lumot, axborotlarni tayyor holda emas, balki muammoli vaziyatlarni yaratish hamda ularni yechishga o'quvchilarni jalb etish orqali bilim o'zlashtirish, ko'nikma malaka hosil qilishga yo'llashni nazarda tutadi. Shuning uchun mazkur texnologiya ta'lim oluvchilarda mustaqil fikrlash, e'tiqodni tarbiyalaydi.

Darhaqiqat, “Muammoli o'qitish, o'qitishning eng tabiiy samarali usulidir, chunki ilmiy bilimlar mantiqi o'zida muammoli vaziyatlar mantiqini namoyish etadi” [2]. Zero, muammoli vaziyat – ta'lim oluvchilar fikrlash jarayonining dastlabki bosqichi bo'lib, unda biror narsani tushunish, anglash mantig'i yotadi va u talabani muammoni yechishga yo'naltiradi, yechimni izlashni tashkillashtiradi. Bunda o'qituvchi o'quvchi-talabalarga bilim, ma'lumot, axborotlarni tayyor holda taqdim etmaydi, u bilim oluvchilar oldiga muammoli topshiriqlarni qo'yib, ularning yechimini topishga o'quvchi-talabalarining o'zlarini yo'naltiradi.

Muammoli topshiriqlar, bilishga yo'llovchi, tadqiqiy topshiriqlar hisoblanib, ularning natijalari ta'lim oluvchiga noma'lum bo'lib, ularni yechish yo'llari, vositalarini ularning o'zlari o'z tayyorgarlik darajalariga tayanib mustaqil hal etishga intiladilar.

Muammoli o'qitish texnologiyasi o'quvchi-talabalarining bilish faolligi va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Natijada o'quvchilar bilimlarni o'z tayyorgarlik darajalariga tayanib mustaqil o'rganishga odatlanadilar, muammo va topshiriqlarni yechishning yo'l va vositalarini izlab topishga intiladilar.

“Milliy kurash turlari va uni o'qitish texnologiyalari” o'quv fanini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyasi bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilariga kurashchilarning jismoniy va psixologik tayyorgarliklarini inobatga olib, vaziyatdan kelib chiqib, texnik, taktik mahoratini namoyish qilishda mustaqil qaror qabul qilish yo'llari hamda vositalari haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, kurashchilarga hujum harakatlarini mustaqil tanlash, qo'llash texnikasi bilan tanishtiradi. Bu esa o'z navbatida, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari va mashqlarini tashkil etish va o'tkazishga texnologik yondashish uchun amaliy yordam ko'rsatadi. Bunda muammoli vaziyatni vujudga keltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Muammoli vaziyat yaratishda:

a) texnik-taktik tayyorgarlikda ziddiyatlarni vujudga keltirish va uning yechimini topishga kurashchining o'ziga taklif etish;

b) aynan bir xildagi texnik-taktik tayyorgarlikni turli xil yechimini topish;

d) kurashchilarga holatga turlicha yondashishni o'rgatish;

e) amalga oshirilgan texnik-taktik holatni taqqoslash, umumlashtirish va xulosalar chiqarishga undashga olib keladi va ularni qo'llash ijtimoiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Shuning uchun ham “Milliy kurash turlari va uni o'qitish texnologiyalari” o'quv fanini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyasining roli katta.

Dasturlashtirilgan ta'lim texnologiyasi - o'quvchi-talabalarining maxsus ishlab chiqilgan o'quv materiallari ustida mustaqil ishlashlarini yo'lga qo'yish texnologiyasi hisoblanadi. Bunda milliy kurash bo'yicha sport kurashining paydo bo'lishi, ularning turlari, usullari, tamoyillari, kurashning texnik-taktik mahorat tamoyillari, jismoniy tayyorgarligi, ruhiy tayyorgarligi, texnik hamda taktik tayyorgarligi va boshqa o'quv ma'lumotlarini dozalarga bo'lib, ularni ketma-ketlikda, izchillikda bayon etish bilan tavsiflanadi. Chunki bu ta'limda o'quv ma'lumotlarini muayyan dozalarga ajratish, o'qish tempini individuallashtirishi va asta-sekin aniqdan-noaniqqa, oddiydan-murakkabga qoidasiga ko'ra amalga oshirish, o'quv materialini o'rganish nazoratini izchillik bilan o'tkazish, o'tilgan mavzuni kichik ulushlarga bo'lib, ularni to'liq o'zlashtirilishini ta'minlagandan so'ng o'quv materialining keyingi ulushini taqdim etishga o'tishni ta'minlash kabi didaktik talablar yotadi.

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

Bu talabning o'ziga xos tomoni shundan iboratki, talaba fan o'quv materialining oldingisini mukammal o'zlashtirmasa, keyingisini o'zlashtira olmaydi. Aniq va to'g'ri tashkil etilgan individual xarakterdagi talabning mustaqil ishi o'quv ma'lumotlarini to'liq o'zlashtirishga imkon yaratadi. Yaxshi tashkil etilgan talabning o'quv-biluv faoliyati, uning ustidan o'rnatilgan doimiy nazorat, talaba bilim olishi va rivojlanishini ta'minlaydi.

Modulli ta'lim texnologiyasi. O'qitishning yangi texnologiyalarini izlab topish borasida olib borilgan tadqiqotlar, ta'lim oluvchilarning mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'limda modulli o'qitish texnologiyasining yaratilishiga olib keldi. Modulli o'qitish texnologiyasi aniq ta'lim oluvchiga mos keluvchi o'qitish usulini tanlashni, o'quv ma'lumotlarini o'quvchi-talabning tayyorgarligi, o'quv-biluv ehtiyojiga muvofiqlashtirish, o'quv fani bo'yicha bilim va ko'nikmalarni mustaqil ishlashlari asosida modullar bo'yicha tizimlashtirishni nazarda tutadi.

Professor N.H.Avliyov va pedagogika fanlari nomzodi N.N.Musayevlar ta'kidlaganlaridek:

- modulli o'qitish didaktik tizimning har bir tizilmasini (komponentini) so'zsiz ishlanishini ta'minlaydi va ularni modulli dasturda va modullarda ko'rgazmali taqdim etadi;

- modulli o'qitish, o'qitish mazmunini aniq tarkiblash, nazariy materialni ketma-ket bayon etish, o'quv jarayonini uslubiy material bilan ta'minlash, o'qitish jarayoniga tuzatishlar kiritishga imkon beruvchi o'zlashtirilgan bilimlarni baholash va nazorat tizimini toqazo etadi;

- modulli o'qitish o'qitishni o'zgaruvchanligini, o'quv jarayonini o'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlari va talablariga moslashni nazarda tutadi [3].

Modulli ta'lim texnologiyasining mazkur o'ziga xos xususiyatlari milliy kurash turlari va uni o'qitish metodikasi o'quv fanini o'qitishda:

- milliy kurash turlarini tartiblashtirish;

- "Milliy kurash turlari va uni o'qitish metodikasi"ni modulli dastur shaklida o'quv ma'lumotlari modullarga (makro, mikromodullar tarzida) ketma-ketlikda o'zlashtirishni rejalashtirish;

- tashkiliy shakllarda mustaqil bilim olish asosida olib borishni yo'lga qo'yish kabi masalalarni yechish amalga oshiriladi.

Shunday qilib, modulli o'qitish texnologiyasi fan ma'ruzalarini modullarga ajratishni, o'qitish, o'zlashtirishni nazorat qilish va baholashni yuqori texnologik jarayon asosida olib boruvchi texnologiya deb xulosa chiqarish mumkin.

Differensiallashgan ta'lim texnologiyasi - bu ta'lim oluvchilarning individual (ruhiy va jismoniy) xususiyatlarini inobatga olib tashkil etilgan ta'lim texnologiyasi hisoblanadi. Ma'lumki, didaktika fani ta'lim oluvchilarni bilim darajasi, fikrlashi, xotirasi, qobiliyatini inobatga olib, ularni a'lo, yaxshi, o'rta va bo'sh o'zlashtiruvchilarga ajratib o'qitish maktab amaliyotida keng qo'llaniladi. Bunday mashg'ulotlar mashqlarni tashkil etish odatda **differensial ta'lim** deb yuritiladi.

Sport kurashida esa kurashchilarning jismoniy, ruhiy, texnik, taktik tayyorgarliklarini inobatga olgan holda ularni guruhlariga ajratib tashkil etiladigan mashg'ulotlarni differensial ta'lim deb aytish mumkin. Bunday yondashish sportchida taktik-texnik tayyorgarlikning oshishida, jismoniy va ruhiy holatini yaxshilashida muhim o'rin tutadi. Bunday ta'limda sportchi faollashadi, o'zining jismoniy, ruhiy, texnik va taktik tayyorgarligi ustida muntazam shug'ullanadi. Buning uchun jismoniy tarbiya o'qituvchisi yoki murabbiy milliy kurash turlari, milliy kurash mashg'ulotining maqsadi, vazifalari, vositalari, usullari, tamoyillari, kurashchining jismoniy, ruhiy, texnik va taktik tayyorgarligi to'g'risida ham ilmiy-nazariy ham amaliy-usuliy ma'lumotlarni mukammal egallashi talab etiladi.

Shunday qilib, "Milliy kurash turlari va uni o'qitish texnologiyalari" fanini o'qitishda differensial ta'lim texnologiyasidan foydalanish ta'lim oluvchilar yoki bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari hamda murabbiylarni past o'zlashtiruvchidan qoniqarli o'zlashtiruvchi darajasiga, qoniqarli o'zlashtiruvchilarni yaxshi o'zlashtiruvchilar darajasiga, yaxshi o'zlashtiruvchilarni a'lo o'zlashtiruvchilar darajasiga ko'tarish mumkinligi amalda tasdiqlangan. Demak, "Milliy sport kurashi va uni o'qitish texnologiyalari" fani mavzularini o'qitishda differensial ta'lim texnologiyasini qo'llash yaxshi samara beradi.

Mujassamlashtirilgan ta'lim texnologiyasi - ta'lim oluvchilarning his qilish xususiyatlarini, idrok etish faoliyatlarini inobatga olgan mashg'ulotlarni bloklarga birlashtirib, egallangan bilimlar samarradorligini oshirish hamda ularni idrok etish qobiliyati, faolliklari, qiziqishlari, aqliy intellektual imkoniyatlarini o'rnatishga qaratilgan ta'lim texnologiyasidir. "Milliy kurash turlari va uni o'qitish texnologiyalari" fanini mujassamlashtirilgan ta'lim texnologiyasi asosida o'qitish sport turkumidagi o'quv fanlarining o'qitishni mujassamlashtirilgan holda o'qitishni nazarda tutadi. Bunda kurashga tayyorgarlik jarayonidagi harakatlar, kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik, vaziyatni to'g'ri tushunish va unga qarab kuchini taqsimlash to'g'ri ta'minlanadi. Zero, inson ongi, sezgisi, ruhiy faoliyati o'zaro mujassamlashtirilgan birliklardan tashkil topgan. "Milliy kurash turlari va uni o'qitish texnologiyalari" fani mazmunidagi mavzularni mujassamlashtirilgan

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

ta'lim asosida o'rganish kurashchilarning bilimdonlik darajasi va jismoniy, ruhiy, texnik-taktik tayyorgarligini rivojlantiradi, mavzularni hayotiy lavhalar bilan bog'lashni ta'minlaydi. Shuningdek, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari va murabbiylarning bilish faoliyatini mazmunan boyitadi hamda quyidagilarning namoyon bo'lishini ta'minlaydi:

- a) o'rganilayotgan fan g'oyalarini chuqurlashtiradi va zukkolik, faollikni oshiradi;
- b) kuchlilik, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, mustaqillikni tarbiyalaydi;
- d) har bir mashg'ulot doirasida faoliyat turlarini almashtirishga yordam beradi;
- e) mashg'ulotlarni ko'rgazmali, illyustrativ, axborotli tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi;
- f) mustaqil, ijodiy fikrlash va tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etishni yo'lga qo'yadi.

Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasi - ta'lim oluvchilarning tabiiy rivojlanish qonuniyatlari asosida uning ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va muammoni mustaqil yecha oladigan, fan mazmunini anglash uchun kerakli bilimni qidirib topa olish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi ta'limdir. Bu ta'lim texnologiyasi jahon standarti talabiga javob beradigan, o'ziga, boshqalarga, jamiyatga, davlatga, tabiatga, mehnatga, o'zining shaxsiy faoliyatiga to'g'ri munosabatni bildiradi oladigan, ijodkor, tadbirkor kadrlarni tayyorlash va o'z-o'zini takomillashtiradigan shaxsni tarbiyalashga qaratilgan ta'lim texnologiyasidir. Mazkur ta'lim texnologiyasi ta'lim jarayoni ishtirokchilari (subyektlar)ning harakatlarini faollashtiradi hamda o'zaro faoliyatni jadallashtiradi, interfaollikni vujudga keltiradi. Bu esa faqatgina axborotlarni shunchaki qabul qilishni emas, balki o'rganilayotgan obyektlar yoki jarayonlarning o'zaro harakatlarni tezlashtiradi, ma'lumotlar, axborotlar xususiyatlarini faol tadqiq qilish imkoniyatlarini vujudga keltiradi.

Demak, rivojlantiruvchi ta'lim o'qitish jarayonini jadallashtirish, bilim oluvchilar faoliyatini faollashtirish, birgalikdagi harakatlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan ta'lim hisoblanib, ta'lim va tarbiya vazifalarini oqilona hal qilishga katta imkoniyatlar yaratadi.

Xulosa. Shunday qilib, nazariy jihatdan ishlab chiqilib, amaliy faoliyatda qo'llanilayotgan o'qitishning zamonaviy texnologiyalari o'zida o'qitishning tashkiliy shakllar tizimi, ta'lim metodlari, majmuasi, vositalari, maqsad, vazifa, ta'lim o'rgatuvchi va ta'lim o'rganuvchining birgalikda, hamkorlikdagi faoliyatlarini tashkil qiluvchi, o'quv ma'lumotlarini o'zlashtirishda imkoniyatlardan to'liq foydalanuvchi texnologiyadir. Shuning uchun ham u produktiv (mahsuldor) hisoblanadi.

Hozirgi zamon ta'lim nazariyasi (didaktikasi)da o'qitishning mazmunini to'ldiruvchi o'qitishning interfaol metodlari mavjud. Bu metodlar o'qitishning samaradorligini oshiradi, o'quvchi-talabalarning ijodiy, mustaqil, tanqidiy fikrlashlarini shakllantiradi va qobiliyatini rivojlantiradi, raqobatbardosh yetuk mutaxassislarni tayyorlashga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. - T.: "O'zbekiston", 1999. 37-38-betlar.
2. Avliyoqulov N.H., Namozova N.J. Muammoli o'qitish texnologiyalari. -T., 2004. 12-bet.
3. Avliyoqulov N.H., Musayeva N.N. Modulli o'qitish texnologiyalari. -T.: "Fan va texnologiyalar", 2007. 27-bet.
4. Arslonov Q.P. Milliy kurash turlari va uni o'qitish texnologiyalari. –Buxoro, 2014-yil.
5. Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari. 28- bet

Akram ABDULAXATOV

Chirchiq davlat pedagogika instituti dotsenti

Farxod QULBULOVJismoniy tarbiya va sport bo'yicha
mutaxassialarni qayta tayyorlash va malakasini
oshirish instituti Samarqand filiali o'qituvchisi**KURASHCHILAR MUSOBAQA FAOLIYATIDA: HUJUM, HIMOYA, QARSHI HUJUM
VA OGOHLANTIRISHLAR**

Mazkur maqolada kurashchilar musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari tadqiq etilgan. Musobaqa faoliyatida hujum, himoya va qarshi hujum harakatlarining miqdor ko'rsatkichlari va ogohlantirishlar tahlil etilgan. Vazn toifalari va jins bo'yicha musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: kurashchilar tayyorlash tizimi, kurash, musobaqa faoliyati, madqiqot jarayonida bellashuvlar, miqdor ko'rsatkich, ogohlantirish, tahlil, terma jamoa.

В статье изучены показатели соревновательной деятельности борцов. Анализируются предупреждения и количественные показатели атаки, защиты и контратаки в соревновательной деятельности. Выявлены показатели соревновательной деятельности по весовой и половой категориям.

Ключевое слово: система подготовки борьбы, борьба, соревновательная деятельность, соревнования в исследовательском процессе, количественные показатели, предупреждение, анализ, сборная команда.

In this article are studied indicators of struggle activity of kurash athletes. Rate indicators of attack, defense and counter attack and penalties in combat activity are analyzed. Struggle indicators by the weight and sex categories are identified.

Key words: wrestling training system, wrestling, competition activities, competitions in the research process, quantitative indicators, warning, analysis, national team.

Kirish. Mamlakatimizda kurashchilar tayyorlash tizimi o'ziga xos rivojlangan bo'lib, mutaqillikning qo'lga kiritilishi natijasida kurash bo'yicha terma jamoamiz vakillari salmoqli natijalarni qo'lga kiritib kelmoqda. Bu kabi yuqori natijalarning qo'lga kiritilishida murabbiylar va mutaxassislarining xizmati beqiyos, albatta. Mazkur yo'nalishda kadrlar tayyorlash masalasi alohida ahamiyat kasb etib, o'ziga xos yondashuv va talablarga asoslanishi kerak.

Asosiy qism. Kurashchilar musobaqa faoliyatini tahlil qilish sportchi imkoniyatlari va uning kelgusi sport faoliyatini rejalashtirishda katta ahamiyatga ega. Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni har tomonlama rivojlantirish va ommalashtirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Mazkur masala shuni bilan ham ahamiyatli, hakamlar qoidalarining o'zgarishi [5, 128] va sportchilar tayyorlashning takomillashuvi [4, 114] musobaqa faoliyatini muntazam tadqiq etish zaruratini ko'rsatadi. Yuqorida ko'rsatilgan sabablar tufayli ham musobaqa faoliyatini tahlil etish masalasi o'z dolzarbligini yo'qotmaydi.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida kurashchilar tayyorlash borasida yetarlicha tajriba to'plandi. Jahon Chempionatlari, Osiyo O'yinlari, shuningdek, boshqa nufuzli musobaqalarda o'zbek kurash maktabi vakillari yuqori natijalar qayd etib kelishmoqda. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, xalqaro maydonda barqaror natijalar qayd etish bugungi kunda muhim va o'ta murakkab masala hisoblanadi. Ushbu vazifani amalga oshirishda mashg'ulotlar tizimini muntazam takomillashtirish yetakchi sportchilar bellashuv faoliyatini modellashtirish va boshqa muhim omillarga ahamiyat qaratish zarur. Shu bilan birga, musobaqa faoliyati ko'rsatkichlarini tahlil qilish ham tayyorgarlikning kelgusi istiqbollarini belgilashda amaliy ahamiyatga ega.

Yuqorida bildirilgan fikr va mulohazalar shuni anglatadiki, musobaqa faoliyatini tahlil qilish asosida sportchi imkoniyatlari doirasini aniqlash va tayyorgarlikning muayyan yo'nalishini belgilash mumkin. Shu sababdan **kurashchilar musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari tahlil etish** maqola maqsadi sifatida belgilangan.

Muhokamalar va natijalar. Musobaqa faoliyatini tekshirish va tahlil qilishda bellashuvlar qayta kuzatildi (www.ika.uz). Musobaqa faoliyatining miqdor ko'rsatkichlari hisoblandi. Kurashchilar tomonidan bajarilgan texnik harakatlarning samaradorlik ko'rsatkichlari hisobga olinmadi. Hujum, himoya va qarshi hujum harakatlariga ajratilib o'rganildi. Shuningdek, bellashuvdagi ogohlantirishlar ham hisoblab borildi (1-2-jadvallar).

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

1-jadval. Kurashchilar musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari (erkaklar, n=6)

	Vazn toifasi	Jami texnik harakatlar			Ogohlantirish	Bellashuv soni	Bellashuv vaqti
		Hujum	Himoya	Qarshi hujum			
	-60 kg	10	5	2	1	2	06:17
	-66 kg	24	11	3	1	2	10:40
	-73 kg	5	4	-	3	2	06:38
	-81 kg		-	-	-	-	-
	-90 kg	10	5	1	2	1	06:14
	-100 kg	9	8	3	4	3	07:46
	+100 kg	16	16	3	3	6	14:28
	Jami	74	49	12	14	16	1 soat, 6 daqiqa, 31 soniya
		12,33±6,12	8,16±4,21	2,4±0,8	2,33±1,10	-	-

2-jadval. Kurashchilar musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari (ayollar, n=6)

	Vazn toifasi	Jami texnik harakatlar			Ogohlantirish	Bellashuv soni	Bellashuv vaqti
		Hujum	Himoya	Qarshi hujum			
	-48 kg	7	16	-	2	2	08:20
	-52 kg	1	1	-	1	1	01:54
	-57 kg	4	4	-	-	1	02:19
	-63 kg	-	-	-	-	-	-
	-70 kg	4	9	-	1	1	04:00
	-70 kg	1	3	-	2	1	02:13
	-78 kg	-	2	-	-	1	01:14
	87 kg	-	-	-	-	1	-
	+87 kg	-	-	-	-	1	-
	Jami	17	35	-	6	7	20:00 daqiqa
	X±m	3,4±2,24	5,83±5,20	-	1,5±1,0	-	-

Yuqoridagi 1-va 2-jadvallardagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki bellashuv soni va vaqtining ortib borishi bevosita texnik harakatlar nisbatiga ham ta'sir etadi. Tahlillar natijasida shu narsa aniqlandiki, erkaklar va ayollarda musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari farqlanadi.

Hujum harakatlarining o'rtacha ko'rsatkichi erkaklarda 12,33±6,12ni tashkil etgan bo'lsa, ayollarda mazkur ko'rsatkich 3,4±2,24dan iboratligi aniqlandi. Hujum harakatlari bo'yicha erkaklar ayollarga nisbatan sezilarli faollik ko'rsatishgan.

Himoyalani borasida ham muayyan farq kuzatildi. Ushbu ko'rsatkich bo'yicha erkaklar 8,16±4,21, ayollar esa 5,83±5,20 natija qayd etdi.

Qarshi hujum ko'rsatkichi bo'yicha erkaklarda 2,4±0,8 natija qayd etildi. Ayollar esa musobaqa faoliyatida mazkur jihatdan hech qanday natija qayd etmadi.

Bellashuv jarayonidagi faollik raqib imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasiga ham bog'liq, albatta. Mazkur jihatdan qaralganda bellashuvning yuqori tempda o'tishi teng nisbatda sportchi va uning raqibiga aloqador. Jami amalga oshirilgan texnik harakatlar har uchta ko'rsatkich bo'yicha erkaklarda yuqori ekanligini ta'kidlash kerak. Bizning fikrimizcha, mazkur holatning yuzaga kelishini bellashuvlar soni bilan izohlash kerak. Sportchi qanchalik ko'p bellashuv o'tkazsa, tegishli ravishda musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari ham ortib boradi. Kuzatishlar va musobaqa bayonnomalarini o'rganish sportchilar jami 23ta bellashuv (100%) o'tkazganligini ko'rsatdi. Mos ravishda erkaklar 16ta (69,57%), ayollar esa 7ta (30,43%) uchrashuv o'tkazgan. Uchrashuvlar sonining ayollar va erkaklardagi nisbati musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari farqlanishiga olib keladi.

Tadqiqot jarayonida biz tomonimizdan jami olingan ogohlantirishlar va ularning sabablari ham o'rganildi. Hakamlar tomonidan jami 20ta ogohlantirish (tanbeh, dakki va g'irrom) berilgan. Ogohlantirishlar erkaklarda 14ta (2,33±1,10) va ayollarda 6 tadan (1,5±1,0) iborat. Ogohlantirishlarning aksariyat qismi nafaol harakat (7, 35%), yolg'on hujum (5, 25%) va bir tomonlama ushlab (4, 20%) uchun

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

berilgan. Qolgan ogohlantirishlar noto'g'ri usul qollash, tatamidan chiqib ketish, himoya holatida turish va ushlab holatidagi xatolar uchun (1, 5%dan) berilgan.

Musobaqa faoliyatidagi ogohlantirishlar to'g'risida fikr bildirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ogohlantirishlarning u yoki bu darajada bo'lishi sportchi jismoniy va taktik tayyorgarligiga ham bog'liq, albatta. Bizning fikrimizcha, sportchi g'alabaga erishish uchun muayyan yo'l tanlaydi. U musobaqada yutuqqa erishishning taktik usullarini tanlagan holatda ogohlantirishlar soni ortishi kuzatiladi va sportchi 1- va 2- ogohlantirishlarning berilishidan cho'chimaydi.

Ikkinchi holatda shuni aytish kerakki, agar kurashchining imkoniyatlari raqib imkonoyatlaridan past bo'lganda u himoyalani, raqib hujumidan va bosimidan chiqib ketishga harakat qiladi va tabiiyki tatamidan chiqib ketadi yoki himoya holatiga o'tadi. O'z navbatida qoidalariga asosan sportchi bunday holda ogohlantirish oladi. Bugungi kunda kurashchilar tayyorlash amaliyoti va nazariyasi yuqori darajaga ko'tarildi. Musobaqalarda sportchilar tomonidan qo'llaniladigan xilma-xil usullar bunga misol bo'ladi. Usullarning mohirona bajarilishi zahirida chuqur va har tomonlama ilmiy tadqiq etilgan musobaqa faoliyati shart-sharoitlari mavjud.

Kurash bo'yicha o'tkazilayotgan yirik tadqiqotlar va yetakchi mutaxassislar ilmiy ishlari shuni ko'rsatadiki, musobaqa faoliyatini tahlil etish sportchi tayyorgarligini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Aksariyat tajribali mutaxassislar o'z shogirdlarining va ularning raqiblari musobaqa faoliyatini tahlil qilish asosida tayyorgarlik jarayonlarini rejalashtirishlari ham bejiz emas, albatta.

Xulosa. Kurashchilar tayyorlash tizimining zamonaviy masalalaridan biri - bu sportchi haqida ma'lumot olish, tahlil qilish va tayyorgarlik jarayonida qo'llashdan iborat. Sportchining muayyan ko'rsatkichlari uning tayyorgarlik holatini xarakterlaydi. Xususan, kurashda musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari sport formasi darajasi aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Musobaqa faoliyatini tadqiq etish yana shuni bilan ahamiyatliki, tahlil natijalari butun bir musobaqa to'g'risida qimmatli ma'lumotlar olish imkonini beradi. Chempion, sovrindor va autsayderlar uchun xos bo'lgan xususiy jihatlar aniqlanishi, shuningdek, musobaqa faoliyatining optimal modeli ishlab chiqilishi mumkin. Kurashchilar musobaqa faoliyatini tadqiq etish yuzasidan olib borilgan tajriba xulosalari va natijalari muallif fikrlari bilan bir nuqtada tutashadi. Kurash rivojlanishining har bir davrida hakamlar qoidalariga hamohang tarzda kurashchilar musobaqa faoliyati o'zgarib bormoqda. Ushbu omil musobaqa faoliyatini har tomonlama tadqiq etish zaruratini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-noyabrda "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish choratadbirlari to'g'risida"gi PQ-4877 – sonli Qarori.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. –Toshkent, 2017-yil.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –Toshkent, 2017-yil.
4. Tastanov N.A. Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati. –Toshkent, 2015-yil. -142 b.
5. Abdurazzaqov X.A., Odilov F.R. Kurash. –Toshkent, 2017-yil. -128 b.

QUTLOV

Baqo UMAROV

Buxoro davlat universiteti
organik va fizik-kolloid kimyo kafedrası
professori, kimyo fanlari doktori

O'ktam MARDONOV

"AziyaTransGaz" MChJ QK muhandis-
kimyogari

AKADEMIK N.A. PARPIYEVNING O'ZBEKISTONDA YARATGAN KOORDINATSION BIRIKMALAR KIMYOSI ILMIY MAKTABI VA UNING ISTIQBOLLARI

Ushbu maqola O'zbekiston olimlari kimyoviy izlanishlarida fizik-kimyoviy tadqiqot usullarini qo'llash maktabini yaratgan, koordinatsion birikmalar kimyosiga asos solgan buyuk ustoz, Buxoroda oziq-ovqat va yengil sanoat instituti (hozirgi Buxoro muhandislik - texnologiya instituti)ning birinchi rektori va asoschisi, akademik N.A. Parpiyevning hayoti va faoliyati yorqin xotirasiga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: O'ODU (SAGU, O'rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitet), IONX RAN (Rossiya Fanlar akademiyasi N.S. Kurnakov nomidagi Umumiy va noorganik kimyo instituti, RFA UNKI), D.I. Mendeleev nomidagi kimyogarlar jamiyati, rentgenstruktur analiz (RSA), gidroksilamin, benzoilaseton benzoilgidrazoni (BABG), diasetil tiobenzoilgidrazoni (DATBG), α, β, γ -dikarbonil birikmalar, geteroatom, azometin bog'i, koordinatsion qurshov.

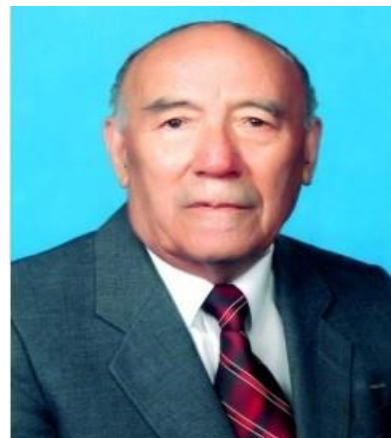
Настоящая статья посвящена жизни, деятельности и светлой памяти великого ученого, создавшему школу применения методов физико-химических исследований в химических поисках, основателю химии координационных соединений, первому ректору и создателю Бухарского технологического института пищевой и легкой промышленности (ныне Бухарский инженерно-технологический институт)

Ключевые слова: САГУ – Среднеазиатский государственный университет (ныне Национальный университет Узбекистана имени М. Улугбека), ИОНХ РАН (Институт общей и неорганической химии имени Н.С. Курнакова Российской Академии наук), Химическое общество имени Д.И. Менделеева, рентгенструктурный анализ (РСА), гидроксиламин, бензоилгидразон бензоилацетона (БГБА), тиобензоилгидразон бензоилацетона (ТБГБА), α, β, γ -дикарбонильные соединения, гетероатом, азометиновая связь, координационная сфера.

This article is devoted to the life, work and blessed memory of the great scientist, who created the school of application of methods of physical and chemical research in chemical searches, the founder of the chemistry of coordination compounds, the first rector and creator of the Bukhara Technological Institute of Food and Light Industry (now the Bukhara Engineering and Technological Institute).

Key words: SASU - Central Asian State University (now National University of Uzbekistan named after M. Ulugbek), IGIC RAS (Institute of General and Inorganic Chemistry named after N.S. Kurnakov Russian Academy of Sciences), Chemical Society named after D.I. Mendeleev, X-ray diffraction (XRD) analysis, hydroxylamine, benzoylhydrazone benzoylacetone (BGBA), thiobenzoylhydrazone benzoylacetone (TBGBA), α, β, γ -dicarbonyl compounds, heteroatom, azomethine bond, coordination sphere.

Kirish. 1932-yilda O'rta Osiyo davlat universitetining (O'ODU) kimyo fakultetida noorganik kimyo kafedrası tashkil qilingan, uning birinchi mudiri professor. B.T.Zaprometov bo'lgan edi. Turkiston o'lkasida ko'p miqdorda mineral xomashyo zahiralari mavjudligini hisobga olib, kafedraning ilk ilmiy-tadqiqot ishlari mahalliy mineral ashyolarning kimyoviy tarkibi, fizik kimyoviy xossalarning tahlili va ularni qayta ishlash usullarini o'rganishga bag'ishlangan. O'quv ishlari bilan birgalikda ilmiy-tadqiqot jarayonini rivojlantirish borasida professor V.I.Dulova, dosentlar N.I.Timoxina, X.R. Raximov, M. Fayziyev, A.G. Muftaxov va boshqa iqtidorli olimlar katta hissa qo'shganlar. Kafedrada bajarilgan ilmiy ishlar, asosan, noorganik birikmalarning sintezi, ularning xossalari hamda amaliyotdagi qo'llanilishini tahlil qilishga bag'ishlangan. Suv-tuz sistemalarida yangi birikmalar hosil bo'lish jarayonlari o'rganilgan.

Asosiy qism. Noorganik moddalar kimyo texnologiyasi sohasida ilmiy maktab yaratgan akademik M.N.Nabiyev, I.S.Kansepolskiy va boshqalarni eslab o'tish o'rinli bo'lsa, noorganik kimyoni yirik bo'limlaridan biri kompleks (koordinatsion) birikmalar kimyosini O'zbekistonda rivojlantirishga hissa qo'shib, asoslagan olimlarning eng birinchisi akademik N.A.Parpiyevdir.

1931-yilda, Toshkent shahrida tug'ilgan N.A.Parpiyev 1948-yilda o'rta maktabni tugatib, O'ODU (hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU) kimyo fakultetiga o'qishga kirdi. 1953-yilda universitetni fizikaviy kimyo mutaxassisligi bo'yicha tugatib, O'zSSR Fanlar Akademiyasiga yo'llanma oldi. Yosh olim iqtidorini sezgan Kimyo instituti va FA rahbariyati uni ilmiy izlanishlarini olib borishi uchun M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti (MDU) aspiranturasiga tavsiya etishdi. Yosh tadqiqotchi MDU fizikaviy kimyo kafedrasidagi kristallokimyo laboratoriyasida professor G.B.Bokiy rahbarligida aspiranturani davom ettirdi. Bu davrda N.A.Parpiyev dunyoga mashhur olimlar A.N.Nesmeyanov, N.N.Semenov, V.I.Spisin, I.I.Chernyayev, A.A.Grinberg, I.P.Alimarin, M.A.Poray-Koshis va boshqalarning ma'ruzalarini tingladi. 1958-yilda MDUning kimyo fakulteti Ilmiy kengashida ruteniyning koordinatsion birikmalarini rentgenstruktur analiz usuli bilan kristall tuzilishining tadqiqotiga bag'ishlangan noorganik kimyo bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Bundan keyin yosh olim, kimyo fanlari nomzodi N.A.Parpiyev o'z yurtiga qaytib, O'zSSR FA Kimyo institutiga (hozirgi Umumiy va noorganik kimyo instituti) ishga qabul qilindi. Shu davrdan olimning koordinatsion birikmalar kimyosi sohasidagi faoliyati boshlandi. Uning rahbarligi va tashkilotchiligidan noorganik va koordinatsion birikmalarni fizikaviy usullar bilan o'rganish uchun maxsus guruh tuzildi. U Moskva, Leningrad va Toshkent davlat universitetlarining iqtidorli bitiruvchilarini va aspiranturani tugatganlar tarkibidan ilmiy xodimlarni birlashtirib, ular oldiga zamonaviy fizik kimyoviy tadqiqot usullarini noorganik va koordinatsion birikmalarni molekulyar tuzilishi, xossalari va amaliy ahamiyatini ilmiy tahlil qilishga qo'llash muammosini qo'ydi. Bu yerda u 18 yil davomida kichik, katta ilmiy xodim, laboratoriya mudiri va ilmiy ishlar bo'yicha direktor muovini lavozimlarida ishlab keldi. N.A.Parpiyev tomonidan tuzilgan ilmiy guruh asosida 1964-yilda Markaziy Osiyo hududida birinchi marta fizik kimyoviy usullar tadqiqoti laboratoriyasi tashkil qilindi. Bu laboratoriyada zamonaviy usullar: termik va rentgenofaz analizi, optik spektroskopiyani UB- va IQ usullari, mass-spektrometriya, keyinchalik radiospektroskopik tadqiqotning EPR- va YMR usullari joriy qilindi. Bu usullarni qo'llash natijasida O'zR FA kimyo institutining barcha laboratoriyalarida, boshqa ilmiy-tadqiqot institutlari hamda oliy o'quv yurtlarida bajariladigan ilmiy ishlarning yuqori saviyada rivojlanishiga imkon yaratildi. Shu bilan birgalikda yosh olimga katta ishonch bildirilib, D.I.Mendeleyev nomidagi Butunittifoq kimyogarlar jamiyati O'zbekistondagi bo'limining raisi mas'uliyati yuklandi va bu faoliyat umrining oxirigacha davom etdi. Bu lavozimda olim kimyo fanining muammolari, yutuqlari, istiqbollari targ'iboti bo'yicha respublikamizdagi kimyogarlar va kimyogar-texnologlarning ilmi, tajribasi va professional imkoniyatlarini xalq xo'jaligida qo'llanishi uchun to'la safarbarlik qilishda rahnamolik qildi va o'zining munosib hissasini qo'shdi. Buning natijasi o'laroq 1989-yilning sentyabr oyida Toshkentda Umumiy va amaliy kimyo bo'yicha XIV Mendeleyev sezding tashkil etilishi va o'tkazilishi, undagi "Kimyo fanining fundamental muammolari" bo'limi tashkiliy qo'mitasi ishiga akademiklar O.M.Nefedov, V.A.Koptyug, Y.A. Buslayev, K.S.Axmedov bilan birgalikda rahbarlik qildi [1].

O'zbekiston Respublikasining konlarida rangli, nodir va qimmatbaho metallarning qazilma boyliklari mo'l bo'lib, ular Olmaliq va Navoyi kon-metallurgiya kombinatlarida qayta ishlanadi. Metallarni ma'danlardan ajratib olish va boshqa texnologik jarayonlar metallarning koordinatsion birikmalar hosil qilishiga asoslangan. Shu nuqtayi nazardan N.A.Parpiyev rahbarligida yangi ilmiy yo'nalish – tarkibida azot, kislorod, oltingugurt va boshqa elektrondonor atomlari tutgan organik moddalar bilan koordinatsion birikmalar hosil qilish jarayonlari qonuniyatlarini o'rganish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari boshlandi. Organik molekulalar yoki kislota qoldiqlari koordinatsion kimyoda ligandlar deb atalishi sizga ma'lum. O'z navbatida ligandlar metall ionlari bilan koordinatsion birikmalar hosil qilishi uchun ularning tarkibida erkin elektron juftlari bo'lishi lozim. Koordinatsion birikmalar hosil bo'lish jarayonining nazariy asoslarini chuqur o'rganish molekulalarni tuzilish va donor atomlarning reaksiya qobiliyatini taqqoslash masalalarini hal qilishda 1960-yillarda respublikamizda ilk bor elektron hisoblash texnikasi qo'llanildi. Tarkibida azot atomi tutgan molekulalardagi kimyoviy bog' tabiati, normal tebranish chastotalari nazariy hisoblab chiqildi va ularning kompleks birikma hosil bo'lishidagi o'zgarishlari aniqlandi. Bu izlanishlar natijasida organik molekulaning metall ioniga nisbatan reaksiya faolligining tanlovchanligi va hosil bo'ladigan koordinatsion birikmaning molekulyar tuzilishi hamda har xil xossalari oldindan bashorat qilishga imkoniyat yaratildi.

Gidrosilaminning metilli hosilalarining elektron tuzilishi, molekula shakli va azot atomining platina va palladiy metallariga nisbatan reaksiya qobiliyati nazariy o'rganildi va amalda sintez qilingan koordinatsion birikmalar misolida bu nazariy ishlar o'z isbotini topdi. Molibden, volfram va reniy metallarini

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

eritmada har xil sharoitda gidroksam va tiokislotalar bilan kompleks hosil qilish jarayonlari o'rganildi. Natijada, molibden, volfram va reniy ishlab chiqarish texnologiyalarida bu metallarning analizi, bir-biridan ajratish, toza holda metall birikmalarini olish usullari ishlab chiqildi va bu yutuqlar ustoz rahbarligida "O'zbekiston qiyin eriydigan va o'tga chidamli metallar kombinati"da joriy qilindi. Ilmiy va amaliy izlanishlar natijalari koordinatsion birikma hosil bo'lishining kinetik qonuniyatlarini yaratishga va shu asosda oraliq, nodir metallarning yangi koordinatsion birikmalarini olish usullarini ishlab chiqishga asos bo'ldi. Ilmiy izlanishlar natijalari D.I.Mendeleyev davriy sistemasidagi metallarni joylanishiga qarab koordinatsion birikmalarining fizik-kimyoviy xossalarini o'rganish qonuniyatlarini aniqlash uchun imkoniyat yaratildi. Oraliq metallarning yangi koordinatsion birikmalarini sintez qilish, ularning tuzilishi va fizik-kimyoviy xossalarini tadqiq qilish natijalari asosida Nusrat A'zamovichning bir qator shogirdlari nomzodlik dissertasiyalarini himoya qilishdi (A.Qo'shoqboyev, Z.Aminov, E.Abramova). Bu ishlarning natijalari bir qator yangi ilmiy monografiyalarda umumlashtirilgan.

1974-yilda N.A.Parpiyev "Oraliq metallarning ba'zi sinf kompleks birikmalari sintezi va fizik-kimyoviy tadqiqoti" mavzusida kimyo fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya ishini himoya qildi. Natijada koordinatsion birikmalar kimyosining yangi istiqbollari, ayniqsa, kompleks hosil bo'lish jarayonini o'ta toza moddalar olishda, metallar analizining yangi usullarini yaratishda, hamda yangi biologik faol kompleks birikmalarni sintez qilishdagi imkoniyatlari ochildi. Bu ilmiy ishlar Rossiya Fanlar akademiyasi N.S.Kurnakov nomidagi Umumiy va noorganik instituti xodimlari, sobiq SSSR FA akademiklari: I.I.Chernyayev, N.M.Javoronkov, Y.A.Buslayev, I.I.Moiseyev, N.V.Gerbeleu, V.M.Novotorsev, A.Y.Sivadze, professorlar: Y.Y.Xaritonov, G.M.Larin, V.V.Minin, Y.V.Rakitin va boshqalar bilan hamkorlikda olib borildi. Tarkibida azot atomi tutgan karbon kislotalarni hosilalari metall ionlari bilan koordinatsion birikmalar hosil qilishning o'ziga xos qonuniyatlari o'rganildi. Vanadil(II), kobalt(II), nikel(II), marganes(II), rux, kadmiy va simob ionlarining 100dan ortiq koordinatsion birikmalari olindi. Amid-, gidrazid- va gidrazon guruhlari tutgan ligandlar reaksiyon muhit sharoitiga qarab molekulyar va xelat tuzilishdagi birikmalarni hosil qilishi aniqlandi. Aminokislota-amid-gidrazid qatorida ligandlarning metallarga bog'lanish usuli, metall-ligand bog'ning kimyoviy tabiati tahlil qilindi. Ilmiy izlanishlar natijasi o'laroq N.A.Parpiyev rahbarligida M.F.Saruxanov, O.F.Xodjayev, X.T.Sharipov, R.A.Abduraxmonov, V.Y.Mishin, I.F.Maslennikov, E.Abramova, A. Kushakbayev, M.M.Kazakov, M.E.Bedrina, E.K.Badalova, Z.Aminov, T.A.Azizov, V.G.Yusupov, M.M.Azizov, Z.M.Musayev, Y.SUsmanxodjayeva, N.K.Maxmudova, S.S.Valdman, G.M.Ismailova, Ali El Ferdjani Xamis (Liviya fuqarosi), E.Sh.Yakubov, Y.A. Delyaridi, A.P.Toropova, S.A.Chepulskiylar va boshqa bir qator izlanuvchilar tomonidan kimyo fanlari nomzodi va doktori ilmiy darajalarini olish uchun dissertatsiya ishlari himoya qilindi.

Alifatik va aromatik kislota amidlarini metall ionlari bilan koordinatsion birikmalar hosil qilish qonuniyatlari, molekula tuzilishi va kimyoviy bog' tabiatini tahlil qilish natijalari asosida yangi ilmiy monografiyalar chop etildi. Leningrad harbiy-tibbiyot akademiyasining olimlari bilan hamkorlikda karbon kislota gidrazidlarini ketonlar bilan kondensatlanish reaksiyalari natijasida kompleks hosil qiluvchi yangi ligandlar – gidrazonlarni olish va ularning koordinatsion qobiliyatini o'rganish yo'lga qo'yildi. Kislota amidlaridan farqli ravishda, gidrazidlar va gidrazonlar reaksiyon muhit va metall ionining tabiatiga qarab, amid-imidol tautomer shakllarda koordinatsion bog' hosil qilishi aniqlandi. Bu qonuniyatlar keyinchalik Rossiya, Gruzziya va boshqa bir qator chet el olimlari tomonidan tan olindi va o'z tasdig'ini topdi.

Mis(II)ning mono- va dikarbonil birikmalar asilgidrazonlari bilan kompleks birikmalari elektron paramagnit rezonans spektrlarining (EPR) tahlili asosida benzol halqasidagi funksional guruhlar (N, NO₂, Cl, OCH₃ va h.k.) ligandlarning metall ionlari bilan bog'lanish usuliga ta'sir qilmasligi isbotlandi. Bunday birikmalar qattiq holda besh a'zoli metall halqalari tutgan bo'lsa, eritmaga o'tganda olti a'zoli metall-halqalariga aylanishi qonuniyatlari aniqlandi.

Koordinatsion birikmalarining yangi turlarini sintez qilishda, tarkibida kislorod, azot va oltingugurt tutgan asil- va tioasilgidrazonlardan foydalanish yo'lga qo'yildi. Bu ligandlar bilan mis(II), kobalt(II), nikel(II), marganes(II), rux(II), kadmiy(II), vanadil(II), uranil(II), xrom(III), yevropiy(III) ionlarining koordinatsion birikmalari olindi. Zamonaviy fizik usullar – tebranma va radiospektroskopiya, rentgenstruktur analiz yordamida yangi sintez qilingan birikmalarining kristall va molekulyar tuzilishi, kimyoviy bog' tabiati o'rganildi va o'ziga xos qonuniyatlari ochildi.

Molibden, volfram, platina metallari bilan gidroksam kislota gidrazonlari va yangi hosilalarining kompleks birikmalari o'rganildi. Mono- va ko'p yadroli koordinatsion birikmalar, ayniqsa, tarkibida bir xil yoki har xil metall ionlari tutgan birikmalarining xossalari diqqatga sazovordir. Bu ilmiy izlanishlar natijasida 150 dan ortiq yangi koordinatsion birikmalarining kristall tuzilishi aniqlandi va olingan ma'lumotlar Kembridj Xalqaro kristall strukturalar bankida ro'yxatdan o'tkazildi. Bu ma'lumotlarning bir joyga to'planishi oqibatida shu va boshqa sohalarida faoliyat olib borayotgan jahon olimlarining foydalanishiga

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

keng imkoniyat yaratdi. Bu o'z navbatida O'zbekistondagi kompleks birikmalar kimyosi maktabini dunyo miqyosida tan olinishiga zamin yaratdi. Olim 1976-1977-yillar davomida O'rta Osiyo neftni qayta ishlash sanoati institutining direktori lavozimida ishladi.

Akademik N.A.Parpiyevning hayoti va serqirra mehnat faoliyatlaridagi murakkab, lekin juda samarali va jo'shqin davri Buxoro viloyati va uning ziyolilari bilan bog'liq. U 1977-1989-yillar davomida Buxoro oziq-ovqat va yengil sanoati texnologiyasi institutining rektori lavozimida ishladi. 1978-1980-yillarda u kishining rahbarligi davrida institut moddiy texnik bazasi, yangi bo'limlar va kafedralarni tashkil etish, eng asosiysi – respublika va sobiq ittifoqning turli ilmiy-tadqiqot hamda yetakchi oliy o'quv yurtlaridan yuqori ilmiy salohiyatli yosh mutaxassis va yosh bitiruvchilarni ishga olib kelish muammolari hal etilgan, natijada institut ilmiy salohiyati 7-10 % dan keskin oshib, 25-30 % ni tashkil etdi.

Institutda ilmiy salohiyatli kadrlar sonini oshirish zarurati o'ta dolzarb bo'lib turgan 1982-1983-yillarda professor N.A.Parpiyev prorektorlar, dekanlar va kafedra mudirlarining e'tiborini o'sha paytdagi mamlakatning oziq-ovqat, yengil sanoat, iqtisod, fundamental, tabiiy fanlar sohalari bo'yicha ko'zga ko'ringan ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy ta'lim muassalari bilan ilmiy-pedagogik aloqalarni o'rnatish va yosh mutaxassislarni, aspirantlarni va doktorantlarni o'qishga yuborish, ularning o'z muddatlarida fan nomzodlari va doktorlari ilmiy darajalari olish uchun dissertatsiya ishlarini himoya qilishga qaratdi va rahnamolik qildi. Buning samarasi o'laroq institutda ilmiy salohiyati 1985-yilda 35-45 % ni tashkil etishiga erishildi.

Professor N.A.Parpiyevning bu sohadagi yana bir o'ziga xos ibratli va samarali ish uslubi shundan iborat bo'ldiki, institutdagi bir sohadagi kafedralar (oziq-ovqat, yengil sanoat, texnika va qurilish, fundamental va tabiiy fanlar sohalari bo'yicha) ilmiy tadqiqotlar va professor-o'qituvchi, aspirantlar faoliyatini o'zaro integrallashtirish (birlashtirish) bilan ilmiy ishlar samaradorligi va ilmiy kadrlar sonini oshirish bo'ldi. Bu o'ziga xos yondashuv natijasida kafedralar va ularning mutaxassislari orasidagi ilmiy hamkorlik kuchaydi, institutda kafedralar soni 19 taga, ulardagi professor-o'qituvchilarning ilmiy salohiyati 55-60% ga yetkazildi. Ilmiy izlanishlarning mazkur institut bazasida amalga oshirish imkoniyati kuchaydi, keyingi rivojlanish uchun puxta zamin tayyorlandi.

Professor N.A.Parpiyev Buxoroda o'zining ilmiy, pedagogik va tashkilotchilik faoliyatini boshlagan dastlabki kunlardan kimyo fanlari o'qitilishi, o'quv laboratoriyalari jihozlanishi, ilmiy-tadqiqot ishlari miqyosini kengaytirish borasida alohida samarali ishlarni amalga oshirdi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun 1978-1980-yillarda katta o'qituvchilar M.I.Ismoilov va A.S.Salomovlar O'zFA Kimyo instituti fizik-kimyoviy tadqiqotlar laboratoriyasiga kompleks birikmalar sintezi va tuzilishini o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni bajarishga jalb etildi. Bu Buxoroda koordinatsion birikmalar kimyosi maktabi yaratilishining boshlanishi edi. 1983-yilda "Koordinatsion birikmalar sintezi va ularning tadqiqoti" ilmiy yo'nalishi bo'yicha izlanishlar olib borishni kuchaytirish maqsadida "Anorganik kimyo" va "Umumiy fizika" kafedralari professor-o'qituvchilaridan iborat "Integratsion tadqiqotchi guruhi" tashkil etilib, dotsentlar M.T.Toshev va V.G.Yusupovlar boshchiligidagi 1983-yildan boshlab "Tarkibida N, O, S-tutgan organik ligandar va ularning d- va f-metallari bilan koordinatsion birikmalari sintezi va ularning xossalari o'rganish" bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari yo'lga qo'yildi.

Muhokamalar va natijalar. Professor N.A.Parpiyevning rahbarligida M.T.Toshev va uning shogirdlari tomonidan d- va f-elementlar kompleks birikmalarining rentgenstruktur analiz hamda spektroskopik xossalari fizik-kimyoviy usullar yordamida o'rganish natijasida koordinatsion birikmalar kimyosi rivoji uchun muhim hissa qo'shgan quyidagi ilmiy natijalar olingan:

- 52 ta yangi sintez qilingan 3d-metallar (Fe, Co, Ni, Cu, Zn), lantanoid – Eu^{+3} va aktinoid – UO_2^{+2} ning tarkibida N-, S-, O-tutgan polifunksional organik moddalar bilan hosil qilgan kompleks birikmalari tuzilishining rentgenstruktur analizi amalga oshirilgan;

- politemirkarbonil komplekslarining strukturasi o'rganish tufayli elementar oltingugurt va to'yinmagan uglevodorodlarning $\text{Fe}_3(\text{CO})_{12}$ bilan o'zaro ta'sirlashishi uch yadroli karbonil klasterining parchalanishi hamda oltingugurtning qo'sh bog' orqali uglevodorodlar bilan polisulfidlar hosil qilib bog'lanishi isbotlandi. Norbornadienning (NBN) oltingugurt elementi va $\text{Fe}_3(\text{CO})_{12}$ bilan o'zaro ta'sirlashish mahsuloti bo'lgan $\text{Fe}_3(\text{CO})_{12}(\text{S}_2\text{C}_7\text{H}_8)$ tarkibli kompleks birikmaning tuzilishi, $\mu\text{-S-S-trisiklo}[2.2.1.0.3,5]\text{hept-2,6-ilenditolatogeksakarbonil-ditemir}$ kompleksida NBN biyadroli $\text{Fe}_2(\text{CO})_6\text{S}_2$ fragment atomlari bilan bog'lanib, trisiklenga aylanishi aniqlandi. $\mu\text{-S-S-bisiklo}[2.2.1]\text{hept-5en-2,3-ilenditolatogeksakarbonil-ditemir}$ kompleksida $\text{Fe}_2(\text{CO})_6\text{S}_2$ guruhi NBN molekulasining yaqin qo'sh bog'laridan biri orqali S-S bog'lari xosil qilishi isbotlandi. Uchinchi kompleks $\mu\text{-S-S-bisiklo}[2.2.1]\text{-hept-5en-2,7-ilen}$ hamda $\mu\text{-S-S-trisiklo}[2.2.1.0.3,5]\text{hept-2,6-ilenditolatogeksakarbonil}$ ditemirning 2:1 nisbatdagi molekulyar aralashmasi ekanligi isbotlangan. To'rtinchi kompleksda $\text{S}_2\text{S}_7\text{N}_8$ – ligand dastlabki NBN

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

molekulasi bilan reaksiya natijasida hosil bo'lgan μ -S-S-bisiklo [2.2.1] gept-5-en-2,2-ditiolat ekanligi isbotlangan.

Tarkibida N,O,S-tutgan organik ligandlarning 3d-metallar ionlari bilan kompleks birikmalarining tuzilishini o'rganish orqali tioasilgirazon ligandli mis(II) va nikel(II)ning tekis-kvadrat tuzilishli komplekslaridagi sis-trans-Z,E-izomerlanish imkoniyatlari o'rganildi va ibotlandi. β -diketonlarning gidrazonli hosilalarida amalga oshadigan "halqa-zanjirli" qayta guruhlanish jarayoni sodir bo'lishi RSA bilan aniqlandi.

Benzoilaseton bilan benzoilgidrazin (BGBA) hamda diasetil va tiobenzoilgidrazin (DATBG) kondensatlanish maxsulotlarining Eu^{+3} va UO_2^{+2} bilan olingan kompleks birikmalari strukturaviy tadqiqotlar orqali Eu^{+3} ionining koordinatsion soni 8 ga tengligi, birikma tarkibida bitta N_2O molekulasi; uchta BGBA ligandlarining ikkitasi tridentat (2O, N) va birtasi monodentat koordinatsiyalanganligi aniqlangan. UO_2^{+2} kompleksida ekvatorial tekislikda markaziy atomning pentakoordin bog' hosil qiluvchi tetradentat DATBG ligand orqali (2N, 2S) va oksiguruhning kislorod atomi orqali amalga oshishi isbotlangan.

- UO_2^{+2} ning aralash oksalatokomplekslarida asidoguruhlar bilan to'yingan birikmalardan kam to'yingan birikmalariga o'tishi tufayli oksalat guruhlar dentatligi 4 gacha oshishi aniqlandi. Bunda oksalat-ion uranil(II) ionining tekisligida, odatda, besh a'zoli halqani, oksamat va gidroksilaminat ionlar esa UO_2^{+2} bilan mustahkam bidentatsiklik shaklda uch a'zoli metallosiklni hosil qilishi ibotlandi. Natijada gidroksilaminlar va oksimlar mavjud bo'lgan UO_2^{+2} komplekslarining o'ziga xos ajralib turuvchi tomonlaridan biri – uranil(II) ionining geksa koordinatsion qurshovga ega ekanligi birinchi marta o'z isbotini topdi.

Bu davrda RSA natijalari asosida yangi strukturaviy motivlar va qator yangi kristallokimyoviy qonuniyatlar aniqlangan:

- birinchidan, dikarbonil ligandlarning ko'p hollarda polidentat xarakterdagi koordinatsion bog'lanishi shunga olib keldiki, uranil(II) komplekslari sinfida dikarbon kislotalarining qoldiqlari bilan polimer tuzilishli strukturalar hosil bo'lish ustuvorligi kuzatiladi;

- ikkinchidan, uranil(II) dikarboksilatlarida struktur motivlarning uglevodorod zanjirlari uzunligiga bog'liqligi tamoyili birinchi marta kuzatilib, bu qonuniyat biologik va texnologik jihatidan juda muhim bo'lgan yangi birikmalarning yo'naltirilgan sintezini amalga oshirishda ahamiyati ochib berildi [2].

Bu izlanishlarning natijalari 100 ga yaqin ilmiy maqola va tezislar respublika va xalqaro miqyosdagi nashrlar, konferensiya, simpozium materiallarida chop etilib, A.S.Salomov va yosh mutaxassislar H.B.Do'stov, Z.R.Ashurov, O.Sh.Sharopovlar tomonidan 1987-1989-yillarda nomzodlik va 1990-yilda M.T.Toshev tomonidan "Tarkibida N,O,S-tutgan organik polidentat ligandli turli tabiatga ega bo'lgan metallar koordinatsion birikmalari strukturaviy kimyosining o'ziga xos tomonlari" mavzusida 02.00.01 – Noorganik kimyo ixtisosligi bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari yoqlash bilan yakunlandi.

Akademik N.A.Parpiyev rahnamoligida V.G.Yusupov va B.B.Umarov tomonidan RFA UNKI (N.S.Kurnakov nomidagi Umumiy va noorganik kimyo instituti)dan akademiklar Y.A.Buslayev, V.M.Novotorsov Y.V.Rakitin, professorlar: G.M.Larin, V.V.Minin, Kirov nomidagi SP(b)HA dan K.N.Zelenin va SP(b)DU kimyo fakultetidan S.I.Yakimovichlar bilan yaqin hamkorlikda quyidagi natijalarga erishildi:

- monokarbonil, α -, β -, γ -dikarbonil birikmalarning asil-, tioasilgidrazonlari sintezi usullari ishlab chiqildi, ular asosida oraliq d-, f-metall ionlarining komplekslari sintez qilindi. Bu organik moddalarning va ular komplekslarini qattiq holda va eritmalarda tarkibi, tuzilishi RSA, IQ-, EPR-, YMR N^1 va S^{13} , elektron spektroskopiya, magnitkimyoviy usullarini qo'llab tadqiqotlar olib borildi;

- yangi organik moddalar tarkibidagi karbonil va gidrazon guruhlariga bog'liq holda turli chiziqli va halqasimon tautomer shakllarda, yoki ularning muvozanatdagi aralashmalaridan iboratligi isbotlandi. Ularda u yoki bu (neytral yoki deprotonlangan) shakllarining metall ionlari ta'sirida barqaror komplekslar hosil qilish sharoitlari aniqlab berildi. Eng muhimi, halqasimon tuzilishli ligandlarda kompleks hosil bo'lish jarayonlarida "halqa-chiziqli qayta guruhlanish" jarayonlarining amalga oshishi aniqlandi. Bu hodisaning mexanizmi eksperimental usulda o'z isbotini topdi.

Sintez qilingan moddalar tarkibi, geometrik tuzilishi RSA usuli asosida yuqori aniqlik va ishonchli darajada kompleks birikmalarda monodentat (O-), bidentat (N,O- va N,S-), tridentat (N,O₂- va N,O,S-), bis-tridentat (N₂O₂,O₂-), hamda tetradentat (N₂O₂- va N₂S₂-) koordinatsion bog'lanishi oqibatida metall ionlari atrofida to'rt-, besh-, olti-, yetti- va sakkiz a'zoli halqali (xelat) koordinatsion birikmalar hosil qilinishi aniqlab berildi.

Ni^{2+} va Cu^{2+} ionlarining tetra koordinatsion kompleks birikmalarida turli N,O,S-geteroatomlari gidrazonlarining sis- va trans- tuzilishli tutash va tutashmas besh-, olti- va yetti a'zoli metall halqalari tutgan koordinatsion birikmalarni sintez qilish va ularda aniq va kutilgan strukturalarni hosil qilish metodik asoslari

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

ishlab chiqildi. Bunday birikmalar tuzilishi va xossalari metall ioning elektron tabiati hamda organik ligand molekulasidagi turli xildagi o'rinbosarlar ($R_1, R_2...$) tarkibi va elektron tuzilishini sis- yoki trans-tuzilishlar hosil bo'lishiga ta'siri aniqlandi.

Ni^{2+} ionining N_2S_2 - koordinatsion qurshovli kompleks birikmalarda ligand tarkibiga kiruvchi uzoq o'rinbosarlarning elektron tabiati va atomlar orasidagi masofalarni o'zgartirish bilan sis-tuzilishdagi komplekslarning trans-izomer holatiga transformatsiyalanishi mumkinligi ilmiy va eksperimental isbotlab berildi.

Cu^{2+} ion uchun shunday tarkib va tuzilishdagi koordinatsion birikmalarning paramagnit xossalari hamda ularning tadqiqoti uchun IQ-, EPR spektroskopiya, magnitkimyoviy usullaridan samarali va mohirona foydalanib, yuqori ilmiy va amaliy natijalarga erishildi.

- Mis(II) ion komplekslari koordinatsion sferasidagi atom qanchalik past elektronakseptor xossali atom yoki uzoq o'rinbosarlar elektronoakseptorligi yuqori bo'lsa, Cu-L bog'ining kovalentligi shuncha yuqori bo'ladi;

- trans-tuzilishli komplekslarda Cu-L bog'ining kovalentlik darajasi sis- tuzilishdagi komplekslarga nisbatan yuqori bo'ladi;

- tetraedrik tuzilishli komplekslar koordinatsion qurshovidagi "chetga og'ishlar" aynan Cu-N (azometin) bog'i kovalentligi kamayishiga sabab bo'lishi aniqlandi.

N,O,S- koordinatsion bog'langan ligandlardagi O va S atomlari metall ionlariga "ko'priksimon" koordinatsion bog'lanishi tufayli kompleks birikmalarning dimerlanish hodisasi sodir bo'lishi RSA usuli bilan yuqori ishonchli darajada aniqlab berildi.

Bu komplekslarda anomal juda qisqa [$2.656(3) \text{ \AA}$] Cu-Cu bog'ining uzunligi va diamagnetizm xossasi namoyon bo'lishi, bunda dimer komplekslarda Cu atomlari o'rtasida magnit almashinuv hodisasi ro'y berishi va bu almashinuv nafaqat "ko'priksimon" S atomi, balki Cu^{2+} ionining d-orbitalarini o'zaro bevosita qoplanishlari tufayli sodir bo'lishi isbotlandi. Shu jumladan N,O,O- koordinatsion qurshovli dimer komplekslarida kislorod atomining ko'priksimon bog'larning hosil qilishi va gidrazon fragmentiga yuqori elektronoakseptor guruhning kiritilishi bilan o'zaro magnit almashinuvi kuchayishiga olib kelishi ko'rsatib berildi.

Olib borilgan tizimli va aniq maqsadga yo'naltirilgan tadqiqotlar natijasida eksperimental va EHM larda tuzilgan nazariy EPR spektrlari asosida N.A. Parpiyev va shogirdlari, ilmiy hamkorlari tomonidan birinchi marta paramagnit metall ionlari tutgan komplekslarda antiferromagnit almashinuv jarayoni ligandlar tarkibiga kiruvchi $(-CH_2)_n-$ ($n=0,1,2,3,4,6,8$) monoyadroli Cu(II) xelatlarini o'zaro bog'lab turuvchi polimetilen zanjiridagi σ -bog'lari orqali sodir bo'lishi e'tirof etildi.

Trans-tuzilishdagi to'rt koordinatsion qurshovli Cu^{2+} ion komplekslarining donor atomlar tutgan erituvchilaridagi reaksiya xususiyatlarini o'rganish oqibatida ular tetraedrik siqilgan tekis-kvadrat tuzilishli komplekslardan farq qilib, adduktlar hosil qila olmasligi aniqlangan. Piperidin ishtirokida addukt hosil bo'lishi Cu^{2+} ionining Cu^+ gacha qaytarilishi va erkin radikallar hosil bo'lishi bilan amalga oshishi mumkinligi isbotlandi. Bularning asosida Cu^{2+} ionining biyadroli ammiak qo'shimcha koordinatsion bog'langan komplekslari poligalogen hosilasi organik moddalarning to'yinmagan uglevodorodlarga birikish reaksiyalarida katalizatorlik xossasini namoyon bo'lishi bilan amaliy ahamiyati isbotlangan.

1985-1990-yillar davomida olib borilgan bu ilmiy izlanishlar tadqiqotlar natijasida N.A.Parpiyev rahbarligida buxorolik yosh olimlardan B.B.Umarov, M.M.Karimov, Z.T.Karimov fan nomzodi, V.G.Yusupov va R.A.Abdurahmonov fan doktori dissertatsiyalarini himoya qildilar. Bular tomonidan 1ta darslik, 67ta ilmiy maqola va tezislari nashr etilgan [3].

Akademik N.A.Parpiyev koordinatsion kimyoda boshqa olimlar tomonidan o'rganilmagan ilmiy-amaliy muammolarni tadqiq etish va bunga mahalliy yoshlarni jalb qilish maqsadida 1981-yil mart oyida "Anorganik kimyo" kaferasi assistenti O'M.Mardonovga O'zFA Kimyo instituti katta ilmiy xodimi, kimyo fanlari nomzodi O.F.Xo'jayev boshchiligidagi 3d-metallar qatoriga kiruvchi vanadiy elementi, ayniqsa, VO(II) ionining turli aminokarboksilatli komplekslari sintezi, tuzilishi, xossalari o'rganish vazifasini qo'ydi. Shuni aytish lozimki, o'sha paytda bu mavzu ayrim skeptik va o'ziga ishonmagan olimlar tomonidan ilmiy samarasiz va istiqbolsiz, deb tashlab qo'yilgan edi. N.A.Parpiyevning doimiy nazorati ostida 1981-1986-yillarda ayni shu mavzu bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar tufayli 50 ga yaqin o'ziga xos spektral, magnit xossali va biologik faol kompleks birikmalar sintez qilindi va ularning eritmalarida mavjud bo'lishi, xususiyatlari elektron-, IQ-, EPR spektroskopiya va magnitkimyoviy usullar bilan isbotlandi. Bu komplekslarning turli erituvchilardagi eritmalarini EPR spektrlarini o'rganish asosida aminokislotali xelat halqadagi V-O bog'iga nisbatan V-N bog'ining kuchsizligi aniqlandi. Bu bilan paramagnit ionlarning komplekslarida M-L bog'ining xarakteristikalarini RSA usulini qo'llamasdan ham, EPR spektroskopiya usuli bilan aniqlash mumkinligi isbotlandi. Sintez qilingan glutaminli va sarkolizinli kompleks birikmalar

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

saraton o'smasi kasalliklari (Uoker karsinosarkomasi, Sarkoma-45, Erlix o'smasi) ga qarshi faol preparatlar ekanligi aniqlanib, shunday moddalar banki davlat ro'yxati (№ 6954185 va № 6954285) ga kiritildi.

Bu tadqiqotlarning diqqatga sazovor jihati shundaki, o'sha paytgacha chet ellik yetakchi olimlar tomonidan "keng o'rganilgan" vanadil(II) asetati – $\text{VO}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot \text{XH}_2\text{O}$ faqat polimer tuzilishli, suv va organik erituvchilarda erimaydigan modda ekanligi to'g'risida bir qator dissertatsiyalarda "uzil-kesil xulosa" qilingan edi. Lekin N.A.Parpiyev maktabi tadqiqotchilari bu moddaning suv, qutbli va kuchsiz qutbli organik erituvchilarda yaxshi va to'liq eriydigan turini sintez qildilar. 1983-1985-yillarda sobiq SSSR FA UNKIning taniqli olimlari G.M.Larin, V.V.Minin, Y.V.Rakitin, G.A.Zverevalar hamkorligida nostandart 29 liniyadan iborat eksperimental va EHMda nazariy tuzilgan EPR spektrlarini tadqiqotlari natijasida bu moddaning tarkibi $[\text{VO}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot 0,5\text{H}_2\text{O}]_4$, tuzilishi tetramer ekanligi yuqori darajada ishonchli isbotlandi. Bu mavzu bo'yicha olingan ilmiy va amaliy natijalar asosida 12 ta ilmiy maqola va tezislar chop etilib, O'.M.Mardonov tomonidan 1986-yilda nomzodlik dissertatsiyasi yoqlanib, O.F.Xo'jayevning doktorlik dissertatsiyasining alohida bobini tashkil etdi. Magnit kimyosi bo'yicha yetakchi olim, Moskva FTIning professori V.V.Zelensov dissertatsiya himoyasida "Turli erituvchilarda eruvchan vanadil(II) asetatining sintezi, ushbu element kimyosi rivojlanishini 25-30 yillarga ilgari surib yubordi", deb e'tirof etgan edi [3].

Ta'kidlash lozimki, olib borilgan bu davrga kelib, tizimli rahbarlik samarasi o'laroq ilmiy salohiyat institutning "Umumiy fizika" kafedrasida – 80%, "Anorganik kimyo" kafedrasida – 88% ni tashkil etdi.

Keyingi yillardagi Buxoro koordinatsion birikmalar kimyosi maktabining faoliyati BuxDUda bajarilayotgan ilmiy-tadqiqotlar ishlari shaklida amalga oshirilmoqda.

1997-yil mart oyida akademik N.A.Parpiyevning shogirdi, kimyo fanlari doktori, professor B.B.Umarov ilmiy-pedagogik faoliyatini BuxDU "Organik va fizkolloid kimyo" kafedrasida dotsenti lavozimida ish boshladi va yangi o'quv yilidan 14 yil davomida kafedra mudiri, 2011-yildan hozirgacha shu kafedra professori lavozimida ishlab kelmoqda. Bu ta'lim maskanida akademik N.A.Parpiyev rahnamoligi va professor B.V.Umarov boshchiligida "Aroiltriforasetilmetanlar asilgidrazonlari asosidagi hosilalari va ularning oraliq metallar bilan kompleks birikmalari sintezi, spetroskopiyasi, kristallografiyasi va qo'llanilishi", "Ketoaldegid va ketoefirlarning hosilalari va komplekslari: ularning tuzilishi va xossalari" mavzularidagi fundamental tadqiqotlar davom ettirildi. Bu izlanishning yakuniy natijasi sifatida Q.Sh.Husenov, R.R.Qo'chqorova, N.G.Sevinchov, Q.G'.Avezov, M.A.Tursunov va S.F.Abduraxmonovlar 02.00.01 – Noorganik kimyo mutaxassisligi bo'yicha nomzodlik va kimyo bo'yicha falsafa fanlar doktori ilmiy darajasi uchun o'zlarning dissertatsion ishlarini himoya qildilar [5, 7].

Bu davrda universitet kafedrasining ilmiy guruhi tomonidan 2 ta davlat granti asosida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi. Bu ishlar natijasi o'laroq 4 ta monografiya, 2 ta mualliflik guvohnomasi, 20 ta o'quv-uslubiy adabiyotlar, shundan 3 ta darslik, 3 ta o'quv qo'llanma, 2 ta o'quv-metodik qo'llanma (576 va 533 bet), 1 ta o'quv-metodik majmua, 3 ta elektron o'quv-uslubiy qo'llanma, 1 ta ma'ruza konspekti (406 bet), 290 ga yaqin ilmiy maqola va tezislar respublika hamda chet ellarda nashr qilindi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar akademik N.A.Parpiyev tomonidan Buxoroda koordinatsion birikmalar kimyosi bo'yicha yetuk maktab yaratilganligi, 40 yildan ortiq davr mobaynida bu maktab yuqori ilmiy samaradorlik bilan faoliyat olib borayotganligi, hozirgi paytda va kelajakda bu olimning ishlarini bardavomligini ta'minlashga qodir munosib buxorolik vorislar yetishib chiqqanligidan dalolat beradi.

Bu fikrlarimizning isboti o'laroq O'zR OAK raisi buyrug'i va OAK rayosatining 254/2 son qarori bilan BuxDU huzurida PhD. 28.06.2018. K.72.01 raqamli Ilmiy kengash ochildi va faoliyat olib bormoqda. Bu kengashda yosh tadqiqotchilarimiz 02.00.01 – Noorganik kimyo ixtisosligidan kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun Buxoroda birinchi marta 02.00.01 – Noorganik kimyo ixtisosligi bo'yicha dissertatsiya ishining himoyasi amalga oshdi. 2019-yil 30-dekabrda OAK rayosatining 273/2 son qarori bilan ushbu Ilmiy kengash PhD. 03/30.12.2019. K.72.01 raqami ostida ishini davom ettirmoqda.

1989-yilda akademik N.A.Parpiyev Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU (sobiq ToshDU)ning noorganik kimyo kafedrasiga tanlov asosida mudirlikka saylandi va 2010-yilgacha shu lavozimda ishladi, 1992-yildan boshlab ayni paytda O'zMUNing birinchi prorektori, 1994-2001-yillar davomida Toshkent kimyo-texnologiya institutining rektori hamda 1994-2000-yillar davomida O'zR FA Prezidiumining a'zosi va kimyo-texnologiya bo'limi raisi lavozimlarida faoliyat olib bordi. 1989-2021-yillar davomida noorganik kimyo kafedrasida va uning katta, mustaqil bo'limi – koordinatsion kimyo fanlarini o'qitish hamda ilmiy-tadqiqot ishlari yangi yo'nalishda rivojlantirdi. Kafedrada "Oraliq metallarni bioaktiv ligandlar bilan koordinatsion birikmalarini sintezi va tadqiqoti" yo'nalishida ilmiy ishlar olib borilmoqda.

Davlat fundamental dasturi asosida olingan ilmiy grant F-3.9 "Oraliq metallarning polifunksional kislrod-, azot- va oltingugurt tutgan geteroxalqali ligandlar bilan koordinatsion birikmalarning sintezi. Biologik, analitik va boshqa fizik-kimyoviy xossalarning tadqiqoti" mavzusida ilmiy tadqiqotlar davom

#5, 2021 PEDAGOGIK MAHORAT*ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО*PEDAGOGICAL SKILL

etmoqda. Imidazol, tiazol va tiodiazol geterohalqali birikmalar asosida ko'pgina dorivor moddalar tibbiyotda ishlatiladi. Bunday organik moddalar va ularning yangi hosilalari bilan metallarning koordinatsion birikmalarini olish va xossalarini o'rganish hozirgi zamon koordinatsion kimyosining dolzarb muammolari hisoblanadi.

Fundamental ilmiy izlanish asosida yangi sinf ligandlari: gidrazonlar, 1, 3, 4-tiadiazol, benzimidazol, gidroksam kislotalar hosilalari va ularning koordinatsion birikmalarini kvant-kimyoviy usullari bilan tahlil qilish amalga oshirildi. Natijada, ligandlarning reaksiya qobiliyati, molekula tuzilishi nazariy aniqlandi va ular hosil qilgan koordinatsion birikmalarining tarkibi, tuzilishi va xossalarini oldindan bashorat qilishga imkoniyat yaratildi. Bu ishlarning natijalari asosida M.M.Ishanxodjayeva, Sh.A.Qodirova, Z.Ch.Qodirova, Sh.Sh.Daminova, Y.A.Delyaridi, O.Stoyko, G.A.Nuraliyeva, Sh.B.Xasanov, D.S.Raxmonova, S.R.Razzoqova, B.S.Torambetov, G'.A.Abduraxmonov va boshqalar nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini yoqladilar.

Koordinatsion birikmalarning biologik faol xossalarini o'rganish natijalari vanadil(II), kobalt(II) va mis(II) ionlarining aminokislotalar, amidlar va gidrazonlar bilan hosil qilgan kompleks birikmalari kamqonlikni davolashda, vanadil(II)ning sarkolizin, glyutamin hamda kobalt(II), kobalt(III), nikel(II)ning gidroksam kislotalari bilan kompleks birikmalari esa saratonga qarshi qo'llanilishga tavsiya etildi.

Ilmiy maktab rahbari akademik N.A.Parpiyev boshchiligidagi va uning shogirdlari ko'p yillik mehnatlari natijasida koordinatsion kimyoning nazariy va amaliy masalalari yangi misollarda isbotlandi va rivojlantirildi. U shogirdlari bilan 1000 dan ortiq yangi kompleks birikmalarni sintez qildi, 200 dan ortiq komplekslarning tuzilishi RSA orqali o'rganildi va bu natijalar xalqaro Kembridj kristallografik ma'lumotlar bazasi ro'yxatidan joy oldi. Qattiq va suyuq fazadagi kompleks hosil bo'lish jarayoni mexanizmlari isbotlandi. Akademik N.A.Parpiyev O'zbekistonda birinchi bor o'zbek tilida "Koordinatsion birikmalar kimyosi" darsligi nashr etdi va bu kitob respublikamizning barcha oliy o'quv yurtlarida foydalanilmoqda. 2000-2002-yillarda o'zbek tilida nashr etilgan: "Anorganik kimyoning nazariy asoslari" va "Anorganik kimyo" darsliklari noyob kitoblar qatoridan joy oldi.

Bularning barchasi akademik N.A.Parpiyev faqat respublikamiz olimlari jamoatchiligi orasida emas, balki chet el davlatlaridagi olimlar orasida ham yuqori hurmat qozonishiga olib keldi. Zahmatkash olim 1998-yilda Oliy ta'lim xalqaro Fanlar akademiyasining haqiqiy a'zolariga saylandi va kimyo fanini rivojlantirish va o'qitishdagi buyuk xizmatlari va pedagogik mahorati uchun Amerika biografiya instituti u kishining nomini "Xalqaro buyuk shaxslar katalogi" tarkibiga kiritdi hamda Oliy ta'lim Xalqaro akademiyasiga haqiqiy a'zo etib saylandi.

N.A.Parpiyev muallifligida Respublika va chet el davriy nashrlarida 800 dan ortiq ilmiy maqolalar, 10 ta monografiya, 3 ta darslik, 20 dan ortiq o'quv qo'llanmalar nashr etilgan, 22 ta mualliflik guvohnomalari va 3 ta patentlar olingan. Uning rahbarligida 12 nafar fan doktori va 45 nafar fan nomzodi tayyorlangan, bir qator nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari yakunlanish arafasida turibdi.

Xulosa. Hozirgi kunda akademik N.A.Parpiyev rahbarligida tashkil qilingan kompleks birikmalar kimyosi maktabi chet el va MDH davlatlari tomonidan tan olingan va O'zR FA Umumiy va noorganik kimyo institutida (direktor professor X.T.Sharipov, professor T.A.Azizov), M.Ulug'bek nomidagi O'zMUdagi (kimyo fakulteti dekani, kimyo fanlari doktori, professor Sh.A.Qodirova rahbarligidagi noorganik kimyo kafedrasida olimlari jamoasi), SamDUda (professorlar: A.M.Nasimov, E.Abduraxmonovlarning shogird va safdoshlari), BuxDUda (professor B.B.Umarov va uning shogirdlari) va TerDUda (professor X.X. To'rayev va uning maktabi) faoliyat ko'rsatmoqda. Ustozning bir qator shogirdlari chet ellarda faoliyat olib bormoqda. Ular bu maktabning zamonaviy muammolarini hal qilish, nazariy va amaliy masalalarini rivojlantirishda faol xizmat qilmoqda.

1985 yillardan boshlab akademik N.A.Parpiyev raisligida respublika va xalqaro miqyosdagi kimyo va kimyo-texnologiya bo'yicha ilmiy-amaliy konferensiyalar o'tkazib kelinmoqda.

Shuni alohida qayd etish lozimki, u kishining faoliyatida rafiqasi – yetuk olim, kimyo fanlari nomzodi, dotsent H.S.Abdullayeva bilan yonma-yon turib ishlashlari, hamfikrliliklari kafedra va institut jamoasi uchun kasbiy va oilaviy tomondan beqiyos, ibratli ahamiyat kasb etdi. Samarali ilmiy-pedagogik faoliyatlari bilan birgalikda, ular namunali oila sifatida ham boshqalarga ibrat bo'ladigan darajada umrguzaronlik qildilar va jamiyatimiz uchun ikki nafar farzandni tarbiyalab voyaga yetkazdilar.

Akademik N.A.Parpiyev shu kecha-kunduzgacha shogirdlari va hamkasblarining ilmiy izlanishlariga rahbarlik qilib kelayotgan edi. Afsus va nadomatlar bo'lsinki, buyuk ustozning 90 yoshligini nishonlash arafasida shafqatsiz o'lim uni joriy yilning 24 iyulida bizning oramizdan olib ketdi. Benazir inson, haqiqiy fan fidoyisi va yaratuvchisi, mehnatkash, g'amxo'r-mehribon rahbar, ulkan yutuqlar sohibi rahmatli ustozimiz Nusrat A'zamovich Parpiyevning oxiratlari obod bo'lsin, u kishining yorqin xotirasi qalbimizda mangu yashaydi.

Oллоh Sizdan o‘zining rahmatlarini darig‘ tutmasin va jannatidan joy bersin, aziz Ustoz!

Adabiyotlar

1. Материалы XIV Менделеевского съезда по общей и прикладной химии. // Рефераты докладов и сообщений № 1.- М.: “Наука”, 1989. - 584 с.
2. Тошев М. Особенности структурной химии координационных соединений разных по природе металлов с S,O,N-содержащими полидентатными органическими лигандами: Автореферат дисс. докт. хим. наук. - Ташкент, 1990. -43 с.
3. Юсупов В.Г. Комплексные соединения переходных металлов на основе ацил-, тиаоацилгидразонов и их циклических таутомеров: Дисс... докт. хим. наук. - Ташкент, 1990. -407 с.
4. Шодиев У.М. Координационные соединения ванадила(II) с аминокислотами: Дис... канд.хим.наук. –Ташкент: ИХ АН РУз.,1986. - 173 с.
5. Умаров Б.Б. Комплексные соединения некоторых переходных металлов с бис-5-оксипиразолинами: Дис... докт. хим. наук. –Ташкент: ИУ АН РУз., 1996.- 344 с.
6. Parpiyev N.A., Umarov B.B., Avezov Q.G'. Парпиев Н.А., Умаров Б.Б., Аvezов Қ.Ғ. Perftoralkilli Перфторалкилли β -diketon hosilalari va kompleks birikmalari. –Toshkent: “DIZAYN-PRESS”, 2013.- 322 b.
7. Умаров Б.Б., Турсунов М.А., Минин В.В. Комплексы с производными кетоальдегидов и кетоэфиров. -Ташкент: “Нишон ношир”, 2016. - 350 с.

“PEDAGOGIK MAHORAT” JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI

1. Maqola boshlanishida Universal oʻnlik koʻrsatkich (OʻUK) beriladi.

Quyidagilar alohida qatordan boshlab kiritiladi:

1) maqola sarlavhasi (oddiy harflarda, masalan: Abdulla Qodiriyning tasvirlash mahorati);

2) muallif(lar)ning familiyasi (toʻliq), ismi va otasi ismining bosh harflari;

3) maqolaning annotasiyasi (probellar bilan birga 500 belgidan iborat), annotasiya kursiv bilan beriladi va bir qator tashlagan holda asosiy matndan ajratiladi;

4) kalit soʻzlar (5–10 ta).

2. Maqola matni “Microsoft Word” dasturida tayyorlanib, “Times New Roman” 14 oʻlchamli shriftida, satrlar orasi bir interval, sahifa chetlari chapdan 3 sm, yuqoridan va pastdan 2 sm, oʻngdan 1,5 sm, xatboshi 1,25 sm qoldirgan holda teriladi va elektron varianti bilan (fleshka yoki CDda) topshiriladi.

Maqola matnida boshqa shriftlardan foydalanilgan taqdirda bunday shriftlar muallif tomonidan elektron variantda taxririyatga taqdim etilishi lozim.

3. Maqolaning umumiy hajmi (rasm, jadval va diagrammalar bilan birgalikda) 8 sahifadan kam boʻlmasligi (annotasiyalar, kalit soʻzlar va adabiyotlar roʻyxati bu hisobga kirmaydi) talab qilinadi. Jurnal uchun eng maqbul hajm 8-10 sahifa oraligʻida.

4. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan boʻlsa, ular oq-qora ranglarda chizilgan boʻlishi, aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarining toʻliq izohi yozilishi lozim. Maqolada matnida rang vositasida maʼno farqlashga xizmat qiladigan rasm, chizma va diagrammalarning boʻlishi mumkin emas.

Formular matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

Adabiyotlar roʻyhati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Maqolaga mualliflar haqida maʼlumot ilova qilinadi.

Muallif(lar) haqidagi maʼlumot quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

– muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otasining ismi (toʻliq)

– ilmiy darajasi (agar boʻlsa)

– ish joyi, boʻlim, vazifasi (qisqartirmagan holda).

Muallif haqida ingliz tilidagi maʼlumotlar quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

1) muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otasi ismining ingliz tilidagi varianti, maqola nomi va muallif ish joyining ingliz tiliga tarjimasi, masalan: Dilmurod H. Quronov, Andijan State University (Andijan, Uzbekistan). E-mail: kuronov@rambler.ru

COMPOSITION OF LYRICAL WORK

2) kalit soʻzlarning ingliz tiliga tarjimasi;

Foydalanilgan adabiyotlarning ingliz tilidagi varianti (References) APA-2010 standarti boʻyicha tayyorlanishi zarur.

1. Kitoblarni berish tartibi:

Esin, A.B. (2000) Printsipy i priemy analiza literaturnogo proizvedeniya [Principles and techniques of analyzing literary work]. Moscow: Flinta.

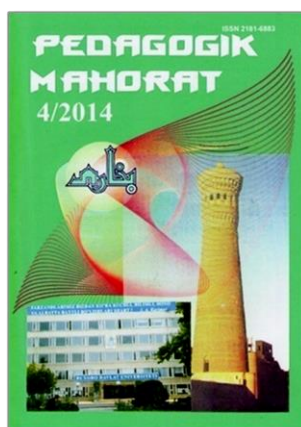
Rakhimzhonov, N. (2012) Intellekturny sheʼriyatning tabiati [Nature of intellectual Poetry] In: Istiqlol va bugungi adabiyot [Independence and Modern Literature]. Toshkent: Teacher. pp. 145–155.

2. Maqolalarni berish tartibi:

Suyarov, M. (2008) Peyzash sheʼriyatida kompozitsiya [Composition in landscape poetry]. Oʻzbek tili va adabiyoti [Uzbek language and literature]. 1. pp. 72–75 (In Uzb.).

3. Internet manbalarini berish tartibi:

Belova, E. A., Kilkeeva, Yu. A., & Trenogina, A. A. (2014). *Tendencies of the world market of transportation and logistics services development*. Retrieved from http://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2014/TGU_5_336.pdf (in Russ.)

Buxoro davlat universiteti muassisligidagi
“PEDAGOGIK MAHORAT”
ilmiy-nazariy va metodik jurnali
barcha ta’lim muassasalarini
hamkorlikka chorlaydi.

Pedagoglarning sevimli nashriga aylanib ulgurgan “Pedagogik mahorat” jurnali maktab, texnikum, institut va universitet pedagogik jamoasiga muhim qo‘llanma sifatida xizmat qilishi shubhasiz.

Mualliflar uchun eslatib o‘tamiz, maqola qo‘lyozmalari universitet tahririy-nashriyot bo‘limida qabul qilinadi.

Manzilimiz: Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi 11-uy
Buxoro davlat universiteti, 1-bino 2-qavat, 208-xona

Tahririyat rekvizitlari:

Moliya vazirligi g‘aznachiligi

23402000000100001010

MB BB XKKM Toshkent sh. MFO 00014 INN 201504275

BuxDU 400110860064017950100079002

Pedagogik mahorat: rivojlanamiz va rivojlantiramiz!

PEDAGOGIK MAHORAT Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 2021-yil 5-son (81) 2001-yil iyul oyidan chiqa boshlagan. OBUNA INDEKSI: 3070	Buxoro davlat universiteti nashri Jurnal oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o‘qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan. Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi. Nashr uchun mas’ul: Alijon HAMROYEV. Musahhih: Muhiddin BAFAYEV. Muharrir: O‘g’iljon Olloqova	Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar. Bosishga ruxsat etildi 29.11.2021 Bosmaxonaga topshirish vaqti 30.11.2021 Qog‘oz bichimi: 60x84. 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Shartli bosma tabog‘i – 20,6 Adadi – 100 nusxa Buyurtma № 416 Bahosi kelishilgan narxda. “Sadrididdin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri M.Iqbol ko‘chasi 11-uy.
---	--	--